

MIKSZÁTH
KÁLMÁN
ÖSSZES
MŰVEI

MIKSZÁTH KÁLMÁN
ÖSSZES MŰVEI 19.

MIKSZÁTH KÁLMÁN ÖSSZES MŰVEI

SZERKESZTIK:

BISZTRAY GYULA KIRÁLY ISTVÁN

19. KÖTET

REGÉNYEK
és
NAGYOBB ELBESZÉLÉSEK
XIX.
1905—1906

1900

MIKSZÁTH KÁLMÁN

JÓKAI MÓR ÉLETE ÉS KORA

II. KÖTET

1960

Sajtó alá rendezte:
REJTŐ ISTVÁN

Lektor:
RUBINYI MÓZES

57957

© *Akadémiai Kiadó, 1960*

A költésére Csillag Vera munkája

A kiadásért felel: Bernát György, az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztésért felelős: Zrímszky Lászlóné Műsaki felelős: Horváth Tibor
A kézirat beérkezett: 1960. nov. 10. Példányszám: 9200
Terjedelem: 19 (A/5) ív

60.51297 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ELSŐ FEJEZET

A PITYMALLAT

A Pesti Naplót báró Kemény Zsigmond vette át Török Jánostól 1856-ban. Ez az elterjedt, nagy tekintélyű orgánium vitte be eleinte legjobban a közönségbe a Jókai-kultuszt. Amint vice versa a Jókai regényei szaporították meg nagy mértékben a Napló előfizetőit és olvasóit. Török János jó bácsi volt, aki maga is lelkesedett e regényekért, de amint Kemény lett a szerkesztő, a Jókai regényeire kevesebb súlyt kezdtek fektetni, persze csak a szerkesztőségben. Kemény maga is regényíró lévén s éppen az ellenkező osapáson, nem tartozott a Jókai bámulói közé, sőt léha dolognak tartotta a céltalan mesemondást, mely az olvasót, kit Kemény gyakorlati célokra és nagy feladatokra akart fölrázni, egy álomvilágban megbűvölve tartja, s teljesen szabad kezet hagyott a lap hasábjain Salamon Ferennek és Gyulai Pálnak, s azok egy pár cikkben éles kritikát eresztettek meg Jókai regényei ellen, mitse törődve azzal, hogy éppen e regények képezik a Pesti Napló vonzerejét. Ma az ilyesmi lehetetlen volna üzleti szempontból. Megfizetni egy regényt gazdagon s aztán lepogányítani. Ez csak e naiv korban járta, mikor a pénz még nem volt isten és a szerkesztők nem voltak kereskedők.

Nem kell valami szörnyű emberevőnek képzelní se Gyulait, se Salamont — egyszerű kritikusi sport volt. Nem Jókai iránti gyűlölet hevítette őket, nem gyűlölte e két igen tiszteletreméltó író Jókait, hanem a rendkívüli sikerek és a lapok ömlengő dicsériadái ingerelték őket ellentmondásra. Vannak vadászok, akik csak nagy vadra lövöldöznek, viszont vannak olyanok, akiknek szenvedélyük a feladat nehézségeire van építve, ezek csak a feoskére vagy galambra lőnek, melyeket legnehezebb eltalálni, és végre vannak vadászok, akik

csak a puskájukat szeretik elsütni akár nyúlra, akár szarkára, nekik mindegy.

A vadászok bizony különfélék, de a vadnak körülbelül mindegy, mi indokból vették üldözőbe. Kétségtelen, hogy Jókai nem vette szívesen e kritikákat. Különben is érzékeny volt és hiú. Nyilatkozott, védekezett, néha feléjük is vágott az ő szelíd gúnyjával és játszi humorával. De neki még a haragja is csak enyelgés volt. A fránya kritikások még csak jobban ficáinkoltak, mint a pajkos csikók az ostorcsenderítésre.

Különösen az bántotta, hogy éppen a Napló hozta e kritikákat, minélfogva kezdett elhidegedni a laptól. Mind kevesebbet írt bele, míg egyszer végképp otthagya. Amire Kemény Zsigmond is okot adott egy gúnyolódó mondásával, mely hamar elterjedt írói körökben.

A «Régi jó táblabírák» elején a régi közigazgatást rajzolta Jókai eleven színekkel. Feltűnt a cenzornak ez a rajz s amint egy-két tárcát elolvasott belőle a Pesti Naplóból, gyanút fogott, hogy abból nem sülhet ki jó a közcsendre nézve, maga elé idéztette a báró-szerkesztőt és garanciát kért arra, hogy a regény a régi közigazgatás dicsőítésével kezdődvén, nem lesz további folytatásaiban persziflázs a mostani közigazgatásra.

Kemény a fejével intett, hogy biztosítja.

— Talán már olvasta? — kérde Woraffka — hol van a regény?

— Még a Jókai fejében van.

— Ön akarja revideálni az egyes folytatásokat?

— Azt nem teszem; nem vagyok cenzor.

Woraffka felpattant:

— Akkor hát milyen alapon mer engem biztosítani?

— Azon az alapon — felelte nyugodtan Kemény Zsigmond —, hogy Jókainak éppúgy nincs fogalma a régi közigazgatásról, mint a mostaniról, minélfogva nem is perszifláhatja azt.*

A cenzor meg volt ennyivel elégedve, de Jókait felette bosszantotta a kiszivárgott bonmot s »Az elátkozott család«

* Gyulai Pál szóbeli visszaemlékezése.

dal, melyben a komáromi protestánsok küzdelmét festi a katolicizmussal szemben, Bajcsi András csizmadiamester alispánságának érdekes meséje keretében, örökre befejezte működését a Pesti Naplónál. Nem is igen lehetett már ott maradása.

A haragos kritikuskhoz utólag Csengery Antal is osatlakozott, szóval Kemény Zsigmond egész udvara, melyhez hozzá tartozott Pompéry, Danielik, stb.

A lapok nem a »napok fotografiái« voltak, mint most, hanem a közönség vezetői. Nem hírszolgálat volt a működésük, hanem a józan eszmék terjesztése. Nem annak az anyagának összehordása képezte a főcél, mely alkalmas kidomborítani, hogy mi történt ma, hanem annak az útját kellett előkészíteni, aminek egy év múlva kell történnie. Hosszú ismeretések és közlemények jelentek meg egyes kérdésekről vagy könyvekről. A polémiára válasz következik, a válasza viszonzválasz, a viszonzválaszra végválaszok. A türelmes közönség olyan érdeklődéssel követte a szócsatákat, mint napjainkban a búr vagy japán háborút.

Jókai majdnem annyi keserűséget nyelt, mint amennyi édeséget. Dicsőségének mézét a belesett kenyérmorzsák megsavanyították. Egyéb baja is volt. A könnyelműen aláírogatott váltók elszaporodtak s nyugalalmát az érkező óvások kezdték megzavarni. Csóstitül jönnek a bajok. Felesége egész farsangon betegeskedett. A várva várt tavasz elején még egy megrázó csapás érte. Március 14-én (1856-ban) édesanyja szélhűdés következtében váratlanul meghalt. Vidám beszélgetés közt uzsonnált egyik barátnőjénél, özvegy Somarjai Jánosnénál; egész nap jól érezte magát, alkonyatkor egyedül tért haza s mindenfelé jóízűen beszélgetett útközben a szembejövő ismerősökkel, de alighogy hazaért és levetette felöltőjét, összeesett és egy pillanat alatt kilehelte lelkét. Móricot Pesten találta a leverő hír, Rózát Győrben, ahol éppen vendégszerepelt; innen sietett Komáromba.

Jókait összetörte a csapás s lehangoltsága még csak fokozódott, midőn a temetésre megjelenve, arról értesült, hogy anyja a hirtelen halál miatt végintézkedést nem tehetett, illetve, hogy az 1848-ban Válynak tollba mondott végrendelet, melyben őt kitagadta, érvényben maradt. Mivelhogy meg-

történt a teljes kibékülés és osztály, az erőteljes, ruganyos öregasszony nem gondolt a végzetes iratra — pedig »a Pulayak halála gyorsan járó«. Öreg Pulay Dávid, a Jókayné édesatyja is ilyen rögtönösen halt meg, éppen mikor kocsira akart ülni, hogy behajtasson Komáromba, rogyott össze holtan.

A kitagadási záradéknak inkább az erkölcsi része sújtotta le nagyon Móricot. Hiszen a vagyona nézve nem állott be semmi változás; az már fel volt osztva a testvérek közt a papíron s e papír nem vesztette érvényét, de enélkül se jutott volna soha a testvérek eszébe, becézett öccsüket kirekeszteni.

Ez alkalommal ismét szóba került és megerősítettett az 1850-iki egyezés, a gyermektelenség esetén való köösönös öröklés, mely azonban Károlyra, kinek gyermekei voltak és Eszterre vonatkozólag, kinek Mari lánya innen-onnan eladó sorba jut, csak akadémikus jelleggel bírt; gyakorlati értelme mindössze Mórionál mutatkozott, hol már a gólyához való bizalom teljesen elenyészett.

Példás és megindító szeretet fűzte össze a Jókay-testvéreket, mely az élet semmi körülményei között se fogyatkozott meg, legalább a Károlyé és Eszteré nem. A Móricé nem volt próbára téve. Főképpen Károly szerette gyöngéden híres öccsét s ha egy-egy jó napot akart magának csinálni, lehajókázott látogatására. Gyakran lehetett őket együtt látni s szembeszökő volt a hasonlatosság köztük. Termetre ugyan alacsonyabb Károly, de mellkasa kifejtettebb s vállal szélesebbek; míg ellenben a Móric melle beesett — tüdőbajokra hajlandó. Baltüdeje az utolsó melhártya-gyulladás óta oda volt nőve a mellkashoz.* Károly edzett, erős ember volt, aki nagy súlyokat tudott fölemelni, egészséges, piros arcszínével, becsületes, nyílt homlokával férfias jelenség volt, de kissé meggörnyedve járt, míg öccse ritkította párját szép egyenes tartás dolgában, ehhez járultak osodaszép kék szemei, holott a Károlyéi túlságosan kiállók és kevésbé kifejezők. De ami hátrány ez összehasonlításból külsejére esik, azt bőven ellensúlyozza egyszerű természetes modora, mely gyorsan hódította

* Demjánovich Emil följegyzése.

meg az embereket és az iránta való vonzódás csak nyert a többszöri és hosszabb együttlétnél. Móric modorában ellenben sok volt a póz, olyan tartásban ült, beszélt vagy járt, mintha a fotográfus camera obscurája előtt állana. Élénk színű világoskék szemeiben valami szórakozottság, valami álmatag zavar vonult el, ritkán nézett arra, akihez szólt s úgy tetszett, nem figyel a hozzá beszélőre; mintha az esze másutt járna. Sőt a hangja se a valódi hangjának látszott. Fejét többnyire féloldalra hajtva tartotta, merengő poétához illő lágysággal. Hosszú, sötét színű, derékhoz szabott kabátokat viselt, pongyola blúzban senki se látta az utcán vagy társaságban. Nem öltözött cifrán, mint Dobsa, se előkelően, mint Kuthy annak idején, se rikítóan, mint Bulyovszky, de mindig ünnepiesen; lehajló inggallért használt, mely hosszú, sovány és szögletes nyakát nagy darabon hagyta fedetlenül. Kabátjai és nadrágjai többé-kevésbé hasonlítottak egymáshoz, csak a nyakkendőikben fejtett ki nagyobb változatosságot, ezeket túvel (leginkább egy karneol rókafejjel) átszúrva viselte.

Nem volt élénk társalgó. Éppen az ellenkezője volt, kevés szavú, kivált kettesben-hármasban szótalán, elmélyedő. Az a bizonyos semmiről való könnyed locsogás, mely a köznapri érintkezés legszükségesebb konyhasója, hiányzott nála, csak attikai sórt használt s azt mégsem lehet marokkal szórni. Másodmagával minduntalan megakadt a társalgás folyamatja, se kérdezősködni, se érdeklődni, se figyelni nem tudott, elmerengő volt, de nagyobb társaságban is érezhető volt rajta némi elfogultság s bár kitűnően tudott előadni anekdotát vagy valamely vele történt esetet, nem bírt a nagy causeurök tulajdonságaival, kik mint Pompéry, Bulyovszky vagy Szilágyi Dezső ránehezdednek csevegésüikkel az egész társaságra. Szívesen engedte át a főhangot másoknak s ő csak úgy tartkítva, csendesesen a bajusza alatt eregetett el ötletes, sokszor szikrázó megjegyzéseket, melyeken ő maga soha el nem mosolyodott. A banketteken azonban, ahol már némi ünnepesség honol s ahol már úgynevezett »publikumhoz» lehetett szólni, sőt a lapoknak, elemében volt, szeretett tósztokat mondani, melyeknek mindenikében benne volt múzsjának varázslatos mosolyából valami.

A közönséges összejöveteleket, baráti társaságokat kerülte, a felesége is óvta azoktól, de ha mégis bennrekedt egybe-egybe, nem tartozott a mulatságok megrontói közé, igyekezett alkalmazkodni a többiekhez, némelykor mulatott is, de a mulatásában volt valami csinált, nem folyt az természetesen. Fehér asztalnál, bor között, ha kérték, szívesen énekelt régi magyar nótákat, melyeket Pápán és Kecskeméten tanult. Szépen csengő bariton hangja volt hozzájuk, melyet késő aggkorában se vesztett el, de éppen csak úgy lélek nélkül énekelt a vacsoráknál, ahogy délelőtt énekelt volna közvetlen a reggelizés előtt.

Feleségének betegsége és anyjának halála ily gyors egymásutánban nemcsak az idegeit viselte meg és egészségét ásta alá, de utókövetkezményeiben anyagi viszonyait is megrontotta. A váratlanul megnyílt örökségből Jókaiék egy Magyar utcai házat szemeltek ki, amit megvegyenek. Róza asszonynak volt ez kedveno terve, ki éppen ebben az időben vélte jól férjhez adni a teljes pompájában virágzó II-ik Rózát, kit mágnások és katonatisztek rajzottak körül. Elhatározta evégből nyílt házat vinni, de gondolta nagyobb foganatja van, ha a saját házában viszi a nyílt házat.

Hogy a házat megvehessék, el kellett volna adni a Jókayingatlanokat s osztozkodni a vételáron. A testvérek azonban nem akartak megválni a földektől. (Károly ellenkezőleg földéhes, szerző ember volt.)

Ily körülmények közt Móric a földnek természetben való elkülönítését sürgette s a maga részét eladta potom áron, éppen mikor a földnek semmi ára sem volt, úgyhogy a vevő, Erős József, kit Róza asszony egy régebb ismerőse ugratott be a vételbe, a következő években húszezer forinttal drágábban adta el. A pénzből legsürgősebb adósságait kifizetvén, 1857 januárban csakugyan megvette a Magyar utcai házat 18 ezer forintért Hében Jakabtól. A ház jó helyen feküdt, udvari ablakai a Károlyi-kertre nyíltak, de Jókai a vételárat nem fizette le egészen, mert annyi pénze már nem maradt. Kamatot kellett fizetnie a pénz után, a ház pedig alig jövedelmezett valamit, mert a »Jókai Hotel« lakói, Szerdahelyi Kálmánék és Szigligetiék csak éppen a forma kedvéért fizettek némi bért.

A Hébennek járó kamat, a vételár meg nem fizetett része, nem csinált volna zavart a Jókai háztartásában, nagyobb bajt okozott a vételár kifizetett része, mert ebből az összegből nem házat kellett volna venni, hanem egyéb bonyodalmaid rendbehozni.

Az asszony betegsége alatt szabadjára hagyatván, jobban férhettek hozzá úgynevezett barátai, felhasználták semmit megtagadni nem tudó természetét, váltókat írtak vele alá »pillanatnyi« pénzzavarukban. De ezek a »pillanatok«, kivált az akkori írói világban, hosszúak voltak, rendesen hosszabbak, mint a váltók lejáratí ideje. A váltók tehát kezdtek visszateregetni óvatolások alakjában. Anyja halála ezenkívül egyéb hitelezőit is felkavarta. A kis örökségek rendesen bajt hoznak az eladósodott emberre. Egyrészt, mert a hitelezők, akik eddig csendesen váraakoztak, mind mozgolódní kezdenek bélyeges papírjaikkal és a pumpoló ismerősök is vérszemet kapnak kiharználni az alkalmat. Egyszerre indultak Jókaiékra adóások és kölcsönkérő gentlemanok. Helyzetük hovátavóbb mindinkább nyomasztó lett, pénzzavaruk folyvást nagyobb. A költséges és rendetlen háztartás fölémészette jelentékeny keresményüket. Jókainé fényes toaletti-jei azonképpen nem álltak arányban 3100 forintos évi fizetésével. De a legtöbbe került az a rossz szokásuk, hogy adóssági ügyüket mindig csak az utolsó stádiumon igazították el, mikor a körmükre égett s a nagy perköltség már megszaporitá.

Pénzt kell szerezní. Valami vállalatba kell fogni. Ez foglalkoztatta Jókaiék fejét. Ezer és ezer tervet kovácsoltak esténkint. Politikai laphoz már akkor is pénz kellett, nem-hogy az hozna. Képeslap-félében a Vasárnapi Újsággal versenyre szállni botorság ; divatlap, asszonyokra számító újság elég van, valami mást, valami újat kell kigondolni. Közelfekvő dolog volt, hogy milyen fajta dolgot kellene csinálni. Összes mindenféle munkássága közül arra a genre-re kell alapítani az új vállalatot, amelyet legmohóbban kapkod a közönség s ezek a Kakas Márton levelek a Vasárnapi Újságban. Világos hát ebből, hogy Kakas Mártonnak kell lennie annak a figurának, aki a pénzt hozza ; ő arra a legalkalmasabb. Ilyen embrióban már 1856-ban kóválygott tervei közt

az Üstökös, habár még homályosan. Két évig hordozta fejében, míg végre megszületett.

De addig is élnie kellett. Anyagiakban talán ez a két esztendő volt rá a legterheesebb. Szerződéses munkatársi viszonyban csak a Vasárnapi Újsággal és később a Magyar Sajtóval állt. Az innen kapott állandó fizetéssel tatarozta szegénységét. Elbeszéléseket, humorisztikus cikkeket és színi kritikákat írt, ez utóbbiakat a felesége sugalmazására és taktikája szerint, ami sok kellemetlenségbe bonyolította.

Az asszony »királynői allűrjei« sok kritikust bosszantottak fel. Azonfelül azt sem szerette túrni Róza asszony, ha a birodalmába beütött egy-egy új pretendens. A népszerűséget kizárólag a saját monopóliumának tartotta. A közönség kegyeiben emelkedő művésznők ellen gyakran kiszorított férjénél, annak arzenáljából egy-egy mérgezett nyilat. A férj, ki sohasem üldözte a saját ellenségeit, sőt sietett azokat nagylelkűségével lefegyverezni, a felesége által szuggeráltatva, kíméletlen tudott lenni annak vetélytársai iránt. De persze onnan is visszalöttek. S gyakran a legélesebb polémiák folytak a lapokban, az akkor még kicsiny főváros nagy multságára. S bizony azokban nemegyszer Jókai maradt alul.*

* Ritka energikus levele maradt fenn (a Vadnay Károly hagyatékában), melyet az 1856-iki év utolsó napján az általa különben sokra becsült s vele népszerűségben szinte vetekedő Tóth Kálmánhoz intézett. Érdekesnek találom egészben közölni:

Édes barátom!

Nagyon szeretem, hogy valahára komoly kérdést csinálsz abból a rettenetes ostoba ügyből, amit »semmiért« jól tudod, hogy nem én indítottam meg. Szeretem, hogy indítványba teszed, miszerint vessünk véget ez egyikünkre nézve sem szükséges és nem gyönyörűséges escarmouchenak, amivel csakugyan szebb dolog lett volna egymást mindjárt eleinte megkardoznunk. Nehogy azonban a vég-számadásnál abban a hitben légy, hogy te engedsz el énnekem valamit, csinállok ide neked egy számlát, amit tetszésed szerint vehetsz tréfának is, komolynak is:

Soll	Haben
1. Én a Ráday-ügyben megtámadtalak téged helytelen keveskedésért.	1. Te azért mindjárt a nőmet emlegetted fel, s gyanúsítottad igazgatók iránti hízelgéssel.

Ebben az egyben javíthatatlan volt, míg Jókainé el nem hagyta a színpadi deszkákat. Sőt az Üstökösben új várat emelt, ahonnan különböző formákban lehetett a sístergő kartácsokat kieregetni.

Az Üstökös első száma 1858. augusztus 21-én jelent meg előre gyűjtött előfizetőkkel s rohammal vette be a nagyközönség kegyeit. Már maga a cím is tetszett az országnak, mely a nép csalhatatlan ösztönével egy háborútól várta sorsá-

Soll	Haben
2. Én tehettem elvéteve egy pár ártatlan éloet <i>poétákra és kritikájokra.</i>	2. Te azért <i>minden vállalatomat</i> megtámadtad, apodiktice ki-mondva, hogy azok semmit sem érnek.
3. Én <i>legkisebb kiszámítás nélkűl</i> , az ördög vigyen el, ha még más szándékból, mint egy művész barátunk hírének kedvéért; nagy zajt csinálók a <i>Mohácsi képből.</i>	3. Te ebben ahelyett, hogy saját érdeked terjesztését látnád, megtámadsz, mint gormba rab-lót, aki <i>Tomory esetéből kihúzza az ajándékot.</i>
4. Én bátor vagyok parányi véleménykét mondani a <i>Ristori-kérdésben.</i>	4. Te ebbe megint beleke-vered nőmet s rámutatsz, én ezt az ő ösztönzésére teszem.
5. Én azt sem tudom, mit nyomtatnak a Nagy Tükör borítékjára.	5. Te megtámadsz, hogy ott fametszet helyett megint rajz van említve és elátkozasz érte negyed-iziglen.
6. Én, ki a múlt évben vállalatodat többször nagy elismeréssel mutattam be a közönségnek, most hallgattam minden dolgod fölöl.	6. Te el nem mulasztál két hét óta egy lapot, melyben vagy reám vagy nőmre vagy K. Mártonra, vagy legalább előfizetésére valami nevezetes élcet ne mondtál volna.
7. Én megsokalltam a szakadatlan ingerkedést s adtam helyettük egy tréfás ötletet, amiben Neked sem jellemed, sem gyöngé érzelmeid sértve nincsenek s amivel készakarva bevártam, míg előfizetőd beérkeznek.	7. Te ezt paszkvillnak nevezted s hagytlál nekem dolgokat mondani, amiknek nálam is nagyon <i>szabott druk</i> van.
8. Én egy művet utasítottam vissza, ami hozzám <i>csakugyan</i> beérkezett s aminek szerzője biz-	8. Erre te egy igen alacsony tréfával válaszoltál, mely tréfát én velem már régen tudattak

nak jobbra fordulását, s az Üstökös háborút jelent a közhit szerint. De az egész lap formájában és tartalmában is szerencsés volt, új, elütő a többi nemzetek élelapjaitól, tiszta

Soll	Haben
<p>ton mondhatom, hogy veled sokkal jobb lábon áll, mint velem. Erős dolog volt részemről csupán az, hogy e mű visszautasítását nem végeztem privát úton, de tettem az ellenkezőjét azért, hogy veled tudassam, miszerint mindig vannak otromba emberek, kik becsületes ember civakodása közben örömezt ajánkoznak arra, hogy amit azok restellnek maguk megtenni, helyettük teljesítsék s akiket én éppen úgy felhasználhatnék a te kellemetlenségedre, mint te a jó Vadnayt az enyémmre.</p> <p>9. Hogy nőd beteg, kit én a legnagyobb gyöngédséggel tisztetek, ezen én legőszintébb részvételt sajnálkozom.</p>	<p>azok az emberek, akik jelen voltak, midőn ezt te, Vadnay és B... kicsináltatok valamelyik kávéházban.</p> <p>9. Az én nőm is beteg, két nap óta fekszik. Erre se igen elmes viccet alkalmaztál ma is.</p>

Eddig a számla de dato 1856 Dec. 31.

Már most azt kérdelem tőled, hogy mit akarsz tovább? Hiszed-e, hogy valami különbség marad fenn tartozásaink és fizetéseinkből? Ha hiszed, kívánsz-e annak kiegyenlítéséhez jutni becsületes lovasgias úton? Én mindenkor szolgálatodra állok s sokkal kellemesebb dolognak találom, ha egymás bőrébe szabdalunk, mint egymás becsületébe. Vagy pedig akarod, hogy tépjük széjjel a számadásokat s menjünk a magunk útján egymás mellett, ahogy tudunk menni eddig, megbecsülve magunkat és másokat s egyedül irodalmi faktoroknak engedni át a versenyt? Én erre is kész vagyok. Akár az egyik, akár a másik expedienst választod, ezt nekem rögtön ird meg, hogy a táborozásnak még a jövő lapban vagy így, vagy úgy végét szakíthassam, s azután kérj bocsánatot kedvos nődtől az én nevemben, valamint én is bocsánatot kérek az enyémtől, hogy olyan gondatlanok voltunk, miszerint azokat, akiket szeretünk, írók feleségévé tudtuk tenni. Ez, úgy hiszem, mind a kettőnknek egy nagy bűne s mondhatom, hogy Laborfalvi Rózát nem jutott eszébe senkinek addig bántani, amíg Jókainé nem lett.

Válaszodat várom

Jókai.

magyar. S amellet elég változatos, annak dacára, hogy a legkedveltebb három alak a szerkesztő pennájából nyerte életét. A kakasfejű emberkén kívül, ki mint elmés versíró lépett itt fel, de prózában is sok mindenféle elméncséget elpotyogtatott, csakhamar közkedveltségre tett szert a politikus csizmadia, ki a lap végén a felesége kérdéseire felelget, böles és jóízű dolgokat in politicis. A majsztram egyes sikerültebb mondásai szájról szájra jártak az országban s a csizmadiaáknak is tetszetek, ezek miatt választották meg írójukat tiszteletbeli csizmadianak a céhbeli portentumok.* Az Üstökös fővonzerejét azonban a későbbi keletű Tallérosy Zebulon levelei képezték, melyekben valamely aktuális közérdekű désre számítható, többnyire politikai témát dolgozott fel hetenként mézédés humorral, a Liptó megyei nemes urak hamisítatlan zamatú tótos nyelvezetével. Fölséges, derült alak ez a hosszúképű, nagyszakállú furfangos és kedélyes Zebulon, ki az ő tót ravaszágával és önző életfilozófiájával több mint egy évtizeden át legkedvesebb ismerősévé vált a magyar

* A miskolci csizmadia céh választotta meg tiszteletbeli csizmadianak 1861-ben egyszerre Tóth Kálmánnal. A két költő azontúl egymást „Csiszlik pajtásnak” titulálta. A miskolci „Olvasó egyesület” azonfelül Kakas Mártont is megtisztelte egy szép tajtékpipával, humoros cikkeiért. Jókai a kaszinó elnökének Kraudy Antalnak a következő levélben köszönte meg:

Pest, 1861. febr. 3.

Igen tisztelt barátom!

A miskolci polgár-egylet szíves megemlékezése folytán a múlt hóban egy igen becses ereklyét voltam szerencsés kapni Kakas Márton számára, melyért is ő rögtön rám bízta, hogy kegyednek és a polgár-egyletnek legnagyobb köszönetét átadni el ne mulasszam.

Én azonban ismeretes lustaságomnál fogva mind ekkorig nem jutottam el odáig, hogy a kalamárisomba tintát vegyek, emiatt most kénytelen vagyok valami poemát kigondolni Kakas Márton kimentésére, amit azután majd kérek hivatalosan jegyzőkönyvbe vétetni.

Kakas Márton annyira megörült a kapott fegyvernek, hogy ámbár ez ideig nem szokott dohányozni, ez ajándék által felbuzdítatva, pipás-emberre kvalifikálódott s addig nem akart nyilatkozni, míg örvendetes előmeneteléről tanúságot nem tehet.

Egyébiránt a pipa üveg alatt és zárt helyen tartatik, a miskolci derék polgár-egylet pedig még annál is biztosabb helyen, alulirt becses kebelében.

Jókai Mór.

embernek és sok keserűségében kacagtatta meg. Annyira egészséges és sikerült alkotás, hogy szinte élő embernek képzeljük. Maga életadója is úgy megszerette, hogy sok esztendő múltán egyik epizódalagnak állítja be »A kőszívű ember fiait« című regényébe.

Az Üstökösbe ezeken kívül sok jóízű visszaemlékezést, humoros rajzot és apróságot írt Jókai. Nem annyira élelap volt, mint inkább a magyar humornak lerakódó helye. Olcsó élcek helyett színhumort kapott a közönség. Paráznaságnak, trágárságnak semmi nyoma. Jókainak kevesebb az apró pénze, mint az aranya. A törül metszett alakok közül csak inkább a csizmadia elméskedett, Zebulon ellenben humorizált. Az elmésség sokszor vág, sért, de a humor sohasem; az csak mosolyt csal ki az ajkakra, vagy könnyet a szembe s édes meleget áraszt a szív körül, mert a humor nedve az író szívében átszivárogva csöppen el s újra a szívekhez iparkodik.

Innen van, hogy Zebulon úr sohase szerzett írójának bajt, de a politikus csizmadia és Kakas Márton akárhányszor. Elszólták magukat, vagy mélyebben vágtak a húsba, mint kellett volna. Jókainak vissza kellett vonni, helyreigazítani egyet-mást, sőt még párbajba is bonyolították.*

Az Üstököst úgyszólván maga írta Jókai, mert az adomákat a közönség küldözte be, azokat Jókai csak fésülte. Ez adomák összegyűjtésére nagy súlyt fektetett, pedig még akkor a folklórnak híre-hamva se volt. Mikor 1861-ben az akadémiának rendes tagja lett, »A magyar néphumorról« tartott székfoglalójában büszkén utalt az Üstökösben megjelent mintegy tizenhétezer adomára: »Ha engem valaki számadásra talál vonni, mi jögon foglalok itt helyet, nem fogom azt mondani, hogy íme írtam ennyi és ennyi regényt, mert azok

* Egy német lap Bulyovszkyné Szilágyi Lillát ismertető cikkében azt írta, hogy a művész az ősmagyar *horogszei* Szilágyi-családból származik, mire azt jegyezte meg az Üstökös, hogy nem annyira származik a *horogszei* Szilágyi-családból, mint inkább csak *horogszege* való. Bulyovszky Gyula párbajra hívta ez éle miatt Jókait, a párbaj meg is történt, de egy kis karcoláson kívül nem volt egyéb következménye.

valószínűleg néhány lustrum elmúltával Dugonicsnak azon korszakban közkedvességű regényei szomszédságában fogják pihenni a boldog elfeledés álmát, de fogom mondani azt, íme e kötetekben gyűjtöttem össze a magyar néphumor elszórt adalékait, ezeket hagytam az utókornak; és ezek a kötetek élni fognak és tanúskodni, míg a magyar él; az pedig él, míg a világ áll.

Az Üstökös nagy elterjedtségre jutva, derekas jövedelmet hozott a konyhára, de volt is vele sok dolga; eleinte rajzait is maga készítette, ameddig a jóízű Jankó János fel nem tűnt a láthatáron. A közleményeket maga írta, regényt írt, a Magyar Sajtónál és a Vasárnapi Újságnál vállalt kötelezettségeit végezte, hajnaltól estig az íróasztalnál görnyedt. Ennyi munkát nem lehetett sokáig végezni, ha vasból lett volna is. De nem volt vasból, sőt inkább gyenge szervezetű. Szűk melle, 94 centiméter terjedelmű, fájni kezdett, erre egy meghülés következett, utána lázak, köhögés és vérhányás, szóval egy kis csúshurut a tüdőben. Betöltvén már a 33-ik esztendejét, a tüdővész nem olyan veszedelmes, mert lassan dolgozik, de erejének gyors hanyatlása mégis tág teret nyitott a legrosszabb sejtelmeknek. Sorba járta a nevezetes orvosokat, de ezek részint gyöngéd udvarias szólamokkal takargatták a bajt, részint a szokott szerek használatát ajánlották, küldték Meránba, Gleichenbergbe és biztatón mosolyogtak. De ki tudja mi van a mosoly alatt? Környezete elveszett embernek tartotta. Jókainé sokszor siratta meg, mikor ő nem látta. Az írói körökben úgy beszéltek róla, mint aki csak volt, sőt a közönségbe is elszivárgott, hogy a halálos kórt magában hordja kedvencük, ami szomorúsággal töltötte el az országot mindenfelé, ahol Kárpáthy Zoltánt valaha olvasták. Pedig hol nem olvasták?

Ebből az időből származik az a furfangja, melyet későbbi éveiben nevetve szokott elbeszélni bizalmas körben. Nem bírván eligazodni az orvosok tartózkodó szavain, hogy veszélyes-e a baja vagy nem, abban a hitben, hogy a pénz nem udvarias, beállított az első magyar általános biztosító társasághoz, hogy életét tízezer forintra biztosítsa; majd megtudja most az igazat abból, hogy beveszik-e vagy pedig be nem veszik.

A társaságnál megígérték, hogy elküldik hozzá az orvost megvizsgálás okáért; izgatottan várta, de az orvos helyett Pompéry János író társa és az intézet titkára rontott rá a következő cinikus szemrehányással:

— Hát te nem szégyenled magad, hogy be akarod csapni ezt a becsületes magyar intézetet, tízezer forintig akarsz bennünket megrabolni, holott tudod, hogy egy évig se húzhatod. Hiszen csak rád kell nézni. Ejnye Móric, Móric, hát gentlemanhoz való dolog ez?

Jókai röstelkedett és el is szomorodott, de a remény nehezen hagyja el a halandót. Másnap, harmadnap felocsúdott levertségéből. Hátha mégsem áll a dolog olyan gonoszul. Hiszen Pompéry nem szakember és nem is vizsgálta meg. Meg kell tudnia a teljes igazságot minden áron.

Egy olasz biztosító társasághoz ment, ott jelentette be a biztosítást, kérve, hogy küldjék hozzá az orvosukat megvizsgálni.

Várta türelmetlenül napokig, de orvos innen se jött. Mi lehet az? Végre negyednapra maga a biztosító intézet igazgatója kereste fel, átnyújtva a kész kötvényt.

— De hát az orvos? — lepődött meg Jókai, kinek nem annyira a kötvény kellett, mint az orvosi vizsgálat.

— Nem szükséges — felelte az igazgató.

— De hisz én halálos betegséget hordok magamban, nem akarom az urakat megcsalni.

— Isten ments ilyen gondolatától. A dolog különben úgy áll: az intézet kitüntetve érzi magát, hogy ön hozzáfordult, és ilyen potom összeg miatt csak nem csinálhat egy Jókaival szemben molesztáló formaságokat.

Jókai szerette elmondani ezt a kedves históriáját és rendszeren azzal fejezte be: »Erre aztán elfásultam, megnyugodtam. Ejh mit, én bizony nem futkosok tovább a halál után.«

Inkább elment, hogy kínzó gondolataitól szabaduljon, egy kis szórakoztató útra. Török Gábor volt kormánybiztos és két fia társaságában bejárta Erdély nyugati havasait, lóháton, meredek sziklaösvényeken fel és le, a szabad ég alatt hálva, délben, este szalonnát falatozva a gyepen s törkölypálinkát kortyolgatva hozzá. Ez az út, ez a levegő megint

emberré tette; mellvérzése megszűnt és sohasem tért többé vissza.*

E betegség ideje alatt, de a következő két évben is keveset dolgozott. Ez a legmeddőbb időszaka. Éppen csak az Űstököst ütötte össze hétről-hétre s megcsinálta évenként a »Kakas Márton Naptár«-át. A Magyar Sajtó szerkesztőségében megfordult ugyan mindennap, de a lap tartalmában alig látni valami nyomát. Úgy látszik, megtetszett neki az az állapot, hogy ő beteg, hogy felesége is annak tekinti s hogy orvosai igyekeznek őt elidegeníteni egy időre az íróasztaltól. »Sokat legyen a napon — erre biztatja Kovács Sebestyén és dr. Csauz Márton —, mert a napiény a legjobb doktor.«

Jókai, némi jel oda mutat, költői értelemben fogadta meg ezt a tanácsot s egy nap helyett két napnak fényében perzselte magát, értven a nap alatt egy szép özvegy ügyvédné ragyogó szemeit — amiből tömérdek perpatvar keletkezett a Jókai-házban később.

Valószínű, hogy az egész szerelmi történet csak koholmány, a Jókainé öregasszonyainak léha pletykája. Nincs reá semmi megbízható adat. Tény azonban, hogy erről az állítólag a Rácvárosban lakó özvegyről tágabb körökben is szó esett, úgy a Lonovicsné Hollós Kornélia Egyetem utcai szalonjában, hol az írók összegyűltek teára és minden érdekes napi eseményt megbeszéltek. A város oly kicsiny volt még, hogy semmi se maradhatott titokban. Hát bizony nem csoda, emlegették, hogy Jókai semmit sem ír. Sokkal okosabb regényt csinálni, mint komponálni. És hát úgy van az, ha valakinek túl van a felesége a negyvenen...

De volt még egy másik özvegyasszony is, aki Jókait némileg elvonta az írástól és lekötötte érdeklődését. Ez az özvegy asszony (amint Tóth Kálmán énekelte róla később: »mindnyájunknak édes anyja«) tíz évig hordta már a gazdasz-fátyolt és most egyszerre valami vidámabb mosoly kezdett az ajkai körül derengeni. Egy ösztönszerű sejtelem fogta el, hogy sorsa nemsokára jobbra fordul. Hiszen alap is volt a

* Jókainak ez a betegsége és kúrája belekerült az orvosi világirodalomba is. A legnagyobb német belgyógyászati munkában, a Nothnagel-féle Specielle Pathologie und Theraphie XIV. kötetében »Lungenblutungen« fejezetében van tárgyalva.

sejtelemhez, de nagyon csekély. Ausztria szerencsétlen ki-
menetelű olasz háborúja. Ha a porkolábot jól elpáholják,
talán örül a rab, de abból még nem okvetlenül következik a
szabadság. A villafrancai békekötés valahogy rendbehozta
a császár dolgait. Mindamellett érezni lehetett a kormány-
gyeplőket tartó kezek lankadását, hinni lehetett, hogy a pasz-
szív rezisztenciát nem bírja ki a hatalom sokáig, holott a
magyar hovatovább mindjobban összekovácsolva, győzi a
rossz sorsot — csak a jólétet nem bírja ki hosszabb ideig.

Holt írók csontjaiból nőtt ki különben a reménynek ez
a virága. Kazinczy születésének százéves évfordulójára rende-
zett ünnepeken izmosodott a hit, majd a Berzsenyi-ünnepé-
lyek nevelték, melyeken magyar ruhában, mentésen, kardos-
sán jelentek meg az úri rendek, az asszonyok pillangós fő-
kötőkben, a kisasszonyok ingvállban, pártával a fejükön.
A lakomák tósztaiból izzó lánggal csapkodott ki a honszeretet.
Sohasem volt tökéletesebb a magyar. A nemzeti viselet föl-
élesztésében Jókai az elsők közt járt. Versben, prózában
dicsőítette az Üstökösben.

Régi mente; régi kalpag,
Kik a honért éltek, haltak;
Feltámadnak hát megint.

Eleinte csak az ünnepélyeken szerepelt, de mikor néhány
fiatal főúr, Keglevich Béla gróf, Esterházy István, a báró
Balassa-fiúk az utcára is kivitték, maga Jókai is attilát és
szűk nadrágot húzott, Jókainé pedig a Melinda pruszlikjában
jelent meg a Váci utcán, aminőben »százszorta szebb minden
asszony.«

A jogászbálon, az Európában már az élemedettebb
főurak és úrnők is jobbadán magyarban jelentek meg. Sőt
gróf Károlyi Lajos egykori nyitrai főispán, ki pedig a szabad-
ságharc ellen működött mint császári biztos, ezen a bálon
magyar díszben jelent meg, alkalmat adva Podmaniczky
Frigyesnek, hogy a kredencben (még akkor az volt a
büfé neve) következő tósztot mondjon a bécsi hatalom egész-
ségére: »Az Isten áldja meg azt a kormányt, mely odáig
vitte a dolgot, hogy még gróf Károlyi Lajos is piros magyar
nadrágban jár.«

A magyar ruhát sokan nem helyeselték hétköznapi használatul mint kényelmetlent és költségeset, de a kehidai bölcsek egyik mondása, melyért nagy hálával tartoztak a gombkötők és paszmánt-csinálók, elsöpörte a gáncsot. »Ha egy társaság fele részét megfeszített lábbal támaszkodó helyzetben látjuk — mondá Deák Ferenc —, felette furcsának tűnik fel a magatartása, de ha megtudjuk, hogy a társaság másik fele ki akarja őket a helyükből tolni, akkor mindjárt érthetővé válik az egész kép.«

Így lesz általánossá a magyar ruha s vesztí lassanként a modern szokásokhoz és ízléshez nem alkalmas túlzásait. A kényelmes Zrínyik, Kazinczyk és a karneol-gombos bundák váltják fel a csurapékat és krispineket, darutollas kanászkalapok a cilindreket, melyeknek beveretése gyakran idő elő rendőri beavatkozást igénylő botrányokat Pest utcáin, a színházban vagy a nyilvános étkezőhelyeken. A jogászok valóságos vadászatok tartanak a cylinder kalapokra. A nemzeti ruha már bizonyos immunitást kölcsönöz, minélfogva sietnek azt fölvenni olyanok is, akik nem szeretik, mert ha nem is kényelmesebb, de biztosabb. Öregurak vagy óvatos hazafiak zsinórt varratnak a német pantallókra s alulra egy kis gombházat tesznek jelzésül. Ez az úgynevezett lutheránus magyar nadrág, vagy amint Jókai elnevezte »pisi ungrisch, pisi deutsch nadrág.«

Mire megindulnak a Kazinczy- és Berzsényi-ünnepélyek, városról-városra, már akkorra a vidék is magyar ruhában éneklí a »Szózat«-ot.

De e holt költők, ha képesek is fölébresztetni és ébren tartani a nemzetet, csak félmunkát végeznének, ha távol a birodalom határain túl a nagy Németországban egy harmadik holt költő nem jönne segítségükre, aki fölrázza a hatalom urait. Ez idő szerint indultak meg Németországban a Schiller születésének századik évfordulójára rendezett ünnepek s azokon elementáris erővel pattant ki a német egység gondolata és izzó vágya, ahogy azt a ravasz III. Napóleon, kinek kezei és szócsövei messze értek, szuggerálta.

A bécsi Burgban mély redőt vont a különben sem sima homlokokra az onnan fújó széláramlat. Ehhez járultak az újabb olasz események bonyodalmai, Garibaldi vörös inge, a magyar száműzöttek mozgolódása. De a Garibaldi vörös

ingénél is jobban sietette az események fejlődését a fehér kabát szennyese. A katonai korrupció, mely az Eynatten-bűnügy tárgyalásakor megdőbentő dimenziókban tárult fel. Bruck miniszter öngyilkos lett. A kinestár szánandó állapotba jutott.

Mindezek a jelek a pitymallatot jelentették. S jött is olyan sorban a jobb idő, ahogy a virradat szokott megérkezni. Először csak egy kis pirkadás vehető észre. A császár fölmenti Albrecht főherceget s a magyar születésű Benedeket küldi Budára főkormányzónak. Azután a pápens elleni küzdelemért elítélt foglyok kapnak amnesztiát. Rechberg gróf birodalmi miniszter Jósika Sámuel báróval tárgyal, hogy mit kívánnának a magyarok. A császár itt-amott egy-egy megjegyzést ejt el, hogy Magyarországot kibékíteni óhajtaná.

Mindezek a hírek kiszivárognak a legcsodálatosabb esatornákon keresztül s a megdermedt országot felcsiklandozzák. Nyüzsgés és elevenség támad, mint mikor hangyaboly mozdul meg, ha a napsugarak megnyaldossák.

Erre az időre esik a Jókai irodalmi termelésének megcsappanása. Szinte természetes. Ilyen lázban bajos elmerülni a múlt dicsőségébe, vagy fantáziával teremtett alakok életországába. A várakozásnak testvére a türelmetlenség. Mindenki türelmetlen volt és lázas. Már egy-egy nemzetiszínű zászló látása, mely az ünnepélyeken imitt-amott kitűzetett, eksztázisba hozta az embereket. Csodálatos, milyen csekélység tudja felvillanyozni azt, akinek semmije sinos.

Érdekes napok voltak ezek. Mindegyre történt valami. Egymást kergették a reménykeltő hírek és következtetések.

Volt miről beszélni a városban. Jelentéktelen események voltak, de nagyoknak látszottak s mint a futótűz hömpölyögtek végig az országon. Dessewffy Emil gróf egy alkotmánytervezetet dolgozott ki s azt fölolvasta konzervatív barátainak Sárospatakon, akik fölküldték vele Bécsbe gróf Andrássy Györgyöt. Valaki Deáknál járt Kehidán, vagy Vay Miklós-nál Golopon s a beszélgetés egyes részletei keringtek szájról-szájra. A főkormányzó Budán különösen kezdett átidomulni, mint egy meleg kályhához állított Szilveszter apónak bajuszáról, szakálláról leolvadozott a zúzmara, egyre nyájasabb és szelidebb arcot öltött a magyarok iránt és hovatovább mind kevésbé titkolta, hogy már a rendszer végnapjait éli.

Mint varázsütésre Pest is elevenedni kezdett. A nagyurak elhagyták vidéki kastélyaikat s bejöttek a fókuszba politikát hallani és csinálni. A kaszinó termei benépesedtek esténként. A Csekonics Jánosné szalonjában nap-nap után még a nők is politikáról vitatkoztak. A jogászok, akik rokonszenvesek voltak az öregek előtt, mert nekik volt a legfrissebb mártírtjok,* gyakori tüntetésekkel verték fel a város csöndjét. E tüntetésekkel való elbánás adta csalhatatlan diagnózisát az Örvendetes Esemény elhomályosodásának vagy közelgésének, amint vagy éles tölténnyel dolgoztak ellenük, vagy csak kardlappal, vagy csak megriasztással és a végén udvarias rábeszéléssel a szétoszlásra. A politika mint az ezerkarú polip magához ragadott mindent. Az írói kompániák gyülekező helyein: a Csigában, a Komlókertben, a Licziniusban, a Szőlőben és a Fillingernél nem volt többé szó se versekről, se novellákról, csak a politikai helyzetről. Mindenki remélt, csak a nagy kételkedő, Kemény Zsigmond nem bízott; elejtett pesszimizisztikus megjegyzéseit mint valami rémjóslatokat hordozgatták hírül a Pesti Napló munkatársai.

Jókai nem járt e helyekre, csak nagyon ritkán, ha valakit keresett, de a politikai helyzet senkit sem rázott fel jobban, mint őt, és senki sem volt a jobb idők bátrabb, szellemesebb és hatékonyabb előharcosa és kiképezője, mint Kakas Márton az Üstökösben.

Nyáry Pál most sokat járt be Nyáregyházáról s Jókai sűrűn érintkezett régi patrónusával. A hajdani híres alispánt mindig nagy társaság környezte a vidékről jött és a fővárosban lakó politikusokból. Ha az Arany Sasban ebédelt vagy az Európában, mindig asztalokat kellett összerakni. Tekintélyét a kiállott fogság még emelte. Szavait, következtetéseit, mint az emberi logika esszenciáját, mély tisztelettel és figyelemmel hallgatták. Jókai árnyéka volt ilyenkor s ez a ragaszkodás vitte a politika perifériáiba ismét. Nem volt vérbeli politikus és sohasem is lesz. Inkább *hiúság* és úrias kedvtelés volt nála, mint hivatás. De ha az egész világ politizált, ő se vonhatta ki magát ez alól; nem volt ereje ahhoz. Divat, hát divat. Szenvedélye a politika nála sohase vált, inkább csak úgy a felületen csapongott. Sokszor nem is látszott érdek-

* Forinyák.

lődni a finomabb nüanszok iránt, melyek mélyen alul összefüggésben tartják a látszólag egymástól különálló részeket. E sokszor pókhálófinomságú szövedék az események legmélyén csak a beavatottak éles szeme előtt mutatkozik. Ők úgy látnak be egy-egy helyzetbe, mintha a haltesten át Röntgen-sugarakkal betekintést nyernének annak bordázatára, szálkaira; innen a biztonság, hogy a gerincet fölismerjük, amelyről minden szálka bizonyos rendszer szerint ágazik ki, nekik könnyű az eligazodás, míg a laikus minden tudás és látás nélkül kap fel valamely csontszilánkot. Jókai csak ilyen vasárnapi politikusnak látszott most is, mikor a politika még csak a fehér asztalnál otthonos, később is, mikor úgyszólván mindent a politika foglalt el, úgy tűnt fel nemegyszer, kívált beszélgetés közben, hogy nem jól, teljesen nem jól érti a dolgokat, hanem mikor a tollát megfogta, isteni ösztönnel olyan érveket és megfigyeléseket hozott fel egyszer-más-szor éppen a mélységekből, hogy a legtanultabb politikust is meglepte. Jókait tehát mégsem lehet a kaszinók, kávéházak locogásain és a lapok vezércikkein fejlődött átlag-politikusok közé sorozni, kik nem látnak az orrukon túl. Jókainak van mélyen látó szeme, de az csodálatosan a *tollán van, mint a pávának*. A lángész ereje, terjedelme meghatározhatlan valami. Ez a poeta, aki jóval a csillagászok előtt fedezte fel az Andromeda csillagot anélkül, hogy valaha belenézett volna a teleszkópba, megvizsgálandó az ég boltozatán éjjel kigyúló pásztortüzeket, bizonyára képes arra, hogy amihez fog, bármi legyen az, abban esetleg túlszárnyalhassa a szakzerű tudós határait.

Népszerű lévén, mint csak kevesen, most roppant erőt képvisel színes tollával s azonfelül ő is a sokat szenvedett emberek közé tartozik, akiké a közeli jövő. Mert ha nem volt is fogságban, de rajta volt a kivézendők lajstromán. Nyáry Pál asztalánál megismerkedett egy csomó előkelő politikussal, Ghyczy Kálmánnal, akit diák korában sokszor látott Komáromban a megyei urakkal. Itt mutatta be Nyáry Almásy Pálnak. Ugyancsak ekkor nyílt alkalma először találkozni Tisza Kálmánnal, kinek már akkor országosan csengő neve volt nemcsak a Gyürki Ábrahám katonatiszttel vívott párbaja miatt, hanem a pápens elleni küzdelmeiért,

Még friss volt bátor föllépése a bihari megyefőnökkel szemben, ki a Geszten tartott házkutatásnál azt kérdezte, vannak-e a háznál *izगतó iratok*? — Van egy — felelte és felmutatta neki magát a pátenst.

Ilyen férfiakkal ismerkedvén meg, egyre beljebb ment a politikába. Különben is, bár ezzel az istenasszonnyal sohasem volt oly benső összeköttetése mint a múzsával, nem nézett oly mélyen a szemeibe s nem gyúlt iránta lázas szerelemre, végképp elhagyni sohasem tudta. Tisztán szépirodalmi munkáiban is sűrűn fordulnak elő aktuális politikai célzások imitt-amott elpotyogtatva, mint mazsola-szőlőszemek. Egy-egy ötletke, gúnyoros megjegyzés, találó kép, egy oldalvágás zárjel közt. A kortársaira gyakorolt rendkívüli hatás ezer titkából ez volt az egyik.

Míg így várták 1860-ban a hazafiak, hogy mi lesz, maga e várakozás úgyszólván többet ért, örvendetesebb izgalmat keltett, mint azután a valóság, az októberi diploma.

Hősünk alig dolgozott valamit. Elfelejtetem írni — panaszkodik, mikor asztalához ül annyi pihenés után, hogy az elhalt Irinyi nekrológiát megírja, de háromszor szét kell szakítania a kéziratot, mert nem megy a munka. Ami pedig nála feltűnő eset, mert nem nagyon skrupulózus abban, amit egyszer leírt. És teljes joggal. Gondolatai készen, kerekdeden, formásan szállnak le fejéből tolla hegyére, úgyhogy kéziratai tiszták, csinosak s alig van bennök törlés vagy beszúrás.

De ez már az írói mesterség természete. Megfordítva jelentkezik pihenés után a termő agy és a termő föld újból való produkciója. A föld könnyebben hozza meg terményeit, ha hosszan pihent, az agy nehezebben; de azért majdnem biztos, hogy az egyiknek is, a másiknak is egyformán van szüksége a pihenésre.

Csakhogy nem szaporodván a kötetek, Jókai jövedelme is csappant, anyagi gondok mindjobban szorongatták. Az 1860-ik év tavaszán kénytelen volt eladni Magyar utcai házát,* melynek helye beleesik a mai Kaplony utcába s ezzel a lakók nagy sajnálatára megszűnt pesti háziúr lenni, ami csinos titulus volt akkoriban.

* Fluck Franciska vette meg 20 ezer forintért.

MÁSODIK FEJEZET

JÓKAI FOGSÁGBA JUT

Ez a meddősége Jókainak általános feltűnést keltett. Annyira népszerű volt már, hogy a közönség hangosan panaszkodott, mint akkor szokta, ha valami nem terem meg a rendes használati oikkeiből, hogy »ejnye, mák nem termett«. Jókaitól nincs új könyv. Hát mit akar? Miért nem ír? Még jobban sopánkodtak a kiadói, de ők legalább könnyebben segíthettek magukon. A bő esztendőök elhullott kalászait szedegették össze most a szűkekben. Így támadt a »Dekameron« tíz kötete, melybe száz novellát foglaltak össze minden rendszer és együvé tartozandóság nélkül, mint ahogy össze van gyömöszölve a Jókainé szekrényeinek fiókjában csirkecsont, brüsszeli csipke, citromhéj, selyem rékli és millygyertya-vég.* Naptárakból, vidéki lapokból, alkalmi albumokból nyírtak be anekdotát, vázlatot, rémtörténetet, kalandot, freskót és mindenféle genre-t. Hanem hiszen Heckenastnak ez is jó volt és szétkapkodta a közönség, mint a sáfrányt. Ugyancsak ekkor jelentek meg összegyűjtve színművei is, ezek közt »A szigetvári vértanú« és »Dalma«, melyekben a feleségének írt hálás szerepeket, továbbá »Könyves Kálmán« és »Dózsa György«, melyek hosszabb ideig voltak játékrénden. »A szigetvári vértanú« ötven előadást ért, »Könyves Kálmán« huszonkettőt. Az említett lázas kereslet szülte a »Kakas Márton tolltaraja«-t is. Ennek a két kötetébe az Üstökösből böngésztek leveleket, verseket, apró novellákat és ötleteket, melyek a Jókai tollából származván, így felújítva is kedves osemegéi lettek a könyvpiacnak, ahol egyébiránt 1860. év végén már friss dolog is megjelent: a »Szegény gazdagok«, melyben a híres Fatia Negrára vonatkozó, a

* Feszty Árpádné följegyzése.

Hunyad megyei oláhság közt keringő mendemondából épít fel egy bájos leírásokban és érdekfeszítő epizódokban gazdag regényt. Fatia Negra voltaképpen egy oláh Sobri Jóska, nagyúr a valóságban (a legenda szerint egy báró Nopcsa), aki műkedvelésből, álarc alatt űzi a rablókalandokat.

Eseményszámba ment a regény, dacára, hogy egy másik nagyobb esemény elvonta róla a közfigyelem egy részét. Miként is tudott volna versenyezni egy mesélő könyv a császár diplomájával, mely alkotmányt helyezett kilátásba a nemzetnek, megbízva a magyar kancellárrá kinevezett Vay Miklós bárót, hogy állítsa helyre az ős intézményt, a vármegyéket s dolgoztasson ki képviselőválasztásokat szabályozó munkálatot, melynek alapján sietve össze lehessen hívni az országgyűlést.

Lett erre öröm a hármás halom országában és minden egyéb tárgy és beszéd háttérbe szorult. A reménykedés megtelik és megfogy néhányszor, mint a hold. A zúzmárás tél mi mindent hozott és mit hoz még!

Lesz hát parlament, felelős kormány, királykoronázás és a többi, meg a többi. Istenem, de szép az élet! S immár történni kezdtek a bevezető csodák. Kinevezték a főispánokat. Hihetetlen, hogy a főispánoknak is hogy tudott örülni a közönség. (Hiszen majd megunjátok még ti azokat!) Minden szem lázas türelmetlenséggel függött a bécsi Burg ablakain, azokon, amelyek nem jégvirágosak, ahol a császár dolgozószobája van. Ott kell a csecsemőnek, az alkotmánynak megszületni. Még most csak a konzervatív főurak segídkeznek a szülésnél, de nem tesz semmit. Majd a primás palotájában Esztergomban indulnak meg az értekezletek, milyen alapon történjék az országgyűlés választása. Ugyan minek annyit beszélni! Hiszen megvan arra a felelet, a kalapok és kucsmák nemzeti színű kokárdáin a gyöngyökkel kivarrott négy szám : »1848«, a jogfolytonosság. Úgy kell a tizenkét esztendőtt venni mintha nem léteznék, mintha sohase lett volna, mintha ma, 1860-ban 1848-at írának. Inkább elfelejti az ország a rossz éveit, szenvedéseit, inkább vállalja, hogy fiatalabb, csak az alkotmánya legyen öregebb.

Sajnos azonban, a Burgban másképp képzelték a »legkegyelmesebben engedélyezett« alkotmányt, mint lent. Ott

a hagyományos szűkmarok, itt a hagyományos vérmesség. Ott nem mennek el az okosságig, megállnak fele úton, itt ellenben túl ugranak rajta. A megyék megalakításánál mindjárt nem ment össze a mesterség, ahogy mondani szokták. A Burghban mindössze egy kis lélegzetvételt akartak engedni a magyarnak, a magyar ellenben azt hitte, hogy legott a legszélesebb módon kell használnia visszanyert cselekvési szabadságát. A megyék visszaállításánál országszerte beválasztják a megyei bizottságokba nemcsak Kossuthot, Klapkát és a forradalom kiválóságait, hanem úgyszólván az egész kontinens szereplő forradalmárjait. Garibaldi Józsefnek például majdnem minden megyében voksa van. Sok helyütt III. Napóleonnak is.

A fiatal császárt, akit még nem tört meg az idő s gyarkorta indulatos, felette felingerlik e vörös nevek. Hát ez legyen-e a felelet az ő atyai szívének sugallatából történt közeledésére népéhez? Haragjában vissza akarja vonni az októberi diplomát,* csak alig bírják lekérlelni a becsületes Vay Miklós és Szögyény-Marich László, kiknek igaz hazaszeretete messze sugárzik, divatból kiment konzervatív gúnnyájuk azt el nem takarhatja.

Ily epizódok és kulissza-vizsontagságok mellett jön létre végre az 1861-iki országgyűlés, a Deák Ferencek országgyűlése, mert minden kerület küldi az 1848-iki képviselőjét, ha még életben van, ha pedig nincsen, küldi a maga helyi orákulumját, a maga kisebb méretű Deák Ferencét, úgyhogy súlyban és tekintélyben páratlan parlament gyülekszik egybe április 2-án. Benne van abban minden jelentős név. A nemzet úgyszólván mindenét a kirakatra tette. Nem hiányozhatott Jókai se. Három kerület is szemet vetett rá, Pest, Letenye, Siklós. Pesten Szilágyi Virgillel mérközött. Nem is hangzott egyéb kifogás ellene, csak hogy túlságosan fiatal. Volt pedig harmincöt esztendő és már erősen kopaszodó, de hát a többi honatya mind öregebb, ezüstös hajak és szakállak illettek az akkori felfogás szerint az országházba. Pesten a Józsefvárosban legyőzte Szilágyi, de a másik két helyen ő győzött és a siklósi mandátumot fogadta el.

* Szögyény-Marich László emlékiratai.

Az úgynevezett »legszebb polgári koszorú« új perspektívát nyitott Jókai elé. Volt már hát ország, volt már közönség, akinek írni öröm és mindent lehet már írni, amit az ember kigondol. Lázás munkakedv kapta meg s belekezdett a »Politikai divatok« megírásába, melynek alapeszméjét a saját élményeiből és élete szövevényeiből vette. Amellett csinálta az Űstökösöt és írt a Vasárnapi Újságba. Az Űstökös ekkor volt a legelevenebb és legmerészebb s olyan nagy tényező a Tóth Kálmán-féle Bolond Miskával a közvélemény irányításában, hogy velök a komoly napilapok nem versenyezhettek. A két figurás lap hétről hétre eljut az uralkodó asztalára is s néha ugyancsak haragos kedélyben találja őfelségét Vay vagy Szögyény egy-egy kellemetlen torzkép vagy maró élc miatt, mely érzékenységét sérti.* Szóval Kakas Márton rosszul van beírva a Burghban és nincs halandó ember, aki most megjósolhatná, hogy lesz idő, amikor »udvari poétának« fogják csúfolni. Különben még most terra incognita nekünk az udvar, s az udvarnak a mi talajunk. Még Deák is kellemetlen fogalom az udvarnál és csak úgy emlegetik félvállról egymás közt: »Der Dicke«. Hogyan is sejt-hetnéd, szép Wittelsbach Erzsébet, hogy egykor könnybe lábadt szemmel fogsz e tekintetes úr koporsójánál térdepelni...

De addig még sok mindenfélének kell történni. A gondviselés műhelyében bizonyos mennykövek készülnek, melyeknek előbb még le kell sújtaniok. Bismarck még egyelőre csendesesen iszogatja sörét és szítja pipáját a Spree-parti városban. Még csak 1861-ben vagyunk, a tavaszi napok rügyfakasztó mámorában. A svábhegyi fák szépen nyílnak, majd ellepik őket a hernyók milliói. Jókai idejön reggeli után, egy-két óráig kertészkedik, tisztítja fáit, aztán hazahajtat, otthon a »Politikai divatok«-on dolgozik, estefelé benéz a Magyar Sajtó szerkesztőségébe, ott elvégzi a dolgát és akkor elmegy a képviselői gyűlésre, mely ez idő szerint a Gizellatéren levő Privorszky-féle helyiségekben van. Jókai élénk részt vesz az értekezletekben és vitákban. Apródonkint való-ságos társas lénygy alakul át, tarokkozni megtanul a vidéki

* Báró Vay Miklós emlékiratai.

nemes uraktól, néha-néha elmegy a színházba is. Szóval in floribus van, mindenre ráér, ruganyos, fáradhatlan és teli tudóvel szívja az élet örömeit. Már május 22-én megtartja szűzbeszédét a *határozat* mellett, mélységes csöndben, nagy figyelem mellett.

Rokonszenves szónoki alaknak bizonyult, kinek szépen csengő hangja és férfias gesztusai kellemetes hatást gyakorolnak, ami nem kis szó annyi nagy szónok között, mint amennyi most a Házban van. Meglehetősen az általánosságok közt mozgott, amit különben a szituáció is magyaráz. Új dolgot nem mond, se új érvelést nem használ, de a már ismert argumentumokat egyszerű, izléses formában és félre nem magyarázható világossággal tálalja fel, menten azonban a retorika szemfényvesztő eszközeitől. Ez a nemzedék még jobbadán hallotta Kossuthot és ezért kicsibe vette még Eötvöst és Somssichot is. Csak olyast bámult meg, ami Kossuthra emlékeztette. Kazinczy Gábor szavai bongtak-csengtek a füleiben kellemesen, pedig csak a fül számára hasonlítottak Kossuth szavaihoz, mert az értelmük szinte kihámozhatatlanul volt belegöngyölgetve a csillámló frázisokba. Ha Horvát Boldizsár szelíd, melankólikus hangon előszedte sablonos hasonlatait »valamint a terebélyes tölgy,« vagy »valamint a kanyargó csermely«, a hallgatóság egész bizonyosan elérzékenyedett. Jókai, aki bírta volna a frázisokat, mint Jupiter a mennyköveket, bizonyos jó ízléssel kerülni akarta szépirodalmi fegyvereit a politikusok között. A »zsúfolt karzat« mindamellet meg volt elégedve, a képviselők pedig valóságosan ünnepelték. »Az előadás éppoly lelkes volt, mint a szónoklati mű maga s a Ház tekintélyes férfiai — írja a Hölgyfutár — melegen szoríták meg a jeles költő és szónok kezét.« Pedig e beszédnek egy nagy szépségét még nem tudhatták, hogy az, aki mondta, egész élete folyamán e szerint viselkedik majd.

»Mi korántsem követeljük Magyarország föltámasztását — mondja e beszédében —; él az s életének öntudatával bír; intézményeink megvannak; azokat erőszakkal elvenni mindig lehet, de visszaadni nem szűkség, mert amint az erőszak megszűnik, mi ismét birtokában vagyunk alkotmányunknak.

Hogy ez dualizmus a birodalomban; azt nem tagadjuk, de hogy a dualizmus egyértelmű volna a birodalom fölösztatásával, az ráfogás.

Dualizmus idején érte a birodalom mindig története fénypontjait, tökéletes uniformitás alatt érte megaláztatásait, megérte II. József alatt, hogy a már akkor beteg ember: az ozmán birodalom egyetlen hadjárat alatt megalázta. Dualizmus mellett állta ki Ausztria I. Napóleón majd negyedszázados hadjárait; s tökéletes unitás mellett vesztette el két hónapi támadó, tehát előre készült hadjárat alatt Lombardiáját.

És annak egyszerűen az a kulcsa, hogy dualizmusban a monarchia minden hatalmát kifelé használhatja, míg az unitas ideje alatt egyik országnak kell a másikat nemcsak őrizni, de még adminisztrálni is; ami a legnagyobb erő- és pénzpazarlás, mint erre siralmas példák vagyunk mind országostul.

Azért Európa megnyugodhatik abban; hogy Ausztria dualizmus a kétkarú óriás, míg az egységes Ausztria egy beteg szörny; mely önmagát elnyelte s nem bírja megemészteni.

Beszéde további részében a belpolitikára nézve így nyilatkozik :

„Múlhatatlannak tartom annak kimondását; hogy a magyar nemzet a vele együtt élő nemzetiségeket a legszabadelvűbb bőkezűséggel kívánja részesíteni mindazon áldásában az alkotmányos szabadságnak, amiket saját maga élvezni óhajt és ahol viszályok forognak fönn köztünk, inkább akar nemesen engedékeny; mint hatalmaskodó lenni és mindenesetre be akarja bizonyítani; hogy a közelmúlt keserű napok alatt e tárgyban is tanult valamit. Továbbá; hogy a magyar nemzet semmi osztály, nemzetiség vagy vallásfelekezetre nézve kizáró vagy bezáró jogokat el nem ismer; hogy alkotmánya jótékonyágában mindenkit egyformán részesít, mert önmagát megbosszuló vételnek tartaná azt, hogy bármely osztályt vagy vallásfelekezetet előbb kizárnánk a polgárjogok teljes élvezetéből, s aztán polgár-erényeket követelnénk tőle, s ha azok a mi hibáink miatt annál hiányoznának, mi vétünkért azokat ítélnök el. Végül, hogy a magyar nemzet teljes szabadelvűséggel kívánja mindazon kérdéseket megoldatni, melyeket az újabb idők szültek s melyek még eddig alkotmányunkban tárgyalva nem lehettek.

Meg kell adni, hogy Jókai fennkölt lelkű, aminő csak nagy író lehet. Humanista és szabadgondolkozó a szó legnemesebb értelmében. A nagy emberességi eszmék vezérlék. De egész világát csak a hazája képezi, a kozmopolitizmus idegen szívetől és minden olyan, ami valamiképp ez alá vonható. Mikor a szabadkőművesekhez való belépésre szólítják fel, ezeket feleli :

— Nálatok a kalapácsütés jelzi, hogy minő tetteket vizstek véghez a humanizmus, az emberiség érdekében. Nekem is van egy ilyen kalapácsom s az sem mutat egyebet az én működésemben, mint amit ti tesztek : s ez a kalapácsütés a szívem dobogása.

Gyűlöletet, irigységet nem érez se fajok, se osztályok ellen. Amely magaslaton csak olyan ember állhat, aki nem forgott az emberek között eléggé, aki nem könyökével vert magának utat, mindenkibe beleütődve és sokak által eltaszítva, hanem szárnyaival, a magasban, mindnyájok feje fölött, egyformán dédelgetve mindenki által, sohasem érezte teljesen se a mob durvaságait, se a nagyurak gögjét. Ebben az ideális korban kétségkívül kitűnő politikus lehetett volna belőle, mert tudott lángolni nagy dolgokért, de később a pártélet intrikái, a klubok cselszövényei között olyan volt, mint egy ártatlan bárány. A pártversengések nem érdekelték, nem tudta eléggé gyűlölni ellenfeleit és eléggé szeretni pártfeleit, nem tudott megmelegedni az apró részletekért a parlamenti életben, melyek sokszor csak finták és cselvetések, egy csomó régi ember felbotlik bennök és egy csomó stréber a napienyre kerül. Azért aztán lagymatag, gerinctelen politikusnak nézték, aki azonban nevének fényével egyik csebecsége pártjának.

Jó volt sietni a szűzbeszéddel, de még jobb lett volna jobban sietni a »Politikai divatok« megírásával, mert mire ezt a forradalmi élményeiből merített regényét befejezte, már akkorra vége volt az országgyűlésnek és a sajtószabadságnak. A kész regényt most már a fiókba kellett zárni, mert azt ugyan senki fiának a lapja nem merte volna közölni.

Jókainak pedig a vérében volt, hogy amit megír, azt, ha lehet, mindjárt nyomtatásban lássa. A kezdő írók lázas türelmetlenségével várta dolgainak megjelenését : ha folytatásban jött a regénye s egy-egy folytatás kiszorult a lapból más aktuális közlemények miatt, fölment a szerkesztőségbe panaszkodni — mert veszekedni nem tudott. Képzeltetni, mennyire csiklandozta a fiókban heverő kézirat. Sokat várt attól. Olyan regény az — mondotta —, mint a hammelni patkányfogó sípja, becsalogatja az előfizetőket. Arról ábrándozott, hogy egy lapot kellene csinálnia, amiben megje-

lentetné. A Magyar Sajtó, melynek szerkesztője, Hajnik Károly, a Ház naplójának szerkesztését vette át, ugyan rendelkezésre állt, de a tulajdonjog nem az övé, mivel-hogy pedig evvel a regénnyel lehet fel is virágoztatni, de meg lehet ölni is egy lapot, idegen tulajdonával nem kísérletezhet, ezért vágyott arra, hogy saját lapja legyen.

Éppen jó időben támadt ez a kívánsága, úgy jött, mintha csak a regényeiben történnék. A »tigriseknek«, a volt határozati párt politikusainak nem volt orgánjuk s Jókainak lap utáni epekedése véletlenül összetalálkozott az ő leg-sürgősebb terveikkel. Teleki László gróf halála után önkénytelenül a Tisza Kálmán kezeibe esett a vezérlés s ő mindent elkövetett, hogy az új lapot nyélbe üthessék; a módosabb politikusoktól nem volt nehéz a költséget összehozni. Akkor még egy laphoz nem kellettek százezrek, mint napjainkban. Nem volt telefonösszeköttetés, nem kellett rotációs gép, se öles plakátok ezrei, se nagymennyiségű sürgöny. Hiszen a hír megérkezik egyszer valamikor magától is és az olvasónak mindegy. A gyorsaságra nem adott semmit. Szenzációs külföldi eseményekről sokszor csak egy hét múlva értesült az olvasó — hanem úgy tett is a lapjával, hogy mind a hat számot meghagyta vasárnapra s egyszerre olvasta el, ami a világban történt.

Húsz-huszonötezer forint akkor fejedelmi alaptőke volt egy laphoz, hiszen egy kis szerencsével pénz nélkül is sikerülhetett. A legnagyobb mecénás, úgy tudjuk, Almásy Pál volt, a debreceni országgyűlés hajdani elnöke, akinek a révén egy kis porosz pénz is csordult az alapítási költséghez.

Biztosítottván a lap megindulása anyagilag, miután megállapodtak, hogy A Hon legyen a címe, Jókai Bécsbe utazott Forgách Antal kancellárhoz, hogy személyesen nyerje meg tőle az engedélyt. A jól táplált pirosposzsgás gróf, aki nem volt olyan rossz magyar, amilyen jó ember, szívélyesen fogadta híres honfitársát, még ebédre is magánál marasztotta s természetesen megadta az engedélyt. Csakhogy még hátra volt az itthoni gróf, a hórihorgas Pálffy Mór, akinek be kellett mutatni a felsőbb engedélyt s aki még előbb reverzálást követelt, hogy lapjában a magas kormányt pártolni fogja.

Jókai leült s egyszeribe megírta a reverzálíst, hogy lapjában a magas kormányt pártolni fogja — minden a hazára nézve üdvös intézkedéseiben.

Pálffy nagy fejesóválással mondá, az iratot elolvastván :
— Maga barátom nagyon rossz ember ; vigyázni fogok magára.

De azért elfogadta a reverzálíst a klauzulával.

Így lett Jókainak saját lapja, nagy politikai orgánuma s így lett a boldogsága teljes. Mert aki azt az élvezetet nem ismeri, amit egy lap megcsinálása okoz, az nem élt e gyönyörök völgyében. A gigondolás, milyen lesz a fiziognómiája, hogy fog a cím festeni, milyenek lesznek a lap betűi, hogy osztják be? Lesz-e kurzív írás? Milyen vonal válassza el a tárcát és mekkora spácium? Milyen betűkből szedik az alcímeket? Csak az anya érezhet ilyes valamit, de csak halványan, mikor első lányát az első bálba cicomázza. Ennek már az előre való előkészítése is gyönyörűség. De hát még az az éj, mikor az új lap készül Mikor leadják az első kéziratot. Mikor a faktor végre összeállítja az első kolumnát és lehúzza kefével, majd a hajnal, amint megindítják a gépet és az ünnepélyesen ott virrasztó munkatársak szeretetteljes és kíváncsi tekintete előtt megjelenik az első szám.

Hát aztán másnap a lázas epekedés a mások véleményét hallani. Mit mondanak az új lapról? Egy ember megy az utcán. Vajon olvasta-e már? Ha két-három ember beszélget valahol, a szerkesztő szeretné ellesni egy szavukat. Mert hátha a lapról beszélnek. Benézni a kávéházak üvegablakain, hogy ki olvassa, fülelni a levélhordó nehéz lépteire a következő napokon, hogy hány prenumeráns érkezik. Oh, bizonyára kimeríthetetlen olajos korsója a komprimált örömöknék, melynek másik csücsén (mert két csücsé van e csodálatos korsónak) sok bosszúságot és nyugtalanságot ihatni.

Jókai soha még egy vállalatát se szerette úgy, mint ezt. Mikor 1863-ban megindult lepedőnyi alakban (mert akkor a nagy formátum adta a tekintélyt), emberfeletti buzgalommal dolgozott bele, a »Politikai divatok«-on kívül majd minden számba írt vagy politikai cikkeket, vagy élénk apróságot, aminek volt is fogamatja, mert új évre olyan közönség

gyűlt a lap mellé, hogy az rögtön biztosítottnak látszott nagy időre.

Biztosítottnak? Balgatag szó. Most csak egy ragályban pusztulhat el lap, előfizetőhiányban, de akkor voltak más halálmemek is. A lapot megölhette a felsőbbség is. És az volt ebben a bolond, hogy amelyik lapot az egyik életadó faktor szerette, azt a másik életadó faktor gyűlölte. Így aztán teljesen ki volt zárva a biztosított lap fogalma.

Amint már egy kicsit folyamatba kezdett jönni, hogy öröme lett volna benne a gazdának meg a munkatársaknak, meg a kemény hazafiaknak, akik mögötte sorakoztak, egy napon Zichy Nándor gróf kopogtatott be a szerkesztőségbe egy hosszú erős cikkkel, melyben ki voltak mutatva az eddig elkövetett politikai botlások, valamint az, hogy Magyarországot és Ausztriát kivált nemzetgazdaságilag teljesen tönkre tenné a Schmerling-rendszer erőszakos keresztülvitele Magyarországon.

A fiatal, eleven szellemű Zichy Nándor legelőször Kemény Zsigmondot kínálta meg a cikkel, de a bárónak jó szimatja volt, azt mondta, hogy neki túlságosan erős és az öreg Napló már különben is más nézeteket hangoztatott, hanem itt van a fiatal »szomszéd«, az majd megőrül neki.

Jókai tényleg megőrült a cikkeknek, egy pár kifejezést szelidített benne és közölte, nem félt ő, csak a »Politikai divatok«-tól s valóságos élvezete volt, amint napról napra elcsúszott tárcá tárcá után a cenzori szemek előtt.

A cikk roppant hatást tett; a Zichy név rosszul hangzott a forradalomból s most egy ilyen cikk alatt a Zichy név! De bizony mégis lesz ebből az országból valami!

Sőt a cikk jobban hatott, mint kellene, mert hatott Pálffy Móricz grófra is, aki ballábbal kelvén fel aznap, haditörvényszék elé rendelte állíttatni mind a szerzőt, mind a szerkesztőt s három havi börtönre kérte elítéltetni a két »csendhábortót«. Mert csak egyszerű csendhábortás címén lettek bepörölve. Pálffy abban volt eredeti szellem és reformátor a büntetőjogban, hogy leszállította a bűntények minősítését, de a büntetést emelte.

Jókai megjelent a katonai törvényszék előtt, mely egy ezredesből, egy őrnagyból, egy századosból, egy főhadnagytól

ból, alhadnagyból, őrmesterből, káplárból, egy frajterből és közbakákból állott s egy szép német beszéddel védelmezte magát és a Zichy-cikket. Ekkor tartott életében először német beszédet.

Nagy volt a meglepetése, mikor az auditor kihirdette az egyhangúlag hozott ítéletet: »Ezer forint bírság, egy évi tömlőc nehéz vasban.«

— De hisz a helytartó csak három hónapi fogságot kért reánk kiméretni? — méltatlankodott Jókai.

— Das Übrige ist für die schöne Verteidigung, (a többi a szép védbeszédért van) — felelte az auditor-major nevetve.

Csakhogy már akkor nem volt olyan fekete az ördög, amilyenek festik, sőt már ördög se volt, hanem csak szilvakrampusz. Bizonyos humorral kezelték az ilyen zsarnoki kegyetlenségeket. Azért hát hiába várnátok Jókaitól valami olyan elmékedéseket a fogsága óráiról, aminők a Pellico Silvioé. Dehogysis tettek a Jókai lábára vasat a börtönben, tettek bizony alájok zsámolyt, ha kívánta. Maga írja: »Pompásan éltünk, soha életemben több szabadságom nem volt, mint fogságomban, egész nap látogatókat fogadtam, este kimentem vacsorálni a Svábhegyre, a porkolábot is elvittem magammal. Térparancsnokunk a jó Haymerle, kívül-belül mintaképe egy magyar vicispánnak.«

Haymerle megengedte, hogy a foglyok könyveket hozzanak be. Jókai a faragó szerszámaint is elhozatta és itt faragta ki a felesége mellszobrát fából, mely dolgozószobája egyik díszét fogja képezni ezentúl, innen szerkesztette az Üstököst. Sohase voltak szikrázóbb ötletei. Szinte szomorú volt, mikor néhány hét múlva ott kellett hagyni a kedélyes arestomot, elengedtetvén nekik a további fogság. Mint kedves emlék élt azután emlékezetükben a fogság. Szinte megérte az ezer forintot, amit mint bírságot róttak rájuk, de amit Zichy fizetett ki. Érvényben már csak a nemesség-vesztés maradt az ítéletből, ami azonban legalább új titulust hozott Zichynek, a Deák Ferenc jóízű ötletével: »hogy most már Zicsi Nándor a leggazdagabb paraszt Magyarországon.«

Valamelyes következményei azonban Jókaira nézve is voltak a fogságának. Míg ő ugyanis veszteg ült a hűvösön, addig megmozdultak az előfizetői és a márciusi évnegyed-

ben szétszéledtek. »Megijedtek a tisztelt hazafiak — jegyzi meg Jókai nem minden keserűség nélkül az emlékirataiban —, hogy odavész az öt forint, ha én ott rekedek.«

A szépen induló lap, a kedvenc, »a szemem fénye« tehát pusztulásnak indult, az előfizetőknek kétharmadrésze elmaradt. Gondolták magukban: minek nekünk a Jókai lapja Jókai nélkül?

Mindegy. Folytatni kellett, pedig most már csak vesztéssel lehetett. S nemcsak hogy a lapra kell rátízetnie Jókainak, de a regényért sem kap honoráriumot. Oh, boldogtalan regény! Ha az ember előre tudná, mi végre szüli a gyermekeit! A cenzor szemet vetett a »Politikai divatok«-ra s azontúl minden héten kétszer-háromszor le volt foglalva. A Hon, Jókai nem győzött a cenzorhoz járni, herélni, amputálni a regényét, eközben pedig a lap helyzete egyre kétségbeesztőbb lett. A munkatársak kiérzik a közelgő veszedelmet s mint az ostromlott Aquilejából a golyák, menekülnek vagy legalább gondolkoznak, hova meneküljenek s e gondolkodásuk közben nem dolgoznak. Magának a szerkesztőnek sincs már kedve. A lap napról napra gyengébb. Az előfizetők napról napra elégedetlenebbek. Atkozott logikai láncszem ez.

És egyéb csapások is következnek. Ha a gondviselés kioldja a szerencsétlenség zsákjának a száját, hát abból aztán csak úgy dől. Almásy Pált, a lap legfőbb protektorát befogták összeesküvés gyanúja alatt, mire a többi protektorok is visszahúzódtak, mint a csigák a házaikba. A fond perdu ekkorára elfogyott teljesen és Jókai most már azt se tudta, mit csináljon, a cenzorhoz futkosson-e, akitől ott volt a citatórium az íróasztalán, a lapot szerkessze-e, kölcsönöket hajszoljon-e fel a terézvárosi uzorásoknál, amelyekkel a lapot folytathassa, vagy pedig az ellenzéki matadorokat szorongassa, hogy ne hagyják a lapot elveszni?

Az uzorások csak egy ideig adtak pénzt, az ellenzéki matadorok egyszerűen azt mondták: »A búza pozsonyi mérője ez idén két forint.« Ez annyit jelent, hogy ilyen évben Magyarországon nem lehet csinálni se frontot, se újabb fond perdut.

Ezek voltak Jókai legkeservesebb napjai. Ez a nagy betegsége, ez a lassú haldoklása A Honnak. Mindent elköve-

tett, hogy megmentse, pedig nem volt természete a görcsös ragaszkodás vállalataihoz. Temetett már ő elégszer és fog is még. De most kétségbeejtette a tehetetlensége, s midőn végre a nyomdai hitele is kimerült, vérző szívvel, porig megtörve kopogtatott be a szomszéd öreg nénikénél, a Pesti Naplónál, megállapodni báró Keménnyel, hogy a lapot beszünteti s az előfizetőit a hiányzó egy hónapra a Pesti Napló fogja kárpótolni.

Másnap kellett írásba tenni a megállapodást. Este azonban váratlan távirat érkezett Zichy Nándortól: »Holnap nálad leszek, lapodat meg ne szüntesd.«

Reggel nyolc óraker csakugyan ott toppant a ruganyos, délceg Zichy Nándor A Hon szerkesztőségében. Jókai már várt reá.

Zichy Nándor röviden végzett.

— Ámbár nem helyeslem a lapod politikáját — szólt — és nem tartozom a pártodhoz, mégis érzem, hogy a lapodat bajba én hoztam. Milyen összegre volna szükséged, hogy talpra álljon?

Jókai megmondta az összeget ötezer forintban, de szabadkozott, röstelkezett azt elfogadni. Zichy azonban otthagyta erővel az asztalon.

— Tudom én, mi a kötelességem — ismételte szerényen és eltávozott. (Csak mégse lehetett a nemességétől megfosztani.)

Ez volt a fogsági kaland utolsó epizódja s aznap éjjel már vígan zakatolt A Hon gépje s virgonc szedőgyerekek jó kedvvel futkostak a garádicsokon fel és le a lengő kutyanyelvekkel a Barátok terén levő rozoga épületben.

HARMADIK FEJEZET

A MŰHELY ÉS KÖRNYÉKE

A szabadságharc előtti két évtizedben támadtak az óriások. A gondviselés tudta, hogy melyik országba tegye őket, hol lesz rájuk a legnagyobb szükség. Ekkor támadt gróf Széchenyi István, a legnagyobb magyar, Deák Ferenc, a legbölcsebb magyar, Kossuth Lajos, a világ legnagyobb szónoka, Arany János, a legnagyobb epikus költő, Petőfi Sándor, a legnagyobb lírikus költő és Jókai Mór, a legédesebb elbeszélő. Ezek az emberek egyszerre éltek s találkoztak, beszéltek egymással. És velök egyszerre élt és írt Vörösmarty Mihály is. Valóság ez, nem mese.

De mért fogytak el és hová lettek azok az anyák, akik szülték őket? Mert azután is születtek még emberek, hercegek, grófok, nemesek, tudósok és írók — sőt már a paraszt-asszonyok is szülhettek volna nagy embereket, de az érkező succrescentia oly csodálatos kicsi volt a forradalom előttihez képest! Mily természetellenes processzus, hogy mikor a legjobban elszaporodnak az óriások, egyszersmind meg is szűnnek!

Csak vegyük például az írói világot — az új emberek voltaképpen nem is mondhatók folytatásnak. Végigtekintve az írók gyűlhelyein, sehol se bukkan fel nagyobb röptű lehetőség. Úgy tűnik fel az irodalmi generáció, mint egy folyton vékonyodó oszlopsor, de közvetlen a nagy oszlopok után egy-két fokozatosan kisebbedő oszlop hiányzik. A dimenziókban olyan nagy az esés, hogy úgy tűnik fel, mintha egy generáció, amely az esésre előkészítsen, ki-maradt volna.

Melegségéből, bensőségéből is veszített az írói élet. Nincsenek már Pilvax-asztalok, tíz jó barát együtt. Nincsen már Vörösmarty, az írók atyja, aki maga köré gyűjtené

őket és emelné pályájukon. A szent berkeken zúzmara ül. A kritikus már nem nevel, csak irt. A tehetségek vagy elcsenevészednek, vagy visszariasztatnak, s akkor az a megnyugvás, hogy nem voltak tehetségek. Sokakat a lapcsinálás öl meg, másokat a lábra kapott bohémizmus, egy otromba divat, mely szinte dogmává emeli, hogy az író könnyelmű, rendetlen életű fráter legyen, ki ezzel különbözik mint nagy szellem a közönséges életű filisztertől.

Még nagyobb változást idézett elő a lapok elszaporodása, minél fogva le kellett tenni arról a hagyományos szokásról, hogy a lapokat kizárólag írók csinálják. Az elszaporodáson kívül a közönség fokozódó igényei is kizárták, hogy azok more patrio szerkesztessenek. A szerkesztőség hovatovább büro lett, ahol rendszeres, pontos, megbízható munkásokra volt szükség s így keletkezett az írók mellett egy külön osztály, az írni tudó mesteremberek, akik írnak ihlet nélkül, komponálás nélkül, írnak a nap minden órájában, amikor kell, írnak mindenről, írnak olyat, amit nem is éreznek, és olyat, amit mások gondoltak ki.

Ez eleinte szokatlan volt és minthogy az írók többre tartották magukat az újságíróknál, szükségképpen megkülönböztetésekre vezetett. Apró kotériákra szakadtak szét a tollforgatók.

A lapok kötelékében nem levő írók, mint valami felsőbb lények bújtak össze külön-külön kis csoportokban valamely kávéházi asztalnál vagy kis kocsmában. A lapoknál dolgozó írók ellenben, már rendesen megmérgezve a politika által, pártállásuk szerint barátokztak. Valamely közös gyűl hely nemigen volt és ilyet soha többé nem is sikerült összehozni. Ennek oka főleg abban kereshető, mert az irodalom nagyjai nem törődtek többé az irodalom kis embereivel. Arany János majdnem láthatatlanul élt az Akadémia hideg falai közt, mint a Dalai Láma. Báró Eötvös József nagy úr, aki desinit in piscem — politikusban végződik s nem tartja magát az író-familiához. Jókai Mór csak a lapjai révén tart némi kapcsot az írókkal. Báró Kemény Zsigmond pedig mindinkább távolodott a szépliteratúrától. A fiatal és növekvő írókkal senki se törődött, pedig a vajda szükségét még az oláh-cigányok is érzik.

A patriarkális iskola, mely irodalomtörténetünk régiebb nagy alakjainak lelki nemességét hirdeti, örökre bezáródott. Mesterek most is voltak, de tanítványokról tudni sem akartak. Egyes kisebb-nagyobb írói csoportok az újságaik körül verődtek össze. A Hölgyfutárnak volt a legnagyobb írói tábora, köztük a népszerű Tóth Kálmán, akinek minden sikerült, amihez fogott. A Vasárnapi Újság mellett is csoportosult egy kisdéd, komolyabb igyekezetű társaság. Ez volt az Akadémia és Kisfaludy-Társaság csemete iskolája; innen szedte a tagokat. Némi irodalmi politikát csak az úgynevezett akadémiai klikk csinált Csengeryvel, Gyulaival és Salamonnal az élén. Kemény Zsigmond és barátai a Szervita téri Mihalek-étteremben vacsorálgattak esténként; ide tartozott Királyi Pál, Oláh János ügyvéd, politikai cikkíró, Kecskeméthy Aurél, Tomori Anasztáz és Danielik. Eötvös József és barátai a Ráth könyvkereskedésében kaszinóztak délelőttönkint. Itt lehetett látni néha Deák Ferencet is, ki nagyon szerette ezt a kisvárosias mulatságot, s érdeklődött a jövő menő írók és a megjelent könyvek iránt.

Idegen elemek közé csak egyetlen egyszer kezdtek fesztelenül bevegyülni az írók, mikor a Nemzeti Kör látogatták, mely a hajdani Pilvax kávéházzal jóformán átellenben, az Űri és Zsibárus utca szögletén 1861-ben új életre ébredt. Teleki László hozta újra divatba, ki mindennapos volt a kényelmesen berendezett termekben. A jobb nevű írók leginkább ide jártak. Hiszen a kör mindkét igazgatója, báró Kemény Zsigmond és Jókai, író volt, de persze az utóbbi ide sem járt. Tóth Kálmán, Dobsa Lajos, Vadnay Károly, Bolnai (Bethlen gróf), Szegfi, Rózsaági, Szigeti József, Bajza Jenő és az akkori publicisták csaknem kivétel nélkül, itt töltötték estéjükét, kényelmesen érintkezve a politikusokkal, kik közt még nem képezett válaszfalat az, hogy az egyik Deákhoz, a másik Telekihez szított jobban. Az 1861-iki országgyűlés alatt még közös klubban tanácskoztak, a Gizella téri kioszkban, de mind a két árnyalat már akkor is szívesebben időzött a Nemzeti Körben, hol egyszersmind izletes konyha állott rendelkezésükre.

A kör egyébiránt csak egy pár évig virágzott ebben az alakjában. A provizórium vége felé feloszlott és a Deák-

párt foglalta el ideiglenesen a pompás első emeleti termeket és a megmaradt bútorokat, melyek közt volt egy rozoga zongora is, melyen Deák Ferenc mulattatására az aranyzakállú Tóth Vilmos zongorázott esténként, dalokat énekelve a zenéhez. Az öregúr, aki nem járt soha színházba vagy hangversenyre, csodálatos módon, szinte átszellemülve tudta élvezni a Tóth Vilmos játékát és gyönyörűen csengő hangját, mellyel talán nagyobb karriert futott be ezen egyetlen hallgató bölintgató mormogása folytán, mintha két világ-rész fedelmei és zsúfolt színházai előtt produkálta volna torkának kincseit.

A Nemzeti Kör »pogányok« kezére kerülvén, az írók is visszaszállingóztak saját külön barlangjaikba, az Arany Ökörbe, a Kis Pipa étkező asztalaihoz és az örök fészekbe a Kammonba, hol több nemzedék fordult meg sorra — egyszerre is.

Innen kezdődik a pályafutás és itten végződik. Öreg, züllött írók isszák itt a kapucínert és az ország minden részéből felgyülemlett, foglalkozást nem talált vagy nem tűrő, többnyire excentrikus alakok, akik érzik, hogy valami mozog bennök (némelyikben talán giliszta). A nagy meghasonlottak és a nagy reménykedők. Ide járt a megférhetetlen Vajda János, bozontos fejét szügybe vágva, mint a kivert bika. Ő egész életében a kezdő írókkal tartott és villámokat használt a társalgásban, nem szavakat. Mennyi ambíció lobogott és égett el e füstös, májszínűre festett helyiségekben. Itt lógázta lábát Berecz Károly, a leglustább ember Közép-Európában. Itt ugrált a kéneső elevenségű Shakespeare Jóska (Székely József), kinnek világverő tervei örökké tervek maradtak. Itt bukkan föl először egy hórihorgas oláhos alak, Balázs Sándor, mindenki idegenül tekint reá, pedig egy év múlva ő lesz itt a legotthonosabb törzsvendég s »magyar Dickens«-nek fogják nevezni, akik a titulusok osztogatásában nem fősvények. Esténként itt tartlizik Szegfi Mór, aki-ről azt hiszik, hogy ő van hivatva a magyar paraszt meg-rajzolására. Oh, szegény Szegfi, bizony könnyebben el lehetne hinni rólad, hogy feltalálod az örök mozgonyt!

A Kammon az anya-közpű. Ha nagyon megtelik, rajokat bocsát ki. Innen szakad ki egy napon a Kávéforrás-csoport. Toldy Pista, Berczik, Ágai, Rákosi, Balogh Tihamér. Innen

verődik össze az »írói kör«, mely az Arany Sas mellett Ilkey-ház első emeletén, majd a Nemzeti Színház bérházában helyezkedik el a jó Szigligeti elnöklete alatt. De ha ki-kiválnak egyes kisebb-nagyobb csoportok a hátat fordítanak a füstös ősfészeknek, vannak annak provinciái is, ahonnét viszont ő szívja fel az új erőket. A Fillinger-kávéház kezdő íróiból, a Korona-kávéházban tanyázó és mindent leszóló zsenikből és a folyton fejlődő lapok munkatársaiból nyer folyton-folyvást új tagokat.

A Kammon tehát megdönthetetlenül főgyűlhelye az íróknak. A nagy kerek fehér márványasztal körül szinte állandóan ül egy pár író reggel, délelőtt, délután, be messze az éjféltanáig. Jönnek, mennek, disputálnak, álmodoznak és panaszkodnak. Mennyi jó szándék születik itt, mely sohse válhatik tétvé. Egy-egy szerkesztő, ha bevetődik és novellát vagy verset kér egyikétől-másikától, úgy véli az illető, mintha a dicsőség kapui nyílnának édes bizsergést okozó csikorgással. Egy irodalmi börze ez a nagy asztal, de néha esténként kettő is tele van. A kiadó itt keres vállalatához szerkesztőt, a szerkesztő munkatársakat. Az író-legények herbergje. Ide gyűlnek össze a facér újságírók is. Vidéki polgármester újságot akar alapítani a városában, innen visz szerkesztőt. A színházi direktor le akar egy darabot fordíttatni, itt keres fordítót. Valami nagyr, aki olyan hivatalhoz jutott, ahol beszédekkel kell tartania, titkárt keres; azt is találhatni itt.

Érdekes kompánia, akárki mit mond. Vadnay Károly a szarkazmusával, Komócsy a zamatos kiszólásaival. A dadogó Balázs Frigyes sületlen megjegyzéseivel. Bródy Zsigmond, a nagy kombináló, a Naplónál dolgozik, de Jókaiékhoz szít. Ugyancsak itt van sülve-főve P. Szathmáry Károly, választásos oligarcho a fiatal írók közt, akinek latifundiumai — illetve már kötetei vannak. Mert az itt a ranghatározó. Ide járt az első hazai takarékpénztárnak az írókkal tartó »szkupcsinája«, Madass Károly, Kléh István, Halász Géza doktor; Pákh Albert és Pálffy Albert képezték köztük és az írók közt a hidat, lévén mind a ketten takarékpénztári részvények tulajdonosai. Halász Géza doktor, ki néha töltött káposztás ebédekre hívja meg az írókat, azt állítja, hogy ez a világ

legelőkelőbb társasága, aminőt fejedelmek se élvezhetnek. A Kammon bérlője azonban nincs annyira meghatva. Ő gyöngé közönségnek tartja, mert egész félnapig ott könyökölnek egy pikoló mellett. Pedig nincs igaz, amikor Marton Feri feljön Nagybonyból, vagy ha Szemere Miklós vetődik le Lasztócról, még pezsgőt is isznak a Kammonban. A Hon embereinek is ez a tanyája. Itt található Urházy, a Jókai jobbkeze, A Hon első cikkírója az »U« jegy alatt. Elmaradhatatlan társa Dienes Lajos, aki szintén Jókai embere, mondjuk a balkeze. Egy pár csinos dolgot írt a gyerekek számára, most az Üstökös mellé van szerződtetve, arról nevezetes, hogy a Lánchídon megölt Lambergbe ő szúrta be állítólag elsőnek a zsebkesét. Szerette a hazát meg a borocskát, de az Üstökösért nem nagyon rajongott s akárhányszor megtörtént, hogy a hanyagsága miatt nem jelenhetett meg időre. Jókai meg se pirongatta emiatt; jó volt a munkatársai iránt, mintha ő függne azoktól. Aki egyszer hozzá bejutott, az ott maradhatott örökre. Ha rossz íát tett a tűzre valamelyik, arra haragudott egy kicsit, de ez csak abból állt, hogy kerülte a vele való találkozást.

A Honnak a Kammon volt a gyarmata, mint ahogy a Pesti Naplóé a Mihalek-kompánia. A külső kéziratok innen kerültek ki. Munkatársait a Kammonból sorozta. Ami hírt a kammonisták megtudtak, vagy ami közölni valót kigondoltak, azt A Honnak szállították. Akkor még nem volt szervezett, tehát egyöntetű hírszolgálat; minden lapnak mások voltak az újdonságai.

A Kammonban bálványozták Jókait anélkül, hogy ő ott valaha megjelent volna. Egyetlen klikkhez sem tartozott. Nem törődött Szigligetin kívül egyetlen kartársával sem: inkább a politikusokhoz vonzódott: ezek holta napjáig imponáltak neki, ami végre is magyar vonás.

Hogy író ismerőseit teljesen el nem feledte, annak csak helyrajzi oka van. Az irodalom mindössze két-három holdnyi területen fért el. A magyar Athén az egyetemi templom galambos kerítésétől a Ferenciek templomáig terjedt. Itt vannak a nyomdák, szerkesztőségek, könyvkereskedések, itt készülnek a lapok és a könyvek a gépek zúgása közt, itt laknak a kiadók és az írók. Mint Párizsban a Quartier Latin-

ban diák, a Jeruzsálem utcában rendőr, itt a nap minden órájában, akár zegernye esik, akár nap süt, egyre rajzanak az írók. Itt jön nagy paksamétával a hóna alatt Toldy Ferenc, megáll beszélgetni a templom bejáratánál Zichy Antallal. Most ugrik le egy bérkocsiról báró Eötvös József s fölmegy tétova lépteivel nyilván Kemény Zsigmondhoz. A Kúria épülete felől ellenben Salamon Ferenc jó egy közös esernyő alatt a beteges Pákh Alberttel karonfogva; talán éppen arról a színdarabról beszélgetnek, melyet közösen írnak és mely sohasem fog az első jelenetnél tovább fejlődni, minthogy a szereplő személyek — a lusta Salamon szerint — olyan jóízűen beszélgetnek, hogy lehetetlen őket elválasztani. Lauka és Balázs Sándor a szomszédos kiskocsmában lesik gyík tekintettel az ablakon át hordáruk visszaszerzését, ki kéziratot vitt s pénzt van hivatva visszahozni a szerkesztőségéből.

Ilyen helyen lévén a »műhely«, Jókai e kis területen jövet-menet kénytelen találkozni az írókkal, kicsinyekkel, nagyokkal, újakat mutatnak be neki s így marad némileg folytonos összeköttetésben régi és új generációkkal.

Mindig a legújabbak bálványozták a legjobban. A kortársak hívősebbek. Nem lehet elsiklani e jelenség fölött, következtetésekre csábít. A közelség tehát ront alakján, a távolság ellenben növeli dimenzióit. Ambár nem így vagyunk-e a kor sok más kiválóbb embereivel? De most az egyszer nem a szokásos mondatba fogózunk, hogy senki se nagy a komornyikjai előtt; a hiba a komornyikokon van, kik a nagyságot értelmetlenek felösmerni, ha némi fogyatkozásokkal van vegyítve.

Mintha két fejedelemségre szakadt volna szét az irodalom országa. Jókainak és Arany Jánosnak tömjéneznek a klikkek és kotériák. A régi írók Aranyhoz tartanak, a fiatalabbak Jókaihoz, mióta az »Egy magyar nábob«-ot és az üde szépségű »Kárpáthy Zoltán«-t megírta. Jókai érzi, hogy hol erős és sohase látjuk közeledni az úgynevezett előkelő írói csoportokhoz, a hagyományos vaskalap embereihez irodalmi kérdésekben, mindig a kicsinyekhez, a mobhoz húzódik, ezeket gyámolítja lapjaiban, sőt nem egy hadjáratot indít amazok ellen. Az Akadémia és a Kisfaludy-

Társaság benső ügyeiben nem vesz részt, a boszorkánykonyhák főztjeiben nem kavar.

Jobban is szerették ezt így az akadémiai körök és nemigen tukmáltak rá szerepeket. Neki is kényelmesebb volt a saját munkatársai közt élni, kiket nem annyira az írási művészetük, hanem inkább a saját vonzalma és Lavateri tudománya szerint válogatott össze. Egyszer egy durva zekés székely ifjú állított be hozzá, hogy fogadja fel lapjához.

— Hát mit tud írni?

— Eddig még nem próbáltam mást instálom, csak levelet, hanem azt hiszem, hogy mindent meg tudnék írni, amit kívánnának.

— Nem olyan könnyű az, ahogy gondolja.

— De nem is olyan nehéz a székelynek, ahogy gondolnák.

Megtetszett a góbé beszédje, fejformája Jókainak és alkalmazta. Így lett nevezetes férfiú Bakcsi Ferenc, s első példánya azoknak a mindent tagadó politikusoknak, kik azóta nagyon elszaporodtak s kik a fehéret is feketének mondják, ha a párt érdeke kívánja. Azt állította egyszer, hogy a Lónyay piculái nem magyar pénz, lerántván Lónyayt egy pár sorban; felfortyant a vén néni, a Pesti Napló; Hogyne volna magyar pénz, mikor az egyik oldalán magyar címer van, a másikon magyar felirat. Mije nem magyar hát a szegény piculának? »A belseje« — vágta oda a meggyőződés fájló keserűségével Bakcsi.

Erősebb politikusok nem voltak eleinte A Honnál. Urházyt felváltá Illéssy György, kívülről a deli gróf Keglevich Béla írogatott, de cikkeik nem sok vizet zavartak — ha nem Jókai írta a »cicerót«, az olvasó gyorsan fordított a belső lapra.

Jobb politikusokhoz csak a koronázás után jutott A Hon, mikor már semmi se hiányzott a dombból* s Ludvig

* A koronázási domb építésének idején híressé vált verset írt Jókai az Üstökösben »Mi hiányzik még a dombból« cím alatt. Elsorolván, hogy hoztak rá földet véres csataterokról, történelmi helyekről, innen is, onnan is, de a domb mégse kész, még mindig hiányzik valami, sok strófán át ez a refrén, míg végre az utolsó versszakban megmondja, mi az a hiány.

Száműzöttek, bujdosóknak
Vándor saruján hozott por.
Ez hiányzik még a dombból.

János és Csernátony Lajos egyszerre két honba jutottak a hontalanságból.

Különben nem is volt szüksége A Honnak egyelőre jobb politikusokra, mert A Hon ebben a zöld állapotában indult virágzásnak s ha valahol, úgy ebben áll az a visszásság, hogy a lapot, ha jól megy, nem szabad javítani, ha pedig jól van szerkesztve, de nem megy jól, rosszabbul kell szerkeszteni.

Jókai maga oly vonzerő volt, mely mindent pótolt és feledtetett. Hovatovább a lapjainál is kezdtek új talentumok fejlődni. Már az előszobában ott találjuk füstölő petróleum-lámpa gyér fényénél a szép jellemű, bozontos üstökű Visi Imrét a szedés fölé hajolva jegyezgetni. Most még csak korrektor, inkább a nyomdai személyzethez tartozik, mintsem az »urak«-hoz, egykor azonban a Józsefváros országgyűlési képviselője lesz. A kis benyilóban a szelíd Törs Kálmán tákolja az újdonsági rovatot; ő egy nagy alföldi várost fog képviselni egy napon. Az átellenes asztalnál Szathmáry György ír, izzadó üstökkel rágva a tollat, a segédszerkesztőnek sok baja van írásának megfésülésével, de azért ő is bejut a parlamentbe egy erdélyi kerületből.

Végigtekintve a szerkesztőségi szobákon, feltűnik egy vézna, halcsik elevenségű ifjú emberke, aki sietve jön, megy, sietve beszél, sietve írja nagy kúsza betűit és maga szeretné teleírni az egész lapot. Ez a kis Hegedüs Sándor. Még csak most szagolt hozzá az újságíráshoz, de azért már úgy viselkedik, mintha ő találta volna fel a könyvnyomtatást. Erős akaratú legényke, viheti valamire. Ha Luca-nap volna s ólmot öntene a jövendőbelije (aki most valahol a Stáció utcai Jókai-ház valamelyik szobájában olvasgatja a bácsi regényeit), egy miniszteri szék sziluettje mutatkoznék a megolvadtott anyagból. Valahol egy furcsa nyakkendőtlenséget pillanthatnánk meg, aki hosszúra ragasztott papírpántlikákat adogat a szedőknek. Ez György Aladár, a tanügyi rovatnak, a lap specialitásának összecsinálója. Itt kezdte hírlapírói karrierjét Lukács Béla is, ki egy pár csinos beszélyt írt már eddig is a Vasárnapi Újságba. De jönni fognak később e szobákba újabb és újabb emberek. A ragyogó tollú báró Kaas Ivor; a szerény kis reporter Márkus József estén-

kint írja meg a Városházán történeteket — kevés sejtelmével annak, hogy milyen nagy város lesz Pestből egykor az ő főpolgármestersége alatt. Egy sápadt, szeplős körtekepű poéta fogja ollózni a külföldet, akinek a szíve tele van dallal s aki szerint »a világ csak hangulat«. A múzeum melletti mágnásnegyedben egy utca fogja nevét őrizni, pedig de sokszor nem volt lakása. Itt lesz, vagy talán már itt is van Frecskay János, a mesterszavak szorgalmas gyűjtője, a mulatt-arcú közgazdász, Mudrony Soma, megérkezik, a maga idején, a maró pennájú, kissé zúrzavaros Bartók Lajos, a kedves dalú Szabó Endre . . . Jól nézd meg e szobákat, e pókhálós falakat, a ritkán felmosott padlót, jámbor olvasó, mert ilyen termőföld nem mindenütt van. Ezek a szegény fiúk, kik súlyos igába fogott fehér rabszolgáknak látszanak, ahelyett, hogy elcsenevészednének, mind szépen növekednek ebben a fülledt levegőben, meggörnyedve ezeknél a nyomorult puhafaasztaloknál, a papírszemét közt, gyökereket eresztenek lefelé és nyúlnak-nyúlnak fölfelé, mert egy éltető nap süt le rájuk : az a glória, mely a Jókai feje körül sugárzik.

Jókai ugyan keveset érintkezett munkatársaival is, de teljes szabadságot adott nekik a lapban, úgyhogy mindenki kibonthatta szárnyait, ha voltak neki. Szívesen tett meg egyet-mást érdekükben, kivált később, befolyásának virágjában. (Emlékezetesek a Borsszem Jankó gúnyolódó képei, melyeken mint fiahordó kenguru viszi kerületről-kerületre szemita-arcú híres munkatársát, Horn Edét, anélkül hogy el tudná sütni.)

A szerkesztőségbe feljön naponkint, de már készen hozza a regényfolytatást, olyan szerényen nyújtja azt a segédszerkesztőnek, mintha az volna az ő gazdája. Ha cikket akar írni a reggeli lapra, akkor délben is betekint a műhelybe, hogy a legíríssebb táviratokból vagy a munkatársak szóbeli előadásából tájékoztassa magát az aktuális események legújabb stádiumáról. Ilyenkor elmond valami anekdotát vagy egy sziporkázó ötletet, mely szájról szájra fog szállni délután a Kammonban és mindenütt, ahol írók tanyáznak. Még egy pár szót vált a szerkesztőségi szolgálival, aki a legbizalmasabb pénzügyminisztere (ő tudja s igazítja titkos váltóit) s azzal hazamegy vidáman, mert mindig

megelégedett, játszi filozófiával, szelíd melázó humorral veszi a bajokat, melyek egy szerkesztőségben folytonosan kölykeznek.

A redakcióban ritkán írt valamit, vagy éppen soha; kivéven nyilatkozatokat és helyreigazításokat, mikor tudatták vele, hogy ez vagy az megharagudott valamely közleményért, itt járt veszekedni. Békeszerető ember volt, mindjárt a panaszkodóhoz pártolt és éppen nem tartotta virtusnak makacsul megállani valamely állítás mellett, amit a modern szerkesztők úgy igazítanak el ravaszul, hogy közlik a cáfolatot is, de azért fenntartják azt is, amit cáfoltatnak. Jókai készséges volt a visszazippantásban (nem dől le azért Buda vára) s szívesen adta a flastromokat a sebekre, melyeket a »gyerekek« (így hitta a mukatársait) ütöttek az emberek érzékenységén, úgyhogy A Hon hemzsegett a sok nyilatkozat, kimagyarázás és helyreigazítástól. És bizony igen gyakran megtörtént, hogy Jókai az igazságot is helyreigazította, ha nagyon szépen megkérték — hiszen azért se dől le Buda vára.

Buda vára nem is dőlt le, de a gyerekek sokszor morogtak és a háta mögött megszólták e miatt a dicsőségtől, népszerűségtől körülragyogott principálist.

NEGYEDIK FEJEZET

HOGYAN FAKAD A RÜGY, A BIMBÓ ÉS A RÓZSA?

A politika és az irodalom nálunk Magyarországon édes testvérek, két szép leány képében. Ha az egyik bajban van, a másik segíti ki. Nyelvünknek jogait a politikusok vívták ki. Mikor a tanácsteremből szobáikba vonultak vissza államférfiaiink, literatúrát csináltak a nemzetnek az íróasztalaiknál. Zrínyi Miklós, Pázmány, gróf Széchenyi István, gróf Dessewffy Aurél és Emil, Szalay László, b. Eötvös, Kemény a példák erre. Mikor aztán az ő vetésüket verte el a jég (mindig a bécsi felhőkbelől jő), akkor az irodalom lépett ki a sorompókba, az írók csináltak politikát a költészetükben és visszaszerezték, amit a politikusok elvesztettek.

Hanem a két szép leányt mégsem egyformán nézi a magyar szem. Csak az egyik a szeretője — a Politika; a másik testvérnek csak akkor udvarol a nemzet, ha az igazi nincs jelen, akkor észreveszi.

Így volt most is. A szürke provizórium alatt ismét az irodalomhoz fordult a figyelem s a «Politikai divatok» — nagy eseményszámba ment.

Jókai szerencsés volt abban, hogy meg tudta találni minden időben a szükséges témát. Mert nem véletlen az, hogy már tárgyainál fogva ingert ébresztett az olvasóban. Az »Egy magyar nábob«-ban az 1848 előtti társadalmat rajzolja, mert ehhez áhítozott vissza a regény megjelenésekor 1853-ban minden magyar szív. A »Régi jó táblabírák«-ban a régi megyéket eleveníti meg patriarkális tisztviselőikkel és intézményeikkel, mert a paragrafusok labirintusával agyonnyomott közönség előtt eldorádonak tűnik fel a kocsiülésről élő szóval ítélkező régi jóízű szolgabíró. A »Politikai divatok«-ban a szabadságharcon viszi keresztül az olvasót.

Nem csoda, ha minden szalonban erről beszéltek. Nemcsak a fővárosban, hanem a ripszbútoros, birsalma illatú vidéki vizitszobákban is, ahol hárman-négyen összejöttek, átélve az olvasottakat még egyszer s keresve a regény alakjaiban az élő mintákat, (amely rossz szokás ellen hiába tiltakozott Jókai minduntalan). Ez a Pusztay, tulajdonképpen Petőfi, az öreg Lávaynéba a szerző a saját édesanyját rajzolja, stb.

Politikában ez idő tájban nem voltak események, a politikusok újra visszaszállingóztak a falvakba szántani, vetni, — sajnos, aratni nem, mert a két szomorú emlékezetű inséges év következik, még Schmerlingnél is nagyobb csapás a szegény, sokat szenvedett országra.

A »Politikai divatok« tehát hódítanak. A kipontozott helyekről (ahol a Protzman körme járt) találgatják, mi lehetett ott s eközben nő a Jókai alakja mint költőé és hazafié szemmel láthatólag, éppúgy, mint a Hatvani bűvészetében a narancsfa. Végre azonban be kellett következnie egy eseménynek, amely a »Politikai divatok«-at háttérbe szorítsa. Ez a másik esemény egy másik regény volt, »Az új földesúr«. Jókai írta azt is.

Álljunk meg, urak, és vegyünk itt lélegzetet. A nap úgy látszik, most ért delelőre. Jókai lángelméje most produkálta a legszebbet »Az új földesúr«-ban. Kár, hogy nem él már Szontagh Gusztáv; hadd emelne megint kalapot.* »Az új földesúr« hatása alig tejezhető ki szavakkal; más nemzetknél számokkal szokás kifejezni: hány kiadás fogyott el belőle az első mohóságban. De ez még a »vándorló könyvek« országa. A krisztusi legenda, hogy mily kevés hallal elégítetett ki sok ember, itt a szellemekben nyilvánul. Egy kölcsönként könyvpéldányból száz ember élvezett. Hiszen nemrég még a fejedelmi vagyonú nagy mecénással, gróf Festetics Györggyel is megtörtént, hogy valamely tetszetős verseckére találván imitt-amott, azt sajátkezüleg lemásolta ahelyett, hogy a könyvet szerezte volna meg.

Nagy irodalmi ünnep volt a regény megjelenése, régen esett ilyen vagy semmikor és soká nem lesz hasonló, mert

* Szontagh Gusztáv azzal mutatta be Jósika »Abafi« című regényét az Akadémiában: »Uraim, le a kalappal«.

a »Toldi szerelmé«-ból, mely ennél is nagyobb zajt fog csapni egy napon, a hetvenes évek vége felé, most még csak egyes töredékek rejtőzködnek az Arany János asztaliókjában.

Az új regény tárgya ismét azt bizonyítja, hogy Jókai nem véletlenül botlik meg egy-egy regénymesében, hanem tisztában van azzal, hogy bírja a közönség szeretetét, kezében tartja s öntudatosan tör célja felé, azt fokozni. Úgy kell őt felfognunk, hogy mikor nagyobb alkotáshoz kíván fogni, mindenekelőtt gondosan fölteszi magának a kérdést: Miről szeretne most a közönség olvasni és mi szükséges ébrentartására? Előbb a miliót dönti el. Csalhatatlan abban az érzéke.

Ha megvan a milió, kiragad abból egy vagy több vezéreszmét. Így pl. »Az új földesúr«-ban leírandó a Bach-korszak, mert erről akar olvasni a közönség. No, mármost milyen két vezérgondolatot talál abban Jókai? Az egyik a non cogito, ergo non sum, — a passzív rezisztencia. Ehhez kell egy hős, egy magyar földbirtokos, legyen ez Garamvölgyi. A másik vezérgondolat az, hogy a magyar föld magyarrá gyúrja át az ellenséges idegent. Ehhez is kell egy hős. Ez legyen Ankerschmidt osztrák generális. Jókai azt írja »Az új földesúr« millenniumi kiadásának előszavában, hogy ezt a gondolatot Haynau viselkedése ébresztette benne, aki magyargyűlölő s birtokot vesz Magyarországon. A vezéreszmékhez annyi fő- és mellékalakot csoportosít körültekintő óvatossággal és gonddal, amennyi szükséges, hogy a főgondolat minden oldalról meg legyen világítva.

Eddig Jókaiiban az öntudatos művész jelentkezik; ez mind az ész munkája, a mester elhelyező ügyessége, pontos kiszámítása és hatalmas átgyúró ereje.

Mikor aztán már annyira van, átteszti alakjait írói képességének egy másik csodálatos kohójába, ahol életet lehel beléjük, különböző külső és belső tulajdonságokkal ruhazza fel. Lassú, hetekig tartó processzus ez, míg végre mindenik megkapja a maga formáját, de ebben a procedúrában már nem annyira skrupulózus az író, folytonos engedelményeket tesz a groteszk iránti hajlamainak s személyeit teleaggatja furcsaságokkal.

Van egy jegyzőkönyv, egy piciny »notesz« a zsebében (van otthon az íróasztalán több is) s ebbe ezer meg ezer

bohókás gondolat, ötlet és excentrikus történet van bejegyezve. A méh kaptárba gyűjti, ami mézet összehord, Jókai ide jegyzi be, ami furcsaságokat olvas a lapok »Különfélék« és »Vegyések« rovatában, azt, ami benn volt és amit esetleg ő gondolt hozzá. Ez a »tulajdonságtár«, melyből Jókai ruhazza népeit. Így aztán természetesen igen mulatságosak, eredetiek és újak, de így összegyűjtve nem mindig hatnak, az igazi élet illúziójától megfosztva az olvasót; mert amennyi különös, ferde észjárású ember megterem és elfér az egész földtekén, azok egy történet keretében, egyetlen pontra hozva agyontarkítják a könyvet és elnyomják benne a főcselekmény komolyságát.

Amint ezzel is elkészül, berakja alakját alkotó műhelyének harmadik kohójába, hogy azok ott mozogjanak, kavarogjanak és magoktól fűződjenek össze mesévé, az ő fantáziájának segítségével, melyet köztük felejt — de az önkritikát ide sokszor be sem ereszti.

Arra azonban még *most is* gondja van, hogy a vezéreszme valahogy ne szenvedjen és el ne homályosodjék. A mese a vezéreszmét szolgálja. Ronthatja az alakokat, a szimmetriát, az összhangot, tönkretetheti a valósínűséget, de a vezéreszmének kímélet és tisztesség adassék. Elkerülhetetlen tehát (»Az új földesúr« példájánál maradván) az Ankerschmidt lovag életfolyásához egy lány vagy egy fiú, aki a másik főszemélynek Garamvölgyinek a lányát veszi el vagy megfordítva. Legyen eszerint Ankerschmidtnek egy leánya, Garamvölgyinek pedig egy öccse, akik egymásba szeretnek s egybekelnek. De vajon ez elég-e, hogy a lovagot magyarrá tegye? Hátha nem elég? Meg kell még valamivel támasztani. Hiszen nem kerül semmibe. A három kötetben sok jó ember elfér együtt. Minélfogva még egy motívumot keres a szerző. Egy kedvence legyen, aki itt jut pillangós főkötő alá és egy másik kedvence, aki itt jut csipkés szemfödél alá. (Jókai szereti az ilyen ellentéteket.) Egy hant ragassza ide, mely olyan valakit takar, akit nagyon szeretett. A feladatot könnyű megoldani. Legyen még egy leánya, akit itt temetnek el magyar földbe. Most már csak azt kell kigondolni, milyen körülmények közt, milyen hallálal múljon ki a szegény kisasszony, stb.

Így készül el nála a mese főgerince. Aprólékos fontoskodás volna szájról-szájra követni akarni az alakokat. Csak az isten tudja, miképpen fonódik a szederinda.

Mikor végre kész a mese gerince, akkor leül írónk és a bűbájos tolla alatt születik meg a voltaképpeni regény, szaporodnak az alakok és támadnak gyönyörűbbnél gyönyörűbb epizódok. Úgy viszi őt a saját fantáziája, ahogy aztán az ő írása minket olvasókat ragad ellenállhatatlanul ungonberken keresztül az ő eszményített világába, nem is gondolkozunk már, csak követjük elkábulva, megmámorosodva költészetének illatától, nyelvének zengésétől és humorának édességétől, még az is, aki nem mulatni akart, hanem bírálni, még a kritikus is elfelejti célját, lecsapja hibákat kijegyző ceruzáját s rohan-rohan a tündéries pompába öltözött betűerdőkön át mosolyogva, könnyezve, ahogy a nagy költő akarja s felkiált a végén, mint Erdélyi János: „Jókait nem kell bírálni, Jókait élvezni kell.”

Megvesztegetőbb író nálánál talán a világirodalomban sincs. Vannak olvasók, akik, ahol meglátnak valamely regényéből egy tárca-folytatást, sietve vetik magukat rá, habár nem tudják az elejét és nem fogják esetleg olvasni a folytatást. Ezt a különbséget így magyarázza meg egyikök:

— Nekem mindegy az összefüggés, nem törődöm a mesével. Én a Jókai hangját akarom hallani, éppúgy, mint a Blahánéét. Az gyönyörködtet és üdít fel.

Körülbelül fején találja a szöveget. Előadása, modora és hangja valóban a leg több erőssége, mellyel nemzetét meghódította s beláthatatlan időnkig minden más írot túlszárnyal. Divatba hozta az elbeszélés könnyed folyamatosságát, mintha csak oda volna lehelve, amit mond, a természetes fordulatokat, melyek egymásból látszanak kinőni, mint a fák gallyazata. Természetesen, minden erőszak nélkül kapcsolódik gondolat a gondolathoz. Mestere a stílusnak, szinte teremtője egy olyan nyelvnek, mely a népiesből fakadva és megtisztulva éppen oly tökéletes a hortobágyi gulyások ajkán, mint a budai minisztertanácsokban.

Ez az elbeszélési bravúr teljesen elsöpörte az eddigi értekező, nehézkes vagy szónokias előadási modort. A ma-

gyar elbeszélő prózára nézve korszakot alkotó az ő föllépése. Azzal a kis fokával az elbeszélési könnyedségnek, mely például a német irodalomban elegendő, nálunk, ahol egy Jókai írt, akár tollat se vegyen kezébe az író, az elkenyezettett közönség, mely unalmat egy percig se tud elviselni, szembe kacagja. Innen van aztán, hogy bár elég sok gyenge író fogyasztja itt is a tentát, akiknek nincs elbeszélni való anyagjuk, de hogy a maga szegényes peccenyéjét, még ötöd-rapgú író is kiválóan tudja föltálatni, azt Jókainak köszönjük. Franciaországban is Brillat-Savarin óta tálatnak szebben, mint bárhol másutt. Persze a tálatás Brillat-Savarin életstára nélkül csak egyszerű ügyesség.

Jókai kompozíciója és karakterei rendszeren kidolgozás közben romlanak meg. Mikor még tervel, akkor a földön van és minden körülményről tud számolni. De amikor írni kezd, akkor már nincs a földön, hanem a felhők között, mint Icarus. Itt már nem bírja magát zabolázni és nagy fantáziája, röpke szárnya elviszi a saját tervétől. Kidolgozás közben egy ötlete villan. Milyen pompás epizód lesz abból Csábítja, hívja az epizód, mint a sellő.

Lelke édeleg rajta, belemerül. Csak az epizódot látja már s nem a kompozíciója egységét. Tehát megírja az epizódot s most már csak az a célja, hogy az epizód minél plasztikusabb, minél teljesebb és csattanósabb legyen. Tegyük fel, hogy a regény személyei közül valamelyiknek eddig megrajzolt jellemével ellenkezik a szerep, amit az epizódban szánt neki a szerző, biztosak lehetünk benne, hogy nem fog kegyelmet kapni, inkább a regény alakja szenvedjen, mintsem az epizód. Az egyik epizód esetleg másik új epizódra csábítja, ahol az előbbi alak megint módosul karakterében az új epizód kedvéért. Némi joggal mondják tehát Jókai kritikusai, hogy egy hosszú regényen át csak igen ritkán bír következetes jellemet rajzolni; tökéletes emberek csak azok, akik egyetlen epizódban szerepelnek, vagy rövid novelláinak hősei, kiket nincs ideje elrontani.

•Ha hibásak a regényalakjaim — írja ő egy helyütt —, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennük vagyok. Ha kívülről mintáznám őket, meglehet, hogy jobb lábón állnának.◄

Ez a kedélyes mentegetőzés voltaképpen egy, a kritikusai szájából kivett igazság és a mi elméletünk megerősítése. Csakugyan az a baj, hogy ő maga van bent alakjaiban s azokat úgy kényszeríti beszélni és cselekedni, amint az ő fantáziájának jól esik, holott megfordítva az alakjainak, kik külön-külön más egyéniség, más vér, kellene kényszeríteniök Jókait akként szólni és gyúrni meséjét, ahogy azt az ő szenvedélyük és élethűségük kívánja.

E tulajdonságokon kívül nagyon meglátszik irónkon, hogy keveset érintkezett emberekkel s kevés viszonylatban. Inkább könyvekből ösmerte, mint élő mintákból. Élete jobbadán a négy fal közt folyt le, közvetlen környezete színészekből és pózoló alakokból állt, a természetes ember a maga pongyolaságában ritkán jelenik meg előtte. Különösen tájékozatlan az asszonyokról; normális nőt úgyszólván nem ösmert. Innen van, hogy *egyéneket* hibátlanul rajzolni nem tudott, inkább csak *típusokat*. De ezekből majd minden regényében nyújt sikerültet. Ha egy szakácsnét vagy egy kasznárt fest, ahhoz minden szakácsné és kasznár bámulatosan hasonlít, de ha csak úgy vesszük, hogy egy embert rajzolt, akkor nincs eltalálva.

Be kell azonban ösmerni, hogy e hibák felsorolásához éppen legrosszabb alkalom »Az új földesúr« megbeszélésénél van, mert sehol se mérsékli magát Jókai annyira, mint e regényében; jó tulajdonai csakugyan hibái nélkül jelentkeznek. Látjuk lángelméjét teljes pompájában kibontva, látjuk művészetének eszközeit, látjuk, mit adott neki az isten és mennyit nyújtott abból nekünk ő. És mégis nagyjában most is ott van a »minden tudó embere«, Garamvölgyi Aladárban, ki előre látja a tiszai árvíz jövetelét és figyelmezteti az új földesurat a sírbolt építés alkalmával, csak-hogy ezúttal nem engedi a szertelenségbe csapongni. Ankerschmidt lovag szintén túl ideális, hiszen ez nem Ankerschmidt, hanem Lancelot; mindegy, még mindig ember. Elrajzolt alak csak egy van, Straff, s élettelen báb csak Pajtayné. A remek epizód-alak se hiányzik Kampós kasznárban.

Többé-kevésbé minden regénye ilyen, csakhogy a hősök a többiekben túlzottabbak. Mindenikben van egy-két

bravúros leírás, mint itt a tiszai árvíz, a »Politikai divatok«-ban a komáromi hídeszakadás, »Az elátkozott családeban a komáromi földrengések, »Kárpáthy Zoltán«-ban a pesti árvíz.

Jókainak vannak jobb és vannak rosszabb művei, mert ahol sok fát vágnak, ott sok a forgács is, de talán egy sincs, melyen rajta ne volna a lángész fénye és egy sincs, melyet nem volna élvezet elolvasni. Mintha az aggteleki barlangban járnánk, hol a formátlan kőalakzatok éppen úgy meghatnak bennünket, mint a formásak, mert önmaguktól képződtek.

Jókai maga őserő; eredeti gondolatmenete, képei, színei, ötletei, fordulatai a természet legfrissebb ajándékai a világ-irodalom számára. Lelke az egész népfajnak lelke, amelyhez tartozik, meséi úgy képződnek, úgy folynak, úgy végződnek, ahogy az a népléleknek jól esik; innen van csodálatos varázsa, melyet kritika meg nem törhet. Hogy Jókai többet kapott az istenektől, mint amennyit tanult a kritikusoktól, az esztétikából és az irodalmi remekéből, az kétségtelen, de ezt teljesen elég konstatálni és tovább örülni Jókainak úgy, amint van. Shakespeare is tengert tolt Csehországba, sok hibás dolgot írt, de az angolok így is meg vannak vele elégedve. Jókainak azonban *egy hosszú életen át* zúgták fülébe a feltűnni vágyó kritikusok, hogy a kompozícióban, a pszichológiában és a jellemelek kidomborításában gyengébb és hogy egyéb nagy tulajdonaival ebbeli művészete nem áll arányban. Hja, persze hogy nem áll arányban. De már ez egyszer így van és így is fog maradni, a telhetetlen kritikusok pedig éppen abba a hibába esnek, melyet kifogásolnak Jókainál, hogy az összes hősök hősiességét, az összes tudósok tudását és az összes erényeket egy alakba önti, mert ők meg az összes írók fényes tulajdonságait az egy Jókain követelik.

Igaz, hogy gyorsan dolgozott, szédítő gyorsan. Flaubert »Bovaryné« című regényén öt teljes évig izzadt, gyomlálva abban hibákat, jobbal pótolva egy szót, tökéletesebben fejezve ki egy gondolatot, át meg átdolgozva jellemzőbbre, hangulatosabbra egy jelenetet, vagy egy kis dialógot s így lett »Madame Bovary« műremek. Jókai nem volt képes ilyen, vagy csak távolról is ehhez hasonló munkára. Leült s egy ültő helyében írt meg egy novellát. Közönségesen három-

négy hónapig dolgozott egy regényen. Négy részre vágott egy sima papírvet, margót hajlított rajta s elkezdett írni reggeli előtt hajnalban kényelmes szürke hálókabátjában. Folyt az egyik gondolat a másikkól s mire reggelizni hitták, hét-nyolc ilyen papíros telt meg — a margón voltak a javítások, alig egy vagy kettő. Nagyobb törlések éppenséggel soha elő nem fordulnak kéziratában. Ha valamit odaírt, ami talán ellenkezik azzal, amit már előbb írt meg, inkább kigondolt valami furfangos érvet, amivel a hibás dolgot megtámassza, mintsem hogy kitörülje. Úgy hozta ő a maga műveit, mint a rózsató a virágjait. Csak ilyenek lehettek azok és nem másformák. Csak így volt azoknak teremtése neki gyönyörűség.

At sem nézte többet a kéziratot (hiszen sokszor már várták is a nyomdában), megesett vele nem egy ízben, hogy valamelyik alakjának, aki már négy-öt folytatáson nem szerepelt, elfelejtette a nevét. Molnár Jánosnak hitták a regény elején s Varga Ferenc lett a közepe táján, ő azt soha észre nem vette.

Magától értetődik, hogyha Jókai hozzászokik a gyomlálási rendszerhez, az öncenzúrához és az átdolgozáshoz, regényei kerekdedebbek volnának, nagyobb illúziót keltenének az olvasóban s különösen alkalmasabbak volnának idegen nyelvekre való áttünetéshez, mivelhogy a fordításnál éppen a legragyogóbb tulajdonságai, a természetesség, az elevenesség, a humor, a gracióztítás és a nyelv csodálatos muzsikája elpusztulnak, vagy legalább elhalványodnak, míg ellenben hibái, a fantasztikus, szertelen mese, a kompozíció egyenetlensége és a lélektanilag hibás alakok épségben megmaradnak.

És hát ebből látni, mekkora nagy legény ő! Egy író, akinek jóformán csak a gyengébb tulajdonságait viszik ki a külföldre s aki azokkal is ott ragyog a legnagyobbak közt!

Nyelvének gazdagsága még talán az Arany Jánosén is tútesz, mert Arany gonddal kereste a szavakat, mint az ötvös nagy körültekintéssel nyúlt be kincses ládjába, hogy a gyöngy mellé színre, tűzre, nagyságra, gömbölyűségeire a legalkalmasabb gyöngyöt fűzze. Jókai rögtön megtalálja az igazi szót és kifejezést. Stílusa egyszerű, világos és hangulatos, bár a germanizmusoktól nem mentes; gondolatme-

nete kristálytisza és egészséges, nincsenek homályos helyei: amit gondolt és érzett, azt kell gondolnia és éreznie az olvasónak is. Dialógjai jellemzők, epigrammatikusak és mégis természetesek amellet. Tömörebb író t alig ösmerünk a világ-irodalomban s ha ebben vét is, az csak olyan hiba, mint ha a lóherének négy levele nő — mikor három is elég volna.

Ami azonban páratlan a világon, az írónk örök ifjúsága, a nyár eleje.

Az idő közönségesen megteszi változásait az írókon is. Ahogy cséresznye vagy számóca terem tavasszal, barack a hév nyár közepén, szőlőgerezd az ősz végével, éppúgy jönnek az írók termékei: versek a fiatal korban, szerelmes regények, azután bölcselkedő dolgok az élet végén; Jókai marad örökre az, aki volt, piros számócát hoz nekünk örökké.

Ki fölött nem uralkodik az idő sem, mit akarná azt megzabolázni a kritika?

Az őserő szuverén. A kritika csak a művészet érdekeit védi. De az őserő hatalmasabb a művészetnél; félretaszítja a kritikát és úgy bugyog fel a néplélekből gyűlt nedveivel, ahogy az ő fenséges kedve tartja.

ÖTÖDIK FEJEZET

AZ ARANYKOR

Míg a Jókai regényei így uralkodtak a szíveken, acélozták a reményt, ébren tartották a hazaszeretetet és lelkesítették kitartásra a türelmetlenkedőket, azalatt olyas valami is termett az Angol királynő egyik szobájában, ami a várt szebb jövőt közelebb hozta. Ez volt a híres húsvéti cikk, melyet Deák mondott tollba Salamon Ferencnek, s mely 1865. ápril 16-án, húsvét másodnapján jelent meg a Pesti Naplóban.

Az ennek nyomán megindult eszme-áramlat egyszerre mozgásba hozta nemcsak az összes hatalmi faktorokat a birodalomban, hanem a magyar közélet szereplő férfiai is. A császár, kinek egy magyar báró juttatta kezébe a Pesti Napló e számát, nem titkolható örömmel fogadta a hírt, hogy a cikk Deák tollából ered. »Ez egyetlen cikk — mint Toldy István írja — a bizodalomnak oly termékeny magját vetette el a nép és az uralkodó közé, mely többé nem volt kiirtható. Hatása bizonyítja, hogy a lelkek már megérttek a kibékülésre.«

Deák mozdulatára a császár is mozdult. Háromszor is megfordult a tavasz és nyár folyamán az országban s egyes kijelentései kibékülést helyeztek kilátásba. Különösen az országgyűlés összehívása már a közeli időben biztosnak látszott. Jó szél fújt mindenünnen s most az egyszer nem felhőket hajtottak a szelek, hanem megfordítva, a Poroszország felől tornyosuló felhők hajtották a kedvező szeleket.

Mint a verőfénytől föléledt réten, megjelentek a különböző színű pillangók, az új szituációban egyszerre a felszínen termettek a vezérpolitikusok s megkezdték apró játékaikat, szárnyaik mártogatását a napfény olvadozó arányában. Bár csak kilátásba volt helyezve az országgyűlés

összehívása, mégis már mintha együtt ülne, megindultak a diszkussziók, kapacitálások, intrikák. A 61-iki országgyűlés vezéralakjai, mint gyertyaszentelőkor barlangjaikból a medvék, fölbukkantak sorjába megtekinteni az időjárást; ki legott kocsira ült, ki a tintatartója mellé. A Szentlászlón nyaraló Deákhhoz egyik vendég a másik után érkezik. Meglátogatja a gőgös Mailáth György, eljön Nyáregyházáról Nyáry Pál, még Tisza Kálmán is kimozdul Gesztről és szeptember 9-én behajtat a szentlászlói kúriára, egyúttal fölkeresi Ghyczyt Kisigmádon, sőt a messze Erdélyből sem sajnálja a fáradságot gróf Mikó Imre, hogy az ország bölcsével szót válthasson, és ki győzné mindnyájokat elősorolni? Ami e látogatásokon mondatik, az képezi most a magyar politika gerincét, arról ver a hír mindenfelé. Eötvös József sűrűn írja a leveleket a Svábhegyről vagy Szenttornyáról Töketeresbesre Andrassy Gyulának. Somssich Pál a sásdi kastélyból figyeli a dolgokat s értesíti barátait. A mozgékony Lónyay Menyhért az egész kánikula alatt úton van az egyik korifeus kastélyából ki, a másiknak a faluja felé. Szóval az egész kiegyezési anyag és annak előzetes kérdései örökösen úton vannak vagy a postakocsi ládáiban vagy egyébként s forrnak, tisztulnak, alakulnak, érlelődnek a nagy politikusok koponyáján keresztül.

A kisebb politikusok keveset hallanak e bizalmas beszélgetésekről s talán sohasem fognak eleget tudni az egymást keresztező levelekről. Előttük mint két pásztorfűz csak a két nagy lap világít, a Napló és A Hon. De mily kevésbé beavatottak még e lapok! Ők csak arról tudnak, amit a nagy politikusok beléjük hagyítanak; semmi privát értesülés. Sőt ha megtudnak valamit, mindenáron eltitkolják, nehogy ártsanak a dolognak. Isteni naivitás! Kemény legalább ismeri a helyzetet, látja a mozzató rugókat, de pesszimista és nem bízik a jövőben, Jókai ellenben egészen járatlan a nagy politikusok észjárásában s nem lát a kártyáikba. Pedig vannak hamis kártyák is. Mert bár részben és egészben hazafias munka folyik az ország szebb jövőjéért, ám azért erre a szebb jövőre mégis a konzervatívok szeretnék rátenni a kezüket, sőt a liberálisok egy-egy csoportjának is a maga árnyalata felé hajlik a keze.

Jókai csak addig volt jó redaktor és öntudatos politikus, míg az általános kívánságokat kellett hangoztatni s az erőszakot szebbnél-szebb irázisokkal pártolni, szóval ameddig semmi se történt, de most, hogy történni kezd valami, gyakorta elhibázza, kit segítsen és mit pártoljon. Az úgynevezett »úri huncutsághoz«, ahogy a nagy politikát hívja a magyar nép, még jámbor kezdőnek mutatkozik.

Ghyeczy minduntalan panaszkodik Tisza Kálmánhoz írt leveleiben, hogy A Hon megint ügyetlenséget csinált, nem jól fogja föl a helyzetet. Tisza szeptember 22-én Gesztről írt levelében némileg mentegeti. »Igen sajnálom — írja Ghyeczynek —, hogy Mór barátunknak nem korrekt cikkei úgy lehangoltak. Igazad van, hogy ő több ízben már nem helyesen nyilatkozott, de mentenem kell őt annyiban, hogy Pesten egyedül és nagyrészt ellentétes elem közt nem értekezhetni jóformán senkivel. Nem csoda, ha olykor téved. Írt egyébként jókat is.«

De a hírlapi cikkek, tapintatlanságok és lapszusok, valamint a széthúzások és különféle okvetetlenkedések már semmi sem érthettek, legteljebb egyéni hiúságokat és önző célokat érintettek érzékenyen. Nagyobb erők dolgoztak itt már s ment minden szépen sorjában, mintha a magyarok istene intézné a dolgokat kiválasztott népe javára. December 10-ére összehívatott az országgyűlés s ott érlelődött a béke, míg csak a porosz háború kiütése nem tette szükségessé az elnapolást. Ezután már a porosz ágyúk dörgésében érlelődött a magyar béke, míg végre meghozza készen, úgyszólván felterítve ezüst tálcán a königráti vesztett csata. Hiszen mindnyájan ösmerjük a legendás történetet, hogyan küldi le a császár megbízásából Mailáth kancellár 1866-ban július 17-én Szegedy Györgyöt Szentlászlóra Deák Ferenchez, hogy jöjjön a császárhoz egyezkedni. Nem a mi dolgunk elmesélni, hogyan kel útra az öregúr s megszáll Doktor Ferenczi név alatt nagy titokteljesen Meidlingben a Hase vendégfogadóban és onnan dökög be másnap hajnalban szerény komfortablíjén ... Gurulnak, gurulnak a rozoga jármű kerekei a Burg felé s megy a magyar kérdés a végkifejléséhez ...

Mi azonban maradjunk Jókainknál, kit a siklósi kerület választott meg az országgyűlésre.

Siklóson némi gyökere volt, mint a felsőbaranyai egyházmegye gondnokának, bár ezt a hivatalát nem vitte valami nagy hévvel. Vallásos volt ugyan, mint többnyire a poéták, kik a miszticizmus emlőin élnek, de nem tudott erős felekezeti ember lenni. Nagyon elütött e tekintetben szüleitől és családjá tagjaitól, kik mind vastagnyakú kálvinisták. Sokkal fennköltebb lélek volt, sokkal hatalmasabb szellem, mintsem hogy beálljon ama hétköznapi munkások közé, kik korlátokat építenek emberek hite között — isten nevében. »Minden hit jó, csak megtartsátok — írja —, legyen mindenki tisztelettel a másé iránt, s legyen a szívében szeretet, mely nélkül a hit megholt állat.«

A parlamentben a Tisza Kálmán háta mögé ült s odaadó hűséggel bocsátotta tollát a keletkező balközép rendelkezésére. Nagy hozsannával fogadták, bár iskolázott politikus sohase tudott lenni. Mégis roppant hasznát vették, mert voltak fellobbanásai, amikor kedvvel dolgozott a politikában, s mindent megszépített búbajos talentumával. Míg új a játék, neki is tetszetős. Eleinte kivált szorgalmasan jár a Ház üléseire, beszédekert tart, interpellál, érdeklődik a kis kérdések iránt is és részt vesz a nagy vitákban, ahol szívesen hallgatott szónok. Templomi csendben, zsúioltt Ház előtt beszél. A folyosó éppoly néptelen, mintha Deák szólna odabent. Szép előadása és mélán csengő bús hangja van, hozzá szép alak, mozdulataiban, hangjában mérsékelt és ildomos. Az egyes szakkérdéseknél természetesen nem hozott fel a mélységekből argumentumokat, hiszen anhoz fáradtságos tanulmányok kellenének, inkább az általánosságok fölületén csapongott, könnyedén, mint a fecske. Az ellenzéken, ahol nem alkotni kell, hanem akadályozni az alkotókat, megbecsülhetetlen erő volt Jókai; hatalmas jelszavakat tudott beadni a közönségnek az ő plasztikus nyelvén, mely mindeneknek fölötte áll s ha nem mondhat is érdemileg új és meglepő dolgokat, olyan ruhába öltözteti a közelfekvő, sőt már esetleg használt argumentumokat, hogy roppant hatást idéznek elő; szóval, Deák szerint Jókai olyan puskaporral is tud lőni, amellyel már lőttek egyszer. Ötletessége és humora pedig olyan nektár, mely még az ellentétnek is élvezetet okoz.

Olyan mondásai, mint amellyel egyik beszédét végezte: hogy »Krisztus megváltott bűneinktől, de ki fog a váltóinktól megszabadítani?« még akkor is éltek a dzsentrí-szájon, mikor a nagy beszédek (melyeknél Szilágyi Dezső szerint, a serpenyőn többet nyom egy bolha teste) rég feledésbe mentek.

Humoros ötleteivel gyakran billenté ide vagy oda a Ház hangulatát, nevetségessé tevén az ellenfél argumentációját. Egy ízben valamely újoncozási kérdésnél így fakadt ki:

»Tizenötezer lovasra van szükség, ezeket leszállítani nem lehet, mert a lónál a lelkesedés nem pótolja a betanítást. (Nagy derűtség.) Nemzetőrséggel csatázni nem szeretnék; a csupa családapákból összeállított rendezetlen tömeggel, félek, az első puskaszóra — ágyúkról nem is beszélek — elszaladnánk. Madarász tisztelt barátom legelöl, én pedig mindjárt utána.« (Általános nagy derűtség.)

A parlamentarizmus első mézes éveiben (később mindjobban ráunt a Házra és belőle is »mezei had« lett) egészen vérbeli képviselő volt, aki ha nincs is dolga, ha nincs is kit hallgatni, ott ögyeleg többi társaival a büfében, az olvasószobában vagy a folyosón; egész délelőtt hallgatta a pletykákat, anekdotákat és mindenféle eseményeket. Itt ül udvarától környezve, érdektelen ülések alatt, keresztbe rakott lábakkal, szíva kabanoszat Deák Ferenc, s incselkedik környezetével, Vadnay Lajossal, a »csiszlikkel«, Bónis Samuval, Paczolay Jánossal, Stoll Károllyal, Kerkapolyval, Erkövyvel, vagy régi történeteket mond el; nem árt, ha Jókai megragad itt, oda is inti egyszer-mászor: »Hopp, megállj poéta, hallgasd meg ezt az esetet«. Deák tövében ülni nem időmulasztás elbeszélő írónak; a kis könyvecske, melybe a témákat bejegyzi, gyakran vándorol ki most a zsebből.

De ha Deák morózus, mint haragvó Jupiter (s ilyenkor nem tanácsos melléje kerülni), hiszen még ott van Nyáry Pál is valahol, csak szét kell nézni, hol képződik erősebb csoport. A legnagyobb füstgomolyagban keresendő meg a Nyáry feje. Érdemes megállni ott is egy kevéssé, mert alispáni élményeiből egész könyvtárt tele lehetne írni. Csupa igaz történetek ezek, nyernek is, vesztenek is a Jókai fején keresztül; mert valószínűtlenek lesznek, de szépek.

Jókai Mór arcképe az 1880-as évekből

A folyosó csodálatos bőségszaruja a témáknak. Ide a egész országból elhozhatnak minden történetet. Itt van lélekben-
testben minden vidék, némelyek több testben is. A folyosó a magyar elbeszélő íróinak a tizenharmadik iskolája. Aki ezt nem járta, nem egészen kész. Aki csak beutazta az országot, az még nem ösmeri, csak az ösmerheti alaposan, aki a folyosón élt huzamosabb ideig. Annak nem kell etnográfia, se Conversations Lexikon, se a krónikák ismerete. A folyosó maga a teljes tudás. Mert a folyosón minden ott van, amire egy írónak szüksége lehet. Ha bányát akar leírni, a selmebányai képviselő, Prugberger tanítja ki; tengeri viharhoz jök a veszprémi követek is, akik a Balaton háborgását ösmerik; ha a pénzügyek szövevényén kell a regény valamely bonyodalmanak ide vagy oda fordulnia, Wahrmann Mór az útmutató; ha a szentszéknél pörlekednek a regény alakjai, Samassa igazít el az útvesztőben, ha háborút kell leírnia, egy 48-iki hőssel értekezik (abból van itt még most a legtöbb). Szóval itt be lehet fogni effajta munkába az egész országot. És Jókaival csakugyan együtt dolgozik.

Ha valamelyik honatya jó adomát vagy csak egy zamatos mondást hall, olyat, aminek hasznát veheti, azzal dícséri meg: »No, ezt elmondom Jókainak«. Mint méhek csápjaikon a mézet, szállítják neki az anyagot az ő tündérpalotáihoz. Ha valami füstös krónikát talál a nagybajuszú Orbán báró a székely leveles-ládákban, a színes részét Jókainak szánja. Meg is fogja írni egy napon »Bálványos véré-át, meg a »Damokosok«-at. Thaly Kálmán kuruc-kalandokkal, újonnan fölfedezett Rákóczi-adatokkal piszkálja a fantáziáját, ahol formálódik is már lassan-lassan az Ocskay László bús története, a »Szeretve mind a vérpadig«. Gróf Ráday Gedeon, a vaskezű királyi biztos, sok pompás betyár-történetet hoz Szegedről, ha be-bebukkan a folyosóra. Hej, szomorú ezeknek a történeteknek az első, hogy úgy mondjam, *kefele-nyomata* — csakhogy azt a kefét voltaképpen »Ráday bölcső-
nek hitták. Hegyes szögekkel volt kiverve, abba fektették a betyárt, ott vallott, ott jött napvilágra a sok történet, abból a bölcsőből született. Szegény betyárok! A mód, amellyel kiirtattak, szinte szégyenletesebb az országgra, mint a

garázdálkodás, melyet véghezvittek. Mindegy, kiirtották; csak az elkövetett »virtusaik« élnek imitt-amott, de legjobban és legtovább azok élnek, melyek a Jókai emlékezetében megragadtak, melyekből »A lélekidomár« és a »Sárga rózsza« keletkeztek.

Pedig a folyosó beszélgetései ebben az időben nem voltak oly vidámak és kedélyesek, mint egyébkor. Az 1864-iki és 65-iki ínséges esztendők nagyon megviselték az országot. Az Alföldön, melyet »Európa zsíros döbönének« nevezett el a jó Dugonics András, a nyomornak oly hihetetlen jelenetei játszódtak le, melyeknek felsorolásából hosszú időig nem bírtak kitogyni a hon atyái. Megnyilatkozott e nyomornak sötét hátterű képeiben a magyar nép egész karaktere, türelme, fatalizmusa és humora. Ezek a keserű történetkéik csak panaszoknak látszottak, pedig voltaképpen becses néprajzi adalékok. Mint a perzsa öböl kagylós állatjainak könnyeiből igazgyöngyök teremnek — úgy fakadtak ki e folyosón hallott jele-
netekből és esetekből a »Szerelem bolondjai«, mely A Hon tárcájában jelent meg 1868-ban.

Sokat, egyebet is dolgozott, miközben e regényt tervezte s írta. Szinte hihetetlen, mi mindent írt. A Honban majd minden nevezetesebb politikai kérdéshez hozzászólt. Lapozgatva az elsárgult lappéldányokat 1866-ból, ott találjuk az ínségi aggodalmakról és kiegyezési kísérletekről írt cikkeket. Mire kellene hát az a Reichsrath most? Mit hozhat egy háború előtti kongresszus? Hová juttatta az államot az egységes német politika? Cikkezik a feliratai vitáról és a Ház tanácskozásainak rendjén felmerült minden lényeges kérdéstről. Szerkeszti az Üstököst, amelyben esszészzerű, élénk rövid jellemrajzokat ír Kazinczy Gáborról, Szalay Lászlóról, Madách Imréről: A Hazánk és Külföldben is két elbeszélése lát napvilágot. Legtöbbször utolsó percben adja a kéziratot. A kiadó Emich Gusztáv néha háromszor is küld föl lovaslegényt a Svábhegyre egy-egy novella-részletért. Ezalatt Balatonfüreden villát épített s örökké jön-megy azon a vonalon, mint az órainga, a kőművesek munkáját nézegetni.

A svábhegyi villa megvan még ugyan, de az asszony ráunt. A szomszédban kocsmá nyílt, nagy lármával vannak,

nyikorog a kintorna, duhaj legények énekelnek, ordítanak reggelig, nem tud aludni éjjel miattuk, se a szerepét tanulni. Ez az oka, amiért egyszerre Balatonfüred lett a világ legszébb pontja. A másik ok, a be nem vallott, talán Hurayné, Laborfalvi Jozefa, akinek az ura Balatonfüreden fürdőorvos és igazgató. A harmadik ok, amiért a villát építik, hogy van miből. A Hon s az Üstökös úgy hányja fel nekik a pénzt, mint a Vezuv a látát. De a legeslegigazibb ok, hogy Jókai látogatóban lévén Huray sógoránál, ottan egy bennszülött éppen egy telket ajánlott annak megvételre.

Nem rossz helyen fekszik, a templom mögött, ahol a savanyú víztől kihajlik az út Füredfalva felé. Jókai azt mondta rá olyan könnyedén, mintha egy ibolyacsokorról volna szó, hogy ő megveszi.

— De hiszen természetlen — intette a sógor —, még a bogács sem nő meg rajta.

— Éppen az a szép benne — lelkenedett Jókai —, az a nagy élvezet, mikor a földet kényszerítjük, hogy teremjen.

És megvette a kis sivatagot. Mikor már megvolt, beösmerte, hogy könnyelműség volt megvenni, mert két nyaralóhelyet tartani, mikor évenként csak egy nyár van, nagy bolondság, hanem ha már megvolt a telek, a villaépítés már csak logikus folyomány. S ilyen folyománynak készült a balatonfüredi villa és kis parkja, meglehetősen csinos összeget emésztvén fel. Úgyhogy Jókai, aki mindig rossz gazda volt, kedvetlenül látta csinos tőkéjének megcsappanását s hogy azt visszahozhassa, kitervelte, hogy még egy harmadik lapot alapít a kettő mellé, egy a nép szájaizére szánt hetilapot, mely 1865-ben meg is kezdte pályafutását Az Igazmondó név alatt s összeállítását Bakcsira bízta. Itt jelent meg mindjárt kezdetben a »Mégsem lesz belőle tekintetes asszony« című elbeszélés, egy valóságos zsuzsu, »Adatok a szabadságharc történetéből«, »Egy magyar honvéd« s más apróságok. A lap hamar elterjedt, mert eleinte, amíg megalapításakor Jókai is többet foglalkozott vele, s nem bízta teljesen másokra, jól volt szerkesztve, nem ama együgyű recept szerint, mellyel írónk a nép számára dolgoznak még ma is, zsírtól csöpögő póriás nyelven, mely a nép durvább és körmönfontabb szólamaiból van összehordva. Az írók

csak képzelik azt, hogy az megfogja a nép fiát, ha őt ily sujtásos nyelven szólítják meg, pedig ellenkezőleg van; nem szereti azt olvasni, lenézésnek veszi, hogy nem finomabban beszélnek hozzá, mikor pedig megértene amúgy is — sőt az az úgynevezett »törülmetezett« nyelv nem is az ő nyelve, nem beszél úgy senki a nép között: a marmancs is csak a füvek közt szép imitt-amott, de egy egész boglya osupa marmancsból ehetetlen szemét volna. A tartalomnak kell világosnak lenni, tisztának, a nép eszéhez, fölfogási erejéhez igazítottnak.

Ily elfoglaltság között, mely magában véve is bámulatra készítő, a király koronázására készülő ország lázas mozgólódása, sarkantyú-pengetése és ujjongása mellett írja meg tetejébe a »Szerelem bolondjai«-t, mely a legszebb regényei sorozatába illeszkedik pompás mellékalakjaival és megkapó hangulatával, újból igazolva, amit fentebb mondtunk, hogy Jókai tárgyaival az ínycsiklandozó francia főzés- és tálalás-művészet embere, ahol az étvágyat a nyers anyag felmutatásával is ingerlik és fokozzák. Mit érne olyan lázas, eseményből időnkben egy regény, melyben a két szomszéd várban lakó Etelka és Elemér szerelmi viszonya tárgyalatik, de ki ne olvasná szívesen az imént elmúlt alföldi inség megrázó képeit és a provizórium mizériáit, egzekváló katonáit költői foglalatban?

A »Szerelem bolondjai« főszemélyeit hibáztatta ugyan a kritika, hogy lelki fejlemény híján hajtják végre a cselekvényt, de a közönségnek annyi élvezetet okozott, mint a Jókai legjobb regényei, őt magát pedig egyetlen műve se tette olyan boldoggá, mint éppen ez.

Hiszen már úgysis boldog volt. A külföld figyelme is feléje kezdett fordulni. Módja, egészsége jó, testben, lélekben, években fiatal, csak a haja indult pusztulásnak, de a kopaszságot eltakarja a babér. Neve a legszebben csengők közül való az országban, minden kúriában, minden kastélyban kedvesen ösmerős, sőt talán a kunyhókban is, könyvei közül egyik-másik alkalmasint ott lesz vagy a mestergerendán vagy a könyvpolcon, vagy az üvegszekrényben, vagy a könyvtárteremben. Csak egy magyar ház van még előtte bezárva. Egyetlenegy. De az nem fekszik Magyarországon,

említeni mégis lehet, mert magyar ember lakik benne. Mégpedig — Vörösmarty szerint — a legelső magyar ember. A bécsi Burgról van szó.

Hát ebben a nagy házban lakik az az első magyar ember, aki nem vesz tudomást az első magyar íróról. Lehet, hogy tud is felőle. Oh, bizonyosan, hiszen eleget panaszkodott Szögyénynek, Vaynak az Üstökös egy-egy gúnyverse miatt. A Jókai név ott fent se lehet egészen ismeretlen. Csakhogy ott fent az a baja van, hogy rebellis név. A királynak jó emlékezőtehetsége van, még ha nem tudná is, hogy írt volna Jókai valaha valamit, azt bizonyosan nem felejtette el, hogy gróf Zichy Nándor írt valamit, amiért be volt csukva bizonyos Jókaiival.

Sőt arra is emlékezhet, hiszen csak a minap volt, hogy a brazíliai császár (Dom Pedro) Pesten jártakor csak azért nem fogadta el a lakást a budai várakban, mert fesztelenebbül akart érintkezni a század egyik legnagyobb szellemével, ugyancsak ezzel a bizonyos Jókaiival.

Tudni kell azonban, hogy akkor a Burg még nem volt olyan mord épület mint most; voltak muskátlis ablakai is; ami csak olyan szólam arra nézve, hogy fiatalasszony volt a háznál — Erzsébet királyné.

Ő már tudhatott Jókairól, ha egyebünnen nem, a magyar nyelvtanítójától Falk Miksától, vagy Ferenyzy Ida kisasszonytól. Arra is figyelmessé tették, hogy a »Szerelem bolondjai«-ban nővére, a szép nápolyi királyné szerepel.

Így történt aztán, hogy egy udvari estélyen (azon, mely »A lélekidomár«-ban van leírva), a királyné cerele alkalmával megszólította az országgyűlési képviselői minőségben megjelent Jókait, kérdezősködve, hosszú lesz-e még a most folyó regény és mikor jelenik meg önálló kötetben, mert szeretné olvasni, mire Jókai egy udvari ember (de nem a bécsi udvari embert érte, hanem a XIV. Lajosét) szikrázó szellemességével felelgetett*, engedelmet kérve és nyerve, hogy a regényt annak idején átadhassa.

* Egy későbbi udvari estélyről; amikor a királynő környezetébe hivatta Jókait; a következő párbeszéd maradt meg a Jókai följegyzésében:

Néhány hónap mulva 1868-ban megjelent a regény négy kötetben s Jókai személyesen vitte el a királynénak. A felséges asszony felette szíves volt hozzá, több mint egy fél óráig beszélgetett vele, megmutatta neki kis, kézen ülő leánykáját, Mária Valériát s megbízta, hogy vegye ő is a karjaira.

Mint ahogy a napfény kicsalja a földből a mélyen benne rejlő csírákat, ez a leereszkedő kegyesség úgy húzott ki Jókai-ból egy új gyengeséget: a hiperlojalitást. Ebből a betegségből nem is fog többé meggyógyulni.

Pedig ő még most a »tigrisek« között van s a lapjában állandó harcot kell folytatnia a Deák-párt és kormánya ellen. Sőt a harc egyre erősebb és erősebb, minél öregebb a Deák-párt. Úgyhogy a lap hangja, mely elég éles volt néhány év előtt, és mely azóta nem változott, most már túlságosan szelídnek látszik. Az ellenzéki közönségnek, mint az iszákosnak, mindig több-több szesz kell, hogy idegeit felhangolja. A Magyar Újság óta egy kis vitriol is kell a cikkbe, nemcsak attikai só. Jókai tollán azonban a vitriol is rózsavízzé változik. Böszörményi mérges lapja az első stáció volt az erősebb stílus felé. Hanem a gondviselés nem hagyja el a szerencsés Jókait. Megjött a külföldről Csernátony s megkezdte »pecérdús« cikkeit és apróságait A Honban s mérgezett fegyverek kezdtek meghonosodni a sajtóban.

A szelíd Jókai ilyen viszonyok közt mindjobban megunja a publicisztikát. Érti, hogy nem tud versenyt üvölteni a farkasokkal, inkább elhallgat, félreáll. A Honra csakhamar

— Régen láttam már önt — szólt a királyné.

— Én pedig — felelte Jókai —, még mindig magam előtt látom felségedet azon pillanat óta, midőn megadatott a kegy szerény munkámat átnyújthatni.

— Ön azóta is sokat dolgozott.

— Azt hiszem, hogy porszemeket hordok vele hazám épületéhez.

— S ön mentől többet ír, nekem annál többet kell olvasnom.

— Felséged az irodalom pártolásában is első asszonya nemzetünknek.

— És ön mindig dolgozik?

— Ez az élet rám nézve.

— Akkor ön boldog ember.

— Ma, valóban az.

Csernátony üti rá a maga erős egyénisége bélyegét, amit előre lehetett volna látni, mert Csernátony erős akaratú ember volt, tele férfias tulajdonokkal. Erősen tudott szeretni és gyűlölni. Cikkeiben egész lelke vibrált. Tintatartójában epe feketéllett, nem tinta. Tolla hegye gyilok volt. Érdeemes ezt az embert jól megnézni, kinek szeméből a monoklin át zöld lángok látszanak kicsapni, ha ellenteleiről beszél. Érdekes látvány az ő életének folyamatja. Hogy torrt ki ifjúkori romlottság kétségtelen tünetei után a legnemesebb acéllá a jelleme olyan pályán, ahol a jellemek inkább megromlani szoktak.

Jókai mindinkább elhanyagolja A Hont s már alig ír bele regényein kívül valamit. Sokan gúnyolódnak vele, hogy nem is olvassa. Szerepét Csernátony veszi át s lassankint nemcsak a párt első publicistája lesz (bár sokan nem szeretik), hanem egyszersmind Tisza Kálmán benső barátja, ki iránt hűsége csak a halállal fog megszakadni — de csak úgy, ha nincsen túlvilági élet.

Persze, hogy a Csernátony szókimondó, sőt (azoknak az időknek ízlése szerint) durva stílusa, maró gúnyja, sebző érvelése sok ellenséget szerzett Jókainak — s ezek voltak az egyedüli felhők, melyek az örökké mosolygó égholton néha áttutottak. Csernátony egyik cikke által, mely 1869-ben egy januári számban jelent meg, Pulszky Ferenc sértve érezte magát s Jókaihoz küldte ségégeit, elégtételt kérve tőle. Jókai kész volt olyan nyilatkozatot közzétenni a lapban, aminőt Pulszky akar, de elégtételt csak akkor ad, ha Pulszky előbb Csernátonyval intézi el ügyét.

Pulszky ez ellen egy becsületbírószági ítéletre hivatkozott, mely régebben kimondta egy gavallér lovagias ügyében, hogy Csernátonyval nem lehet párbajt vívnia. »Ilyen előzmények után — úgymond Pulszky — én nem üthetem lovaggá Csernátont. Ha Jókai nem ad elégtételt, akkor egy sorba helyezem e tekintetben Csernátonyval.«

Jókai erre elküldte ségédjeit, két képviselőtársát, Pap Lajost, a híres vitéz embert és a délceg Kende Kanutot, mire megtörtént a párbajt az ország aggodalomteljes érdeklődése közt, amelyhez fogható egyszerű párbajt még eddig elő nem idézett, csak talán a Mátyásé Holubárral.

Hát nem is volt az kis dolog. A párbaj pisztolyra ment — egy semmisség miatt s mégis pisztolyra. A pisztolynak pedig nincs esze, kivált ha két laikus kezében van.

A Honban éppen akkor indult meg »A kőszívű ember fiait«. Ha a Pulszky golyója bolondjában rossz helyre talál tévedni — az a remek regény éppen a legérdekesebb helyen szakad meg. Kin keressük azt akkor, hova menjünk érte? S ha csak ez a regény volna! De hát amelyek még jönni fognak. Ezer meg ezer színes alak, ősök és utódok, társadalmak, korok, tündérvilágok. És ez mind attól függ, hogy a Pulszky pisztolycsöve merre hajlik.

Pulszky háromszor lőtt, de a pisztolya mindannyiszor csütörtököt mondott. Jókat a levegőbe sütötte ki a maga pisztolyát. S mikor ezek után kezét fogtak, akkor vallotta be, hogy voltaképpen nem is olvasta a kérdéses oikket s éppenséggel nem tudja, milyen sértésórt verekedett.

Ez alkalomkor mondta munkatársainak kedveskedő haraggal:

— Annyi közöm van nekem tihozzátok, mint a fűszeres bolt címertábláján a vadembernek — hozzá tartozik ugyan a bolthoz, de se nem az övé a bolt, se nincs bent soha a bolthban.

Közönye, hidegsége annyira fokozatosan növekedett saját lapja iránt, hogy a végén már nem is olvasta, hogy ne csináljon magának rossz órát, mert átfutva a közleményeken, lúdbőrzött a háta, elgondolva, hogy ezért meg amazért megharaguszna rá. Már akkor meg lehetett volna jósolni, hogy jöhet idő, amikor mindenüvé írni fog, csak a saját lapjába nem.

Messze is lakott a szerkesztőségtől, mióta a Külsőstáció utcai 80-ik számú sarokházat megvette, melyben egész falusiasan rendezkedett el. Jó vétel volt, éppen csak a harmadrészét fizette érte annak az összegnek, amennyiért őtöle ki fogja sajátítani a város. De az még messze van; tizennégy esztendő bánata, öröme zajlik le itt fölötte; még nagyot kell előbb nőnie a városnak, hogy a vételár úgy megnőhessen.*

* 1868-ban január 15-én vette 12 ezer forintért — 1882-ben kisajátította a város 38 ezer forinton.

A háznak téres mély udvara volt, befásítva, mint a falusi kúriáké. Egy hosszú sor ablak a Koszorú utcába nyílt, volt abban vagy tíz-tizenkét szoba. Bent az udvaron ambitus a Jókainé leandereivel. Különbén igen egyszerű sárga alház volt, amelyre ráfért volna kívül-belül egy kis csinosítás. Az ablakok alacsonyan kezdődtek, úgyhogy az inasgyerekek is benézhettek az utcáról a szobákba. De hát nem néztek be — mit tudták ők és a körös-körül lakó szegény emberek (úr nem igen tévedt erre), hogy ki lakik a sárga házban.

Egyetlen ékessége a háznak, hogy az udvarán egy szép kis leányka játszogatót a macskákkal, és egy karcsú rózsás arcú kisasszony hímzett vagy olvasgatót az ambituson. A két leányalak csengő kacaja tette vidámmá a különben mogorva épületet, melynek falusias kapuja rendesen be volt zárva. Csak akkor nyitották ki, ha a Jókai kocsija kiment vagy bejött, mert felvitte isten a gazda dolgát, a szárnyas ló mellé két földi lovat is szerzett, amelyekkel akkor kocogott fel a Svábhegyre és le onnan, amikor kedve tartotta. A kocsija is olyanféle falusi cséza volt, mint a Kampós uramé.

A Jókai otthonát nagyon fölvidítá a két leány. Az ebédek és a vacsorák kedélyesek voltak övelük, mert ilyenkor egy-egy órát elbeszélgetett a lányokkal, vagy azoknak a csacsogását hallgatta. Kedves volt az ő fülének. Az örök ifjúságot, amely neki jutott osztályrészül, az isteni gondviselés ki nem terjesztette az asszonyra, bár az már átszaladt nemcsak a Balzac által megénekelt éveken, amikor az asszony a legérdekesebb, átlépett a negyveneseken is, amikor az asszony mindent tud, sőt túlment az ötvenen, amikor már mindent el kell felejtenie, amit tudott, és veszedelmesen közeledett a hatvanhoz, amikor órála feledkeznek el, hogy ott van.

Róza asszony ugyan gondoskodott, hogy magát folyton észrevétesse a környezetével, rigolyás volt és házsártos, aztán sokat is betegeskedett már, majd mindig be volt kötözgetve kámforos flastromokkal, lenmagfőzetes rongyokkal; mindenféle flanelokba bebagyalva, mint valami sebesült káplár járt fel s alá a nagy lakásban, vagy az udvaron és betegsége feletti bosszankodását azon töltötte, akit éppen megpillantott.

Hát a két leány isten ajándéka volt, hogy a Jókai-otthon ne legyen túlságosan sivár. Gondoskodik az ég az ő madarai-

ról, hogy a bokor, melyben a fülemlének énekelni rendeltetése, valahogy vonzó legyen a fülemlének.

A nagyobbik kisasszony Jókay Károlynak a leánya, Jolán, akit a nagybátyja maga mellé vett, fogadott leányának vállalt, a kisebbik pedig II. Rózának a leánya, III. Róza, akit I. Róza vett maga mellé.

III. Róza még csak kilenc-tíz éves volt ebben az időben s igen szomorú gyermekséget élt a két kiváló szellem mellett. Valami rejtélyes homály borongott körülte, nem az a tiszta derű, melyet a szülői szeretet sugároz ki. A szép kisleánya egy a helyzetből támadt ösztönrel korán helyezkedett megfigyelő álláspontra. Mikor más gyermek a babáit öltözteti, ő már akkor kombinált az »öregék« elejtett megjegyzéseiből, viselkedéséből. Valóságos »kis öreg« volt; átható méla tekintete néha bizonyos gondolatok és sejtelmek keletkezését jelezte a domború gyermeki homlok alatt.

Még akkor került a házhoz, mikor Jókaiék a Schmier—Unger-ház második emeletén laktak (1860-tól 1868-ig). III. Róza a harmadik évében járt, mikor Kovácsné, aki idáig gondozta, eljött vele egy délután a svábhegyi nyaralóba a nagymamához azon hitben, hogy Jókai, akinek el kellett volna utaznia, nincs otthon. De véletlenül otthon maradt. Természetesen semmit se tudott a gyermekről. Az asszony felfedte származását és azt kívánta, hogy a kis unoka végképp náluk maradjon. Jókai a békesség kedvéért rá hagyta, de eleinte ellenszenvezett a gyermekkel. Ha sírt, nem tudott miatta írni, ha nevetett vagy hancúrozott, az a zaj is bántotta, de a gyermek kedves volt, lehetetlen volt meg nem szeretni; közben meghalt az anyja, II. Róza (1861. november 21-én),* árva lett, lehetetlen volt meg nem sajnálni.

Az a nagy gyermek, aki őhenne lakott, nem haragudhatott sokáig arra a másik ártatlan gyermekre, aki őnála lakik. Összebarátkoztak. És jól esett neki a lármája, nevetése, csicsérgése; nyájas lett attól a ház és meleg mint egy fészek. Még írni is szinte nehezebben tudott, ha nem hallotta kis cipőinek kopogását a szomszéd szobákban vagy a folyosón.

* Jellemző, hogy a gyászjelentésben Jókai Mór és neje egyetlen leányuk halálát tudatták.

Jolán kisasszony már ekkor eladó leány számba ments, és az a hibája is volt, hogy akármikor elvihette tőle az apja — sőt esetleg még valami idegen ember is.

Aminthogy nagy szüret volt a Svábhegyen 1868 őszén. Cigány mulatság. A Hon, Az Igazmondó és az Űstökös válogatott cigánylegényei voltak meghíva a Jókai-villába.

Ismeretesek ezek a szüretetek, öreg újságírók csacsogásai nyomán. A bográcsban főtt pompás birkapörköltök, amelyeknek a majoros, Fűri János a mesterük, a nyárson sült csirkék, melyek lassú tűzön lassan pirulnak, sülnék s ezalatt maga a gazda folytonosan szalonnadarabokat forgat fölöttük, hogy a rájuk csöpögő zsírt föligya a csirketest. Míg ezek künn a szabad tűzön sülnék, ott bent a konyhában hablevés fő disznó körmivel, egy fazékban töltött káposzta rotyog, pöfög, orrjával, dagadóval, a kemencében pedig a finom túrós, kapros lepény sül, Jókai kedveno ételeinek, melyek mind halálosak, a legkedvesebbike.

Ezen a szüreten ösmerte meg Jolán kisasszony Hegedűs Sándort, a redakció legfiatalabb tagját, s azontúl a Stáció utcai házhoz vendég is járt. Hegedűs Sándornak folyton akadt valami kérdezni valója a főszerkesztőtől, amiért el kellett magát szánnia a Külsóstáció utcába való utazásra s ott megint mindig akadt valami ürügye a maradásra (Ámor jól inspirálja az embereit) és amíg Jókai regényt írt a dolgozó szobájában, addig a szomszéd szobában egy másik regény szövődött, mely éppúgy házassággal végződött 1871-ben, mint a legtöbb regény.

Az 1869-iki országgyűlésre az ország legnagyobb kerületének, a Terézvárosnak (a mai Teréz- és Erzsébetváros) ellenzéke egy nagyon népszerű embert keresett, akit a gőgös Gorove István kereskedelmi miniszterrel szembe állítson. Senki sem volt erre alkalmasabb, mint Jókai, aki el is vállalta a jelöltséget s megindult az óriási kortes-háború, amelyhez fogható még nem volt se azelőtt, se azóta.

Aki a kort nem ismeri, az nem tudja, mi volt eleinte a parlamenti élet kezdetén egy miniszter. E földi istenek nem is anyáktól látszottak származni, hanem mintha valamely végzet helyezte volna őket az ország ügyeinek élére. Hogy egy minisztert földi halandó meg is buktathasson, azt balga

ábrándnak kellett tartani. Hiszen talán a földgolyó is összeroppanna, ha e osoda megtörténhetnék.

De Jókai meteorszerű jelenség. Varázslatos név. Maga is valóságos csoda. Ki tudja? Hátha mégis?

Egy hónapig fel volt kavarva az egész főváros. Népgyűlések, menetek, vonulások, verekedések egymást érték. A kereskedelem szinte szünetelt. Mindenki agitált, kapacitált s a fellobogózott utcák és házak tömkelegében nem volt egyébről szó, csak hogy ki hová szavaz. A lapok napról-napra hasábokat közöltek e mozgalomról. Úgyhogy lassan-lassan az egész választási kampány mérge erre a pontra gyűlt. A láz ragadós s hovatovább az egész város itt akart megmérkőzni. A többi kerületekben sem a maguk jelöltjein vesztek össze, hanem a terézvárosiakon.

A kormány ádáz erővel vetette rá magát a most már sokat jelentő kerületre, kinyitván a pénzforrások zsilipjeit. Azonkívül a gazdag Török József gyógyszerész, a mindenféle csodaszerek kitalálója is sokat költött barátja mellett. Akkor nem is volt nehéz Gorove mellett korteskedni, aki — mint Maszák Hugó, egyik lelkes kortese mondta a választók egy gyűlésén, — »a száműzetésnek külsőleg édes, de belsőleg keserű kenyerét ette egy évtizeden át«. De a szinte kivétel nélkül Jókai táborához csatlakozott zsidók is érezték, hogy most az egyszer ki kell mutatni a »virtust«, mert az egyenjogúsítás óta ez volt az első hely, ahol döntő súllyal először opponálnak a hatalom ellen.

Mire a választási nap felvirradt, már akkorra egész Magyarország a terézvárosi eredmény után lihegett. A kíváncsiság elfogta Bécsset is és a nagy lapoknak riporterei megérkeztek. Magát a királynét is óránként kellett értesíteni.

A választás a lövölde helyiségében volt, melynek környékét olyan sokaság borítá el, amelyen csak a Mátyás király választása idején ácsorgott a befagyott Duna jegén.

A választás két napig és egy éjjel tartott érdekesítő hullámmásával a számoknak, melyeket millió sürgöny röpített szét az ország minden része felé, hol a távirдахivatalok elé gyűlt vidékiek, urak és előkelő hölgyek éjjelen túl is fennmaradva várták pereről-perere a mérleg billenéseit. A választás első napján este 10 órakor Jókainak 28 szavazattöbbsége

volt. Egész éjjel szállították a kortesek a választókat s hajnalra a Jókai többsége 35-re emelkedett. Akik hajnalban feküdtek le, balközépiek, nyugodtan hajtották le a fejüket a vánkosokra, de akik reggel 8 órákor ébredtek fel, azok arra a szomorú hírre keltek, hogy Gorovenak 6 többsége van. Jobban jártak a kilenc órákor kelők, mert akkor egyformán állott a két párt, mindenik 1448 szavazattal.

A Stáció utcai ház fenekestül fel volt fordítva, egész nap, egész éjjel jártak ki s be a galopinok, kortesek s mindenféle hírvivők. Lovas ember nyargalt be óránként, sőt félóránként az eredménnyel, mely méltán izgatottságban tartotta a családot. A másnap tíz órákor érkező galopin azonban rossz cédulát hozott. A Jókai-ház környékét is nagy tömegek állották el, azoknak is jelenteni kellett a cédulák tartalmát s aszerint éljeneztek vagy bosszankodtak (még akkor nem volt az abcúg feltalálva).

— Jókai : 1451. Gorove : 1459.

Gorovenak nyolc többsége volt tíz órákor.

A csüggedés moraja hömpölygött végig a várakozásban kimerült álmos városban. De a Jókai párt nem lankadt. Jókai kortesei (a sánta kis Tenczer Pál volt köztük a legélelmesebb), megfeszítették erejüket s még harminc és néhány embert hoztak össze. Az utolsó szavazókat már vállukon vitték végig a Király utcán a lövöldébe, a tömegek orkánszerű éljenezése mellett — s így lett megválasztva Jókai harminc többséggel.

Mámoros diadalordítás reszketteté meg a levegőt, mely a lövöldéből kezdődve végig zúgott a roppant városban minden irányban a bécsi nagy indóháztól a vámházig, és onnan be a losonci pályaház sorompós kerítéséig, mialatt a négy prűszkölő deres lovat kantározták, pántlikázták, mely a győzőért indul meg a Stáció utcába.

Még a gyerekek is ujjongtak és Jókai-tollas kalapjaikat a levegőbe hajigálták a vágató négyes láttára... A lakosság napokig a választás hatása alatt állt, tombolt, gúnyolódott, élcek termettek az utcákon. Török József állandó hirdetéseire, hogy »nincs többé kopasz fej«, beordított a diadalittas kis Tenczer : »Nü, egy kopasz fej mégis van«.

Ez a kopasz fej (a Jókaié) azonban nemcsak az úgynevezett legszebb polgári koszorúval terheltetett meg, hanem

tömerdek gonddal is ; a választás sok pénzébe került, minden hitelforrásait kimerítette. De hát egyszer él az ember s ez legalább szép nap volt. A legszebb a napok között. Csillaga magasan járt. Azzal a hittel pihenhetett meg az üdvözlő beszédek, válaszok és a lakomák, áldomások után, hogy az országnak körülbelül a legnépszerűbb embere.

Az utcán nem járhatott többé gyalog, mint egykor gróf Teleki László, mert önkéntelen éljenek törtek ki a járókelékhől. Ha vidékre utazott, a peronokon szónoklatok vártak rá és fehérruhás leányok. Kijött a városi magisztrátus is, élén a polgármesterrel. Diadalívek alatt, nem ritkán tarackdurrogások közt vonulhatott be a városokba, mintha az övé lenne az ország és a hatalom. Pedig csak az ország szeretete volt az övé. Más hatalom nem volt soha a kezében, csak az ő kis acéltolla.

És sokat kellett most utaznia Honbeli munkatársával, Horn Edével, kit a szárnya alá vett azzal az eltökéléssel, hogy behozza a Házba. Tizenegy kerületben csalódott meg vele, míg végre sikerült őt rászózni Pozsonyra, ahol rossz magyarsága nem szúrta a füleket.

Jártában-keltében Horn Edével, de később 1872-ben a Lónyay-kormány ellen indított nagy agitáló körúton is mindenütt rajongó lelkesedéssel fogadták. A vasúti indóházaknál ezekre menő közönség várta. »Soha még így embert nem ünnepeltek — írja erről a körútról egy régi 'publicista' valószínűleg nem minden túlzás nélkül ; — a városok hölgyei vezették a küldöttségeket s a költőnek nemcsak virágot és babérkoszorút adtak át, hanem megragadták a kezét és csókolták. Ezen kezdtek tudniillik az egyik városban, de a másikban már óvatosabb volt a költő s a lelkes hölgyek csak az arcához férhettek hozzá.«

Tehát nem tett úgy mint később a karcagi választásnál, mikor félreugrott az őt megölelni akaró választó elől, ijedten felkiáltva :

— Hozzám ne közelíts magyar, mert náthát kapsz!*

»Jókai akkor még nem volt több negyvenhatesztendősnél — végzi a régi publicista —, s még mindig látszott, hogy

* Dr. Csiky Kálmán följegyzése.

kora legszebb férfiai közé tartozott, de ebben azért mégse találtak semmi kifogásolni valót se a férjek, se a vőlegények, sem senki.«

Az »Egy régi publicista« lehetett együtt Jókaival a körúton, élvezhette a beszédeket és szikrázó tóosztokat, melyeket útközben mondott, irigyelhette a kapott csókokat — de úgy látszik, nem volt jól tájékozva a magánéletéről.

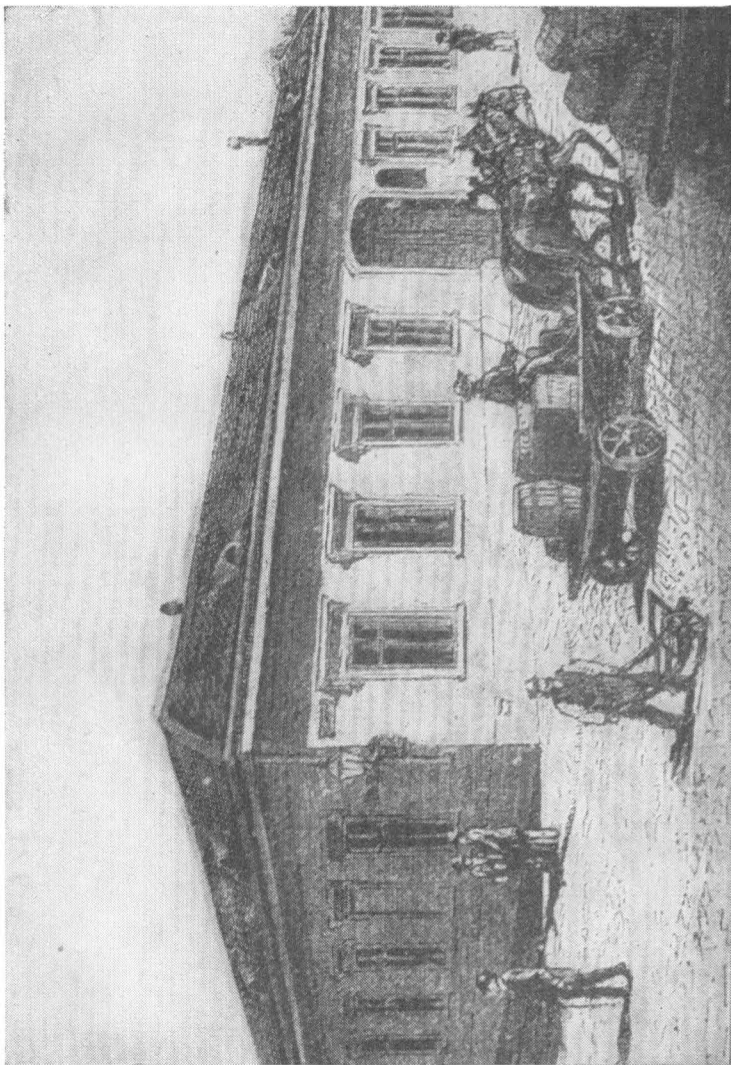
HATODIK FEJEZET

A SÁRGA HÁZ ÉS LAKÓI

Falernum bora és az isteni nektár nem hoz olyan kéjes mámort, mint a dicsőség bájitala. De ártalmas is. Az ópiumnál is rosszabb. Az ópium csak a szervezetet pusztítja el, a dicsőség elpusztítja az egész embert. Az eddigit. Egy új, kiállhatatlan vagy pöffeszkedő fráter búj a bőrébe. A bajokat, veszedelmeket, csapásokat sok ember éli át nyom nélkül (némelyik meg sem őrül), de a dicsőséget ritka koponya bírja meg, hogy bele ne szédüljön.

A mi Jókainkat nem változtatta meg. A régi jó csendes ember maradt. A szerénységéből nem hullt le egy morzsányi se a tapsok alatt. Szinte csodálatos volt, hogy észre sem látszott venni a saját dicsőségét. Sokan azt hitték, hogy ez tettetés, fölvelt színpadias modorral takarja el valódi lényét. Valószínűnek is látszott, de ha játszotta ezt, olyan jól játszotta, hogy igaznak kell venni, mert ha a szeg nem bújik ki a zsákból soha, míg a zsák tart, okvetlenül úgy kell venni, hogy nem volt benne szeg.

A hivalkodás nem kenyere. Az embernek szinte megsúrja az eszét az a gondolat, hogy ugyan minek ennek a Jókainak a nimbusz, hiszen nem élvez ki, nem megy sehová? Otthon van, ha országgyűlés nincs, egész nap, s otthon ő a legkisebb ember. Dolgozószobája a télre eltett leanderekkel és mindenféle délszaki virágokkal megrakott üveges folyosóról nyílik, abban hét-nyolc órát tölt naponkint. Tizennégy szoba van az épületben, de abból éppen a legalkalmatlanabb az övé; a Stáció utcára néznek ablakai, ahol egész nap zörögnek a furmányos szekerek, melyek az úgynevezett losonci indóházzal érintkezésben szállítják oda és onnan a teherneműt. Máskülönben elég kedélyes és lakályos otthon volna, ha nem lenne benne nagy rendetlenség,

Jókai Stáció utcai „sárga háza”

AZ ÜSTÖKÖS.

Humoristico-belletristicus hetilap.

PROLOG.

Erdemes publicum! Itt van az üstökös,
Odadenni a rajza.
Ez a csifraaz itt minthogy leaz üstökös,
Megfejtvén értelmét, essünk által rajta.

Az első betűben láthatunk két férfit,
Szeges buzogánnyal kik tuduillik a
Lábuk alá gazolt könyvet agyoncséplik:
Az ott — a kritika.

A második betű tüzkádó sárkány,
Satyra a neve, félnek tőle nagyon.
Kerecsve keresi, mindenfelé járva,
A kit meghar ipjon.

A harmadik betű symbolumos képe
Képviselet nálunk a *ciesszet és bonnát-t*
A sok barbar csillag-kép között az égbe,
Ez is elfér komkót.

Negyedik égi jegy, sokak által ismert:
A tudósok szerint a belseje ó bor.
Örömet vizsgálják a poéták is, mert
Ez a legjobb humor.

Az ötödik betű pakával kezében
Nérbetűnk vadászának:
Az is ó és nem más, lüvelődözvén szepen
Hol „bakot”, hol „kacsa”: neve *szémondandó*.

Az előtte járó essétét nézi vadnak:
Kriolin az alja,
Pauclia, napernyő a kettős pont rajta:
Ezen szárnyeteket nevezik *deatasa*.

Végül hierogliph *eszteték jeltépe*:
Orvákól, assziból önlük a víz bőven;
A *eszeny* poéta áldás mindenkép a
Szuras *esztendóben*.

Féjo üstökösnek tarsajon képpével
Hasonlatos ama jó kedvű madárhoz,
Mely soha sem álmos
S jó reggelt kiabál ablak alint éjjel.

Mert az üstökösök az égi *kakassok*
Mikor kell, bejárva az ég haltozatját.
A sok csillagjerczo azért tojja a sok
Halló csillagocskát.

Erdemes publicum, megismerték egymást.
Elejétől végig megértvén a dolgot,
Adjon Isten erős egészséget folyvást,
— Többi a te dolgod.

Az Üstökös első számának címlapja

pókháló és sok por. Hisz minden tárgy élete egy-egy érdekes mozzanatára emlékezteti. Nem boltban vett közömbös holmi ez, hanem valóságos hozzátartozandóság. Itt van az esztergapadja, kedves képei, többnyire elhalt jó barátok arcása, mindenféle sajátkezű dedikációkkal ellátva. A szögletben különféle alakú botok, melyeket ő maga faragott. Az asztalon egy csomó Jókai-fénykép, ezekkel tiszteli meg érdekesebb látogatóit. Ezer és ezer apróság hever tarka összevisszaságban mindenütt, egy handzsár, egy mentegomb, egy csomag spanyolviaszk, egy krikri, ami most divatos zajt okozó gépecske, egy hímezett sallangos dohányzacskó, valami parlagi mecénás prezentje, egy öreg lópatkó, ami szerencsét hoz, egy gyémántgyűrű, az öreg Karagyergyevics hercegtől való, különböző diplomák különböző tokokban és táblákban, egy elmésen kifundált házi sapka kakastarajjal, a miskolci hölgyek ajándéka, világos célzással Kakas Mártonra, egy ezüst koszorú, egy aranytoll, egy kertészkes, két pakli francia kártya és isten a megmondhatója, mi minden. A szekrényekben ott látni a csigáit, egy még nagyobb szekrényben összes műveit különböző kiadásokban és nyelveken. Bizony, öröm lehet ezeket elnézegetni. Egy másik zárt szekrény a »sanctuarium«, s itt vannak a nagy mesebányák, ritka külföldi példányok száz antikváriustól összehordva, írott naplók, bűnesetek gyűjteményei, csodálatos történetek följegyzései, történelmi adomák és legendák tára, olyanok egy írónál, mint a konzervek a hajón, ha nincsen friss anyag, ezekből lehet főzni. Itt bizony nem unhatta el magát. Azonfelül most már látogatói is voltak, pesti képviselő lévén, senkit se lehet elkurgatni. Szívesen fogadott mindenkit, majdnem egyforma szívesen azokat, akiket ismert és azokat, akiket nem ismert. Mert ő nem tudta, kiket ismer. Semmi memóriája nem volt az arcokhoz és a nevekhez, úgyhogy későbbi életfolyamán, majdnem minden kerületből e fogyatékosága miatt bukott ki. Mert hasztalan volt e derék emberek előtt a természetnek mind az a pazarlása, amellyel Jókait tehetségekkel elárasztotta, ha nem adta meg neki azt az egyet, hogy főkorteseire és irányadó embereire, midőn azok meglátogatták, ráismerjen. Szokásos kérdése: »Kihez van szerencsém?« egyszerre

száz vagy kétszáz vokсот ölt meg, aszerint, amilyen tekintélyes volt a látogató »Haluska«.* Másik rossz szokása: a levelezéstől való élénk tartózkodás, szintén hozzájárult ahhoz, hogy soha kétszer meg ne válasszák egy helyen. Általában nem szeretett olyat írni, ami nem kerül nyomtatás alá, se olyat, aminek a megírási eszméje nem tőle származott. 1858-ban egy Shakespeare lefordítására vállalkozott írói társaság őt is rávette, hogy a munkában részt vegyen s neki VIII. Henriket osztotta ki. Kilenc évig ígérte, de sohase csinálta meg. Ezért aztán egész életén át »lusta embernek« tartotta ez a társaság, nem gondolva a gigászi munkára, melyet végzett, hanem csak a be nem szállított VIII. Henrikre.**

Az új mandátum és az új ház betöltötte minden vágyát. Nem kívánt már semmit (különben nem volt soha stréber), csak békét, csendet, nyugalmat, hogy kedvére átadja magát múzsájának, mert az alkotás vágya hevítette.

A terézvárosi képviselő mindamellett nem fogja fel a maga dolgát jól. Nem jár a polgári gyűlhelyekre, sörházakba és mindenféle terézvárosi klikkekbe, hanem dolgozik. Mindjárt a választás után hozzáfog »A fekete gyémántok« megírásához, amelynek leíró részét páratlanok az irodalomban s Hugo Viktor fönséges leírásaival versenyezhetnek. Berend Iván, a mindentudó ember már szinte azon a határon van, hogy a kulcslyukon is be tudjon lépni, mint az Ezeregyjéj szellemei és dzsinjei. A következő évben »Az arany ember«, a legpoétikusabb regénye születik. Oly szép, mint egy hajnali álom. Valahányszor Komáromba megy témáért, mindig aranyat hoz. Komárom az ő Clondyke-ja. »Az arany ember«-t Balatonfüreden írta, mégpedig összesen csak nyolc hétig. Egyik ismerőse akit bámulatba ejtett a téli Balaton nagy-

* A választó gúnyneve abban az időben. M. K.

** Mint fordító is igen ügyes volt, bár erre igen ritkán vesztegette erejét. Puskintól »A cigányleány« című nagy költeményt fordította s közölte a »Szabadság a hó alatt« című regény végén, amelyben sokszor van szó a költeményről. Ugyancsak Koburg Fülöp herceg egyik vadászkastélyának falára felírandó verseket fordított németből annyira szabadon, hogy jobbak, mint az eredetiek.

M. K.

szerű leírása, azt kérdezte tőle, látta-e már a rianást és hallotta-e a hangját?

— Se nem láttam, se nem hallottam.

— Hát hogy tudad úgy leírni?

— Huray beszélt róla egyszer-mászor ...

Érintettük már, hogy »Az arany ember« külső története egy Komáromban élt kalandos ember életfolyamatából van megszőve a komáromi hagyományok szerint, de biztosan merjük állítani, hogy a bűbájos Noemi és a Timár Mihály belső világa a Senki szigetén másünnen fakad. Ez talán az egyetlen regénye, mely közvetlen a Jókai élő érzéseiből táplálkozik és nem pusztán a fantáziájából.

Egy vagy legfeljebb másfél évvel »Az arany ember« megalkotása előtt egy özvegy úriasszony, L. ... né kereste fel Jókait Stáció utcai házában és mint volt honvédezedes özvegye fölkerlte, hogy vállalja el gyermekei fölött a gyámságot. Többször megfordult ott ebben az ügyben. Jókainé megtudta, ellenezte és megígértette férjével, hogy semmi esetre se fogadja el a gyámi tisztelet. Jókai megígérte, hanem úgy látszik, később mégsem tudott ellentállni az özvegy rábeszéléseinek, elvállalta, de a felesége előtt most már titokban tartotta, s hogy az asszony ne járhasson hozzá, ő kereste azt fel lakásán, hol két gyermekével, fiával és szép szőke leányával, a 18 éves Ottiliával, szűkös anyagi viszonyok között élt.

A gyámatya látogatásai egyre sűrűbbek lettek s a viszony közte és a bájos L. Ottilia kisasszony közt egyre bizalmasabb, melegebb színt öltött, míg végre kölcsönös szerelemmé nőtte ki magát. Az anya gyorsan, váratlanul meghalt s a két gyermek gondja most már a Jókai nyakába szakadt. Ehhez járult még az Ottilia betegsége, ki a tüdővérszesek szomorú osztályához tartozott.

A költő a bekövetkező nyáron egy balatonfüredi villában helyezte el beteg gyámleányát egy nénje felügyelete alatt s napjainak szabad részét a bájos leányka oldalánál tölté, oda álmódva magát vele a Senki szigetére. A kisasszony is ábrándos, költői természetű lény volt, valóságos képmása hajban, termetben, arcban »Az arany ember« Noemijának. Amiről nappal beszéltek, amit éreztek, amit el-

gondoltak, azt este a költő beleöntötte »Az arany ember«-be. Így készült a regény, az egyik a világ számára, a másik nagy titokban.

Hanem hát a füredi pletyka útján fülébe jutott Jókai-nénak is valami, de nem sok, a dologról, Jókai mégis okosabbnak látta Arácsra küldeni a leányt, ahol nincs gonosz, fűrkésző szemek előtt, s könnyen meg lehet látogatni.

A sorvadó leány később Meránba, a tüdőbetegek utolsó állomására került. Ott egy tanítónénál volt elhelyezve ápolásra, ahol a szegény kis Noemi meg is halt. A tanítóné, a haldokló ágyán kijelentett akaratához képest, egy csomagban visszaküldte Jókainak a tőle származó emléktárgyakat és lángoló hévvel írt német szerelmes leveleit. A meráni csomagot, nem lévén otthon Jókai, a felesége bontotta fel s látván a kétségbevonhatatlan bizonyítékokat, sokáig volt nehéz, keserű szívvel eltévelyedett Mórica irányában. Okunk van egyébiránt hinni, a levelek tartalmát se hagyva figyelmen kívül, hogy ez a viszony is inkább volt plátói. És bár a hajfürtt, melyet Ottilia az aranymedalionnal együtt visszaküldetett, már egyik legutolsó fürtje lehetett a költőnek; az izzón lobogó szenvedély veszedelmesen hasonlít a legelső szerelmekhez.

»Az arany ember« után míg Ottilia Arácson tartózkodott, ismét új regényt írt: az »Eppur si muove« (És mégis mozog a föld) címűt, mely a Kazinczy-, Kisfaludy-korszak íróinak keserves úttörői munkáját festi. A költött alakok közt felismerni veljük egyikét-másikat régi jeles íróinknak s a korszak rajza, leszámítván a túlzásokat, elég hű; gondosabb tanulmányra, mélyebb bepillantásra vall, min közönségesen.

A regény főalakja ebben a regényben is elromlik. Jenői Kálmán ekképpen rajzova, nem képes az író nyilvánvaló célját szolgálni. A küzdelem és a vele járó nyomor, mely a hős osztályrészéül kell hogy jusson, a vezérlő alapeszme kidomborítása céljából, nem ébreszt se részvétet, se kellő hangulatot az olvasóban, mert Jenőinek csak be kellene ülni a végén már semmi föltételhez nem kötött vagyónrészbé, ahelyett, hogy úgyszólván éhen pusztul el a csizmadia-mecénásnál. Ez a szegénység éppúgy nem rázza meg az

olvasó lelkét, mint ahogy például nem rázná meg az Arany Sas fogadó egykori híres oinikus lakójának évtizedekig tartó önkéntes szobafogsága. »Hát mért nem jött ki?» mondaná méltán vállat vonva az olvasó.

Hanem annál gazdagabb a regény rendkívül sikerült mellékalakokban. Teresznyés uram a csizmadia, Bányavári színidirektor a megszólamlásig élethívek. Tseresznyés uramon még szinte a csirizzzag is érzik. És ezeknél is sikerültebb Koroza ügyvéd, kinél tökéletesebb alakot Jókai sohasem teremtett. Hogy Jókai az effajta emberek közt tényleg élt, imhol annak az erőteljes gyümölcse; nagy változatosságot és eleven vérpezsgést találunk fiskálisaiban, színészeiben, mesterembereiben, mert ezt a fajtát jól ismerte. Míg ellenben akik közt sohasem élt, legszegényebb parasztjaiban és főuraiban; azt lehetne mondani joggal, hogy tulajdonképpen csak egy parasztja, van az »Eppur si muove« Deákeszű Tóth Máthéja, aki ugyanegy »Az élet komédiásai« parasztjával, de ott Nagy Jánosnak nevezik. Éppúgy hurcolja regényein keresztül egyetlen főrangú családját, mely az »Eppur si muove«-ban mozog, de él más név alatt »A fekete gyémántok«-ban is, valamint »Az élet komédiásai«-ban, a »Nincsen ördög«-ben és egyebütt.

Alighogy befejezte regényét, beteg lett, negyven fokos lázokban feküdt villájában s az életéért is aggódtak. Csak igen lassan gyógyult meg Huray ápoló keze alatt s még mint lábadozó fogott hozzá a két legpoétikusabb regénye után a legfantasztikusabbhoz: »A jövő század regényé«-hez. Végre olyan tárgyat talált, ahol teljes joggal eresztette meg fantáziáját, melyet a vérszegénység és ennek következtében az álmatlan éjszakák még csak növeltek. Milyen csemege megint! Egy regény Magyarországról száz év múlva, II. Árpád király korából. Ki ne akarna erről olvasni! Igaz, hogy csak egy költő álma. De milyen költőé! Kinél az álmok valóságokká válnak s a valóságok álmokká. Isteni cserebere. Köztudomású, hogy az Androméda-osillagot hamarabb fedezte föl, mint a osillagászok. »A jövő század regénye« fölött még csak harminc év szaladt el s máris sok hihetetlen fantazmagória és találmány, amiről ír s amiket Tatrangi Dávid már tud, részben megvalósult, részben közel van a megvalósuláshoz.

Csakhogy kár teneked, jó poéta, Sassa asszonyt kergettetni a levegőben a te mindentudó Tatrangiddal. Jobb volna teneked a miniszteri előszobákban ácsorogni, hogy a te választóidnak kieszközölj valamit, az egyiknek királyi tanácsosságot, a másiknak Ferenc József-rendet, a harmadiknak trafik-engedélyt és nem tudom mit. Mert íme letelt a három év. A nemzetnek írtál három nagy munkát, amelyekből legalább egy örökéletű; a lapjaiddal segítetted összetörni a megaggott Deák-pártot, amely most már agóniában van; de mit tettél a választókerületedért?

Úgy kellett annak történni. Az emberek nagyon kicsinyek idelent és a politikai népszerűség olyan növény, amelyhez öntöző-csatorna kell. Az 1872-iki választáson a Terézvárosban megbukott. Egy névtelen fiatal ügyvéd teperte le.* Egy méh csípte agyon, mint a híres vadászt, Lastrade-ot, ki előbb egy oroszlánt ölt meg, birokra szállva vele a késével. Mandátumot ugyan hamar kapott Dárdán, hanem azért ez az esemény lehangolta. Ez volt az első fullánk, melyet a politika istenasszonya beledöfött.

A második fullánk is tőle való.

Horn Ede a múlt választáskor Pápán is szerencsét próbált, ahol Vály Ferenc volt a párt elnöke. A mandátumnak, amint tudjuk, más gazdája akadt, de a választási költség, vagy ötezer forint, úgy maradt ott, hogy senki sem akarta vállalni. Végre is Vály nyakába szakadt a felelősség s a ciklus közepén, 1871-ben, mikor Jókaiék vígan ülték a Jókai Jolán lakodalmát Hegedüs Sándorral, a sógor is a talpára állott, szemrehányást téve Jókainak, hogy miatta jutott ilyen helyzetbe, mert csak miatta vállalkozott elnökségre. Mit tehetett egyebet a költő, mint hogy félbeszakítván a lassú pénzesinálást (a regényírást), a gyors pénzesinálás mesteriségéhez nyúljon, az »elfogadom« varázsigével alakanyarítván nevét ama hosszúkás papiros alá, amelynek égisze alatt vígan folydogált a régi parlamenti élet. De a váltóhoz még »zsiráns« is kellett s evégből Várady Gábor képviselőtársát kérte meg, aki készséggel segítette ki barátját és most már a sógor

* Radocza János Deák-párti.

szerencsésen kimenekült a hínárból, soha többé nem avatkozva a politikába.

Jókai könnyedén izzadta ki az ötezer forintot, bár nem könnyen szenvedte a Róza asszony keserű szemrehányását. De ez nem is lett volna olyan nagy szerencsétlenség. Hanem kéz kezét mosván, Várady is igénybe vette a Jókai szívességeit, ki apránként beugrott vagy tizenötezer forintig, amivel ismét megindult a lejtőn az anyagi romlás felé. És minthogy most már váltó-viszonyban állott Váradyval, a balközép többi könnyűvérű gavallérjai: Luksich Bódog, Györfly Gyula is Jókaihoz fordultak, úgyszinte P. Szathmáry Károly, Keglevich Béla, Pap Lajos, de ezek az utóbbiak kicsiben. S ha egyre szaporodtak a babérai és munkái, bizony ezek a hitvány papirok is egyre szaporodtak, elnyeléssel fenyegetve életnyugalmát.

Hiába volt most már meg a kedves Stáció utcai ház a pumpás kúttal az udvaron, melyen III. Róza egész nap húzogatótt vizet a bábuinak. Hiába telepítette oda Hege-düskéket is a mellékházba, Illéssyék eddigi lakásába, hogy amikor kedve tartja, mindig legyen egy kis társasága: titkon a gond emészti, a szépen ívezett homlok alatt szomorú gondolatok rejtőzködnek; ha kiül az udvarra, előhozván esztergáját, hogy mint a csizmákat varró Tolsztoj gróf, ő is beálljon egy-egy félóra mesterembernek, az jár eszében, hogy ez a ház voltaképpen már nem az övé. S ezt az önszemrehányást az eszterga zúgó kereke el nem nyomja.

Íme a csalfa politika, mely szerzett neki életében egy dicső napot, aminőt kevés halandó ér el, milyen kegyetlenséggel szedi vissza az örömöket: s ha még ez volna az utolsó harapása!

Jókai élete ezentúl megint nélkülözi a megelégedés jóleső érzéseit, melyekre mindig vágyott. A megöregedett feleség, visszavonulva a színpadtól, elégedetlen sorsával, duzogó, ha a tükörbe néz, látja arcának fonnyadását, a kezei is megcsúnyultak, pedig ezekről egykor még vetélytársa, Lendvayné is elismerte, hogy a legszebb kezek Magyarországon. Nem esoda tehát, hogy házsártos és féltékenységi rohamaival vérig képes urát keseríteni.

Balul ezt az asszonyt megítélni nem szabad; minden a helyzetből folyt és a jellemekből. Ami fölött vígan siklottak el egykor, a korkülönbség, most kezdte magát megbosszulni. A korról beállottak a gyakori betegségek, az asszony elhagyta magát, a hatvan év felé járt, de hetvennek látszott, múmia volt; szerelemmel szeretni többé nem lehetett.

A bennfentes vénasszonyok, akikről már tettünk említést, még mindig ott voltak körülötte, jobban, mint valaha és folyton nagyobb bögrékből itták a kávé. Más nem is igen járt a házhoz. A régi barátnék: Schodelné, Szigligetiné, Hegedüsné Bodenburg Lina, Dékány Terka stb., részint kihaltak, részint száműzettek, az újakat, ha valakit kegyébe fogadott, legott kimarták. Hiába volt ott egymás végiben öt-hat szalon, drága öreg szekrényekkel, bronzokkal, vázákkal és mindenféle encsem-bencsével, azokba senkit sem vezethetett be Jókainé. Szomorú ház volt az, nem járt oda egy lélek se.

Sőt a vén sárkányoknak se volt most már kire áskálódniok. Annyira megettek már minden ismerőst innen, hogy végre nem maradt más érdekes személy, aki ellen a »patronát» még fel lehetett húzni, csak maga a gazda. Tehát a Jókai külső élete egyes részleteit színezték ki s célzatokban, parabolákban beadtak az asszonynak éppen annyi mérget, amennyi egy napra elég volt. Valószínűleg kémkedtek is Jókaira s ha nem fürkészték ki semmit, kitalálni mindig tudtak. Az ember úgy él, ahogy lehet.

Jókainének pedig csak a szépségét vette el az idő (csak a nagy olaj-sötét szemei világoltak még mindig parancsolóan s ékesen az ónszín arcán); hatalmas temperamentumát, a fékezhetetlen indulatkitöréseket, a zsarnoki szigort és a hatalmaskodó hangot meghagyta. Hiszen a kor legnagyobb tragikája nem válhatott tehetetlen, nyöszörgő öregasszonnyá — neki ilyennek kellett lenni.

Járt zordonan, haraggal, dúlva-fúlva, hiszen kedélyesség sohasem volt benne — s most még a betegségek is növelték ingerlékenységét. »Nevetés soha a mi házunkban nem hangzott» — írja III. Róza. Örökös felhő borongott a sárga ház fölött. Jókai mindig szomorú volt. Szép tiszta, ártatlan tekintete szenvedést árult el. Úgy látszott, mintha

csak valami zsellér volna itt, ki hangosan beszélni sem mert.

S valóban ez a kiosisége ötlött először szembe annak, aki némileg bepillantást nyert a sárga alház benső életébe, s mártírt volt hajlandó Jókaiban látni. De ez is csak fel-fogás dolga s egyike azoknak a visszáságoknak, melyeknek több nemével lehetett a Jókai-háznál találkozni.

Voltaképpen Jókai volt mégis a ház bálványa. Jókainé valóságos rajongással csüggött férjén, de »gyöngédségét« a maga módja szerint gyakorolta. Jelenetek, melyek Jókait mélyen elkeserítették, ritka nap, hogy elő nem fordultak, többnyire az étkezéseknél. BölcS Szokratész se lehetett türelmesebb a maga Xanthippéja iránt, mint Jókai; nem ellenkezett, ha mondott is valamit mentségére, szeliden, csillapítón tette és menekült a szobájába. De e jelenetek sohase fajultak botrányokká. Jókainé tudta, mivel tartozik a Jókai névnek s féltékenyen őrizte annak méltóságát kifelé.

Sőt haragjának forrása is éppen a Jókai-nimbusz volt legtöbbször és nem az ő önzése, vagy női hiúsága. A megalázások, amelyeket férjének tőle kellett szenvednie — éppen az ő fölemelését célozták. Ily ellentmondó motívumok szerepelnek a sárga ház vizályaiban. Kínozta férjét, mert szerette. Tudta, hogy ezzel boldogtalanná teszi, mert férje is kitört nagy ritkán s ilyenkor mély kétségbeesés vett rajta erőt, mely egész idegrendszerét megrázta; tudta az asszony ezt, de ki mindenkinek parancsolt, magának nem tudott parancsolni, annál kevésbé tudott, mert urát nagyon szerette.

Nehéz eligazodni a két lélek csodálatos világában s még nehezebb világossá tenni, miként szövődik az, hogy egy asszony, aki nagylelkű, magasan szárnyaló, jóakaró, sőt jó, miként keserítheti el egy jó embernek, egy nagy embernek, egy nagy gyermeknek az életét haszontalan házsártossággal?

Hát ehhez mindenekelőtt azt kell megérteni, hogy az öregasszony és a férje közötti viszony, mely eleinte szerelem volt, később két nagy szellemnek szövetsége lett, idők folyamán egyre formálódott; eleinte az asszony volt a híresebb, az asszony volt a nagyobb numerus, eközben Jókai egyre emelkedett becsben, míg később az asszony nimbusza halványodott, Jókai lett a nagyobb numerus. Egyszer az egyik

volt a nap és a másik a hold, később megfordítva. Ebben az összekeverésben szinte egyetlen fogalomná forrtak össze ők ketten. Jókai darabokat írt nejének, amelyekben az dicsőséget aratott. Jókainé ellenállásra izgatta és irányította férjét a küzdelem napjaiban s ekkor vert gyökeret a magyar szívekben. Jókai és Jókainé az egymás kreatúrái voltak az egymás tudatában. Több ez, mint férj és feleség. Az egyiknek a dicsősége része volt a másik dicsőségének.

Az érzéki szerelem elmúltával újra formálódott a viszony; Jókainénak most már csak úgy jött elő az ő fiatal férje, mint az anyának a könnyelmű, de zseniális fia, akit nagy korában kell tartania, hogy ember legyen belőle s el ne pazarolja a nimbuszát.

A házi sárkányok, akik mindig tudtak valami pikánsat mondani, valami olyanfélét, ahol Jókai mint a nők kedvelője szerepel, még mindig lázba hozták, de ez már nem a feleség kétségbeesett fájdalma és haragja volt, nem a szerelmén ütött seb, melyet a szerelem hamar elcsitít, hanem az anya állandó aggodalma, hogy fia valami piszokba keveredik s elveszti a tisztaság hírnevét, s nem szűnik meg korholásaival örökre övni őt, akár rászolgált, akár nem. Féltékenységi jelenetek tíz-tizenöt év előtt is voltak köztük, de ezeket szélcsend követte, azokat Jókai föl se vette; egy-egy vihar hiszen szükséges a levegő tisztántartására, ám most sohasse szűnt meg őt piszkálni ilyenek miatt, dacára annak, hogy Jókai sohasse tartozott a szoknyahősök közé; nem volt érzéki ember; regényeiben sem kereste, sőt elkerülte a buja jeleneteket; büszke volt rá, hogy Toldy Ferenc olyanoknak mondta regényeit, melyeket a legártatlanabb leányka is végigolvashat. Parázna hajlamokat élete folyama nem mutat föl. Gáncsolni valót senki benne nem találhatott. Egyetlen lángja, a lenhajú Ottilia is csak egy édes bús emlék és nem erkölcsi szepelő.

Ugyancsak sok vihart okoztak — és itt már jogos is volt az öregasszony háborgása — a visszatérő váltók. Látta, hogy megy be mindig beljebb és beljebb az anyagi bajokba s hogy csapnak majd össze egy napon fejük fölött a hullámok. Megtelt haragos lelke villámokkal és hát ezeknek ki kell jönni, nem bírt a természetével.

Képzeltetni Jókai érzéseit. Azt, akit mindenki kényeztet ott künn, ha egyre gyötrik otthon. És mégis mindig otthon volt, mindenünnen hazavágyott az ő külön poklába, mert igazi családi lény volt, csak az íróasztalnál, a műzsájánál érezte magát jól és azt a haragos asszonyt is megszokta. Félt tőle és mégis vágyott hozzá, mintha valami magasabb lény volna, aki nélkül ő nem egész. Finom lelkében ott mardosta az önszemrehányás, és az az asszonynak adott igazat. Úgy vette a dolgot, mint vezeklést. Szerette kikerülni az effajta viharokat, de megkönnyebbült általuk.

Aztán ha még mindent tudna az asszony! Hiszen az ilyen váltóknak csak az egyik része jön hosszút állni. A másik része meg ott várja a maga jelenését a bankokban és az uzsorásoknál. Mennyi titok van még, amit az asszonynak meg lehetne tudni. Ha tudná, hogy nemcsak olyan váltókat fizet, amelyeket aláírt, hanem híre menvén váltóműveleteinek, olyanok is akadnak, akik egyszerűen váltót hamisítanak a nevére. Szegény emberek, nyomorult családapák, végső kétségbeesésükben ilyenre vetemednek. Aztán eljönnek könnyörögni s fenyegetőznek, hogy főbe lövik magukat. A költő elérzékenyedik és fizet. Tudják ezt már felőle.

Az ördög láncza ez, húzódik-húzódik, egyik szem a másikba kapcsolódik. A váltók rendezése elnyeli a nagy jövedelmet, de hogy ezt az asszony észre ne vegye, el kell árasz-tani pénzekkel s ezt csak új váltókkal szerezheti be. Be kell tölteni minden kívánságát, fényűzési hajlamát, ez elaltatja az asszony gyanúját és elaltatja a Jókai lelkiismeretét is, hogy legalább az asszony is élvez a pénzen valamit.

Egy ilyen titok, egy ilyen hazugság maga képes elvenni egy családi fészek melegét, derűjét. De lesz még több titok is. Összegyűltek apránként és most ezek teszik a házat szomorúvá.

Ott van III. Róza, akit Jókai nagyon megszeretett s ki szintén jobban vonzódik a »pápi«-hoz, mint a mamájához. A mama nem is szereti őt annyira; de ez is büszkeségből sarjadzik.

III. Róza szintén egy titok, vagy egy hazugság a házban, s nem jó, ha sok ilyen hazugság gyűlik össze. Születését nem szabad tudni senkinek, legkevésbé neki magának. Azt kell

hínnie, hogy a Jókaiék leánya. Az asszony így kívánja, ami vizont gyöngédségéből sarjadzik. Nem szabad idegenek közé mennie, nem adták iskolába, se intézetbe, nem bocsátják sehová, nehogy megtudjon valamit. A szép kis gyermekleány valódi fogoly a sárga házban. Nevelőnők ugyan járnak hozzá, de ezeknek rútnak kell lenniök Jókai miatt s hallgatagoknak a leányka miatt s még így is szigorúan őrködnek fölöttük, nehogy valamit kifecsejjenek.

Így jönnek s múlnak a napok a sárga házban, ahol azok a szép regények születnek. Azok a harmatos virágok. Lehetséges-e, hogy ott nincs napfény?

Nincs, nincs, s zordon klímában élni nem jó, de aki megszokta, beletörődik. Végre is Jókainé azokhoz az asszonyokhoz tartozik, akik nagy zavarba hozzák a megfigyelőt s akiknek jelleme felől annyi nézet van, ahány ismerős. Nyilván annyi tanút lehetne felvonultatni, hogy a legáldottabb, leggyöngédebb feleség volt, mint ahányat amellet, hogy Xanthippé volt. Mert amazok látták, milyen szeretettel ápolta urát betegségében, milyen büszke volt rá, milyen nagyon aggódott érte, ha valahol elmaradt, hogy igyekezett kitalálni a gondolatát és nem hallották, mikor kellemetlenkedett. Mint háziasszony is, ilyen kétféle megítélés alá esik. Takarékos, egyszer még a gyufával is fősvénykedik, máskor könnyedén haszontalanságra dob ki sok pénzt, amint szeszélye és hangulata készíti; ha arra gondol szánakozón, hogy mennyit kell dolgoznia szegény férjének, még a gombostűért is lehajlik, de ha dühbe gurul, hogy a könnyelmű Móric mennyi tömérdek pénzt költ kívül a kapun a barátaira és még ki tudja mire — maga is eszeveszetten kezdi dobálni a százásokat. Derűre-borúra vásárolja a drága, nehéz selyemszöveteket, brokátokat, melyeket sohasem varr meg, tele van velők a padlás is. Egy antik ékszerért, láncért, nászfáért, XIV. Lajos korabeli bútorért örült összegeket ad ki —, hogy aztán megbánja és soha rá se nézhessen többé jó szívvel a megvett tárgyakra. Ugyancsak ilyen volt a konyhában. Mindig maga főzött és fejedelmi gondossággal vigyázott az ura gyomrára, még akkor is, mikor a legádázabb módon dühöngött ellene, de voltak különös periódusai, amikor abban gyönyörködött, hogy néhány hatosból hozza

ki az ebédet, máskor viszont fácánok, tengeri rákok és bordeaux-i borok jártak az asztalra s bár nem volt vendég a háznál, egy-egy ebéd huszonöt-harmino forintba került. S e pazarlás idején egész nap talpon volt, egész nap veszekedett, dolgozott felgyűrt kezekkel, felkötött szakácskával, mint egy cseléd.

A háztartás is furcsán ment, valóságos színészháztartás volt. Bőség és fogyatékoság együtt. Sok haszontalan drága holmival volt megrakva még a padlás is s a legszükségesebb dolgok hiányoztak.

III. Róza beszéli, hogy mikor egyszer három fiatal művészt marasztaltak meg vacsorára, a nagymama kedvenc kutyája alól volt kénytelen kihúzni titokban az egyetlen abroszt, az asztalt megteríteni.

Így telt a Jókai élete a sárga házban. Változást csak a nyár hozott abba, mikor kedvenc fáí közé menekülhetett a Svábhegyre. Itt a természet ölen vigasztalást és szórakozást talált a kertészetben, a kártékony bogarak elleni küzdelmeiben. Itt az asszony haragos természete is jobban elszórdott a sok mindenféle tennivaló közt. Hanem itt is folyton vigyázni kellett, hogy jó hangulatának cserepe el ne törjön. Mert ha valamiért megharagudott, abból mindenkinek kijutott. Mindenféle mesterséges eszközt felhasználtak, néha nagy diplomáciával, hogy a béke meg ne zavartassék. Egyszer az egyik gyöngytyúkját agyonütötték a szomszédos Fenyvessy Adolf kertjében. Jókai tudta, hogy az asszony a tyúk árát fogja követelni s nagy patália lesz, ha Fenyvessyék meg nem adják — holott teljes joguk volt a kárt okozó tyúkot elpusztítani. Jókai értesülvén a tyúk szerencsétlen haláláról, legott befogatott, Pestre ment s megkereste a Pesti Naplónál dolgozó Fenyvessyt, átadván neki öt forintot, hogy ezt, ha délbe haza jön, küldje el a tyúk ára fejében a feleségének. Nem egy ilyen adoma kering különféle fogásokról, melyekkel elaltatták a sárkányt, aki Jókainóban lakott. Különösen a kis Róza volt ügyes a kellemetlen jelenetek elhárításában.

Jókai tartózkodási helyei közt a Svábhegyet szerette legjobban, mert ezt a telket ő kényszerítette teremni, itt kissé fölfrissült, halovány finom tiszta arcát megszínezte a

hegyi levegő, de még ennél is többet ért szervezetének a balatonfüredi homok, s Jókainé nyilván azért ragaszkodott ahhoz, hogy a nyár egy részét ott töltsék —, noha ott körülrajzották hódolataikkal a deli férfit a fürdőző hölgyek.

De ez az asszony is el tudott túrni mindent, még esetleg a mardosó ítéltékenységet is, ha férjének használt. Áldozatot tudott hozni, mert hősnő volt az életben is, csak azt nem tűrte, hogy megcsalják, s ha valami a nyelvéről lekíváncozott, azt elnyelni nem volt ereje. Jókai közönségesen B.-Füreden is elvonultan élt, ritkán mutatkozott a sétányon s esténként nap-nap után kártyázott vagy tric-trac-ot játszott öreg élettársával.

Azonban a három lakóhely túlságosan nagy luxus volt és rengeteg pénzt nyelt el. Mert nemcsak tatarozni kellett a villákat, nemcsak adót fizetni értük, hanem a felügyelet is sokba került. A Svábhegyen és Pesten a sárga házban azonkívül személyzetet kellett tartani. A Svábhegyen teheneket fejtek, sertéseket hizlaltak és vízhordó szamarat foglalkoztattak s azok mellett majorost, majorosnét kellett tartani, Pesten lovaik voltak és a kocsist senki sem számoltatta, hogy mennyi zabot esznek meg a lovak.

A számadási könyvecskét, melybe Jókainé egykor oly pontosan bejegyezte a »Bevételt« és »Kiadást«, régen az ócska papirosok közé dobták; nem számolt senki.

Pedig a számok nőttek, egyre nőttek az egyik oldalon, messze elhagyták a másik oldalt és addig-addig találnak nőni, míg egyszer csak elnyelik a három tusoulomot.

HETEDIK FEJEZET

A HÚSOS FAZEKAK KÖZÖTT

Ily élet mellett nem csoda, ha költőnknek nemcsak egészsége, de idegei is megromlottak. Koronkint nagy gyengeség lepte meg. Fázott télen a meleg kályha mellett, az ágyban a dunyha alatt, nyáron a legnagyobb hőségben. A hőmérő még jobban megijesztette a családot: nem a vörös számokon ment tovább a higany a kelleténél, hanem a feketéken: 35 fokra szállt alá. Az orvosok azt ajánlották, hogy hagyja abba a munkát és menjen otthonról utazni valahova — egyedül.

Ekkor járta be Ausztria és Németország egy részét, de nem mint ismeretlen. A Jókai név már akkor kilépett volt a határokon. Töretlen út volt ez, amelyen még nem mutatkozott csak egy lábnyom: a Petőfié. Jókai utána ment itt is: együtt voltak megint.

Még nem volt meg az a világhíre, ami most, de Németországban és Ausztriában ösmerték. Az »Egy magyar nábob«-ot még 1856-ban németre fordította Dux Adolf, azután Bródy Zsigmond fordított le tőle egy kötet novellát, de ezek el-siklottak nyomtalanul. Szerencsésebb keze volt Kertbenynek. Ez a mulatságos ember nem tudott ugyan jól magyarul, se németül, de ez egy csöppet se tartotta vissza a fordítás művészetétől s 1872-ben tizennyolc válogatott elbeszélést adott ki Brémában a Jókai életrajzával és arcképével. A könyv nagy kelendőséget ért el a német piacon, mely igen szegény volt elbeszélő írókban; azóta még szegényebb.

Még ez se lett volna elég, de éppen mikor erre az útra indult, 1874 tavaszán jelent meg, mintegy fullajtárnak, »Die Narren der Liebe« s a német sajtó (nem tudni, mi bújt bele) ditirambokat zengett a magyar szellemnek e bájos terméke előtt.

Berlint is útba ejtván, az odavaló írók igen szívélyesen fogadták s barátságos lakomát rendeztek tiszteletére. Ez alkalommal Braun Károly, birodalmi képviselő felbiztatta, hogy látogassa meg Bismarckot, aki akkor a világrész legnagyobb alakja volt. Braun ki is eszközölte, hogy a vaskancellár kihallgatáson fogadta, este kilenc órára tűzve azt ki, a Wilhelm-Strassen lévő palotájában.

Bismarck éppen beszélő kedvében volt s egyszerű nyíltsággal fejtette ki Németország jövődjé magatartását s az osztrák-magyar monarchiára vonatkozó nézeteit. Majd szívélyesen elbúcsúzva Jókaitól, másnapi estélyére hívta meg, amelyen legkönnyebben ösmerkedhetik meg a német parlament tagjaival.

Jókai A Honban közzétett útirajzaiban írta le ezt az érdekes kihallgatást (ahol voltaképpen Bismarck volt a kihallgatott) s az átment onnan a világsajtóba; azóta váltak ismertekké Bismarck eszméi e pontra nézve.

Németországból, az itthon megállapított terv szerint, még Franciaországot kellett volna bejárnia, de Jókai is olyan gazda volt, mint az öreg Brassai Sámuel, aki ha utazott, kétfelé osztotta a pénzét; az egyik felével, mely az egyik zsebében volt, neki indult a világnak, s ment-ment, míg el nem fogyott, akkor azonban a másik fele pénzzel, mely a másik zsebében volt, megfordult nagy pedantériával bármilyen körülmények közt is, azt tartván, mindenféle dibdáb számítást megvetve, hogy visszamenni éppen annyiba kerül, mint ide jönni.

Ilyen ürüggyel jött haza útjáról ő is; fejedelmileg szokott költekezni útközben, különösen borralalók dolgában, nem osoda, ha útiprogramjainak mindenkori megfontója a részánt összegnek gyorsabb ütemben való elfogyása volt. Ezúttal még talán a május is beleszólt. A magyarországi szép május csalogatta a svábhegyi fáihoz. Ilyenkor minden magyar künn a saját ámbitusán szereti várni az érkezendő felhőket.

Jó karban jött haza, de azért a felesége még nem engedte dolgozni. Egész nyáron nem volt szabad tollat vennie kezébe; az asszony megtiltotta. Még társaságot is hitt neki, úgy a Svábhegyre, mint később a füredi villába, csakhogy szó-

rakozzék. Úgy kezelte, mint egy beteget. Ezt annyira megszokta, hogy később is, mikor teljesen visszanyerte egészségét, bizonyos előszeretettel zökkentette be magát a lábadózó beteg szerepébe, mint mikor az öreg katonatiszt megszokásból a polgári ruhában is úgy lépeget ki, hogy a kardjába meg ne botolják.

Tiszteletre méltó az öregasszony szigora, mellyel egészségügyi rendszabályait rákényszerítette, mert megosontosodott volt a megszokásaiban. A páróka viselésére még 1870-ben télen szorította rá, pedig sehogy se akart engedelmessékedni; amiből az a kompromisszum lett, hogy legalább télen viselje s innen volt Jókainak két feje (a nyári és a téli feje). Az 1874-iki télen még borzasztóbb változás állott be. Jókainé eltörülte a magyar konyhát s a kotletteket, omelette soufflée-eket és Auflaufokat honosította meg s »hogy Móricnak ne fájjon a szíve«, maga is ilyen életmódra kárhoztatta magát. Behozta továbbá az alsó flanell-ing használatát (Jókai kézzel-lábbal szabadkozott, nem lehet úgymond flanell-ingben hősöket énekelni). A klubban töltendő időből egy óra elcsúszott, mert a korai lefekvést szigorúan megkívánják az orvosok, esteli bankettre, vacsorára nem volt szabad menni, még kivételképpen sem, pedig az akkori zajos képviselői élet mellett, midőn még majdnem kizárólag »négy lovas« famíliák ültek a népképviselői padokban, mindennaposak voltak a nagy vacsorák és estélyek s mindenki rajta volt, hogy vendégszerető asztalát a Jókai jelenlétével ékesítse.

Jókai ettől kezdve nem igen fogadott el többé meghívást vacsorára s mikor 1883-ban Paulay Ede tiszteletére este tizenegy óraker kezdődő bankettet rendeztek »Az ember tragédiájá«-nak színre hozatala alkalmából, az irodalmi notabilitások közt körözött részvételi ívre azt jegyezte: »Szívesen elmennék, de én éjjel nem bankettezem. *Jókai*«. Az ív későbben jutván Gyulaihoz, azt írta a Jókai jegyzete alá: »Egy ember után nem igazodhatik a világ; a bankettet csak tartsuk meg éjjel. *Gyulai*«.

Annyira »nappali ember« lett, amint ő nevezte magát, hogyha vendégei voltak is (egyszer évenként a szerkesztőségi tagok), tíz óraker otthagya őket, lefeküdt.

Mihelyt behurcolkodtak télire a sárga házba, megengedett neki a munka. Milyen boldogság volt, hogy megint írhat! Megírta az »Enyém, tied, övé« című regényt A Hon számára s hogy az Üstökösön lendítsen, abban is regényt kezdett »Egészen az északi pólusig« címmel, az utóbbit Jules Verne modorában.

A Verne-utánzás miatt nemcsak a rosszmájú kritikusat gúnyolódta, hanem a tisztelői is bosszankodának. Hogy egy Jókai egyáltalában utánoz, bár egy Dickenst vagy Dosztojevszkijt, nagy önkicsinylésre mutat, azt nem lehet a szerénység oímén elkönyvelni, de hátha még egy magánál messze kisebb író utánoz! Az ilyen elhibázott lépések legtöbbször már eleve magukban hordják büntetésüket, úgy történt most is, mert ez az utánzat nem is sikerült s ő, aki oly magasán állott mint író Verne felett, akár a Mont-Blanc az Eiffeltoronyhoz viszonyítva, ebben az alantas műtájban mögötte maradt mintájának; mert Verne természet és földrajzi ismereteinek népszerű terjesztése miatt épített egy cselekvényt s állított be abba alakokat, Jókai pedig a mese és a Verne módszere miatt állított be ismereteket, kiforgatva azokat osapongó fantáziájával komolyságukból. Verne, ahogy úgy, a tudományt terjesztette, Jókai hamis tudományt tanított; Verne az észre épített, Jókai a képzeletre.

Az ilyenek rendszerint balul magyaráztatnak. Némelyek önkicsinylésnek vették: »ez az ember nincsen annak tudatában, hogy ki ő«, mások ellenben elbizakodottságnak minősítették: »azt hiszi, hogy már neki minden szabad«. Pedig nem volt se az egyik, se a másik. Jókainak egyszerűen megtetszett a Verne genre-je, hát mulatságból próbált olyat írni. Ugyanebben a modorban írta meg később »A csigák regényét« — talán akkor már nem is a divatos Verne módszer miatt, hanem az üvegszekrényben levő csigagyűjteménye kedvéért. Talán nem arra gondolt, hogy mi való és mi nem való egy Jókainak? Hanem csak arra gondolt, hogy mi való a csigáknak.

Kétségtelen, nem volt meg benne a nagy írók gögje, kik az ő útjukból ki nem térnek, de járnak pontosan egy vonalon, mint az égitestek, se nem tartozott azokhoz a kicsinyes nagyokhoz, kiknek a tintatartójukon egy lidéro ül,

figyelmeztetve őket tolluknak minden bemártásánál: »El ne fecsérelj megszerzett nimbuszodat«. Jókai Krózus volt, aki fecsérelhetett, nem kellett aprópénzére vigyáznia. Ő úgy bánt a maga tehetségével, ahogy szeszélye hozta. Nemcsak a műsákra hallgatott, nemcsak az irodalomtörténetnek írt, hanem sokszor jótékonyt, sőt még alamizsnát is költői tehetségének kincstárából osztogatott. »Milton« című darabját például abból az ötletből írta, hogy egy megvakult németországi színész azzal a kérdéssel fordult hozzá: tudna-e olyan drámát írni, melynek főszerepét egy vak ember is eljátszhatja?

Vonzotta őt a szokatlan és rendkívüli. Szívesen bíbelődött olyan irodalmi műfajjal, aminőben még nem dolgozott. Húsz éven át gyűjtötte külön az ősmagyar szavakat és szólásformákat, jegyezte híven noteszeibe, mert terve volt »Levente« címen regényt írni, mely elejétől végig az Árpád királyok korabeli *élő nyelven* legyen tartva. Élete alkonyatán, alkalmasint nem gyűjthetvén elég nyelanyagot, elejtette kedveno eszméjét és rendes Jókai nyelvezetben színdarabnak írta meg az eredetileg más célra tartogatott szüzsét. Valószínű tehát, hogy a Verne-utánezatokat is ilyenfajta kedvtelésből írta.

Míg ő a regényeit komponálta, azalatt a politikában nagy készülődések estek és nagy horderejű dolgok történtek. A Deák-párt rossz politika és rossz gazdálkodási rendszere miatt züllésnek indult. Az öreg Deák már betegeskedett, Andrásy Gyula gróf a birodalom külügyeit vezette Bécsben, a régi tekintélyek elkoptak, újak nem támadtak, úgyhogy az egykor hatalmas Deák-párt élén immár a kis Bittó állt, akinek nyílt ülésen szembe mondták, hogy nemcsak nem államférfi, de még férfi sem. Kerkapoly alatt már annyira törökül festett a kincstár, hogy a Lánchíd-vám rézgarasait kellett rövid úton felhozatni, különben nem fizethette volna elsején a tisztviselőket. A titubáló Ghyczy Kálmán még kevésbé volt alkalmas egy csodához, hogy valamely merész eszmével az állam üres pénz-tiókjait megtöltse. Bent a parlamentben a balközép vezére, Tisza Kálmán, ez az okos, magyar fából való államférfi már 1874 őszén heves hadjáratot indított Bittó ellen, főképp a kormány pénzügyi poli-

tikája miatt, melyben Jókainak is részt kellett volna venni, de rekedtsége miatt letörültette magát. Mint az üldözött róka lapult meg Bittó s a menekülésre gondolt. Karácsonykor már bukott embernek tartották az országban, hol mind hangosabban nyilvánult az a vágy, hogy a Deák-párt fölfrisítse magát a balközéppel. Tisza február 3-iki beszéde, a *közeli teendő*k programját bontotta ki, Nelsonnak Trafalgar-nál mondott szavaival végezve beszédét: »megtettem kötelességemet«; s eloldotta hajójától a csónakot, melyben a »későbbi teendők voltak elcsomagolva mindenféle frázisok közé, s ezzel önként ölébe hullt tizenöt hosszú évre Magyarország sorsa.

Az összes rugók figyelembe vétele nélkül nehéz megérteni e tusát, melyben a parlamentarizmus természetével ellenkező tünetek játszanak közre. A Deák-párt 210 tagot számlál, a balközép 70 embert. S mégis a hetven fogja föl-falni a kétszázttizet!

Hogy lehet ez? Nagy fejrázások közt kérdi az angol parlament szabályszerű mozdulataihoz szokott művelt olvasó. — Hja, nálunk nincsenek normális lefolyású válságok. Egyik se hasonlít a másikhöz.

Már az első beállítása se volt szerencsés e parlamentarizmusnak. A Deák-pártból alakult »nagy emberekből« álló kabinet állt az ügyek élére, Deák nélkül. Az egyszerű tekintetes úr, kinek szemöldökintése szerint mozdult a hatalmas nagy párt, kívül maradt. Birta a hatalmat, de nem viselte a felelősséget. Az Andrassy Gyulát követő kormányok már csak úgy tűntek fel a párt előtt mint az öregúr írnoakai, kik lógtak a Burgtól és lógtak az Angol Királynőtől, ahol Deák lakott. 1874-ben Deák már fáradt volt, zsémbes és elégedetlen a pártjával, mely csak intrikálni tudott, de engedelmessékedni még neki sem akart. Ösztökélte ugyan Bónis Samu, hogy az elégedetlen elemeket ugrassa ki, mint Tisza tette Ugronékkal; Deák azt felelte, hogy a kisebbségből könnyű kilépésre kényszeríteni akárhányat, mert az akkor is megmarad kisebbségnek, de a többség nem marad többségnek, ha sokan odahagyják.

Növelte az általános elégedetlenséget és ingerelte a hangulatot a korrupció, mely valóban szemérmetlenül űzetett.

Egy pár csúnya dolog pattant ki. Rothadás szaga kóválygott szerte a levegőben. Sokat tett a képzelődés is. Bús alkonyat jutott osztályrészéül a nagy embernek. Sötét árnyékok ereszkedtek le a nagy műre, revízió veszélye kezdte fenyegetni. Ehhez járult, hogy az Andrássy Gyula gróf jövődő terveibe egy fegyelmezett magyar többség elengedhetetlen kellett volt. Harmadikul a király figyelte nagy aggodalommal a pártviszonyok züllését és a 67-es egyezség sorsát. A király mindig elfogult volt e tekintetben. Mint akinek sok erdeje van, de azokban egy fácskát ő maga ültetett s nem bánja már azóta az erdőt, valamennyi fáját az erdőnek, csak ennek az egynek a satnyulása keseríti. S íme váratlanul elhangzik a Tisza február 3-iki beszéde. Föllélegzik a király és úgy veszi, mint a 67-nek gyújtott gyertyát.

A fúzió ezután már csak a formák és személyi kérdések elintézésének dolga volt s Tisza csapatja már március 3-án bevonult a Lloyd-épületbeli klubba, hol lassan terjeszkedve csakhamar átvette az uralmat.

A híres balközépi vezérből lett a még híresebb »generális« és híveiből, a jó gerilla-harcosokból nevelődtek a legkezebb mamelukok.

Jókai is ide kerülvén a többiekkel, megint fordulópont-hoz jutott. Itt voltak a nép hite szerint a hagyományos »húsos fazekak«. Hogy volt-e a fazekakban hús, az nem annyira bizonyos, mint az, hogy mikor a fazekakban főztek valamit, azok alá mindig a népszerűségből kellett tüzet rakni. S így biz itt erősen fogyott az a népszerűség, amit a balközépen szereztek. Sőt a Jókaiéból még az is fogyott és hamvadt a fazekak alatt (melyekből a húst, ha volt bennük, mások villázták ki), amit irodalmi réven szerzett.

Hanem iszen a népszerűség elvégre is nem olyan érték, amit takarékpénztári könyvecskére lehet gyűjteni s belőle kivenni vagy hozzáadni tetszés szerint kamatok kamatait. A népszerűség jó, mint a csiga, és elröpül, mint a madár, vagy úgy is lehet, hogy jó, mint a madár, s elmászik, mint a csiga, s ez az utóbbi a jobb szerencse.

Az bizonyos, hogy itt jól érezte magát. Szelíd csendes természetének megfelelt ez a békeséges klub, hol az urak osupa jó pajtások voltak, semmire nem gondoltak, csináltak

maguknak a saját kényelmükre egy külön istent a generalisban, akinek minden szavában és tettében megnyugodtak.

Egymás iránt előzékenyek, kártyában, külső viselkedésben pazarlók, modorban választékosak és közlékenyek, barátságban önfeláldozók, szerelemben gavallérok. Azt lehetne hinni, hogy kétszáz herceg hullámszik fel s alá a klub termeiben. Naiv kor ez. A stréberség a mai alakjában még ismeretlen. A csúszás-mászás utálatot gerjesztene. A címkóróság még a csiráit se dugja ki. De mit is keresne ebben az országban, hol Deák tekintetes úr többet nyom a latban, mint a király minden aranypajzsa együttvéve. Egy kis intrika az már van, de ez csak sáfrány a politikában.

Jókai megmarad igénytelenségében, sőt amióta kormányparti lett (hiszen jó kezekben van az ország sorsa), nemcsak nem csinál politikát, de nem is olvas. Nem érdeklődik a folyó ügyek iránt, nem kíván semmi részt venni a bizottságokban, nem hajkurász elnökségeket vagy előadóságokat, amelyekkel politikai szereplés jár, megelégszik minden második évben »egy görbe hónappal«, amit a honatyaság révén él át — mint Bécsben idéző delegátus. Ah bizony, szépen van ez a Deákék kiegyezési műve kigondolva! Hogy legyen benne egy olyan város is, amiben a honatyák a feleségeik nélkül visszafejlődhessenek koronkint, kalandokat, mulatóságokat kieszelő gondtalan, vidám jogászokká.

Az országgyűlés hétköznapi tárgyalásai már untatni kezdik költőnket. Panaszkodik, hogy a beszédek hallgatása bosszantóan hat az idegeire, mint a lúgzó kád lassú csöpögése. Némelykor pedig mintha kalapáccsal vernék a fejét. Hovatovább mindig elcsipegetett a képviselőháznak szánt idejéből. A végén már csak déli harangszókor kezdett bejárni, mint a sokáig alvó mágnesok. Korán csak akkor jött, ha beszédet akart tartani, amely esetben hátra tett kezekkel a folyosón járkálva gondolta ki mondandóját.

Elfogultság nélkül beszélt, a lámpalázat nem ösmerte, közbeszólások nem zavarták s egy-egy jóízű élcet oly komoly arccal tudott elmondani, mint senki más a Házban, mert Eötvös Károly, akit szintén képessé tett a gondviselés, hogy a humor pompájával ékesíthesse fel beszédjeit, maga is kacag, mikor a Házat kacagtatja — dőzsöl, pezsgőzik, mikor

pezsgőt a Házban. Ha nem volt szándéka beszélni, röviden bánt el a kínáló mulatságokkal. Megkereste az írói karzaton A Hon valamelyik munkatársát (amennyiben ösmerte) és átadta neki a regényfolytatás kéziratát, amit még reggeli előtt írt meg otthon, aztán leült a jobbközépre (nem messze Tiszától) s nyugton maradt, egy félóráig hallgatva a beszédeket vagy legalább úgy tett, mintha hallgatná, lelke azonban ki tudja hol barangolt. Ha szavazás volt közben, ő is felállt együtt azzal a bizonyos erdővel és csak utólagosan kérdezte meg valamelyik szomszédjától:

— Mire is szavaztunk, kérlek?

A folyosón most már ritkábban járt, nem tudta lelkére venni a sok időpocséklást, mely ott úzódik, de ha leült is, hamar elunta magát. A 73-iki kolera óta mindig egy kis konyakos kulacsot hordott a nadrágja zsebében, abból húzott egyet s boldog volt, ha névszerinti szavazások küszöbén, melyek rendszeren az ülések végére szoktak maradni, úgy megszökhetett, hogy a szemfüles wippek észre ne vegyék.

Felette tisztelt és rokonszenves alak volt a képviselők körében. Mindaz kijárt neki, ami a miniszterelnöknek. A félkaréja, ha diskurált (ti. a csoport, az auditorium, mely körülötte képződött), Sztányi Bernát cukorkákkal kínálta, Bossányi, a kaszinó gazdája, egy nagy havanna szivart adott neki (de azt el nem fogadta), Luppa Péter rózsát tűzött a gomblyukába, Bohus László konyakkal kínálta (mire ő is felmutatta a maga konyakos kulacsát: *Anch'io sono pittore*).

Különben zárkózott és tartózkodó volt, soha senkinek sem beszélt a benső dolgairól, holott a külső élményeit szerette apró anekdotákká kihegyezni. Valódi érzéseit, bánatát, keserűségét, megalázódásait nem közölte senkivel. Magába zárta, mint a dió a gerezdjeit. Csakhogy az ő páncélja nem olyan csontszerű héjből képződött, mint a dióé, hanem nap-sugaras mókázásból. Mindig tréfásan beszélt, úgyszólván pajkoskodva és a felületen röpködve. Mindenki szerette, nem volt egy ellensége se — de az igazi barátság melegségét se élvezte sohasem. Tiszához legjobban ragaszkodott, de lelkét őelőtte se tárta ki, bizalmas közlést őelőtte se tett. A sebeket, melyeket az élet harcában kapott, némán viselte.

Jobb ember, szelídebb ember nála a politikai deszkákon talán sohasem fordult meg. Nyilatkozataiban óvatos, senkit se kicsinylő. Rosszat nem mond senkiről. Nem kíváncsi. Ha valamit hallott, nem adta tovább. Még csipkelődni sem szokott, ami pedig a szellemes emberek elválthatatlan tulajdonsága. Nem rejtette el ugyan szellemét, de nem is fitogtatta azt.

Általában könnyebb lett volna meghatározni, mi hiányzott nála, mint azt, hogy mi volt meg benne. Híjával volt azoknak a hibáknak, melyeket a politikusoknak és íróknak szemére lehet vetni. Még zárkózottságát is teljesen el tudta takarni, mindenki iránt tanúsított nyájassága és jóakarata által. Modora nem volt követelő, társalgásából nem tűnt ki fölénye, inkább a szerénysége érdemelt némi gáncsot, mert ha egy miniszter vagy egy nagyúr megszólította a folyosón, ez a nagy ember annyira ellelejtette, ki ő, hogy minden szokás ellenére felállt, mert úgy hitte, hogy csak állva beszélhet egy-egy ilyen pöffeszkedő paránnyal, kit a holnap el fog söpörni, ahonnan jött, a semmibe. Őnézetes íróársai a nálánál kisebbek, sokat gúnyolták amiatt, hogy a fejét nem tudja hordani olyan magasan, ahogy az ország első íróját megilletné.

Jelenlétében sohasem volt szó műveiről, vagy ha igen, látszott, hogy feszélyezi; ideges lett, sietett másfelé terelni a beszédet. Ha dicsérték, elpirult, most ötvenéves korában is, mint egy deák. S ami a szavakban legfösvényebb poétát is bőbeszédűvé teszi, ha kérdezték, mit ír, hol vette a témát, hosszú lesz-e a dolog és mikor jelenik meg, ő ezelől is kitért egy-egy önmagát fitymáló frázissal.

Nem örömet helyezett magát ellentétbe azok véleményével, kikkel társalgott. Azért aztán lagymatagnak tartották. Bárányszelidségét csakhamar kiismerték a miniszterek is, tudták, hogy jó, engedékeny és a sarkára nem áll, mint a többiek, ha a miniszter nem tesz meg nekik valamit, tehát nem tettek a kedvéért semmit; befolyása csekélyebb volt, mint akármely névtelen szürke mameluknak. Apránként szinte általános véleménnyé vált az országban, hogy rossz politikus, hogy nem ért a politikához és nem való arra.

Fájt ez neki és igazságtalan bírálat volt, szinte szégyenletes. Mintha sajnálnának honfitársai egy hitvány mandátu-

mot attól az embertől, aki több dicsőségére szolgált Magyarországnak, mint talán a többiek mindnyájan. Hiszen igaz, hogy nem volt államférfiú, de az volt-e Péchy Tamás, Ordódy Pál vagy mondjuk Széchenyi Pál, Simonyi Lajos, akik pedig miniszterek lettek?

Jókai beszédei, ha nem vitték is előbbre a szakkérdéseken vajudó Házat, de nem voltak-e a hangulatsinálás remekei? S vajon a hangulatsinálás nem egyik főalkatrésze-e a parlamentáris országokban a politikának?

De tegyük fel, hogy egy beszédet se mondott, hát ebben az esetben is mivel volt rosszabb politikus, a Rácz Athanázok, Róth Pálok, Boér Antalok és száz másoknál, akiknek senki sem hányta a szemükre, hogy mit keresnek a Házban? Vagy csak azért voltak ezek kíméletre méltóbbak, mert nem írtak egyszersem száz kötetnyi halhatatlan művet a nemzetnek?

Véges emberi ésszel megmagyarázhatatlan volt, miből, hogyan táplálkozott ez a sületlenség; mégha Jókai valamely nagy szerepet akart volna játszani a parlamentben s akkor verik vissza ilyen közhangulatot kifejező röpké szóval, de Jókai mindössze egy helyet foglalt el a négyszáztizenhárom közül a jelentéktelenség szürkeségébe húzódva s mint ilyen mintája egy ideális parlamenti tagnak, önzetlenül szolgálja pártját, nem lesi-puskás, hidegen hagyják a vicinális vasutak, a grümdolások és szinekúrák. Vagyonok tűnnek el és támadnak a fókusznál, szegény emberek lesznek gazdagokká és proletárokká a gazdagok, de Jókai csak egyre a maga kis pennájával szántja ki a garast és nem fut koncok után.

Valóságos ritkaság ő ebben a korban, melyről azt mondják, hogy aranyesők hulltak a magasból. Soha nem vasalt ki a politikai helyzetekből egy rézgarast. Egész élete bizonyosság önzetlensége mellett. Az 1848-iki kormánytól majd minden szereplő ifjú kenyeret kapott vagy kalácsot, Jókai nem. Ráadásul egyetlen pénzforrása, a lapja is megszűnt. Debrecenben kis híja, hogy a fogát is ott nem hagyta. Az abszolutizmus kezdetekor egy Hegyesi nevű ügyvéd jelentette föl a vérszomjas hatalomnál, bujdosni kényszerült. A provizórium alatt becsukták. A magyar világ visszavívásában nagy része volt, de a magyarok kezébe jutott hatalomban semmi része. (Ilyen értelemben talán mégis igaz, hogy rossz poli-

tikus volt.) Be kell ösmerni, hogy mindenütt ott volt, ahol küzdeni és dolgozni kellett, de sehol se volt ott, ahol osztozkodtak. S hogy mégis szidták és kicsinyelték mint politikust, magyarázata csak a népeknek abban a gyengeségében lehet, hogy az óriásoktól minden téren óriásit várnak — s hogy a kis kaliberű emberek erényei vagy jó tulajdonai egy nagy embernél úgyszólván hibáknak látszanak; az arányok okozzák az ilyen optikai csalódást. Ha az országház főnséges épületéhez hozzá ragasztanák a Károlyi-palotát, mint annak összefüggő részét, mindenki megbotránykoznék, mit keres ott a kis dísztelen granárium — pedig így külön az is fényes palota. Ilyen a világ; még a legműveltebb része is ilyen. A mamelukok például sohasem bírtak megnyugodni a természetnek abban a különös szeszélyében, hogy Neppel Ferenc jobban játszotta a tarokkot, mint Tisza Kálmán.

Jókai nem tolakodott előre, bár elment, ahova küldték. Fáradtságos kortesutakra hóban, fagyban rászánta magát, ha a párt kívánta. Kényes, sőt gyűlöletes kérdésekben is fölemelte szavát a Házban, hogy ahol a mázsás érvek már nem használnak, egy-két szál virágot dobjon a mérleg serpenyőjébe. Megtette, amire kérték és nem panaszkodott sohasem, ha mellőzték, hanem azért ott lehetett szíve mélyén a titkos keserűség, s mikor 1879-iki költségvetési beszédébe belekiáltott egy szittya az ellenzékről, hogy »komédia«, mély fölháborodással vágott vissza:

— Ez a haza csak úgy az enyém, mint az önöké. Én ezen a színpadon sohasem vágyakoztam babér után, de itt tépték le rólam azt a babért, amit másutt szereztem.

Úgy látszik, tisztában volt ő azzal, hányadán van a politikával, de nem bírt tőle megválni. Hiába tudta, hogy az neki ártalmas. A morfintól elszokni nem lehet. Alkalmasint a klub a titkos mágnes, vagy ha nem is, nagyban belejátszik hajlamainak irányításába. A költő társadalmi vagy jobban mondva földi életének ezek a kedves, gondtalan órái. Ez a fülledt levegő, ahol a füstöt szinte vágni lehet a biliárd melletti kártyaszobában. Ez az igazi kúra, ahol fölfrissül, megújnodik. Itt alakult ki apránként a baloldali sarokasztalnál a történelmi nevezetességű tarokkparti, melyet a 90-es

években Ferraris képen is megörökített.* Egy nap, mint más nap, itt ülnek össze Tiszával, Nedeczky Istvánnal és Sváb Károllyal. Pont hat órákor beállít, hogy egy perc se menjen veszendőbe. Meg sem áll a tanácskozó teremben (a konferenciákon csak rendkívüli eseményeknél szokott megjelenni), a miniszterektől nincs kérni valója, a kulissza-titkokra nem kíváncsi, siet be gyorsan a már várakozó partnerekhez nagy reményekkel. Kedélyes fenyegetésekkel kezdődik meg a két óra hosszat tartó ütközet.

— Ma visszaveszem a tíz forintomat.

— Hát az én öt forintom? — szólal fel a másik tegnapi vesztő.

Osztanak, tréfálóznak, biztatják, korholják egymást.

— Azt hittem, urakkal játszom — sóhaj fel Jókai egy-egy rossz vételnél.

— Nem voltál katona, — igyekszik őt mélyebbre beugratni Tisza, ha az első két kártyánál akar megmaradni.

Inkább csak szórakoztató időöltés volt ez, mintsem komoly játék. Meg volt engedve minden »uniform«, mint az asszonyok közt. Virágos kártyanyelven mindent elárultak. »Melyik vízbe füljak meg?« tűnődött Tisza Kálmán a kiadásnál, ami azt jelentette, hogy nincs »sengli«-je. »Hárman vannak a mi ludaink«, mondta Jókai és meghívott egy treffet, jelezve, hogy három »treff«-je van. Mindennapra új titkos kulcsot találtak fel. Másnap már ezt úgy mondta, Hány Jánosból idézve: »Hárman valának együtt« és csodálatos, Nedeczky vagy Sváb Károly így is megértette.

A kibicek egész raja ülte körül az asztalt, hol a magyar közélet ilyen alakjai szórakoztak olyan hévvel és buzgalommal, mintha soha egyebet se csináltak volna.

Megérkezvén aztán a »hora legalis« (a háromnegyed nyolcra), kimondatnak a tourok, összeszámoltatnak a blokkok s míg Tisza befordul egy kicsit szincerizálni a mamelukjaihoz, eldicsekedve, hogy nyert vagy panaszkodva, hogy elvitték a pénzét »azok a tolvajok«, addig Jókai úgy, amint jött, észrevétlenül siet el a termeken a politizáló tömege közt, a felsőkabátjához.

* Az érdekes festmény Sváb Károly tulajdonában van.

NYOLCADIK FEJEZET

ALI KEZEI HOSSZÚK

Míg lassan, egykedvűen folydogált medrében a szőke Duna, jobbról-balról mellette rohamosan nőtt a két város, már be se lehetett látni vége-hosszát a tündér panorámával meghizlalt szemnek a Svábhegyről. S amint a város nagyobbodott, úgy emelkedett az ország is anyagiakban és szellemiekben. Megnégyyszereződtek az olvasók, tehát a lapok is. Tíz-tizenkét nagy politikai lap szolgálja a különböző pártárnyalokat. Még az asszonyoknak is külön pletyka-lapjuk van, a Fővárosi Lapok az egyetlen naponként megjelenő szépirodalmi lap egész Európában. Vadnay Károly szerkeszti nagy gondnal, kiesztergályozva az újdonságokat csípősökre. Még a tegnapi hír is érdekessé válik színező, okos és nem bátortalan tolla alatt. A lap kitűnően megy s ez Jókait arra buzdítja, hogy feltámassza régi szépirodalmi lapját, az Életképeket s ennek a viceszerkesztését a szeretetre méltó, népszerű Törs Kálmánra bizza. De bár két ilyen lapot nem bír meg a közönség — mégis haszonnal jár a verseny. Egyrészt, mert Jókait nagyobb munkásságra serkenti, sok apró novellát ír bele s egy kis regényt, a »Szép Mikhála-t, másrészt, mert írókat nevel. Különösen a »veres ember«, Vadnay nagy ebben. Éles szeme kikaparja a tehetségeket, rosszul fizeti őket, sorját két krajcárjával, de biztatja. Az Életképek ellenben gavallér lap, jól fizet, de nem törődik az írókkal, nem bírálja, nem nyesegeti, nem levelezik velök és nem nagyon válogatja. Hiszen végre is igaza van; egy Jókai-lapnál csak Jókai kézírata számít, a többi úgyis töltelék. A Vasárnapi Újság tartja a régi tekintélyét s Nagy Miklós is fáradhatatlan az írók fölhasználásában, utánuk jár, sürgeti őket, azért mondják, hogy a »lábával szerkeszt«. A negyedik számot tevő lap a Magyarország és a Nagyvilág volt, melyet Ágai

Adolf szerkesztett, ki ide és élclapjához, a Borsszem Jankóhoz (melynél, hogy jobb élclapot találjunk, egész Londonig mehetünk) szintén egy egész csoport író taborz össze.

Nem is említve a többi fölbukkanó és eltűnő szépirodalmi lapokat (csodálatos, hogy ilyeneknek alapítására mindig akadt vállalkozó), már e négy lap körül is annyi író támadt, hogy most nem egy Pilvax-asztal kellett, mint hajdanában, hanem külön írói kaszinó, mely az Újvilág utcai Ilkey-ház első emeletén nyílt meg.

Az öregebb tekintélyes írók nem jártak ide. Ez csak a fiatalok »ordító tanyája« volt. A nevesebb írók hivatalokban ültek vagy mint országgyűlési képviselők szerepeltek. Az írói körben Komócsy József, az örökké fiatal Lauka Gusztáv és a jó humorú Balázs Sándor vitték a hangot.

Aki dolgozni akart, jól megélt. Volt hova elhelyezni a kéziratokat. Nem kellett velük házalni, mint régen. Megfordult a világ. A szerkesztők kezdtek járni a tehetséges írók után. De amilyen arányban több lett a »kendermag«, éppen annyira elégteleneknek látszottak az eszközök a dicsőség utáni szomj kielégítésére. Az Akadémiába nem juthatott be minden ember, de ebben még található vigasztalást (hogy nem minden ember kálvinista és unalmas), ám a Kisfaludy-Társaság tagjainak száma is meg volt kötve. Pedig az író is szeretne valami címet nyomtatni a névjegyére — hiszen ő is magyar ember.

Kétségtelen, sokat emelkedett az ország, de még többet emelkedtek rangban a lakosai. Általános volt a rangemelés. A képviselők nagyságosak lettek, az elnökök méltóságosak. A miniszterek fölvették a kegyelmes címet. A levegőben volt ez. Még a lelketlen tárgyak is emelésért sóvárogtak. A kávémérésből kávécsarnok lett, a borbélyműhelyből fodrászterem és meg volt írva a végzet könyvében, hogy a főváros is előre lép egy napon és *székes* főváros lesz belőle, hogy a kolozsvári egyetemi tanárok a nagyságos címért fognak folyamodni és a szolgabírósegédek nem bánják a kis fizetést, hanem a »segéd« szó elhagyását követelik.

Ily viszonyok közt főzte ki a furfangos Lauka és társai, hogy még egy harmadik irodalmi társaságot kellene alapítani, mert ha a hangyák nem férnek el egy zsombékban, még egy

zsombékot túrnak maguknak s így keletkezett a Petőfi-Társaság eszméje. Balázs Sándor, Szana Tamás, Hatala Péter, Névy és Komócsy buzgólkodtak ebben Laukán kívül, közölték tervüket Jókaival s ő vállalkozott az elnökségre. A társaság megkezdte működését 1876-ban s a két név (Jókaié és Petőfié) megint összeölelkezve jelent meg a nyilvánosság előtt. Jókai sokszor olvasott itt fel ezután Petőfiről szóló visszaemlékezéseket s a társaság az ősalapítók buzgólkodása folytán szemlátomást erősödött — úgyhogy a régibb Kisfaludy-Társaság azóta rendszerint innen válogatja tagjait s a Petőfi-Társaság úgy tűnik fel a laikus előtt, mint a halhatatlanság előszobája.

Ez az esztendő gazdag eseményekben Jókaira nézve. Tavaszkor utat tett családjával Olaszországban, adatokat gyűjteni »Egy az isten« című regényébe. Elment egész Rómáig s úti rajzait »Utazás a harangokkal« címen az Életképekben közölte. Függetlenségi barátai rossz néven vették, hogy ebben az útjában nem látogatta meg Kossuthot, mire egy jó ötlettel vágta ki magát:

— Nem hagyhattam el a hegedűmet.

Ami célzás volt arra a hírlapi hírre, hogy egy odatévedt cigánybandának, mely kihallgatást kért, azt izente volna Kossuth, hogy szívesen látja őket, de a hegedűiket ne hozzák el.*

Jókai nagy tisztelője volt Kossuthnak, de konkolyhintő emberek elhitették vele, hogy Kossuth ellenszenvet érez iránta, ebből a balhitéből csak a Kossuth halála alkalmával szabadult meg, azt a hitet merítvén bizonyos jelekből, hogy a nagy ember őt, mint írórt magasra értékelte.

Az olaszországi út jót tett neki, úgyhogy megint visszatérhetett a régi koszthoz és a jól fűtött kazán jó kazán, a fokozott munkához is. Csak az imént fejezte be »Az élet komédiásai«-t, a »Szép Mihály«-t s mintegy huszonöt-harmino beszélyt szanaszét a négy lapjában s máris belekezdett az »Egy az isten«-be, melynek nagy részét a Svábhegyen írta, kedves zöld fái és virágai között s bizony kicsiny hija, hogy

* Kossuth állítólag maga beszélte el ezt az adomát Herman Ottónak.

már az »Egy az isten« címlapjára nem így került a neve írta: báró Jókai Mór.

A király ugyanis a Szent István-rend kiskeresztjével tüntette ki, s ekkor még a bárói rang járt e keresztrel (ha kívánta a rend tulajdonosa); egy darabig oda is biggyesztették a lapok jóakarató előlegül a »b.« betűt neve elé, sőt a »Milton« előadásakor a színpadra felhozott koszorú »báró Jókai Mórnak« szólt, de Jókai nem kérte a báróságot, ami furcsa is lett volna.

E rendjel alapján jelentéktelen ahhoz a pozícióhoz képest, melyet Jókai Magyarországon elfoglalt, egy-egy főispán szokta megkapni tíz évi csibukozásáért a megyeházán, de a királynak más metódusa van az emberi tulajdonságok és foglalkozások megítélésében és jelzésében (itt Shakespeare is, képviselő sem lévén, csak a Ferenc József-rend kis keresztjét kaphatná). Ebből a szempontból ítélve a dolgot, e kitüntetés bizonyos előnyomulását jelentette az írói foglalkozás jelentőségének arról a helyről, ahol a tollak közül azt a kakas-tollat tartják a legtöbbre, mely a generálisok kalapján van; annál inkább jelentette ezt, mert Arany János szintén ezt a rendet kapta, és ezt fogja megkapni, ha egy kicsit jobban megöregszik, a Jókai kritikusa, Gyulai Pál is.

A Svábhgyen Jókai sokkal korábban kelt mint a városban. Ha szép idő volt, már reggel négy órakor künn sétált hálóköntösben, nagy szalmakalapjában, kampós botjával a szőlőlugasában, melyre a szeszélyesen kúszó indákat maga kötözte fel. Ha a járkálást megunta, miközben nyesegetett, gyomlált, megpihent a lugas közepén levő gyepardon s elindítá álmait az ünnepies reggeli csöndességben. Minden fa súgott neki valamit. A kukacok, pondrók, gyíkok, hernyók, muslincák mind szóltak őhozzá: a varangyos békáról eszébe ötlött egy osúf öreg banya, a keringőző lepkéről, hogy volt annak egy szép leánya, a csigáról, hogy elment azt megkérteni egy ezüst páncélruhás királyfi, amint megy-mendegél, találkozik egy óriással (már mint ővele), akinek olyan kampós bot vala a kezében, hogy egy egész napi út elejétől végeig s így keverednek mesékké szemében falevelek virágszirmokkal, összeboruló ágak, csúszó-mászó állatok a röpülőkkel.

Legjobban a körtefáit szerette, ezeket többször nézegette végig naponkint; diófái is voltak, mint Kisfaludy Sándornak Badacsonyan. Kiválasztott kedvence mégis a gránátalma a piros virágaival, ezt órákig elnézte s irigyelte a méhet, mely a virágkehelyben kedvére hempereghet.

Reggeli után a dolgozószobájába vonult, melynek ablakai kívülről örökzölddel voltak benőve. Itt dolgozott délig. Ha nem ment az írás, az egyik kis asztalon rendszeren ott hevert a francia kártya, közbe-közbe pasziánszozott egy kicsit — ez volt a fölfrissülése. Itt készült »Egy az Isten« 1876-ban, s ezzel egyidejűleg írta pihenésből »A vaskezü« című drámát Erzsébet királynéről, Róbert király feleségéről, kinek kezét Zách Felicián vágta le s annak helyébe vaskezet csináltatott neki a király; ennek a darabnak az első kész felvonása elveszett a költő asztaláról, keresték mint a tűt, de egyetlen lapot se találtak meg belőle soha, megfoghatatlan volt, miként tűnhetett el, s Jókai bosszúságában nem folytatta tovább.

Déli harangszókor nyárspolgárianus megkövetelte az ebédet, a munka már akadozott, várta, hogy a tálalást jönnek jelenteni, s ilyenkor rendszerint megkérdezte, lesz-e ma kapos túrós lepény, ez volt a kedvenc tésztája s majd mindig volt ilyen a »kredence«-ben a Jókai-háznál, hol Szigligeti szerint a kutyák is bifszteket ettek.

Délután lepihent egy kicsit s megint bezárkózott dolgozni esti szürkületig, vagy olvasott végig fekvé a verandán levő szalmaágyon. A rózsák közt is volt egy ilyen fekvőhelye.

Este szürkületkor végigjárta még egyszer a kertet s aztán kiült a verandára és onnan nézte az alatt nyüzsgő-zsongó, lélegző nagyvárost, amint apránként elnyeli a szürkeség, mely folyvást barnább-barnább, míg végre kezdenek kigyúlni a gázlángok, egyik csillag a másik után fent is, alatt is, rengő tüzek a Dunán, pislákoló lámpácskák az égen összefolynak egyetlen kápráztató képpé, feledhetetlen pompájú látvánnyá.

Itt és felváltva Balatonfüreden így folytak a költő napjai, sőt évei majdnem egyformaságban. Az élet most körülbelül egy volt, csak a regények voltak mindig mások, amiket írt. Nagyobb esemény vagy fordulat nem állt be életében, néha

egy-egy váltó-óvatolás zavarta meg a fészek csendjét, majd egy kis utazást tett, vagy egy megírandó regényhez keresni hangulatot, vagy egy kis mandátumot verni fel valahol a szép bércecs hazában, mert a Józsefváros felől, mely 1875-ben választotta meg, hidegen fújt a szél.

Még ott látszott a Dorottya utcai klub homlokzatán az 1875-iki fáklyák füstje, korma, egyszer se meszelték azóta, és már vége van a nagy népszerűségnek. A Tiszával együtt megcsappant a Jókaié is. Ő talán észre se vette volna, ha nincsenek rá félreérthetetlen jelek. Ezekből való volt a tanuló-ijúság ellenséges irányú tüntetése ablakai alatt, a törökbarát mozgalmak kezdetén, 1876 őszén. Ez nagyon lehangozta Jókait, mert semmi egyebet nem tett, mint hogy csillapító beszédet tartott az ifjúságnak, mikor az nem akart csillapodni. Még ennél is kellemetlenebb tapasztalatok állandó forrása volt az, hogy a választókerülete közepén lakott s a sok bejáró elvtárstól apróra értesült napról-napra, hogy az is, ez is elpártolt mellőle. Az embernek egyszerre is elég bánatot okoz a kerületét elveszteni, de látni apródonkint, hogyan csöpög el alóla a piedesztál, kipróbálja az idegeket. Mire az 1878-iki választást kiírták, már akkorra világosan látszott a bukása, ami annyira elkedvetlenítette, hogy sehoh se akart többé föllépni, s bejelentette Tiszának teljes visszavonulását a politikától. Pedig még akkor nagy becsben állott. Ő volt a pártban a kohinor. Őt rángatták mindenüvé, ahol mutatni kellett kifelé. Delegációba, díszküldöttségbe, keserű dolgoknak ezüst kanállal cukorporban való beadásához vezényelték. Őerte versenyeztek a főispánok, akik valamely nehéz kerületből mameluk behozatalával akartak Tiszának tömjénezní.

Ejh, ahogy is ereszti el a párt Jókait. Hiába fenyegetőzől jó poéta. A generális félrehúz valamely ablakszögletbe, egy-két nyájas szóval megveregeti a válladat, meleg tekintete benyomódik viasz-kilágy szívedbe és maradni fogsz. Hanem iszen csak várni kell még, majd megjön az ideje annak is, hogy már nem marasztalnak...

A Józsefvárosban csakugyan megbukott Szilágyi Dezsővel szemben, 69 szavazattal, de elfogadta az örmény metropolis, Erzsébetváros egyhangú mandátumát, melyért a kisujját sem kellett mozdítani.

Kár is lett volna ebből az időszakból kortes-utakon sok napot vesztegetni. Termékenysége most éri el az emberfölötti méreteket. Még leírni is sok, ami tőle megjelenik. Egy másoló tönkre tenné a kezét, írási görcsöket kapna. Hát még kigondolni azt a sok szép dolgot? Hát még hozzá olvasni a forrásokot? Mert mind olyan művek következnek, amelyeket nem szophat az író a kisujjából.

Hogy csak a nagyobbakat említsük, A Honban megjelent »Egy hírhedt kalandor a XVII-ik századból«. A franciák által ostromolt Coblenzben elfogtak egy Hugo nevű tüzértisztet, az ehrenbreinsteini Montalambert-torony ütegeinek parancsnokát. E gazfickó (minthogy a Jókai kezéből fogták el), rendkívüli módon elmés, szeretetreméltó és lebilincselő elbeszélő, azonfelül úgy tud hazudni, mint egy bakancsos; törvényszék elé állítva, hosszan diktálja be a protokollumba kalandjait s elkövetett gonosztetteit azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy kibeszélje az időt, míg esetleg a franciák beveszik a várost és kiszabadítják. A bíróságban elnöklő kedélyes nagyherceg jól mulat a kalandokon, sőt a szigorú soltész is napról-napra kíváncsibb. Öt hónapig húzza így ki a tárgyalást, a Seherzade sehol nem végződő meséire emlékeztető vallomásaival. A forma kényelmes keretében szabadjára eresztheti meseszövé tündéreit Jókai és sok kedves költői epizód vegyül össze hihetetlen bohóságokkal. De a könyvet nem lehet letenni.

Sokkal szebb ennél a »Névtelen vár«, a titokzatos francia hercegisasszony bájos története, a Napóleon elleni nemesi fölkeléssel a háttérben, melyben a költő atyja, Jókay József is részt vett. 1801-től kezdve napról-napra beírta napi élményeit és az eseményeket, melyeket hallott, naplójába; e becses forrásból van merítve a regénynek egy része. Mint érdekes epizód játszik bele a múlt század egyik európai híru csodájának, a Fertő-tavában élő halembernek, Hany Istóknak különös szereplése. Mester Jókai annak a sok csecsebecsének s mellékalakoknak ügyes összehordásában is, melyekkel regényeit fölciomázza.

Egy-kettőre megírja a »Szabadság a hó alatt« című regényét négy kötetben. És mindig följebb; még ennél is szebb az Üstökösben 1879-ben megjelent »Rab Ráby«. Maga se

tudta talán, hogy milyen közel volt itt ahhoz, hogy megírja hazája összes ezeréves küzdelmeit egy történetben és századokra kiható remekművet alkosson, amit a Biblia mellett kellene tartani minden magyarnak. Ráby Mátyás udvari hivatalnok, József császárnak kedves embere, aki tele van az ő liberális eszméivel s keresztül akar törni egy pörös ügyben az alkotmányos vármegye konzervatív formáin. Pest vármegye ellen támad fel a császár védpajzsa alatt, a császár akaratával és hatalmával a háta mögött, de az összeütközésben a rövidet húzza és Pest megye börtönébe kerül. Roppant szerencsés leleménnyel van beállítva a liberalizmus harca a konzervativizmus ellen, mely minden időben egy volt, csak különböző alakot cserélt ezer éven át. A császár ki akarja szabadítani rab Rábyt, de minden ereje megtörik a vármegye ellenállásán, a paragrafusaikba és megrögzött szokásaikba burkolózott vármegyei urak makacsságán. A megoldás éppenséggel fönséges. A császár ostrom alá veszi a megyeházat, hogy kedvencét kiszabadítsa, a vármegye bezárja a kapukat és halálos ítéletet mond a szegény rokonszenves népapostol fejére, már mindjárt le is fejeznék, de ismét megharsan kívül a kürt s már nem a császár, de a király nevében dörömbölnék a kapun — mire megcsikordul sarkaiban, megnyílik s kiderül a láthatár minden vonalon, a császár visszavonja pátenseit s a király akaratának meghódolnak a magyarok. Mosolyog minden, nevet a nap, s ami nehéz ágyuk dübörgésének hallatszott a császár uralma alatt, azok daloló szekeresek, akik gabonát szállítanak és ami hadi sátoroknak tűnt fel a mezőkön, ott fehér bárányok legelésznek...

»Rab Ráby« meséjének azonban van egy mellékcselékmenye is, mely itt-ott belekapcsolódik a együtt jár a főmesével. Olyan benyomást tesz, mint a Hartens-címer egzotikus oroszlanja, melynek a hátából, oldalaiból mókusok nőnek ki. Megrontja a gondolatot, tönkreteszi a hatást és ellenkező hangulatot kelt. Érdemes volna átdolgozni a »Rab Ráby«-t (ha egyszer arra méltó nagy író vállalkoznék), illetve elválasztani a hozzá nem illő részekről, hogy a regények között is legyen olyan, melyet a nemzeti érzések átfonnak glóriával, mint aminő »Bánk Bán« a színművek, a »Rákóczi-induló« a zeneművek és a »Szózat« a költemények között.

E szédítő munkássághoz hozzá kell adni novelláit, útirajzait, apróságait, ezek magukban is két írónak szereznék meg a »szorgalmas« jelzőt. S gyakran van köztük irodalmi remek is, mint például »Az egyhúszasos leánya«.

A Petőfi-Társaság kedvéért kifogyhatatlan a Petőfi-reminiszcenciákban. Hogy lángol, hogy szereti, hogy dicsőíti most ezt a Titánt! Egész lelkét megint Petőfi foglalja el. Néha azt is elhiszi a saját följazott képzelőtehetségének, hogy él még. A csaló Manasses meséi megbolygatják. Aztán megint elcsügged, majd ismét remél s keresi, váltig keresi a rejtélyes eltűnés különböző nyitjait. S amit egyszer a fejébe vesz, az ott motoszkál szüntelen ezer alakban. Ha csigát eszik, kínálja otthon a két Rózáat s ha azok visszautasítják, csodálkozik fölötte. Hogy lehet azt nem enni? Mikor pedig Petőfi is hogy szerettele!

Minden szavára visszaemlékszik, mint egy szerelmes, akit halottjának árnyéka mindenütt körüleng, mindig vele foglalkozik, jelentéktelen apróságok jutnak eszébe, amelyekre eddig nem gondolt; bálványimádás ez már, félig betegség. Csak neve nincs, orvosok nem ösmerik. Költőket és írókat szokott meglepni, kik egy személlyel sokáig foglalkoznak, annak a lelkébe magukat helyezik s ezáltal egyéniségük egy darabig amazéval olvad össze. Macaulay »Morbus Boswellianus«-nak nevezi ezt a lelki állapotot.

A Koszorúba, a Petőfi-Társaság rövid életű lapjába többnyire Petőfi-tárgyú műveket ír. Még a lantját is előkeresi s »A holt költő szerelme« című csodásan szép és misztikus költeményben hagyja legérdekesebb nyomát e lázra magasodott Petőfi-imádásnak. De egyéb helyütt is számítanak rá. Az Athenaeum Nagy Naptára dehogy jelenhet meg Jókainovella nélkül. Nagy Miklós se az az ember, aki ki ne szorítana tőle néhány közleményt évenként a Vasárnapi Újságnak; addig ciripel, mint a házi tücsök, míg a hatalmas termőfa neki is megrázkódik. Pozsonyba felolvasást kérnek. Megírja »A látható isten«-t s május 11-én felolvassa. Nagy ünneppéggel fogadják s örömmel tölt ott három egész napot Samarjay Károlynál, bejárva a helyeket, a várat, a ligetet, ahol kisdíák korában fordult meg utolszor. Pozsonynak azonban csak a földalatti részéről ír ezúttal egy kis cikket A Honban.

A Palugyai-pince ragadja meg, hol a borok arisztokratái és királyai pihennek nagy hordókban, hosszú földalatti utcákban. Iszík a »sanctuarium«-ban abból a tokaji esszenciából, melyről azt szokta mondani Palugyai: hogy ettől a hetvenéves ember is házasságra gondol.

A következő hónapban Szegedre utazik. A paprikák városa Velencének álmodja magát. Ezt a szomorú álmot megy megnézni. Mert egy jó témáért sohase rest elmenni még messzebbre sem. Minden városban van egy »bratyinkója« (ő szokta így nevezni), egy bizalmas major domusa, mint a fejedelmeknek. Pozsonyban Samarjay volt, Szegeden a kis köpcös Kemény Nándor; annak a társaságában járja be ladikon a vízborította várost és környékét a Jókai utcától kezdve egészen a makkos-erdőig. Megdöbbsenti az ár által felszaggatott temető, honnan a koporsók beúsztak a városba. Bármily rendkívüli is volt a látvány, a nagy költőt nem hangolta valamely munka megírására, melyben e világrázó katasztrófát megörökítette volna — nem ösmerte jól Szegedet és eredeti népét, nem volt alkalma megmelegedni iránta —, jobban húzott szíve a maga kálvinista Debrecenéhez s azt használta helyszínnek az alföldi ízű szüzséihez. Mindössze néhány forgácszerű jelentéktelen apróságot írt A Honba, mint ennek a csónakázásnak az emlékeit.

Szegedről hazatérve, nemsokára ismét a Vág völgyében utazgat Samarjaival, tiszteletére fellobogózott városokon keresztül. Itt a kis Kubicza főispán az úti marsallja és a ciceroneja, aki minden romról, minden öreg fáról tud neki egy regét mondani. Itt szerzi az anyagot a »Páter Péter« regényéhez, holott még be sem végezte és útközben is írja, ahol megszáll, reggelenként, mikor a háziak még alszanak, »Akik kétszer halnak meg« című regényét s javítja az utána küldözött négy kötetes »Szabadság a hó alatt« kefelevo-natait.

Azt lehetett volna jósolni, hogy e túlságos termékeny-ség végre is megbosszulja magát, hanem hát ez a jóslat se teljesedett volna be, mint a jóslatok nagy része. A következő megmutatta, hogy nem írta ki magát sohasem, hogy tehát e tekintetben nem ártott neki a szakadatlan tevékeny-ség. Igaz, hogy nem is használt. Mert e túlfeszített munkával

sem lehetett az adósságoktól menekülni, melyek életét nem kis mértékben keserítették. Az írói tiszteletdíjak ha emelkedtek is, de csak olyan mértékben, mint a megélhetési igények s Jókai nem volt élelmes műveinek pénzügyi kiaknázásában. Sőt később, ellenkezőleg annyira szerény volt igényeiben, hogy ezzel a többi írók árait is rontotta. A lapkiadók, vállalkozók és szerkesztők, kik először fordultak hozzá, megmosolyogták a követeléseit, mert eddig a harmadrendű íróknak is többet fizettek közleményenként; kinyílt a szemük és bezáródott a pénzesfiókjuk.

Másnemű hátrányai is voltak a nagy termelésnek. A szerkezetre most már annyit sem ügyelhetett mint eddig; regényei, a »Névtelen vár« óta, talán az egy »Sárga rózsá«-t kivéve, egyre lazábbak, bár elbájoló részletekben éppoly gazdagok mint elődjeik. Ily szünetnélküli termelésnél a mese-magnak nem hagyhatott időt, hogy az a pihentetésben kiformalódjék. Pedig az utolsó fűszál életének is az eleje legalább egy darabig a termőföldben folyik, mielőtt a napfényre jönne. Csak a keleti búvészek kelesztik ki rögtön a virágmagot, hogy az csírázik, nő és nyílik néhány perc alatt.

A másik hátrány az, hogy a tíz-tizenkét kötetrel, melyet évenként ír, önmagának csinált konkurrenciát. Az öt-hatezer könyvvásárló, aki az országban volt, most a tíz kötet közt oszlott meg. Mindenik megvett egyet-kettőt, azt, amelyikről valami dicséretet hallott, vagy amelyiknek a címe vonzotta, ám ha csak három-négy kötet jelent meg Jókaitól évenként, azokra vetette volna rá magát az egész közönség s a kiadó, minthogy az ő kiállítási költségei négy kötetnél tetemesen kisebbek, jobban fizethette volna meg, mint a tízet.

Kis nemzeteknél így van ez. Ez az a több, ami kevesebb. A nagy írói munkásság semmit se könnyített anyagi helyzetén. A lapjai is romlottak jövedelmezőség dolgában és mindenképpen. Az Életképek meghaltak másodszer is, az Üstökös túlélte magát, szemlátomást fogytak előfizetői; durvább hangú, merészebb szatírájú gúnylapok kiszorították az enyylegve csipkedőt a közönség vonzalmából. Tallérossy Zebulon, az igazi, hazament övé lyánkákhöz Bergengóciai kastélyába meghalni. A szemtelen Lugewackert se látjuk soha többé.

Az Igazmondó elsatnyult és Bakcsi Ferenccel együtt eltűnt örökre. Még csak A Hon állt valahogy, de hát ez kormánylap volt, többé nem szerették, csak túrték; és ha legalább magában lett volna (mert egy kormánylap mindig jó lap, ha magában van), ámde ez alkalommal még másik lapja is volt a kormánynak, a Csernátony Ellenőrje, sokkal bátrabb, elevenebb, harciasabb ennél s egy ma már elfelejtett toll, a Palásthy Sándoré ragyogott és villámlott vezércikkeiben, míg a »Rovás« mérgezett hegyű nyilai folytonos sebeket ütögettek az ellenzéken.

A Hon szenilitásban szenvedett és mindenki érezte, maga Jókai is, hogy a napjai meg vannak számlálva. A hanyag szerkesztés mellett legfeljebb megszokásból és kegyeletből járatták kevesen, hasonlítván ahhoz a staropolei medvéhez, ki a rege szerint nem akart az omladozó barlangból elmene-külni, mert egy szép sziklarózsa fonta át kijáratát. Vagy lusta volt maokó úr vagy nagy rózsabarát. A Hont már csak a Jókai-regények éltették, de Jókait A Hon már nem éltette.

Jókai anyagi zavarai gyorsan növekedtek. Eleinte kevéssé vette szívére, míg Sándor, a szerkesztőségi szolga is el tudta valahogy igazítani, ő maga tréfálózott, kedélyeskedett legjobban eladósodott voltán. De később, már mikor neki is járni kellett az ügyvédek, hogy halasztásokat, feloldásokat eszközöljön ki, unni kezdte a dolgot. S talán nem is azért temetkezett el oly szüntelen munkába, hogy az adósságoktól szabaduljon, mint inkább az adósságok tudatától. Hisz a pénz becsét ő nem ismerte, a mínusz és plusz két partja nem igen izgatta. Hanem hogy őt folytonosan zavarják, azt nem tűrhette.

Így került bajba a Jókai-ház. De azért nem kell hinni, hogy ennek valami külső látszatja is lett volna. Jókaiéknak végre a már említett gyenge írói tiszteletdíjak dacára ösöpent-csurrant mintegy tizenötezer forint évi jövedelmük a könyvekből, a képviselőségből és az asszony nyugdíjából. Jól beosztva ebből egy pár ember kényelmesen megélhetett és még valamit törleszthetett is. Csakhogy nem osztották be jól. A romló és javuló egzisztenciáknak különös pszichológiája van. Látjuk, hogy Jókaiék mindig takarékosabbak, mikor a pénzügyeik javulnak, mint mikor hanyatlanak. Harmadéve

vagy tavaly télen még törlesztettek, de az idén nem teszik. Minek? Mit ér az most már?

Meg tudjuk állapítani 1880-ból, hogy a torlóadó adósságok ereje alatt éppen nem húzták össze igényeiket. Jókainé bevásárlásokat tett a Váci utcában s kocsijáról egy csomag lecsúszott, melyben a »becsületes megtalálók«-nak szánt hírlapi értesítés szerint egy muff volt kétszáz forint értékben. Ugyancsak ez évben Jókai sokszor megszakította balatonfüredi nyaralását éppen az anyagi zavarok miatt, melyek untalan szükségessé tették jelenlétét s ilyenkor az Angol Királynőben ebédelt. Az első húsétel után egy pohár jó vörös borhoz volt szokva, azután tért át kevés könnyű fehér borra. A vörös bor okáért minden alkalommal egy palack Rothschild Mouton-t bontatott fel, melyet hét forinttal jeleztek a számlájára s melyet mint egy valódi Rothschild, az egy pohár kiürítése után otthagytott.

A helyzet nem volt már sokáig tartható s annyira rosszbodott napról-napra, hogy a költő is arra az elhatározásra jutott, amire minden magyar, aki a Budapesti Közlöny hátulsó lapjain szokott emlegettetni — elkívánczozott a Budapesti Közlöny első lapjára.

Fejébe vette, hogy őneki hivatal kell. Milyen bizarr gondolat! Hát milyen hivatalt adhatnának őneki? Egy Jókainak! Végigfuttatta elméjét a világirodalom olyan alakjain, akiknek hivataluk volt. Sok nemzet és város adott szinekúrát a maga költőjének, ha tönkre jutott. Igaz, akadt olyan is, aki megtagadta. Camee nem adott Homernek azzal az ürüggyel, hogy nem segíthet meg minden vakembert. Jókainé eleinte kinevette, hanem mikor aztán meghatározott dologgal állt elő, hogy a fiumei kormányzóságnál szeretne valami jövedelmező állást, az asszonynak megtetszett a terv. Végre is nem volna rossz a Móric egészségének, úgy gondolta, kivált mert Lieber teán élt az 1880-ik télen. A Tenger és a Napfény a két legnagyobb orvos. Milyen erős lenne megint s milyen szép dolgokat tudna ő ott írni! Ebben a pontban az asszony mindig szívesen adta be a derekát, s most is hamar megbarátkozott a gondolattal, csak azt kötötte ki, hogy olyan hivatal legyen, amiben tovább írhasssa a regényeket. Valami olyat képzeltek mind a ketten a hivatal alatt, ami hasonlítson

a karlsbadi vén fák sorsához az »Alte Wiese«-n. Ilyen öreg fa derekára ráillesztenek egy vaspántot, köröskörül kampókkal, aminél fogva ruhafogas gyanánt szolgál a közönségnek, de ő maga, a fa nem tud arról és hozza a lombjait, virágait békeséggel.

A dolog el volt határozva, de a kivitel messze van még. Jókai nem szeretett kérni, szerény is volt és titkolózó, belső ügyeibe valakit beavatni képtelen. Mindössze Hegedüs Sándorral közölte tervét, azt is csak úgy röptiben kérdezte meg, ne szóljon-e Tiszának ily értelemben? De Hegedüs nevetségésnek találta a tervet s így az végképpen abban maradt.

Eközben egyre súlyosbodott az anyagi helyzete. 1879-ben nagyon szorongatják a bélyeges papírosok, 1880-ban már-már a szükség köszön be a legszembetűnőbb alakban. De Jókai hallgat, noha már a legszükségesebbek hiányzanak, titkolja zavarait, mint egy spanyol nemes, Jókainé még nála is kevélyebb.

Még a vele egy házban lakó Hegedüsék se vesznek észre semmit. Ilyesmire természetesen nem is gondolnak. Végre a cselédek pletykái által lesznek figyelmesek s ekkor lép közbe Hegedüs és terjedelmes vallomásra bírja Jókait, aki harminchatezer forintba számítja fel a legsürgösebb adósságait. Hegedüs Sándortól Tisza Kálmán tudja meg a Jókai helyzetét. Tisza Kálmán pislog és keveset szól: »Hja, baj, baj,« »Hát bizony a pénzre vigyázni kell,« mindössze egy pár szűk, banális, hideg szava van. »Ejnye no, ez a Móric«. Hanem a szíve annál melegebb. Éppen Bécsbe készül elutazni az éjjeli vonattal s ha már egyszer ott áll a király előtt, a sok mindenféle jelteni való közé oda szúrja azt is, hogy milyen szegény az ország, a legnagyobb írója is mekkora nyomorúságban van és úgy rakja a szavakat ravaszul, okosan, hogy a király elérteni véli és közbe szól:

— Ezt nagyon sajnálom. Felette rokonszenves ember. Mennyi az adóssága?

— Úgy tudom, harminchatezer forint volna az, ami a legégetőbb.

— Utalványozom az összeget a sajátomból — mond a király —, de ne szóljon nekil!

Így lőn megint igazzá, hogy »Ali kezei hosszúka,»* hogy Magyarországon ebben a korban minden nagyobb bonyodal-
magnak megoldója a király; sokszor a kicsinyeknek is.

Jókai csak másfél évvel később vett tudomást erről az esetről, amikor már nem ért semmit, hogy adóssága tavaly csodálatos módon *leapadt*, mivelhogy az adósok rendes szokása szerint nem vallotta volt be az egészet s azóta már megint fölszaporodott. Most már csak elméleti értéke volt a király gavalléros tettének, de az csak hatványozódott szemében azért, hogy ilyen modorban történt s nagy kulcsot szolgáltat ezentúl némely tetteinek és iratainak indító okaihoz.

Sajátságosan érintette a dolog. Lelke emelkedett a gondolatra, hogy a király úgy bánt vele, mint a legkedvesebb embereivel, tábornokaival, minisztereivel, ha bajba jutnak, nem volt ez szokatlan, és mégis voltak pillanatai, amikor bántotta az eset, mert mégis csak kegyajándék az; igaz, hogy egy királytól nem megszégyenítő. Ugy ám, de elfogadta volna-e Petőfi? Nagyban és egészben örömet okozott neki a tény, szívét megmelegítette, de voltak lelkiismeret-furdalásai is. A politikai hangulatok hullámmása szerint, amint király és nemzet közeledtek vagy távolodtak.

Nagyban és egészben mégis inkább bántotta életének ez az érdekes epizódja, mert holtig titokban tudta és akarta azt tartani — aminthogy sikerült is e könyv megjelenéséig —, sokszor játszóan legeltek rajta a gondolatai, máskor úgy érezte, hogy egy szörnyű titkot hordoz magában s remegve nézte az arcokon, hogy nem sejtjenek-e valamit? Amint fantáziája így vagy amúgy hömpölygette, különböző színeket játszott előtte az »eset« is melyre még sokszor kell majd visszatérnie a jövőben, midőn valami kis kuruckodást szeretne elkövetni s eléje áll valamely beavatott hozzátartozója: »Hát nem emlékszel már mit tett érted a király?« És sokszor volt megfordítva is, ha a dolgok raisonja valamely kényes ügyben más állásfoglalást kívánt volna tőle mint költőtől, neki jutott eszébe, hogy — nem lehet.

* »Ali kezei hosszúka. Idézet a »Janicsárok végnapjai«-ból, mely röpke szó lett, leginkább a kulisszák mögötti közbelépésre.

Hegedüs, aki valóságos gondviselése lett innentúl, csakhamar észrevette, hogy Jókai megint ott van, ahol volt, hogy a harminchatezer forint csak egy kis lélegzetvételhez juttatta, de nem mentette meg, most már erősebb kézzel fogott hozzá, hogy tűrhetőbb helyzetbe juttassa. Egy csomó legégetőbb váltóját kifizette a sajátjából s azonfelül bevitte az akkori idők divatja szerint egy kis közgazdasági tevékenységbe, az Adria hajózársaság igazgatóságába, a Generali és a Magyar Általános Takarékpénztárba, ami kb. évi nyolcezer forint jövedelmet jelentett. Egy szerencsés körülmény lehetővé tette, hogy a kevésbé nyomasztó terheitől is végképp megmenekedjék. A sárga ház beleesett a főváros által kisajátítandó épületek vonalaiba s érte a fővárostól 1882-ben egyezés szerint 38 ezer forintot kapott.

Végre, annyi év után megszűnt alperes lenni. Igaz, hogy háziúr sem volt már többé. Még akkor ősszel elköltözött a Kerepesi útra — de nem okulva a múltakon — most is egy tizennégy szobás nagy lakásba. A sárga ház pedig ott maradt még egy darabig lakatlan szobáival, megrepedezett kapujával, hulló cserepeivel, míg végre a tótok csákánya alatt eltűnik onnan egy napon, mint egy szétfoslott álom.

KILENCEDIK FEJEZET

AZ, AKI A KASZÁVAL JÁR ÉS AZ, AKI A NYILLAL

A Jókai családot szerencsésen egészítette ki Hegedüs Sándor. Jókai a levegőben járt, Hegedüs a földön lépkedett és pedig gyorsan előre. Jókai szórta a pénzt, Hegedüs gyűjtötte. Éles esze volt, vas szorgalma és száz keze. Még fiatal ember volt, mikor már »ezer cikket« írt s a parlamentben a legkiválóbb közgazdasági tekintélyek közé emelkedett; Horn Ede nem volt praktikus ember, Weninger Vince is meghalt harmadéve, nem maradt más az öreg Wahrmann mellett, aki a pénzhez értett volna, csak Matlekovits és Hegedüs. Hegedüs még alig volt túl a harminc éven, de már talán miniszter is lenne (mert bátor és nagy dialektikájú debatter), ha egy bohó nyelvbötlés, a »videant consuli« tekintélyben egy kicsit hátra nem veti, ami érdekes följegyezni való, mint különös, ósdi furcsaság, hogy e parlamentben, ahol tíz ember se tud úgy beszélni egy félóráig, hogy legalább három-négy vétséget el ne kövessen a tárgyalási és anyanyelv ellen, a latin nyelven való egyetlen lapszus oly érzékenyen vétessék, jelélül annak, hogy a sokaság elméjét nem mindig a logika kereke mozgatja.

Hegedüs Sándorban erősen ki volt fejlődve az úgynevezett családi érzék és végre Jókai iránt a hála is kötelezte. Azonfelül sohase tett semmit félig s így nem nyugodott meg csak abban, hogy Jókait az adósságoktól megmentse, meg kellett őt szabadítani »jövedelmi forrásaitól« is, amelyekre voltaképpen ő költött. A tulajdonát képező Üstököst elajándékozta vele egyik munkatársának, Szabó Endrének, A Honra nézve pedig támogatta azt a tervet, hogy fuzionáljon az Ellenőrrel, ami csakhamar, 1882-ben meg is történt, miután előbb hajszálhasogató diplomáciával sikerült eligazítani a

személyi kérdéseket az etikett, a hidalgói büszkeség és érzékenység szem előtt tartásával — ami nélkül Magyarországon még a célszerű, sőt égető dolgokat sem lehet elintézni. Hogy egyik lap se legyen megalázva, mintha ő olvadt volna be a másikba, mind a két lap megszűnik és a Nemzet név alatt folytatja másnap pályafutását. Minthogy A Honnál Hegedüs dirigált, az Ellenőrnél Láng Lajos, ezek egyike se lehet szerkesztő, hanem kerestetik egy harmadik szürke ember, akit meg is találnak Visi Imrében. És mert a Jókai neve még mindig nagy varázssal bír, rányomatik a lapra mint főszerkesztőé, de ez csak kifelé szól — a szerkesztésért nem felelős és a lapra nem gyakorol befolyást, hanem a regényeit, apróságait ide írja, amiért mintegy háromezer forintban állapítják meg tiszteletdíját.

Így lesz megint szabaddá Jókai Mór, mint egy madár. Egészen új életet kezdhet a Kerepesi út 21. számú ház első emeletén berendezett lakásán. Még a kiadója is új. A »Páter Péter« című regénye óta minden könyvvet a Róvai testvérek adják ki, ami bizalmasabb viszonyt hoz létre kiadók és író között, ki eddig egyik kiadótól a másikhoz vándorolt. Nem írt most annyit, mint azelőtt. A terhektől és a lapoktól megmenekülve, megint szívesebben járt a Házba. Azt beszélte, hogy azért nem járt eddig emberek közé, mert mindig attól félt, hogy van valami A Honban, ami egyiket vagy másikat rosszul érintette.

Újra beleélte magát a képviselői életbe, mely le-lebilincselte tarkaságával, csak a választókkal való gyakori érintkezés zavarja és a protezsálás nincs ínyére. Ezért veszi el kerületeit örökösen. Ha szól is a miniszternek, mikor nagyon szorítanak valamit a kerületből, azt olyan modorban teszi, hogy nem törődik az eredménnyel. A miniszternek van esze, legott kiérzi az effajta közömbösséget, az egyik fülén bemegy, a másikon kimegy, mintha egy odvas fába kiáltaná be a kívánságát. Magyar ember lévén, a rokonság, sógorság és komaság dolgát még se veszi egészen lanyhán. 1882-ből van egy adatunk, megjelenik a Trefort előszobájában, de nem bírja bevárni míg a sok püspök és világi méltóság közt reá kerülne a sor excellenciája színe elé jutni, türelmetlenül ül le a titkár asztalához és a következő levélben rázza le terhét:

Kegyelmes uram! Kedves barátom!

Bocsáss meg, kérek, hogy levélben alkalmatlankodom, de lehetetlennek hiszem, hogy Általad most kihallgatást nyerhessek; nekem pedig holnap el kell utaznom s az ügyek egy része sürgetős, amiért Hozzád kell fordulnom.

Először is Láng Lajos barátunk ügyében fordulok Hozzád. Ő, mint tudom, Konek helyébe óhajtana tanárrá kineveztetni. Abban az esetben a mi új lapunk szerkesztő nélkül maradna, vagy pedig; hirtelen szerkesztő változás fordulna elő, ami a lap sikerét kétségessé tenné. Minthogy pedig Lángnak érdemei vannak, hogy az óhajtása teljesüljön, azért a mi lapunk rendezése érdekében nekem minél előbb tudnom kell azt, hogy a kormány mi nézetben van a katedra betöltésénél; miután Konek helyét szeptemberben már be kell tölteni.

Második ügy, melyben kegyes pártfogásodat kérem a Hontúl (éppen a fúzió lehetősége miatt, a kettős személyzet redukáltatván) elbocsátandó egyik munkatárs Frecskay János személyes érdeke.

Kérek légy kegyes, azt az igen derék szorgalmas és hűséges emberünket arra az állásra alkalmazni, mely rendelkezésre áll s melyet ő egész tehetsége és tanulmánya szerint a legjobban be tudna tölteni.

A harmadik ügy, amiért Kegyességedet igénybe veszem, Káldy Gyula zeneiskolai tanár dolga. Neki felmondatott; — az igazgatóság által, holott Általad lett kinevezve. Ő igen jó énektanár, hivatásának mindég megfelelt, tizenkét év óta szolgálja ez intézetet s nekem igen jó barátom. Azért esedezem Nálad, kegyeskedjél őt vagy állásában meghagyni, vagy ha ez nem megy már, valami nyugdíjban részesíteni, vagy minden lehetőségek fogytán legalább érdekeihez mért végkielégítéssel abfertigolni.

A negyedik dolog, a balatonfüredi Szeretetház ügye; de ez már hosszabb história, mintsem hogy röviden rezümálni lehetne. Az ügy miben állásáról úgysis fogsz majd illetékes közegetől részletes tudósítást kapni. Addig is ajánlom kegyes pártfogásodba az intézetet, mely rögtöni segílyre van szorulva.

A végső kérésem pedig saját személyes ügyemben intézem Hozzád. Ez a festő akadémia kérdése. Létre jön-e az az idén? Eljön-e Benczur igazgatónak — és végül lesz-e abban a tanintézetben az én leányomnak helye, aki már a Székely alatti festőiskolában a kurzust bevégezte s akit abban az esetben, ha itt nem folytathatja művész kiképeztetését, máshová kellene küldenem.

Kérek légy kegyes nekem ezekre az alkalmatlankodásaimra óhajtott kedvező választ adni.

Mindenkorra maradok
igaz híved és kész szolgád

Jókai Mór.

Budapest; 1882. aug. 5.

A gondviselés szerette kiválasztottját s belemártogatta minden gyönyörűségbe, amit magának e földi pályán kigondol-

hatott. A trófeák, koszorúk, díszalbumok, aranytollak, melyekkel tele van a lakás (fele az asszonyé), talán már untatták, a zúgó éljeneket elfelejtette, a »zajos derülségek« hétköznapi villanyozó szerekké váltak, de volt még egy, mely annyi fejet elszédít, melyre a nagyúr is epedve gondol, mely egy miniszter vérét is sebesebb csörgésre hajtja — az udvari kegy, amelyből kiereszkedő sugarak süssék és melegítsék. Egy udvari estélyen összejött József főherceggel, ki igen kordialisan ismerkedett meg vele s felemlegetvén egymás közt a világ romlandóságát, mint afféle bús magyarok sopánkodtanak, hogy hejh, kivesztek már az igazi mulatságok, nincsenek már azok a jóízű búcsúk, névnapok, szüreti dínomdánók, mint azelőtt.

— No, hát tudja mit — mondta a főherceg —, jöjjön el hozzám Alcsutra szüretre. Hát csinálunk valamit.

A következő évben aztán el is ment Jókai és hetedhét megyére szóló mulatságot csapott a főherceg a legnagyobb magyar költő tiszteletére egy pár napon át.

A királynénak már azelőtt is kedvenc írója volt s a »Szerelem bolondjai« óta minden regényét vagy elvitte, vagy elküldte neki.

1884-ben Rudolf királyfi, aki vonzódott a tudományokhoz, különösen a természet- és földrajzhoz, elhatározta, hogy egy nagy munkát létesít írásban és képben, az ő leendő államairól, s erre nézve Jókaival tanácskozott elsősorban, mint olyannal, akit e feladathoz munkatársul kíván megnyerni.

Egy ilyen könyv szükséges volt, mint a falat kenyér, kivált magyar szempontból, mert egyetlen munka sincs, mely az országot tüzetesen ismertetné, a Lügewackerek kedvükre hazudozhatnak hetet-havat, akár csak a Kongó-államok belsejéről. Jókai tehát két kézzel kapott az eszmén, de a szerkesztés vezetésére csak abban az esetben vállalkozott, ha a »szűkebb hazát«* nem teszi egy kalap alá Ausztriával, hanem külön szerkesztőség külön könyvekben ismerteti.

*Jókai ti. a »tágabb hazát« kifejezést használta egy bécsi felolvasásában; amiért otthon sokat támadták.

A korona örököse elfogadta Jókai álláspontját s 1885-ben megindult a nagy munka, mely tizenhét évig tartott s a királyfit olyan közeli viszonyba hozta a magyar tudóssokkal, írókkal és a magyar kultúrával, aminő közel még egy Habsburg se volt.

A szerkesztés apró-cseprő bajai s a magyar és német kiadás közti egyöntetűség gyakori ülésezéseket tettek szükségessé, melyek részint a budai várakban, részint az Akadémiában tartattak a királyfi elnöklésével, ki jártassággal s élénk elmével vezette a tanácskozásokat és dacára annak, hogy azokon Weilen udvari tanácsos, az osztrák rész szerkesztője is részt vett, mindig magyarul. Sok kényes kérdés is merült itt fel, kivált a történelmi résznél, melyekben Jókai férfias bátorsággal állt helyt a nemzeti érzések szolgálatában. Különösen a magyar szabadságharcok előadásánál és képeinél fordultak elő ellentétek az udvari és a nemzeti észjárás közt, amelyekben dönteni kellett. Jókai egy ízben magának a leendő királynak tollából fakadt bevezető cikkben töröltetni kívánta azt a megjegyzést, hogy a magyarországi románok a régi rómaiak leszármazottjai. Jókai valóságos tüzzel szólalt fel ez állítás ellen, még a Jókainál szelídebb Nagy Miklós, a magyar rész viceszerkesztője is ellenezte, de a trónörökös ragaszkodott hozzá s azzal ütötte el a vitát: »Lehet, hogy nincs úgy, de nekik örömet okoz s nekünk nem kerül semmibe.

A királyfi korához képest hideg eszű ifjú volt. Nyílt és szabad szellemű, aki azonfelül — sok jel mutatja — ösmerte a szelek járását. Nem állt mereven se az osztrákok, se a magyarok részén. Egyszer a munka költségeiről lévén szó, melyeket a kvóta arányában viselt a két állam, azt találta a bizottság, hogy valamely tételnél az osztrákok a mi hátrányunkra csúsztak ki az őket illető teher alól; határozatba ment tehát, hogy átiratilag kell megkeresni Becket, az osztrák államnyomda igazgatóját, hogy a tételt a kvóta értelmében hozza rendbe.

— Ne bántsák — szólott közbe a királyfi. — Bizzák ezt rám. Mert ahogy én ösmerem Becket, ha önök írnak neki, Beck nem teszi meg, már csak azért se, hogy a magyarokat bosszantsa.

A trónörökös, ki azelőtt keveset fordult meg az országban, most gyakori vendég lett itt. Két sport vonzotta ide. Azelőtt minden két évben legfeljebb egy medvevadászatra rándult le egy pár főherceggel, néhány görbe napot élt itt át az egy király, egy cigány módszerében, most már más mulatozás is kínálkozott: az egy király, sok cigány — a szerkesztőségi gyűlések, melyek, mint minden magyar dolog, egy nagy áldomásívással kezdődtek az Angol királynőnél.

Akárhányszor lejött most már a trónörökös, Jóka! ilyenkor a peronon várta s miután a kettőjük közötti jó viszony folyton erősödött, joggal tarthatta magát a királyfi kancellárjának. A trónörökös annyira megszerette, hogy sokszor bizalmas magámdolgaiban is tanácsával élt s akárhányszor felsürgönyözte Laxenburgba vagy ahol tartózkodott. Mindez hízelgett a költőnek, ki igazi meleg éghajlati növény volt. Csak szeretetben tudta a szirmait kibontani, életföltétele ezért, hogy a környezete szeresse, dédelgesse és hogy a távoli pontokról is folyton csiklandozzák a napsugarak, vagy alulról, vagy felülről, de még legjobb, ha mind a két helyről.

Az udvar kegyei elkápráztatták. Élvezte a népszerűséget és dicsőséget minden formájában. Elmondhatni, hogy élete verőfényes volt s ami kis árnyék belevegyült, az szót sem érdemel a fényhez képest.

Látván az udvar kegyeit, az udvari emberek vetélkedve keresték a vele való érintkezést. Károly Lajos főherceg és Koburg herceg szívélyes viszonyt tartottak fenn vele és ez a nagy ember oly gyengeségekkel volt megbélelve, hogy az előkelőknek ez a kicsiny értékű leereszkedése boldoggá tette s olyan hálát fakasztott szívében, mely gyakran sodorta fél-szeg helyzetekbe.

Zajtalanabbul sohasem folynak évei, mint most. A küzdelmek véget értek. A rendezett anyagi viszonyok közt Jóka! né lelki egyensúlya is helyreáll. «Coriolan anyja» sokkal szelidebb most, mint a szerencsétlen sárga házban volt; már csak egy életfeladatot lát: Róza kisasszony kiképzését és jövőjének némi biztosítását. Ezen munkálkodik éles asszonyi ravasz-sággal s hogy tervét kivihesse, sokat enged férjének, sőt még hízelkedik neki, már amennyiben arra egy hősnő képes.

Rózánál a festészetre mutatkozott nagy hajlam, elhatározták tehát, hogy »apja« elviszi Münchenbe, ahol magasabb kiképzést nyerjen. Így került Róza Münchenbe, ahol nagy előmenetelt tanúsított, úgyhogy »A löcsei fehér asszony«-hoz 1884-ben már ő csinálta az illusztrációkat, amelyekkel Jókai boldogan dicsekedett.

Az öregek tehát csak ketten maradtak és most már csendesen éldegéltek, akárcsak Philemon és Baucis, de nem minden változatosság nélkül. Jókainé az öreg asszonyaival mulatozott, Jókai a múzsájával. Ez idő szerint a Székelyföldre vetette magát. Megírta a Nemzetben a »Bálványos vár« című regényt, egy kis pogánykori magyar mitológiát szedve össze, utána a »Damokoszok«-at. És képviselőnek is ott lépett fel a témái közt, az ilyefalvi kerületből hozván mandátumot. A mindenféle zsirokkal megkent furfangos Császár Bálint vezette roppant ügyességgel a választást.

Ezekre az időkre esik Jókainé ötvenéves jubileuma. A délceg matróna fönséges szavaiata még egyszer utoljára megcsendül a Nemzeti Színház deszkáin egy zúzmarás decemberi estén, még egyszer felhangzanak a tapsok, hull a virág-erdő s ezzel végképpen eltűnik a szemek elől.

Még ugyan lesz december 8-án egy ebéd a Szikszay emeleti termeiben, melyre megérkeznek a koszorúk és üdvözlések az ország minden városaiból, az utolsó hódolat az öreg Gertrudisnak, de ezt már csak meghívott vendégei fogják látni. És megérkezik az aranykereszt is Bécsből a királytól. Elhangzanak a lapok dicsérő cikkei a magyar Ráchelről s ezzel vége van. Jön a magánéletnek csendessége. Az öreg élősködő barátnék otthon és az apró-cseprő napi bajok. Kong a nagy lakás, mint egy kietlen pusztaság. Valami hiányzik belőle. Az a kék szemű kisleány, a két szőke hajfonattal. Mikor még itthon volt, eleget korholta, mustrálta Jókainé, nem mintha nem szeretné, de mert olyan rossz természete volt — most váltig visszakívánta. Alig várja a leveleit. Ha egy-két napig nem ír, aggódva búvik össze a két öreg, eltűnődve, mi történhetett azzal a gyerekekkel? Jókai most is a régi, otthon ülő ember, ki bezárkózva tágas szobájába, fel s alá járkálva gondolja ki és írja regényeit. Évek múltak el anélkül, hogy valami rendkívüli történék. Egyik nap

hasonlít a másikhöz, csak abban különbözik, hogy néha ő veri meg Tiszáékat a tarokknál, néha meg őt Tiszáék. Mindamellet száguld az idő; hogy egy év megint elmúlt, csak azon veszi észre, mert Hegedüs né új papucst vagy házisapkát nyújt át neki a nevenapjára, amit oly flegmával fogad, mint egy maharadzsa az évi adót, vagy hogy a »Monarchiá»-ból egy új kötet készült el megint.

E látszólagos csendben, egyedül ülnek, esténként a tüsök ciripelése mellett, osendes ebédlőjükben a Sándor utca 36. számú házban, melybe a Kerepesi útról költöztek, hol Jókai hangulatára nyomasztóan hatottak az elvonuló temetések; az asszony, mint a pók, szövi a maga finom munkáját, ezerszer is felemlegetve különböző alakban, hogy mi lesz a szegény kis Rózából, ha majd ők elmúlnak? Valamit tenni kellene érte. Férjhez nem megy soha. De ki is venné el? Neve sincs szegénykének. A művészetnek fog élni — de hát eltartja-e majd a művészet? Istenem, istenem, csak ez a nehéz kő ne volna a szívemen! Ez volt a rendes napi téma. A költő elérte, de határozataiban habozó. Az ő lelkét is nyomja ez a kő, de másfelé vannak kötelezettségei, mégpedig nemcsak az isten, de a törvény előtt is. Az 1850-iki szerződés a testvéreivel még mindig érvényben van. Jókai szívesen bizonyítaná be szeretetét Róza iránt, de miként határozza rá magát, ha ezzel szeretetlenséget s kötelesség-megszegést tanúsít Károly és Eszter gyerekeivel szemben? Különösen az Eszterre való gondolat tartja vissza. Eszter özvegy lett 1882-ben s Vály sógor éppen nem hagyott kincseket. Eszter, az igaz, nem kér és nem kíván semmit, Károly és leányai még kevésbé, de hát az írás megvan és azt nem lehet meg nem történtté tenni.

Sokat tűnődött ezeken álmatlan éjszakákon, anélkül, hogy valamit határozna. Bízta a megoldást az időre.

S az csakugyan meghozta. Róza 1886-ban két évi távollét után hazajött az öregeket meglátogatni. Pompásan telt el a nyár a Svábhegyen és Füreden, már éppen vissza kellett mennie a tanulmányait folytatni, mikor valami tapintatlan barátnéja felvilágosítá születése felől. Az okos Róza már mint gyermek is sejtett egyetmást.

Sírva rontott be nagyanyjához, hogy tudni akarja a színvalót: »Ti nem vagytok az én szüleim«.

Az öregasszony fölfedezve látván a féltve őrzött titkot, egy drámai jelenetben végre meglágyította a Jókai puha szívét, ki a szcéna hatása alatt rögtön intézkedett, hogy Rózát a törvényes formák között örökbe fogadják, ami szeptember folyamán 1886-ban simán és csendben meg is történt. Jókainé így kiáltott fel az okmány aláírásakor: »Most már boldogan halok meg!«

Róza másnap visszautazott Münchenbe, hogy onnan eltávozva, Párizsban töltsön még egy évet, hol Munkácsy Mihály irányítólag hathat további kiképzésére.

Hanem a sors másképp akarta. Alig volt Münchenben két hétig, mikor a Jókai sürgönye haladéktalanul hazaszólította: »Anyád tüdőgyulladásban fekszik, gyere haza.«

Nyirkos, utálatos novemberi napon hült meg Jókainé. Valami jelentéktelen kelés támadt a hátán, vizes ruhával borogatta és így ment ki. Egész délután panaszkodott aztán, hogy nem jól érzi magát, este rázós hideg ágyba döntötte, de ez fel se tűnt, mert már akkor oly gyakran betegeskedett, hogy csak rövid időközökben volt ágyon kívül s minden kis bajában olyan türelmetlen tudott lenni, mintha a halállal vívódnék; orvost csak másnap híttak hozzá, aki tüdőgyulladást állapított meg. A baj komoly volt és Jókai többet nem távozott el betegágya mellől, csak pillanatokra dőlt le felöltözve éjjel a szomszéd szobák valamelyikében. Róza hazaérkezvén megosztotta vele az ápolást. Minden attól függött az orvosok szerint, hogy a gyulladás átmegy-e a tüdő másik szárnyára? November 16-án volt a krízis. Jókai gyakran bement szobájába e napon s a látogatók közül többen, akik aggódva utána leskelődtek, látták őt térden állva imádkozni, ahogy kisfiú korában imádkozott. A krízis mérlege jóra billent. A láz alább hagyott. »Betegünk meg van mentve, dicsekedtek az orvosok. Nagy volt az öröm a családban és csak most vették észre, mennyire ki van merülve Jókai az idegek túlfeszítése és a virrasztások miatt. Az orvos szigorúan megparancsolta, hogy ápolónőt fogadjanak és ők maguk pihenjenek éjjelenként. A beteg egyre javult, 18-án este lázmentes lett, mosolyogva beszélgetett környezetével, tervezgetve egyet-mást, az orvosok másnap kijelentették, hogy holnap már el is hagyhatja az ágyat egy kis időre. Ez éjsza-

kán csak egy ápolónő volt mellette, lestróftolt petróleumlámpa báyadt fényénél ülve ágya fejénél. A beteg osendesen aludt, szabályos lélegzettel, párnái közt. A osaládtagok, Jókai és Róza a szomszéd szobában pihentek. A siri esőndben, melyet csak a szél rohamai szakítottak félbe, amint megrázták a jégvirágos ablakokat és a kályhában dudorásztak, ott ül letapadozó szemhéjakkal az ápolónő, egyszerre fölpillant s rémülten látja a gyérvilágítású szobában, hogy Jókainé végig lépdel a szőnyegen különös halotti köntösbe öltözve, melynek uszálya a padlót söpri.

— Nagyságos asszony! — sikolt fel megriadva. — Jaj mit tett a nagyságos asszony! Istenem, istenem, mit tett!

A kiáltásra befutnak a mellékszobából Jókai és Róza is. Az ápolónő reszket mint a nyárfalevél, zavartan, halálra vált arccal bámul az ágyra.

— Mi baja? Mi az? Mi történt?

Az ápolónő nem bír a rémülettől szóhoz jutni: az ágyban nyugodtan alszik a beteg.

— Jaj — suttogja azután, a szögletbe vonva őket —, láttam a nagyságos asszonyt végiglépdelni a szobán halotti köntösben s amint rákiáltok, veszem észre, hogy mozdulatlanul alszik mellettem. Vízió volt. A nagyságos asszony, tessék nekem elhinni, még fog halni.*

Jókai roppant haragudott az ápolónőre, aki bolondokat álmodik, de azért hitt egy kicsit, babonás volt, többé le nem feküdt és nyugtalankodva hússzor is bejött a szobába az éjen át. Az ápolónőnek csakugyan igaza lett, Jókainét, mikor már minden veszélyen túl látszott lenni, szélhűdés érte a hátgerincén és november 20-án hajnalban 4 óraker meghalt.

Jókait teljesen összetörte ez a katasztrófa. Szinte hihetetlen volt, mennyire egyedül érezte magát a világban ez asszony nélkül, aki vezetője, kínozója és gondviselése volt egy személyben. A hosszú megszokás okozta a nagy hiányt, s jósága, hálája utólag kezdte fölkesíteni olyan tulajdonokkal is, amelyekkel nem bírt. Fantáziájának rémliátománys zsilipjei megint megnyíltak s éjjelenként mindig vele foglalkozott, vele beszélt, sőt már hallucinációkban szenvedett.

* Fesztyné a „Jókai háza” című jegyzetéből.

Róának vele kellett hálni egy szobában, hogy élő lényt tudjon maga mellett, ami idegeit annyira csillapítsa, hogy Majmuna álomtündér legalább félórákra helyet cserélhessen a holt feleségével.

Sajátságos lelki állapotban volt, félt az éji álmoktól, vízióktól, de nappal is beléjük merült; nem akart egyébbel foglalkozni. Valami transzcendentális erő készítette, hogy dőzsöljön a kínban. Róza rávette egy olaszországi utazásra, hogy az emberek, bútorok közül kiragadja, melyek feleségére emlékeztették, de ő az úton is a feleségére gondolt s róla jegyeztetett, munkát szándékozáván fölöle írni »Utazás egy sírdomb körül« címmel.

A munka megjelent, egyike gyengébb dolgainak, tele érzelgős, egészségtelen sopánkodásokkal. Sokan szentimentalizmusnak, sőt tettetésnek tartották e keserveket, pedig valóság volt ez. Annyira legyötörte lelkét-testét a szenvedés, a sok virrasztás, az idegesség, az álmatlanság, hogy az olasz útban a szállodákban le kellett venni a kocsiról s hordszéken vitetni fel a lépcsőkön, mint egy magával tehetetlen beteget, nem evett semmit, nem beszélt senkihez. Úgy cipelte magát az erős lelkű Róza, mint egy poggyászt. Csak utóbb Nápoly kék ege alatt jött némileg magához s kezdett újolag érdeklődni a világ külső jelenségei iránt.

Róza gyöngédsége, okos, szórakoztató társasága gyógyító balzsam volt; az öreg poéta lassan-lassan gondviselését látta e gyermekben s vakon engedelmeskedett neki: »Jól van, nagyanyám! Úgy lesz, ahogy te mondd, nagyanyám«. Hova-tovább mind több befolyást nyert fölötte, mint ahogy nyert volna akárki, aki vele bíbelődik. Mert az volt a sorsa, hogy vitessék, tehát vitetett. Szerette, ha egy kicsit hízelegnek neki, de nem bánta, ha parancsolnak. Csak egyet nem szeretett, ha untatták. Untatni nem volt őt szabad, a tömjént beszítta élvezettel, a jármot cipelte megadással, de az unalmat lerázta. Voltak dolgok, amelyeket unt, voltak szokásai, apró hiúságai és vágyai, melyekhez nem volt szabad nyúlni. Aki ezeknek a kulcsát bírta, azé volt az uralom is fölötte.

Hazaérve, Róza egyszerűsítette a háztartást, a nagyanyjáról maradt fölösleges ékszereket pénzzé tette és terheket törlesztett, a balatonfüredi villa is eladatott, mint szintén

fölösleges, nem kell tőle adót fizetni és a kert fenntartására költeni, új célszerűbb, olcsóbb lakást rendezett be ugyancsak a Sándor utcában a költőnek, ahol szabadon jöhettek hozzá az ifjabb írók és hírlapírók is, kik iránt ő már azelőtt is nagy szeretetet és nyájasságot mutatott, őket — ami talán helytelen is volt — minden válogatás nélkül bizalmasan tegezte, de azért csodálatos diplomáciával nem eresztette magához közel, csak le-leszállott hozzájuk, mint egy fejedelem — Rex Bohemiae, ha néhanapján megmutatkozik a legsűrűbb nép között. »Legislegifjabb írók közt kereste — írja róla egyik legnagyobb kritikuskunk, földije és nagy tisztelője Beöthy Zsolt — szorosabb irodalmi pártfeleit, kiknek lelkesedése épp annyira hízelgett hiúságának, amennyit ártott hírének.«

Hogy keresett volna ily pártfeleket, arra nincsenek nyomós jelek, de hogy túrta és legyezte az őt tömjénező ifjú nemzedéket, az kétségtelen. Az ifjak lelkesedése ő iránta pszichológiai okokon nyugszik, hiszen senki sem állott oly közel az ifjúsághoz, mint ő. Akikben valami tehetségek lapangtak, lehetetlen hogy azokat ne az ő regényei hozzák leginkább hullámvásba. És végre is ő volt annak a toll erejéből támadt nagyságnak az elevenen látható mintája, aminőnek minden borzas riporter és fűzfapoóta magát megálmodhatta. Egy földi isten a fiúknak. Egy alak, aki magasabban áll, mint a miniszterek, de ők magukhoz mégis közelebb érzik, mint akár egy kereskedősegédet.

Más megítélés alá esik azonban az ő különös érintkezése azokon a helyeken, ahol az írók és hírlapírók tömegben jelentek meg, vagyis a parazitáikkal együtt. Úgy ült itt Jókai, mint Jupiter az Olimpon. De nem volt rátartó egy csöppet se. Tenek szólitott mindenkit, bizalmasan megrázta a feléje nyúló kezeket, megölelgette a hozzája tódulókat, néha meg is csókolta, anélkül, hogy tudná ki volt ez vagy amaz. Ez bizonyára ártott neki, mert az önértetesebb fiatal írók kiábrándultak sokszor éppen emiatt a Jókai-kultuszból, kevés súlyt fektettek baráti érzelmeire s csakhamar komédiásnak tartották, mert a földi társadalomban, hol minden a helyes megkülönböztetésekben alapszik, ez a modor nem volt mondható természetesnek. E földön és fölötte csupán a nap sűt egyformán mindenkire.

Hogy minek lehetne minősíteni Jókainak ezt a legalábbis ízetlen szokását, nehéz eldönteni. Talán a családban képzelte itt magát, családjának vett itt aprót, nagyot? Talán a parlamenti világból hozta ide a Balkán-ízű tegezést és tartalom nélküli álmelegséget hatványra emelve? Lehet fejedelmi nonchalance: Nekem semmibe se kerül, nekik örömet okoz. És végre nem lehetetlen, hogy bizonyos apostoli magaslaton érezte magát, mint Hugo Viktor és Tolsztoj. Ezek mindenkéhez egyformák. A gonosztevőkhez is; muzsikhoz, úrhoz, szolgálóhoz, rabhoz. De a királyhoz is. Jókai ellenben fölfelé hajszálnyira tudta, miként helyezkednek el a társadalmi létrákon a magas és legmagasabb uraságok s kitűnően különböztette meg a vonalakat.

Egészen véve pusztán kicsiségről van szó. Válogatás nélküli szeretete inkább annyiban érdemi meg a megbeszélést, mert könnyen arra a gondolatra vezethet, hogy azért nem értékelte a szeretetét, mert bizonyosan senkit sem szeretett. Ha szeretetet mutatott, nem érezte, hogy ad valamit. Hiszen ezzel is csak magát fosztotta meg bizonyos eszközöktől, melyek az életben oly szükségesek egy kimagasló ember számára, mint az uralkodónak az érdemjel-kazettái.

Egy meleg kézszorítás Deák Ferencről annak idején fölért egy címmel. S amely fiatal író Vörösmarty, pedig mindennapos volt az írók tanyáin, bizalmasan letegezett, az nem cserélt volna aznap egy háziúrral. Jókai nem bírt ezekkel — ő egy csapásra diszkreditálta azokat.

De ő nem is kívánt ilyesmit, ő maga módja szerint élvezte kartársait és tisztelőit, az ifjú nemzedék hódolatát, mint ama mámorokodó görög, ki le-leszállott a garádiesokon pincéjébe és nem kóstolta sorba a borait, melyek ott álltak kisebb-nagyobb hordókban, hogy valamelyiknél megállapodjék a hébérrel, hanem csak a hordók közös aromájától ittasodott meg.

Felette érdekesekek voltak az írói összejövetelek, gyűlések és lakomák, melyeken megjelent a kisebbek és a névtelenek közt. Lehet-e igazibb hódolat a világon? A tiszteletnek és csodálatnak érzése reszket a rajta pihenő tekintetek selymén. Oh, nagyjait csak ez a bohém nép tudja elismerni. A királyi tekintély hideg dolog, a szuronyok is segítik. Az államiériak,

nagy szónokok népszerűségében van valami alattomos. De ez az igazi, ez az abszolút hódolat. Figyeljétek meg azt a csöndet, amikor Jókai emelkedik fel szólásra ifjoncai közt, megköszörülve torkát és megigazítva tekintélyes bajszát, hát van több ilyen csönd, vagy lesz több ilyen csönd addig a pillanatig, míg Gábrriel angyal a Jozefát völgyében szájához nem emeli azt a bizonyos trombitát? Nézzétek azt a hallgatóságot, a szembogaruk fölszívó-sugarait, a figyelemre ráncolt homlokokat, az orrcimpáknak reszketését — a szellemi gyönyör előtt.

De milyen tökéletesen illik be ebbe a hangulatba ez az ember! A megtestesülése annak, amit egy ünnepelt férfiú elnevezés alatt képzelni lehet. Nem azokból a nagyképű ünnepeltekből való, akik olyanok, mint XV. Lajos fivére, Artois gróf volt, ki egy fanadrágba emeltette magát otthon a komornyikjai által, mielőtt nyilvános gyülekezetben megjelent s így aztán a nadrág sohase lehetett gyűrött rajta, de ő se tehetett benne egyetlen természetes mozdulatot sem.

Ilyen Artois-k bőven tenyésznek, nagyképűkkel és merevségükkel feszítve a mi társadalmunkban, fanadrágjaikban tökéleteseknek és ünnepélyeseknek mutatkozván, de Jókai más volt. Az ő ünnepiessége nem csinálmány, az egyenesen a természet produktuma testileg és harmonikus a lelkével, minden pórúsán élet ömlik ki, de egy más élet, mint a közönséges halandóké. Igazi nagyuras modora volt. Keskeny, hóféhér kezei és az a rózsás, üde teintje, mint egy gyermeké, hozzá azok az ártatlan tekintetű, mélységes kék szemek! Mindenből látni lehetett rajta, hogy nagy ember. Nehéz lett volna megmagyarázni, miért — hiszen szerény volt, úgy ült a sokaság között féloldalra hajló, parókás fejével, mintha restellné, hogy ennyi okos ember közé tolakodott és mégis érezni lehetett, hogy ez Jókai és hogy Jókai csak ilyen lehet.

A temetés utáni néhány hónap alatt esztendőket öregedett. Egészségi állapotának cinozurája, mint ő mondá, a nyaka volt (talán azért, hogy kálvinista ember), betegségénél csodálatos módon megvékonyodott. Csak a csontok zörögtek rajta, mikor visszatért és járni is alig tudott. De ez nem sokáig tartott, az új lakáson a zavartalan nyugalom visszahozta erejét, Valóságos idilli élet volt ez. Leány és apa verse-

nyeztek, hogy egymásnak örömet okozzanak. Róza Jókainak hitt társaságot, írókat, akiket ő szemelt ki, Jókai pedig Rózának hitt festő-»kollegákat«, hogy ő se unja magát. Kedves nyílt házat vittek. Néha ott marasztották vendégeiket vacsorára is vagy Rózát kísérte el színházba, hangversenyre s olyankor bosszús dörmögéssel jelenthette a klubban Nedeczky Tiszának: »A ritmuscsináló, úgy látszik, ma megint női szolgálatban van«.

Mondani se kell, hogy mindig dolgozott és tervezett. A munkát már annyira megszokta, hogyha írószerek nélkül egy puszta szigetre került volna, a szokott órában talán egy vesszővel a homokba írta volna be a maga napi adagját. Most egy drámát írt, »Keressd a szíved« címen. Ha vendégek voltak is Rózánál, el-ellopózott íróasztalához fejfájás vagy más ürügy alatt (a Múzsza mégis csak első személy), de talán egy más mitológiai alaknak is kedvezett a múzsán kívül, annak a kis kövér szárnyas fiúnak, aki azzal a bizonyos nyíllal okvetlenkedik mindenfelé, úgyhogy míg ő a »Keressd a szíved«-en fúrt-faragott, addig a szomszéd szobában két szív egymásra talált.

A csinos, már jeles nevű Feszty Árpád éppen Párizsba volt menendő hosszabb időre, búcsúzni jött s eközben szóból szó lett, némely szóból piros szín lett (Róza elpirult), a sok szóból végre szerelmi vallomás lett, és hogy akar-e Róza a felesége lenni? Róza kijelentette, hogy annak egy nagy akadályja van, ő nem mehet el Párizsba.

— Hát akkor én se megyek — ugrotta át az akadályt Feszty.

— De én a Pápit el nem hagyom.

— Jól van, együtt lakunk a Pápinál. Most még csak vele kell beszélünk.

Fölkeresték nyomban a dolgozó asztalánál s előadták neki úgy, amint volt, hogy mit szól hozzá. Végighallgatta csöndesen, komolyan s azután szokott pajkos humorával így szólt elmosolyodva:

— Steht suba, steht frakk. Ne féljetek, míg az öreget látjátok!

Azzal megölelte őket szeretettel és a többi az már csak forma.

A forma is megvolt rövid idő múlva Fiumében, hol az esküvő után fényes lakomát adott Jókai fiumei barátainak és tisztelőinek és az esküvőn megjelent rokonságnak. A lakoma végeztével, mely egy kis vagyonba került, minthogy olaszországi nászútra voltak onnan indulandók, egy zacskó aranyat adott át a »gyerekeknek« egy pazarló nábob döllyfős hangnyomatával:

— Azt akarom, hogy semmiben se lássatok az úton szükségét. Csak egyszer élvez ilyet az ember.

A »gyerekek« később kibontották a zacskót, hát volt benne tizennyolc Wekerle-féle tízfrankos arany,* ami a harmadik állomásig se elég Fesztyéknek.

Míg a fiatalok rózsában utaztak a szép hosszúkás Olaszországban, addig az öregúrnak csak tövises jutottak.

A »Keresd a szíved« drámával elkészülve, a Nemzeti Színházhoz nyújtotta be, de gróf Keglevich István intendáns, dacára a kedvező bírálatnak, mivelhogy egy kis ártatlan osztrák-magyar viszályról van szó a darabban, nem engedte előadásra kitűzetni. Jókait ez nagyon bántotta.

A sajtó megtámadta Keglevichet, mire az ilyen nyilatkozatot küldött be: »Nem akarnék oly helyzetbe jutni, hogyha a király kedvet kapna a színházba menni, nekem kelljen kérnem, hogy ne tegye«. Keglevich már akkor végzetes vágyat érzett ahhoz, hogy kiélezett fegyverekbe rohanjon.

Jókait ez még jobban bántotta, mert rossz hírbe keverheti az udvarnál.

A sajtóban pedig ebből a magból kikelt a vihar oly elemmentaris erővel, hogy sok huzavona után Keglevich mégis kénytelen volt előadatni a darabot — de az bizony nem tetsetett.

Ami Jókait aztán a legeslegjobban bántotta.

* Ezt az intim adatot Bródy Sándor jegyezte fel annak a bizonyosságául, hogy Jókai mennyire nem ismerte a pénz értékét.

TIZEDIK FEJEZET

RÓZSASZÍN PÁRÁK

Ott volt hatvankét éves korában megint az első szerelménél, a festékek közt. Csakhogy most Orlay Petrics helyett két festővel lakott, egész nap képekről, mesterekről, új színekről, új iskolákról, képtárgyakról, plein air-ről, szecesszióról folyt a beszéd. És hát ez is szép világ, — csak egy barázda választja el az övétől.

Nem unta ő ezt: sőt némi hasznát látta, hogy piktorok közé került. Feszty sok érdekes dolgot csinált és ahová lehetett, mindenütt beprotezsálta a Pápit. Ott van például a II. Ulászló király udvarában, mégpedig országnagy a Werbőczy kíséretében az igazságügyi palota freskóin. Látható egyebütt is. A bejövő magyarok osapatában is ott ficáncol egy makrancos lovon a Munkácsy Mihály ecsetjével megelevenítve. Eleget ment már ő előre a maga művészetével, most meg már hátrafelé vitték még messzebbre egy másik művészettel.

Hanem már nem volt őneki arra szüksége. Annyi nyom van már ő utána mindenütt, hogy egy-kettő fel se tűnt. Minden nagy magyar városban van egy Jókai utca, a gimnáziumokban sok helyütt Jókai-kör, az intézeteknél Jókai-alapítvány, a kirakatokban Jókai-kalap.

És hát túl volt ő azon, hogy dicsőség számba menjen, ha jeles piktorok megörökítik. Azt a stációt elhagyta már.

A híres ember a közönséges piktúráknál kezdődik, a cinkografiánál; képes lapok közlik az arcképét, társadalmi állása és a hírnév mekkorasága szerint, vagy az első lapon vagy beljebb, ha az illető öreg professzor, annál inkább a vége felé. A második fokozat a karikatúra. A komoly kép lehet konvencionális szokás is (arany menyegzőjét megért tanfelügyelő), a gúnyrajz azonban biztosan megmutatja, hogy

a karikírozott egyén tényező az aktuális közügyekben. A karikatúra tehát nagyobb dolog, de még nem a osúos.

A torzképrajzolóktól átveszik az embert a nagy piktorok, Benczurok, Horovitzok, a hírnév egy magasabb fokára, amikor a téma hozzájuk méltóvá nő, mikor a téma éppoly halhatatlan, mint a mester. Hiszen a milliomost is lefestik jó pénzért, de ezeken a képeken csak magok a piktorok vannak megörökítve. A mi hőünket ingyen vésik rézbe, metszik acélba, festik olajba azzal a tudattal, hogy a történelmi képtárák, múzeumok megveszik valamikor. De még ez se a osúcs hősünkre nézve.

A nagy festőktől vissza kell térnie újra a rosszakhoz és kicsinyekhez, akik odapingálják a cukorkadobozokra, a tisztelőtélére adott bankettek menüjére, a mázolókhöz, akik a kávéházak, borbélyműhelyek cégtáblájára fencselik fel — és ez az igazi nagyság. A Munkácsy vagy Benczur ecsetjeit kiállja a kisebb kaliberű celebritás is, de hogy egy borbélyműhely cégtáblája tönkre ne tegye, ahhoz egy Petőfinek, gróf Andrássy Gyulának vagy Jókainak kell lennie.

Ezt a körutat végzi az emberi nagyság a piktúrákban. Jókai ezenkívül olyan kiágazásokban is részesült, hogy a 70-es években üzleti élelmességéből ráfestették más híres társával a kártyákra is és a szentkorona alá tartozó országokban bizonyára ekkor foglalkoztak vele a legjobban.

Özvegysege első szakában jóval kevesebbet írt mint azelőtt, s amit írt, se hasonlított előbbi érdekfeszítő, költői szépségektől duzzadó, bájosan gördülő regényeihez, a »Szerepre mind a vérpadig«-hoz, melynek tárgyát Ocskay kuruc brigadéros árulása és a Tisza Ilonához való szerelme képezi, sem »A lősei fehér asszony«-hoz. (Mióta kassai képviselő, rendszeren felvidékről szerzett tárgyakat.)

Úgy rémlett az első két esztendőben, hogy nem minden ok nélkül kiáltott fel neje holttesténél: »Meggzúntem író lennie—valami két évig nem találta meg azt a hangot, amelyen írni szokott. »Az utazás egy sírdomb körül«, valamint a »Keresd a szíved« felette gyenge dolgok. »Lenozi fráter«, mely 1888-ban jelent meg, a fiatalkori zsöngéinél is rosszabb, míg »Aki a szívét a homlokán hordja« nem is emlékeztet Jókaira. »A három márvány feje«, melynek meséjét Thallóczy Lajos

hozta neki Dalmáciából, szintén nem az erősebb munkái közül való.

Aggasztó hírek kerekedtek szárnyra az írói körökben, hogy Jókai zsenije megcsappant, amit úgy szoktak kifejezni, hogy »kiírta magát« s a közönségbe is kezdtek beszivárogni, midőn végre megjelent »A lélekidomár«, mely megint régi ragyogásában mutatta be, de már ez nem szivárgott be a közönség minden rétegébe. Az ilyesmit nem is igen lehet megállítani. Ez időtől fogva feltartóztatlanul terjedett a hit, hogy a regényei már nem olyan jók. A botorul harapózó hit oka a kritika léhaságában keresendő. Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot. Egekig magasztalják hibáztatul, mindenestül a lapoknál alkalmazott ad hoc könyvbírálok, mire a sárga földig rántották le a professzionátus kritikusok, útjába akarván állni teljes erejükkel az áramlatnak, mely bálványaikat, Eötvöst vagy Keményt másodsorba igyekszik tolni őszertintük. A közönség sok évtizeden a magasztalókkal tartott, ami még inkább ingerelte vélt igazuk mellett síkra szállani. Epéjükkel aztán annyira mentek, hogy nemcsak a hibáit domborították ki minden alkalommal, hanem a nagy tulajdonaiba is belekaptak, már végre a nyelvért, az egész világon páratlan előadási bravúrját is kifogásolták, nevetségessé tevén magukat, mint Marey, aki arról írt könyvet, hogy a lovak nem tudnak jól járni s hullámvonalakban mutatta ki, miként kellene lépkedniök, hogy járásuk kecsesebb legyen. E kritikusok jobbadán elvesztették hitelüket a közönségnél, tehát nem is árthattak többé Jókainak.

Hanem jöttek-mentek az idők, kiszélesedett az irodalom, a jámbor, öreg, becsületes lapok helyett más sajtó támadt, örült versenyben terjeszkedő: nem céljuk már vezetni a közönséget, hanem csak narkotizálni. Szenzációs, pikáns olvasmányt kell adni, ez a fő. Mi sem unalmasabb egy könyvismertetésnél. Egy kis folyosói feleselés jelentősebb esemény, mintha a legnagyobb elme egy művet teremt. Hovatovább már tudomást se vesznek a lapok a könyvekről. Legfeljebb pajtáskodásból, viszonzás reményében csempésznek be néhány sort a lapoknál alkalmazott fiatal írók egymás könyvéről. De Jókainak már nincsenek lapjai, a Jókai munkatársai nem viszonzhatják immár a fiatal írók ditirambusait, tehát a

Jókai-könyvekről sincs többé ismertetés a lapokban. Nincs ennél fogva semmi földi apparátus, ami megállítsa a lábra kapott véleményt, hogy a Jókai új könyvei kevésbé érdekesek. A professzionátus kritikusok, kiknek még megvannak a papírvárai, ahonnan kiagyúzhatnak, a szemlék, tudományos és kritikai folyóiratok, akadémiai jelentések, megnyitó beszédek, magyaros tisztességgel most már enyhülnek Jókai iránt; látván, hogy a közönség igazságtalan, ők akarnak lenni igazságosak, látván, hogy a fiatalságnak, ha nem is halt ki a lelkesedése, de megfogyott a terrénuma, amelyen neki tüzeket gyűjthasson, ők maguk térnek át a tárgyilagos kritikára s midőn a Péczely-díj először került kiosztásra 1890-ben, az Akadémia »A tengerszemű hölgy« című új regényét koszorúzta meg.

»Írói erényei fényesen nyilatkoznak benne — mondja az akadémiai jelentés —, s olyan elbeszélőt mutatnak, ki korunk egész irodalmának legjelesb prózai epikusai közé tartozik. Egyes rajzainak, jeleneteinek mély hangulatossága lángeszűségéből ered. A költő maga, ébredő fiatal koráról beszélve, mintegy összes tehetségeiben újra megfiatalodott e regény lapjain. S milyen epikai erő van Komáromságésének és a menekülő, tolongó nép riadásának borzalmasan szép képében! Ahol pedig a humornak jut helye, ott az mindig a maga ártatlan vagy groteszk sajátosságában nyilvánul, megragadva, elbájolva az olvasót.« Az egyik bíráló meg azt jegyzi meg: »A magyar költői próza ebben a stílusban lett legméltóbbá Arany János versművészetéhez.«

És »A tengerszemű hölgy«-nél is különb és érdekesebb dolgok fognak még előkerülni abból a kifogyhatatlan tinta-tartóból. »A leotungi emberké« a magyar irodalom legandalítóbb meséje, a »Sárga rózsa«, regényeinek egyik legjobbika, meg annyi más, de mindegy, a közönség véleménye már meg van formálva hanyatlásáról és terjed csendesen az élő beszéd lassú szivárgásával és nem képes azt többé megállítani sem azok hallgatása, akik eddig dicsérték, sem azok méltatása akik eddig csipkedték.

Ha vissza tudja valami szorítani egy időre, az egy szembejövő hullám, idegen népeknek előismerése Jókai iránt. Mind nagyobb dimenziókat ölt. A világhír fölvert porában látva

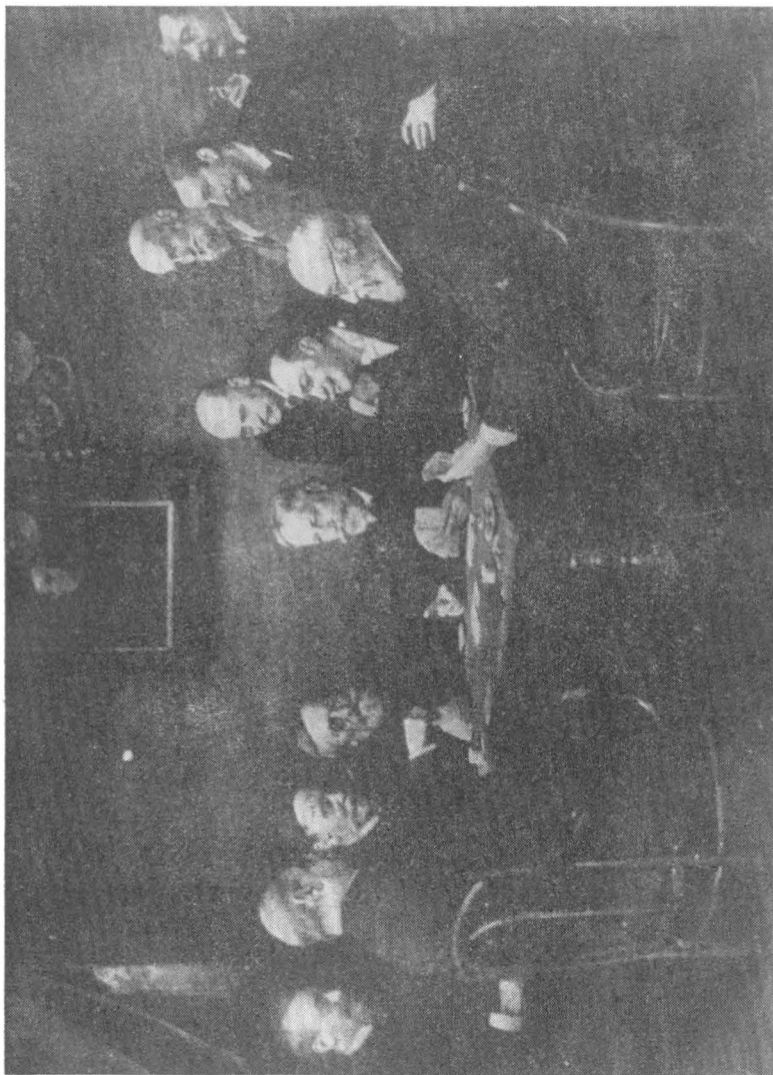
öt, magyarok szíve kevélységben dagadozik. Nagy különbség 1874 óta, amikor Németországon járt Bismarcknál, még csak néhány regénye volt közkezen s csak a kevesebb igényű hölgyek vagy a javíthatatlan regényfialók olvasták, azóta a német közönség egyik legkedveltebb írója; rendes kiadója van, *Janke Ottó* és sok ezer példányban terjeszti szerte a világon, ahol németek laknak. A német anyák és német pedagógusok szemérmes emberek lévén, azt tartják, hogy a kisasszonyok nevelése a Jókai regényeknél végződik. Angliában szintén külön kiadója van, *Jarrold and Sons* cég, mely Jókai legjobb regényeit ösmertette meg a brittekkel. Legjobban »Az új földesúr«, »The new Landlord« tetszett, Patterson budapesti egyetemi tanár fordításában. Maga az öreg Viktória is fölemlítette londoni nagykövetségnek, hogy igen jól mulatott a magyar regényen. De legtöbb kiadást »Az arany ember« (Timars Two Worlds) ért Hegan Kernard fordításában.

A British Múzeumban van egy derék öreg könyvtárnok, Nisbet Bain, aki csak úgy könyvből tanulta meg nyelvünket a saját gyönyörűségére. Ő fordította le Jókai regényeinek nagy részét. A Jarrold and Sons cég metodista. Vagyis Angliában még a kiadók is osztályozva vannak. Egyes kiadóknál csak bizonyos irányú könyveket keresnek. A Jarroldék megrendelői metodisták, minélfogva még regényekben is olyanokat adnak csak ki, melyek megegyeznek a metodista tanokkal. Az angol Jókai útját azonban ez se akadályozta. Átment az Óceánon Amerikába és ott derűre-borúra fordítják. Aranyhajfonatú missek ott, a világ túlsó végén is a Senki szigetére vagy a balatonfüredi tündérkastélyba varázsolva ábrándoznak az ő szerelmükről s ha a Yellowstone-park nyaralóinak olvasmányait elkönfiskálná egy mindenható kéz, több Jókai-regény lenne köztük, mint amennyi itthon fogy.

A franciák közé a hajlott korában is kívánatos menyecske, Madame Adam vitte be Jókait, ki Budapesten jártakor ösmertedett meg személyével s annyira-amennyire a munkáival is. Föltűnt neki az érdekes költő, ki mint egy ifjono, úgy pirult el, ha megszólította, s Párizsba érve, egy kis zajt osapott mellette szalonjában. »Az új földesúr« (Le nouveau seigneur) 1886-ban jelent meg, ezt követte »A kőszívű ember fiai« (Les fils de l'homme au coeur de pierre), majd a »Szabad-

Jókai sajátkezű rajzai a Lőcsei fehérasszony írása közben

Ferraris Viktor „Tarokk-parti” című festménye

ság a hó alatt (Le tapis vert), de sajnos, leginkább német fordítások után, megcsonkítva. Nem tettek semmi különösebb hatást e szűzies történetek, ami előrelátható volt ebben a bűnös Babilonban, hol a múzsa mint egy vizet szivattyúzó gebe örökké egyetlen kút, a házasságtörés körül kering.

Nemcsak nyugatra, hanem északra is diadalmasan vonult be költőnk, a dánok, svédek úgy ösmerik, mint otthon. A svédeknel a »De faltiga Rika« (A szegény gazdagok) 1875-ben jelent meg s rohammal bevette a szíveket. A finnek, a mi rokonaink, az apró novelláit szeretik olvasni.

S még ezzel se merül ki az ő híre. Ott állnak üvegszekrényeiben a földrészt minden népének nyelvén a művei. Török Új földesúr, szláv Új földesúr, holland Új földesúr, görög Új földesúr. Zsidó nyelven is megjelenik zsidó betűkkel. Maga »Az új földesúr« kitesz egy egész kis könyvszekrényt különböző köntöseiben.

Távolabb eső országokban csak a Kossuth, Petőfi és Jókai nevét ösmerik a 18 millió magyar lakosból. Külföldi szemlék, hírlapok azzal az elismeréssel írtak felőle, mely minden kicsinylést kizár. Elősmerték lángésznek, nagy fabulátornak, magasztalták fantáziáját, ötletességét és újszerű elbeszélői hangját. Leginkább idősb Dumas mellé helyezték, de vannak kiket Gogolra emlékeztet. Nem hasonlított különben egyikhez sem s mint költő nagyobb volt ezeknél. A kompozíció lapossága, a lélektani problémák és a jellemek gyakori elejtése miatt nem kedvence az irodalmi gourmet-eknek, de az lett volna egyéb nagy kvalifikációjánál fogva, ha eredetiben olvashatják.

Jókai a *fülével* írt, az ő nyelvezte muzsika, de csak a magyar idiómából hangzik ki. Mint a villamáram nem megy keresztül a selymen és az üvegen, nyelvének zengzetessége nem vihető át idegen nyelvekbe. A gondolatok bekapcsolásának csodás módja változást szenved az átültetésnél, a hímpor a fordítók ujjain tapad. Csak gyengeségei jutnak ki teljesen, a szerkezet, mely sokszor pongyola, a mese, mely valószínűtlen, a jellemek, melyek se nem mindig igazak, se nem mindig következetesek. Egy gyengeségeiből összeállított Jókait ösmer a külföld. S még így is nagy írónak tudja. Mit szólna, ha nagy tulajdonait is ösmerhetné?

Hát igen, e könyvek, a világba széteresztett gyermekel éppen ebben az időben, 1890 körül kezdtek visszaszállingózni diadalmasan, idegen népek koszorúival. Úszott a dicsőség sugaraiban s nem vette tudomásul, hogy itthon nem fogynak az új könyvek. És ez szerencséje — mert roppant megbénítja az elbeszélőt, ha észreveszi, hogy a közönség hidegedni kezd. Kivált, mert egyéb lehangoló dolgok is érték ebben az időtájban.

Egy téli reggelen 1889-ben a mayerlingi mulatókastélyban halva találták Rudolf királyfit. A minden rémmesénél bonyolódottabb katasztrófia megdöbentette az egész országot, mely a katonai kabátok hajtókáin túllátó derék királyt várt benne. Az eset ma sincs kiderítve alaposan és talán sohasem lesz. Az udvar szinte szembeütő ügyetlenséggel takarta a valót. Az udvar erőnek erejével öngyilkosnak akarta feltüntetni a királyfit. Istenem, mit titkolhatott? Mi rosszabb érhetne egy annyira katolikus Habsburgot, mint a király, hogy a fia önkezetől hal meg s tőle a csekélyebb intelligenciájú püspökök, saját országaiban még a harangszót is megtagadják?

Túl azon a mértéken, melyben alattvaló királya bánatából részt szakít, Jókait a szörnyű tragédia villámként sújtotta. A képviselőházból, ahova a hír január 30-án délben érkezett meg, teljesen összetörve botorkál haza. Az a szívélyes viszony, mely köztük fennállott, az autoszugesztio útján gyorsan, mint a gondolatok szoktak száguldani, olyan kapoccsá nőtte ki magát, hogy annak eltörése nem járt megrázkódtatás nélkül.

Az öregúr nem aludt, nem evett, bezárkózott szobájába s csak harmadnapra, febr. 2-án jajdult fel a Nemzetben, **„Vezércsillagom»-nak** nevezve a szerencsétlen herceget, ki országok urának született mindenféle örökösödési törvények, jegyzőkönyvek, anyakönyvek, pragmatika sanctiók és egyéb papirosok szerint, de a Végzet különös szövevényeihez képest méltóság nélkül kellett meghalnia, a szentimentális gyógyszerész-segédék halálával.

Jókai bánkódása ha enyhült is idővel, ez az emlék mindig fáj neki. S tolla mindig elsikamlott, ha ez emlékektől izzó lett. Egyik akadémiai felolvasásában azzal hozta nagy bámulatba hallgatóit, hogy Rudolf királyfi halálát, mint a világszabadságnak hozott önfeláldozását tüntette fel.

Az emberek összenéztek ijedten, hogy mi történt Jókai-val? Ez már több mint komédia!

Nem volt ez komédia. Ő azt szentül hitte. Hiszen azért merete megírni. Mert ha nem hiszi egész bizonyosan, akkor tudta volna, hogy kinevetik érte; ettől pedig mindig félt.

Az »Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képbene« patronusságát most a királyfi özvegye, Stefánia vette át, de Jókait innentől már csak kevésbé érdekli. Még ugyan tervez bele néhány cikket Komáromról, a Székelyföldről, beutazza leírás céljából Debrecent, Kecskemétet, hol nagy fénnnyel és roppant áldomással fogadják: az utóbbi helyen régi tanuló-társait összegyűjtik és a leányokat akikkel jogászkorában ismerős volt; bizony őszhajú, ráncos képű matrónák azok már.

A sok halálos díszebédeken és vacsorákon még csak átküzdötte magát, de a cikkekből nem lett semmi, azokat örökre tollába szoritja a debreceni baleset. Ugyanis megírván nagy ambícióval a kálvinista Rómát, kefeleenyomatban szokás szerint elküldte kézirat gyanánt megtekintés végett a helybeli szakértőknek. Azok elolvasták, helybenhagyták, el voltak ragadtatva. Egy példány azonban valamely újságíró kezébe került s az leközi a helyi lapban. Jókai megharagszik s nyilatkozik a fővárosi lapokban, hogy ez irodalmi lopás. Mire megharagszik a debreceni újságíró is és kijelentvén, hogy azért közölte, mert ki akarja mutatni, hogy a közlemény elejétől végig tele van alaptalanságokkal, hibákkal, tévedésekkel és valótlanosságokkal, egyszeribe ki is mutatta maró gúnyolódó kritikában. Ez aztán Jókait annyira lehangolta, hogy több etnográfiai cikket nem írt a trónörökös könyvébe. »Csináljátok, ahogy tudjátok«, hagyja rá egészen Nagy Miklósrá.

Még föl-fölsürgönyözi néha a szép özvegy Laxenburgba vagy Bécsbe szerkesztőségi gyűlésre s érintkezik néha Weilen barátjával, az egyöntetűség és paritás sokszor megzavart kérdéseiben, s ilyenkor könnyekben tör ki a vén fiú, ráemlékezve a királylira, ami fölött titkon nagyokat csodálkozik a hideg osztrák, de már öröme nincs a könyvben. A vezércsillag, a vonzóerő a kapucinusok kriptájában porladozik. Az udvarral való érintkezésből, mely annyi örömet okozott

neki, ami most még megmaradt, nem elégíti többé ki. Vége van. Játéka összetört.

»Engem már nem érhetnek osapások — kiáltott fel a tavasz elején egy újságírói lakomán melankólikus tószóban, a mayerlingi esetre célozva, mert szertelen volt sirámaiban is —, én már mindenemet elvesztettem.«

Még el sem múlt a tavasz és a sors már rácoáfolt, nagy fájdalmat okozva neki. Május 4-én, 73 éves korában meghalt Eszter nénije, özvegy Vály professzorné, az ő valódi vezérszavaként életének első szakában.

E két temetéssel mintha észrevétlenül még egy harmadik embert is eltemetett volna, a saját régi énjét. Minden megváltozott körülötte. Nem várt már Bécsből levelet a hermelines monogrammal. Esztitől se jön már több levél. Minden más már. Az örömök, a remények, az életrend, a környezet, a szokás. Mindaz, ami másnál apródonként következik be, nála rohamosan zúdult be. Nincsen már felesége. Ninosenek lapjai. A barátai részint kibuktak, részint meghaltak. Az új képviselők már Móricz bácsinak szólítják. Nem is tudja, hogy hívják őket. Még tetejébe néhány hónap múlva a »generális« is megbukott, más miniszterelnök lett. Hát ez már bizonyosan nem a régi istentől van így rendelve, ez már nem a régi világ. És talán mindez csak valami regénytörödédek, ami ő vele azelőtt történt, nem pedig az ő pályafutása. Aztán ez az otthoni élet két jókedvű, fiatal lélekkel. Hovatovább homályosodni kezdett előtte a jelen és múlt közti kapcsolatoknak a mikéntje, mintegy észrevétlenül átoszúsított egy másik planétára, egy másik életbe, amiben mindig hitt, csak azon csodálkozott, hogy ő még most is Jókai Mór, és a tükörben a régi arc jelenik meg, bár kissé megkopva.

Kiváltakkor lett teljes az átváltozás, mikor Fesztyék fölépítették a házukat az eperkert vidékén, ahova a festők, mint a cigányok a faluvégre, húzódnak el a saját palotáikba. Ez is egy kis palota kerttel a Bajza utcában. A műteremalul van, a földszint az övék. Az emeletet ellenben egészen az öregúr kényelmére építették, csinos ebédlővel, melyet pompás faragású velencei bútordarabok ékesítenek, tágas dolgozószobával, melyben elférnek a könyves szekrényei és a világ minden tengeréből összehordott kagylói. Ezt szellős kényelmes hálószoba egészíti ki.

Ha valamikor szomorú volt a sárga ház, hát most megkapta a legvigább házat a városban. Pajkos tündérek milyen furcsa cserebere játékot űznek vele. Róza abban tűzi ki hivatásának egyik célját, hogy a Pápi életét derültté, boldoggá tegye. Nem szabad itt mutatni senkinek, hogy rossz kedve van. A »gyerekek« néhanapján még játsszák is a jó kedvet — ámbár van az nekik bőven, ha nem játsszák is. Vendég sok jár a házhoz. Ha az öregúrnak kedve jön társalogni, hát lejöhet gazdának a földszintre, ameddig el nem unja, csupa ismerősöket talál ott, vidám bohém népet, kiktől sok bohóságot és elevenséget hall. Csakhogy mivel közös a háztartás, a paritás elve azt kívánja, hogy az öregúrnak is legyenek külön vendégl az emeleten, amelyekhez viszont Fesztyék mehetnek fel. Ezek is csupa ismerősök, az öregúrnak a barátai, tarokkpartnerei, ezek is a jókedvüket hozzák ide és csak a pénzt viszik el a gazdának. Itt jelenik meg koronkint a szombati tarokk-estéken Tisza Kálmán, ha polgári kimenőt kap, a jóízű Nedeczky István, a nem keverő Gajári Ödön, Dárday Sándor és báró Wassmer Adolf, aki egy mondásával örököltette meg a mamelukharagot, megfenyegetvén egy minisztert: »Vigyázz, mert a birka is topog néha a lábával.«

Vacsora után nincs többé tarokk, de a vacsora eltart éjfélig is és a gazda mégsem szökik meg a hálószobába, mint azelőtt. Sőt néha, ha vendég nincs, csupán ketteoskén Fesztyvel be az éjfélbe is eliszogatnak az »öt hektó«-ból (ennyit kényszerítenek ki a Svábhegyből). Két ember se unja meg magát, ha mind a kettő Komáromból való.

Jóka! igen jól tudott otthon az övéivel, akik nem feszélyezték, trécselni. Emlékezett sok emberre, akiket azelőtt ismerni se látszott, sőt tényleg nem jól ösmert. De amint időben távolodtak, egyszerre valahogy megérlelődtek benne az akkor észre sem vett vonások s néha oly mesterileg jellemzett meg néhány szóval rég elmúlt embereket, hogy azt leginkább a család tagjai bámulták, kik tisztában voltak vele, hogy a legközvetlenebb környezőről is milyen tévfogalmak vannak. Sohase ösmerte azt, aki fizikailag közel volt hozzá, csak nagysokára, ha eltávozott.*

* Fesztyné följegyzései.

Érdekes megjegyezni való, hogy az oly alakoknak a karakterét, akikről csak beszélni hallott, követve a saját alkalitó sugallatát, mesterien rajzolta s oly pontosan, hogy a legnagyobb analízáló se tehetné különben.

Róza figyelme mindenre kiterjedt; kedvenc ételeit főzette, hogy egy kicsit reprezentáljon is, egy csinos magyar dolmányos suhancot szerződtetett hozzá inasnak, akit az öregúr ide-oda küldözhetett. A fiatalasszonynak ezt a gyöngédségét nem győzte magasztalni. »Most lettem már én igazi nagyságos úr — dicsekedik a klubban —, eddig csak kend voltam. Egyik nap kapros lepény, másik nap túrós derelye.« Különbön híre volt annak az egész városban, beszéltek arról még a cselédszerző helyeken is, hogy a Bajza utcai házban azt is megkérdezik a szakácsnétól vagy a mindenes leányzótól, tud-e szépen danolni, mert az öreg nagyságos úr szereti hallani a dalolást és ha észrevették, hogy csengő kacagása van a szerződőnek, egy forinttal szerezték meg a bért, mert a csengő nevetés föl fog hallatszani a pápihoz.

Végre, hogy még vidámabb legyen a ház, egy kis unoka született: Mariska. No, ez lesz még a nagy mulatság. Mikor az majd gögyicsélni kezd. Hát még mikor majd fecsegni tud és a pápi ővele fog játszani, nem a III. Róza angóra macskáival. Még ennek a kis gyerekeknek is a pápi miatt örültek olyan nagyon.

Így látjuk nyomon követve Jókai életfolyamatját, miként becézi a sors és átrakosgatja mindenféle helyzetekbe. Először élvezi a nép szeretetét, de a háza tájéka szomorú. Azután élvezi az uralkodó-család figyelmét, de már a népszerűsége nem olyan nagy. Azután élvezi, ami után annyira vágyott, a családi otthon vidám derűjét — de most meg már az udvarnál vesztette el a Mágnesét. Megjön észrevétel nélkül, mint a hajnal, a világhír is — de már gyakoriak a fejfájások és az étvágytalanság.

Ez van a mérleg egyik serpenyőjében. Csupa ragyogás, csupa fény. Hiszen mikor már vesztette is a népszerűségét, még mindig több volt neki, mint másoknak, mint akárkinek, és mikor legszomorúbb volt a sárga ház, akkor is levette gondolatban a magyar ember a kalapját, míg elment mellette. És amitől a ház szomorú lett — még azt az árnyékot is a

szeretet vetette. Néha kevesebb pénze volt, néha több, de a kevesebbet is talán csak abból a kedves incselkedésből adta a sors, hogy aztán a többel megélenkítse az életkedvét, részeseítve őt a szerzés örömeiben, nagy fáradtsággal, áldozatokkal, verejtékkel alkotott svábhegyi paradicsomának bírásában, ékesítésének édes gondjaiban. Örült-e a király a budai parkjának úgy, mint Jókai az ő Svábhegyének?

Nos, lássuk most már a másik serpenyőt, ahol a szenvedéseknek kell lenni. Ez a serpenyő üres. Fel lehet fordítani. Nem esik ki belőle semmi más, mint egy pár súlytalan kellemtelenség. Jókai életében nem fordultak elő nagy szenvedélyek, konfliktusok, tragédiák, megrázó szerencsétlenségek és nagy fájdalmak.

Mily szerencse rá nézve! — de vajon szerencse-e az irodalomra is?

A nagy írók a fájdalmak és kínszenvedések oskolájában válnak óriásokká. Miként rajzolja a nyomort az, aki sohase nyomorgott? Csak az származik az istenektől, ami a költő szívéen megy át —, nem az, ami csak a fülon keresztül jött a tollára. Hogy adja ő meg az érzelmi viharok és szenvedélyek igaz hangját, mikor nem érezte át azokat? Hogyan ösmerné az embert, mikor sohase látta benne a vadállatot vagy a páriát, nem látta indulatrohamai és nagy bajai közt, nem észlelhette keserúségtől kifacsart könnyein át annak a belső arcát, letepert állapotban, megölt igazainak hörgése közben, mikor csak úgy kívülről látta, mint társas lényt, szegfűvel a gomblyukában, amint haragudott, locsogott, nevetett, táncolt, vagy fokossal kopogtatta meg a csárda ajtaját.

Jókainak mindent megadott a természet, ami egy világra szóló nagy íróhoz kell, csak a boldogtalanságot nem. Minden fogyatkozása innen származik. Hallott az emberek gonoszságairól, árvák nyomorgásáról, éhezők szenvedéséről, meg-alázottak lelki háborgásáról, le tudta írni nagy bravúrral, elbűvölő módon, ki tudta tölteni fantáziájával, de bele nem adhatta a saját szívéet. Nem voltak gyermekei, nem volt soha kis koporsó a házában...

De minek folytassam. Ezer szóval se mondhatnám meg jobban: sohase volt a házában kis koporsó...

TIZENEGYEDIK FEJEZET

FÉNY ÉS ÁRNY

Minden földi jót átélt már, csak még gazdag ember nem volt s íme — legyetek kérlek csendesesen — e roppant megnövekedett városban, hol több mint félmillió koponya lélegzik, éppen ez a gondolat motoszkál és fúr, vajúdik az egyikben, mely nincsen pedig híjával a zseniális ötleteknek.

Egy koponya? Talán éppen az övé — vélték kitalálni. Oh, dehogya. Neki jutna az legkevésbé eszébe a város minden lakosai közt. Egy fiatalember, Révai Mór gondolkozik erről, aki ez idő szerint a Jókai kiadócégének egyik tagja, de valamikor ő is országgyűlési képviselő lesz, mint mindenki, aki valahogy hozzá tartozott. Mert némileg Midászhoz volt ő hasonlatos abban, hogy amihez hozzányúlt, az előbb-utóbb képviselővé változott. Ha aranyhoz nyúlt, még az is.

Ámbár ez az 1892-iki Szápáry-féle választás nem jól ütött ki óréa nézve se. Hagyjuk Révai Mórt csendesesen gondolkozni és okoljuk meg, miért, hiszen végre is mandátummal jött vissza a hólepte választási mezőkről.

Igaz, de oravicai mandátummal, amely olyan a mandátumok közt, mint a családi botos, hogy akinek a lába gyenge, feltöri a csizma, vagy szorítja, vagy be nem veszi, akkor, hogy mégse legyen meztláb, ráadják a botost. A botosba minden láb befér, Oravicának minden jelölt jó.

Kassa, a régi kerülete, elpártolt tőle, új kerületében, szülőhelyén a szépséges Komáromban, melyre annyi fényt szórt, megbukott s ez felette lehangolta.

De a főváros irányadó köreiben is méltatlankodást szült. No, ez már mégse szép ettől az országtóll. Hát ezért dolgozott egy hosszú életen, ezért árasztott annyi dicsőséget Magyarországra, hogy most Oravicára tegyék? Egy lap jó időben fölemlíté gúnyosan, hogy ez a megtiszteltetés éppen

az ötven éves írói működésének évfordulója körül éri s ebből a jubileumok iránt nagy érzékkel bíró Komócsy megpendítette az ötven éves jubileum megtartásának eszméjét. Nincs az a rőzseasztag a világon, amely oly gyorsan tüzet fogjon, mint a Jókai mellé hangolt közvélemény. Óriási dimenziókban indult meg legottan a terv megvalósítása. Bizottságok, rendezőségek alakultak. Kigondolók, előkészítők, végrehajtók. Nem kisebb ember állt a mozgalom élére, mint az esztergomi érsek és az ősz Vay Miklós koronaőr. A védnök pedig József főherceg.

Sok okos ember lassan mozdul, mert sokat tud, sokat beszél — keveset oselekedhetik; mindamellett elkészül egy programmal, amelyben sok lélekelelő tartalom és sok külső cifra van, kitűzik az ünnep határidejét is 1893 október hónapjára, mint ama nevezetes ősz óta az ötvenedikre, mikor a keoskeméti jogász »A zsidó fiú« című drámáját az Akadémia megdöcsézte.

De az ország úgy nekimelegedett az ünnepnek, hogy már ezt a határidőt sem tudta türelmetlenségében bevárni. Megindultak szerte a Jókai-ünnepek. Maga a székesfőváros már 1893-ban március 22-én díszpolgárnak választotta. Ezt a hódolatot sorba utána osinálták az ország többi városai. A megyék csak majd a nagy budapesti ünnepségre menesztenek küldöttségeket. Az egész ország Jókai-lázban nyüzsgött-mozgott. Az iskolás fiúk szavalatokra készültek. A kertészek ritka virágokat neveltek. A piktorok Jókai életéből vett epizódokat festettek. Kompaktorok, ötvösök és kalligrafusok cifrábbnál-cifrább kötésű és díszítésű albumokon törték a fejüket.

Mialatt a bizottságok rendezkedtek, disputáltak, múlt, múlt az idő s nem mutatkozván elegendőnek, át kellett tolni az ünnep határidejét 1894. január 6-ra, addig Révai Mór csakugyan kigondolta, miképp lehetne Jókaiából tőkepenzes s egy szép nyári napon beállított hozzá a Svábhegyre, előadta neki, hogy az összes műveinek egyöntetű, százkötetes kiadását tervezi a jubileumra, amelyből az ő számítása szerint már az ünnep napján százezer forint tiszteletdíjat adhatnának át neki.

Jókai ránézett gyanakodva :

— Meg van maga, öcsém, bolondulva? Hisz az én műveim nem az enyéme, szét vannak szórva Pontiusnál Pilátusnál, amennyi kiadó csak volt ezen a magyar plánetán ötven év óta.

De a fiatal kiadó csak mosolygott: jól tudja ő ezt, hanem iszen azért van ő a világon, hogy ezeket összeszedje s hogy érintetlen maradván továbbra is a jogok, erre a kivételes alkalomra mindenik átengedje a maga kötetét, megkapván belőlük a hasznát s ezzel eléje tárta a számításait, de bár azokba be se pillantott Jókai a világért sem — utálta ő a számokat, mindössze annyit mondott sajnálkozó mosollyal:

— Verje ki, kérem, a fejéből ezt a képtelenséget!

Révai azonban most még nagyobb szívóssággal vette kezébe a dolgot, elfogadtatta a bizottsággal s olyan nagyarányú és leleményes tevékenységet fejtett ki, hogy mire a jubileum napja felvirradt, már akkor ott húzódott meg az ünnepélyekre feldíszített terem egyik asztalán a különböző emléktárgyak, képek és díszoklevelek közt selyem borítékban a Belvárosi Takarékpénztárnak egy százezer forintos számlakivonata is, mely bizonyára csak igen szerény jele volt a nemzet szeretetének, hálájának erkölcsi megnyilatkozása mellett; az első csak egy lateiner zsebében tőke, az utóbbi egy királynak is dús jutalom, bevégzett nagy munkák és hadjáratok után.

De hát nem ment az olyan könnyen, míg végre minden rendbe jött s nemes harmóniában összevágott. Sok történt a kulisszák mögött, amit nem érdemes apróra elbeszélni. Egy egész évig tartott ez a nagy készülődés, éppen szélcsendes év volt, a magas politika pihent, mindenki csak erre készült, erről beszélt s ebben volt ennek az ünnepnek a nagy-szerűsége, hogy oly sokáig volt a szőnyegen, ahogy a politikusok szokták mondani.

A kormány azon tanakodott, hogy a király mivel járjon hozzá az ünnep emeléséhez. Wekerle a titkos tanácsosságot gondolta. Előbb azonban magánál Jókainál tapogatóztak, hogy mit szeretne. Az öregúr elgondolkozott, mi lenne hát még a világon, amit ő szeretne? Rendjele van már, címet nem akar, mert híre jár, hogy az egyetem doktorrá emeli s ezentúl dr. Jókai Mór lesz. Hát végre is abban állapodott

meg, hogy egy legfelsőbb kéziratot szeretne legjobban egy handbiletet a király néhány meleg sorával.

Hanem iszen éppen ez az, amitől megjíedt Tisza Lajos gróf, a király személye melletti miniszter, derék magyar ember, Jókainak erős barátja, de a formáknak is. Fölturkáltatta Bécsben talán az egész Archivumot, volt-e már eset rá, hogy egy Habsburg-király az alattvalójával ne a miniszteren keresztül levelezzék?

Arra bizony nem talált egy esetet sem. (Vagy rossz levél-írók a Habsburgok, vagy rossz helyen kereste a levelek nyomainait.) Tisza Lajosnak csak egy nem jutott eszébe a precedensek keresésénél, hogy Habsburg-királyok, az igaz, már voltak azelőtt is — de Jókaiak nem voltak s következőképp Jókai-jubileumok se. Maradtak tehát Bécsben a formáknál és Jókai nem kapta meg, amit a királytól várt. Ezzel egyik legnagyobb öröme romlott meg.

A másik szuverén, a parlament is szeretett volna valamely részt venni az ünnepélyben. Tervben volt, hogy a Ház határozatilag száz darab példányt rendel meg a száz kötetes kiadásból s azokat az egyes főiskoláknak és intézeteknek osztja szét. De mielőtt az indítvány megtörtént, az ellenzék már összebújt, hogy szívesen megszavazza a száz példányt: megérdemli Jókai, hogy a törvényhozás nyújtsa neki ezt az előismerést, de az ellenzék viszont indítványozni fogja, hogy a Kossuth »Irataim«-ból is rendeljen meg az országgyűlés száz példányt az állami költségvetés terhére.

Hát bizony erre se lehetett mondani, hogy nincs igazuk — és az egyik indítványt elsöpörte a másik indítvány szele.*

Így olvadt el az ünnepélynek a legértékesebb két gyöngye, az egyik a spanyol etikett penészes ecetjében, a másik a magyar ellenzék vörös borában. Ennek dacára páratlanul hat nagy arányaival és komoly fényével ez az ünnepség s hosszú emberöltőkre alkalmas izgatni, buzdítani az érkező írói nemzedékeket. Más népek is ünneplik íróikat virággal, ódával, szeretettel, köszöntőkkel járulnak eléjük olvasóik. Sienkiewicznek a szegény lengyelek birtokot és kastélyt vesznek, az angolok »kapust állítanak« nagy tudósaiknak, íróiknak, a

* E sorok íróját bizta meg a párt az indítvány megtételével.

spanyolok szerenádót adnak nekik, a németeknél egy krigli sörre toppan be hozzájuk a császár, sokféle módja van a kitüntetésnek, de ez a mienk mindent felülmúl, a magyarok *megdömdatják* királynak.

Szép téli nap volt ez a január hatodikai! A vén Duna beállt. A napfény mindamelletts besütött a Vigadó óriás ablakain. Ott gyülekeztek össze az ünnepségek első napján a tisztelők. Ott volt az egész kormány díszmagyarban élén Wekerlével, ki hóna alatt tartotta kardját, hogy ne csörömpöljön. Balról a hadtestparancsnok, Lobkovitz herceg foglalt helyet egész raj tábornokkal. Aztán a parlamenti tagok sorakoztak, élükön a Ház elnökével, Bánffy Dezső báróval. Zászlós urak, főrendek nagy sora, majd az Akadémia fekete alakjai, hátul a vármegyék és a városok küldöttségel mozognak. Jelen van minden megye és majdnem minden város. Még Ugocsa is eljött — nuno tandem ooronat.

Mikor mind együtt voltak már, akkor belépett Jókai az udvarával. Fekete bársony magyar ruhájába öltözve, inkább látszott daliás öreg vitéznek, mint poétának. Ruganyosan lépdelt az éljenző közönség sora közt az emelvényre. A miniszterek felálltak helyeikről s fejük meghajtásával üdvözölték. Olyan volt ez, mint egy szép mese. Letette kócsagtollas kalpagját egy asztalra s keresztbe font kezekkel hallgatta végig a királyi üdvözlétről vett hírt, aztán a királyné üdvözléte villanyozta fel, ezt követték a királyi vérből származó személyek írásbeli üdvözlétei, a József főhercegé, a Stefánia főhercegasszonyé (hej, ha élne a szegény Rudolf királyfi, itt lenne most), a Koburg Fülöp hercegé, a bolgár fejedelem francia sürgönye. Majd az üdvözlőbeszéd következtek, állva hallgatta, állva felelt, csodaszép dolgokat felelt, új küldöttség, új beszéd, új felelet, sohase akart vége szakadni. Már a hallgatást is elunták sokan, de ő ritka lélekéberséggel felelt. Minden elvonult előtte, ami lelkét meghizlalja. Az ország főfunkcionáriusai, a törvényhatóságok, az ország városai és polgármesterei, mint egy keleti despotánál a vazallusai — csak a hatvankilenc esztendejéből nem mert itt mutatkozni vagy húsz.

Mindenki fáradt, kimerült volt már, csak ő nem, mert neki az ünneplés az elementuma. Más ember is szereti talán,

mert céljai előmozdítására szolgál, szereti úgy, mint a gyógyvizet a következményei miatt, de Jókai magáért az ünneplésért szerette az ünnepeket, ő akkor is szerette, ha ártott neki, mint az alkoholisták az alkoholt. Hasonlíthatlan volt ilyen ünnepeleken a magatartása. Minden más ember zavarban van, feszélyezi a szokatlanság. Jókai ilyen helyzetben volt a legtermészetesebb. Ha nem ünnepeleket valahol, akkor jutott zavarba.

Inkább a szűkebb övéi voltak elérzékenyülve, kik ott ültek az emelvény előtt. Az öreg Jókay Károlynak, ki olyan volt ott, mint Mórionak egy rossz szobra, könnyek csillogtak szemében. A derék Ihász Lajos jó piros arca sugárzott a boldogságtól. Hegedüséken, Fesztyéken a meghatottság minden jelei mutatkoztak. Megjelent Petiné, Vály Mari is, aki rajongásig szerette Móric bátyját, de mit ér, ha a jóságos Eszter már nem ülhet köztük. A férje még kevésbé. Pedig de jó volna most ráófolni, hogy »íme az írői pálya se mindig bizonytalan«. És még nagyon hiányzik valaki. Az öreg Róza. Hatodik esztendeje pihen már a kerepesi temetőben. Az ő kevély lelkének jól esnek ez a mai nap. Hát az a másik aszszony, az édesanya, a teher lélek az égből tud-e ebből valamit?

És mit szóljunk még e káprázatos, mesés napokról — az ötvenéves aranylakodalmon a múzsával? Mit emeljük még ki? Azt, hogy ott voltak körülr a politikai élet vezérférfiai: Tisza Kálmán, Széll Kálmán, gróf Apponyi Albert, Wekerle Sándor, gróf Szapáry Gyula és valamennyien? Elmondjuk-e, hogy a tiszteletére rendezett színházi estéken zsúfolva volt mind a Nemzeti Színház, ahol »A szigetvári vértanúk«-at adták, mind a Népszínház, ahol »A cigánybáró«-n mulatott a közönség s hogy egész virágkertek vándoroltak oda? Hogy a fogadó-este mennyire sikerült, hogy az operai bálón jelen voltak az arisztokrácia hölgyei majdnem mindnyájan. (Hiszen ez mind csak lappália.) Vagy részletesen elsoroljuk az ajándékokat, a képeket, melyeket jeles művészek festettek számára (köztük Munkácsy is), az albumokat, díszleveleket, melyeknek egyike-másika megfordítva képviselte az ő könyveit; ezeken kívül volt a smaragd és gyémánt, mint a fővárosi oklevél vagy az Adria színarany tábláján; az övéiben belül van. Vagy a százezer forintot csekkre irányítsuk a figyelmet,

melyet ünnepélyesen kellett volna átadni a program szerint, de Jókai mindig restellte ezt a sivár prózát, úriás érzéke ellene szegült, hogy nyilvánosan nyújtsák át s így aztán el is maradt, és bár igazat kell neki adni, mert az együvé nem való dolgoknak összezavarásánál mi sem rontja jobban azoknak a hatását, ebben az esetben azonban különösképpen épp az anyagi oldal lett élénk kidomborítója az erkölcsi sikernek; nem ez a selyembe takart csekk, amit a szomszéd szobában adott át a rendező-bizottság elnöke, Eötvös Loránd báró az ünnepeltnek, hanem egy másik százezer forint, mely gyorsan utána jött a csekknek, kétségtelenné téve, hogy a kétszáz forintba kerülő száz kötetes gyűjtemény nem az ünnepek zajában síppal-dobbal, reklámmal erőszakoltatott a közönségre, hanem azután is mohón veszi.

Minden volt, ami csak telhetett a szegény országtól, a sajtó hetekig csak róla írt, az egyetem doktori diplomát adott neki s ezentúl előszeretettel írja magát »Dr. Jókai Mórnak, sok város az arcképét festette meg.

Soha még írók úgy nem dicsőítettek, csak éppen hogy Te deumok nem voltak a templomokban, csak éppen a harangok nem zúgtak a tornyokban.

De el is némult azután minden. Az iskolás gyerekek, akik a város minden iskolájában külön Jókai-ünnepet tartottak, visszatértek a száraz görög nyelvhez és a számtani penzumokhoz, az albumokat hazavitték a szolgák a Bajza utcába, tele lett velök a nagy dolgozószoba, a küldöttségek visszamentek vármegyéikbe, a díszmagyar ruhákat berakták naftalinba és újra következnek a hétköznapok. Ül vissza íróasztalodhoz öreg író, és fogj hozzá a második száz kötethez!

Most hát gazdag ember volt, tőkepénzes, ezentúl többé nem fordul elő a Jókai név a váltókon. Mindig nagy könnyedséggel bánt a pénzzel, mint szegény ember is sokat adott jótékony célokra, szegény íróknak, pumpoló alakoknak, senki a küszöbét nem hagyta el segély nélkül. Mégpedig a »jókedvű adakozók« osztályába tartozott, amiért felette irigyelte Bródy Zsigmond, aki szinte nagy adakozó volt, dúsgazdag ember létére jobban tehetette.

— Látod, mester — mondá Bródy —, én is mindig adok a szegényeknek, már közel egy félmilliót adtam szét, de én mindig

kedvetlenül adok, először magam vagyok rosszkedvű, hogy adnom kell, másodszor annak keserítem el az adományt valamely módon, ha csak egy epés megjegyzéssel, akinek adok.

Jókai kedvesen tudott adni. Az öreg elzüllött Döry Jánosnak, aki a 80-as években a folyosón lődörgött volt képviselőtársai közt, mikor elment mellette, egy-két tízforintost csúsztatott észrevétlenül a zsebébe. A szegénységre jutott Pap Lajosnak »Kati« név alatt küldözgetett pénzt postautalványokon, a beteg Táncsicsnak azzal a kijelentéssel küldött 99 forintot, hogy a századik forintot azért tartja vissza, hogy őt mindig adósának tekinthesse. Vas Gereben, vagy a vén kópé Lauka, még mielőtt Becskerekre költözött volna, annyi összeget húztak ki belőle egy-egy tréfás kéréssel, amennyi csak telt. Sohase haragudott, még a hálátlanság is mulattatta. »Ezektől az én bohémjeimtől kapom a legjobb témákat.« Sokan utaztak erszényére. Kivált most, a százezer forintos csekk óta. A szegények legjobban érzik meg a pénzszagot. Özvegyek, árvák, szélhámósok és kalandorok egymásnak adták a kilincset a Bajza utcai házban. Ott senki sem kergette őket el s Jókai legfeljebb azért panaszkodott, hogy nem hagyják nyugodtan dolgozni.

Pedig sok dolga volt. A Nemzeti kiadás zöld borítékos tömör kötetei gyors egymásutánban jelentek meg, ezeket átnézni, némelyeket előszóval, magyarázó jegyzetekkel kellett ellátni. Amellett színdarabokon törte a fejét. Minden áron ezen a téren akart volna valami nagy alkotással visszafelelni a nemzetnek. Boldogsága fáján ilyen tervek rügyeztek. Mindig is jobban vágyott színpadi sikerekre. Zajos diadalokat szeretett. Az elbeszélő művek nyomán elvetett tetszés észrevétlenül, lassan nő, mint az aloé s csak az élet végén virágozik. A dráma egy óra múlva lombos pálmává izmosodik s már ott a lámpáknál mindjárt meghozza datolyáit.

Nem volt ez csoda. Az ember mindig azt szereti, amiből nem volt része. Hiszen színdarabjai is számot tesznek, de korántsem volt elsőrendű színpadi író, Sziglieti, Csiky jóval fölülmúlták. Sőt ami kellemetlenség érte az irodalomban, azt mind a színművei okozták. Néhány sikert is aratott, »Könyves Kálmán«, »Az arany ember«, elég sokáig maradtak a műsoron, de sem szerkezetük, sem a jellemfestés, sem a kerededség nem

erős oldaluk. Eredeti darabjai közül »A szigetvári vértanúk« tetszett leginkább és jövedelmezett legtöbbet. Felesége alakítása hozta a sikert, amiért hálás volt iránta s ahhoz az értékes mentécszerhez, melyet a közönségtől kapott Anna szerepében, mindjárt az első honoráriumokból egy cobolyprémes mentét csináltatott neki hatszáz forinton, ami akkor igen csinos polgári összeg volt egy ruhadarabért.

»A szigetvári vértanúk«-nál nagyobb hatása csak »A cigánybáró«-nak volt mint Strauss-operettnek, mely egész Európán át megtette a maga körútját s többet jövedelmezett volna Jókainak, mint tíz esztendeig összeírt regényei, ha nem annyira gyámoltalan az anyagiakban.

Egy élelmes, emberismerő bécsi ügynökség látván a darab óriási sikereit, fölkereste Jókait s kétezer forintot ajánlott fel egyszer s mindenkorra a Jókai negyedrészes jutalékáért, mire ő aggódva kérdezte, hogy »nem lesz-e az sok?« — s átadta a jogot — kétezer forintért vagy harminc ezeret —, abban a tudatban, hogy most az egyszer lefözte a németet, mert pénzt kapott tőle, anélkül hogy egy sort írt volna neki.*

Most a »Levente« megírásába fogott, de valamely nehézségbe ütközvén, az első felvonásnál abban hagyta és a tavasz elején a »Koronás gyermekek« című hosszabb regényét kezdte meg folytatásokban a Pesti Hírlapban.

A Braganzákról, Esztékről szolt a krónikás regény, a Habsburg-Lotharingiai házzal összefonódó királyi személyekről, nyelte a közönség, mint a manna s gyakori levelek jöttek a szerkesztőségbe, hogy nagyobb folytatásokat kérnek az olvasók.

Nyilván meg is lettek volna a nagyobb folytatások, ha a király nem nehezelt Wekerlére (az egyházpolitikai kérdésekben) s ha Wekerle közvetlen egy ilyen bécsi út után fel nem jön a klubba. De mivelhogy semmi »ha« nem türetik az események háborítatlan menetében, Wekerle feljött a klubba, neki-támaszkodott háttal, amint szokta, a rozsdaszín posztóval bevont elnöki emelvénynek s beszélt széles jókedvvel az ő édes bonhómíájával az udvarnál mutatkozó nehézségeket.

Jókai bevégezvén játszmányát s beváltván tantuszait a kártyaszobában, végigsurran a termen, mert már a »gyere-

* A szöveget se Jókai írta; hanem Schnitzer.

Jókai Mór Nagy Bellával

Jókai Mór halotti maszkja

keke várják otthon a vacsorával, miközben megpillantja Wekerle s éppen téma fogytán incselkedve rászól az elsietőre :

- Hát te mi az ördögöt irsz a Pesti Hírlapba?
- Egy regényt — fordul vissza Jókai gyanútlanul.
- Hallom, haragusznak érte az udvarnál.

Nevetett a nagy charmeur édesdeden, szinte jól esett neki valakit még fogni, akire az udvarnál haragusznak.

Jókainak torkán akadt a felelet, dörmögött valamit s eltávozott, otthon aztán alkalmasint álmatlan éjszakán elgondolta, hogy Károly Lajoséknak csakugyan lehetnek imitt-amott okaik egy kis bosszankodásra s élénk képzelő erejével fölépíté a bécsi haragot: Károly Lajos alighanem a királynak panaszkodott, a király pedig Wekerlének. Érezte fejébe szállni a vért, ha eszébe jutott, hogy a király azt gondolhatja magában: Hát ezt az embert tüntettem ki annyira?

Mindjárt reggel pitymallatkor megírta a levelet s a kiadó még a reggeli előtt kapta meg határozott hangú rendelkezését, hogy nyomban szüntesse meg a »Koronás gyermekek« közlését; ha emiatt a lap valami anyagi hátrányt szenvedne, szívesen pótolja a maga pénzéből, de a regény nem mehet tovább egy sorral se.

Így maradt félben s ma is pusztán érdekes fragmentum a »Koronás gyermekek«, pedig az egész egy rossz tréfa s komoly alapja csak annyi volt, kisült egy év múlva, hogy Wekerle Bécsben Huszár Imrével találkozott, aki reggeli közben fölemlíté a regényt s hozzátette: »Ha az udvarnál olvasnák, nem nagyon örülnének neki«.

Ilyen könnyelműen még eddig csak Ábrahám volt kész feláldozni a kis Izsákot, mint Jókai a »Koronás gyermekek«-et — de azt legalább az Úr parancsolta.

Ez a hiperlojalitás igazán kegyetlen volt. Mit szól hozzá a múzsa?

A múzsa bizonyosan megneheztelt, mert ezentúl soha többé nem szolgált neki olyan művet, mely az előbbiekkal vetélkednék.

Az alkony közelgett már.

A nap még egyszer szétereszté szikrázó fényét, meggyullasztva az eget maga körül nagy darabon, azután kezdett lassan-lassan leereszkedni a kéklő hegycsúcsok mögé.

TIZENKETTEDIK FEJEZET

A HÉTKÖZNAPOK

Ugyanabban az esztendőben, mely olyan vígan kezdődött a Jókai-ünnepekkel, tavaszkor nagy gyász borult Magyarországra. Március 20-án meghalt az óriások közül az utolsóelőtti, a legnagyobb, Kossuth Lajos Turinban.

Elmentek érte, hazahozták.

Budapestre sereglett egész Magyarország. Megint eljöttek a megyék, a főispánjaik, a városok és polgármestereik, de eljöttek az egyszerű földművesek is.

Nem volt ez egészen temetés, hanem egyszersmind a kormányzó diadalmas bevonulása egykori országába. A vasúttól a király belső titkos tanácsosai vitték a koporsószalagokat. A régi Úr jött vissza, aki isteni törvények alapján lett úrrá itt a szíveken, emberi törvények azt nem deposszedálhatták. Nem volt az egészen temetés, hanem fogadtatás. Kár, hogy ágyúk is nem dörögtek a Gellértről s heroldok nem futottak a koporsó előtt, akik harsonákkal hirdessék, hogy Ő megérkezett és átvette a hatalmat, hogy most már itt minden az övé, még maga a kormány is — akit magával fog vinni.

A temetés csak aztán napok múlva történt meg a Múzeumból. Jókai Mór lett az egyik szónoknak kiszemelve. Szép feladat, költőhöz méltó, de az álmatlan éjszakák megint előjöttek, a kínos töprengés órái: mit fognak Bécsben mondani, ha megtartja és mit fog a nemzet mondani, ha meg nem tartja? Két nyergen ülni, mindenütt tetszeni, sok bajjal jár. Jókai, húzódozásának okául, Helfynek egyik állítólagos híresztelését hozta fel, mely szerint őt Kossuth gyűlölte. Ennélfogva minden morál, esztétika és kegyelet ellen való volna, ha ő tartaná a beszédet, ő, akit a nagy halott ki nem állhatott. Fesztyéknek volt azonban egy barátjuk, aki maga

hallotta Turinban Kossuthot méltánylólag nyilatkozni Jókairól s látta a kormányzó asztalán egyik regényét, melynek margóját teleírta Kossuth jegyzetekkel. Fesztyék ezt a barátjukat vacsorára hitták meg, beszélje el ezeket az öregúrnak.* Jókai figyelemmel hallgatta s egész éjjel álmatlanul küszködött, habozott. Az ő sokszor használt allegóriája ide illik: egy fehér galamb viaskodott fölötte egy fekete hollóval és győzött a fehér galamb. A beszéd megtartására határozta magát.

Még egyszer láttuk tehát Jókait egy hozzá méltó nagy szerepben, ugyanabban az épületben, ahonnan a dicsőség útjára indult. Innen indult, hát ide kellett visszaérkeznie. Valóban itt van megint, de a szöke hajfürtjei nélkül kihamvadt tűzzel a szemekben. Ott áll a koporsó fejénél, oly közel Kossuthhoz, mint utoljára negyvenöt év előtt a debreceni városházán, midőn *ad audiendum* hivatott fel a Közlönyügyben. Csakhogy akkor a másik beszélt s ő hallgatott.

Főlséges beszédet mondott most, méltót hozzá és magához. Hallottuk szelíd, csengő hangját, a szívek megmártódtak a hazafiúi érzések szent balzsamában s a szónok, másoknak adandó helyet, egy-két vonallal hátrább lépett a tömeg közé — hogy soha többé ne kerüljön már szembeszökő előtérbe csak még egyetlen egyszer ezen a helyen — abban a helyzetben, amiben a másik van.

Zajtalan, csendes napok vártak rá ezentúl, egyik hasonló a másikhoz, de az öregség kezdett beköszönteni. A munka nem okozott már neki oly nagy élvezetet, mint azelőtt s gyakran meglepte a melankólia.

Egy olasz újságírótól, Paralupe Rufótól, ki nála járt, már így búcsúzott ez év őszén:

— Szó ami szó, érzem, vénülök; úgy vagyok már, hogyha látogatóm akad, az jut eszembe, látom-e még valaha? Sokszor kételkedem benne.

De ilyenforma borongós hangulat ritkán lepi meg, ettől megmenti őt humora, mellyel nemcsak műveiben él, hanem elszórja mindentelé. Pompás mondásaiból, jó ötleteiből kifogyhatatlan, nemcsak tarokkozás közben, de otthon az asz-

* Fesztyné Jókai Róza följegyzése.

talnál is. Ha valamikor örült az életnek, biztonnal most volt arra a legtöbb oka. Szabadságát senki se korlátozta, pénze volt bőven, de használta is. Csak egy oláh bojár tudja úgy szórni a pénzt. Egy delegáció alkalmából bécsi kiadásairól vezetett jegyzékből látjuk, hogy közel hetven forint esik egy napra s ennek nagyobb része borraivaló, hordárnak, kocsisnak, szolgának és mindenkinek, aki neki valamely szolgálatot tett, habár a legapróbbat. Ha csak arra a kérdésre felelt is, hogy: merre van a Kolowrat-Ring? S kisebb borraivalót egy forintnál nem ösmert. Azért aztán nem is szerettek vele egy vendéglőbe szállni delegátustársai, mert mindjárt megméltelyezte a szolgálomelyzetet a nagy borraivalóival.

Ha Bécsben volt, akár mint delegátus, akár a trónörökös könyve dolgában, rendszerint a Hotel Wandlba szállt, hol az egész személyzet nagy tisztelettel viseltetett a szép öreg magyar úr, Herr v. Jokej iránt. Többnyire ugyanazt a szobát bírta a második emeleten, egy téres szalont előszobával. A csendes utca alkalmas volt, hogy itt se hagyjon fel rendes szokásával, a reggeli előtt mindig dolgozott s küldözgette haza a folytatásokat. Szerette adni az urat a bécsi németek előtt. Az étteremben külön asztala volt, mely felvirágozva várta délben, este, ami csalhatatlan jel volt arra, hogy nem közönséges ember a borraivalók tekintetében sem.

De a bécsi időzésnek is csak addig volt némi ingere, mikor még számon kérték. Mióta Fesztyékkal lakott, azóta szívesen sietett haza mindenünnen.

Fesztyék semmiben sem korlátozták, úgy élt köztük, mint a hal a vízben — de hát ezt is elunja az ember. Jöhetett-mehetett tetszés szerint. Csak a megszokás uralkodott még fölötte. Hanem iszen elég nagyúr az.

Az írásnak szánt időt most is íróasztalánál töltötte, osakhogy most már gyakran beengedte jönni a kis Mariskát, Fesztyék leánykáját, aki rendszerint virágot hozott a nagy-pápinak és pacsit jött adni. Az öreg sok időt töltött a gyermekkel, igen szerette és gügyögő korában csak ő tudott vele elbeszélgetni. Mert ez az ember, akinek sohase volt gyermeke s nem volt alkalma csecsemőkkel bíbelődő magyar

anyákkal hosszú időket tölteni, jobban ösmerte a magyar osecsemő nyelvét, mint bármely dada.*

A Kossuth-beszéd után mindössze egy pár apróságot írt az egész esztendőben, melyek közt legfigyelemreméltóbb »A három királyok csillaga« című elbeszélés. Ez ismét szülővárosában játszik. Jó, hogy elhozták a komáromiak jubileumára a szép tulipántos ládát — talált még benne valamit. Majd »Önéletírás«-át írta meg a new-yorki World felkérésére. Nem őszinte munka. Se nem emlékszik jól, se nem híven adja elő, amire emlékszik. Csak összezavarja azokat, akik a múltját ősmerek.

Most többet forog emberek közt, mint bármikor. Nyáron bejár a Svábhegyről és a Petánovicsban ebédelget, hol mindig kialakul körüle egy kis víg kompánia, amelyben jól érzi magát. Ha a hegyen marad, odahív magának vendégeket s folyik a nagy tarokkozás és falusias borozgatás délutánonként a Pestre néző verandán. A játékban rendszeren ő veszít, mert ugrál és rosszul játszik. Emiatt aztán szidja a partnereket a játék végén. »Tolvajok, mindenből kifosztottatok, most már legalább egyétek meg a vacsorámat is.« Partnerei közül Nedeczkyvel szeret legjobban évelődni. Mindjárt »Gonosz Pista« a neve, ha kontrázza, másnak csak annyit mond, hogy »Dagadj meg«. A boroskát, mióta vénebb lett (ő is, meg a bor is), sűrűn kóstolgatja társaságban vagy vacsora közben, a konyakot pedig még a bornál is jobban szereti, de a dohányzásra nem bírta rászoktatni a rossz társaság, ahelyett egy kis burnótot szippant apjától rámaradt rózsafaszelencéjéből. Kedves, bizalmas vendégeit a szent János áldásának kiürítése után, kampós botját véve, rendszerint a kapuig kíséri, tréfásan búcsúzva: »Kíméljétek meg máskor a házamat!«

A téli hónapokban újra megkedveli a politikát, ott van az üléseken véges-végig. Igaz, hogy a politika érdekes és a szabadelvűpárt még egyszer népszerű. A klub üveghomlokú palotája előtt égő fáklyák jelennek meg és a mamelukok,

* Bródy Sándor a Jövendőben közölte Jókai egyik hátrahagyott kéziratából baba-nyelv szótárát, egy egész kimerítő közleményt aminő egyetlen etnográfiai munkánkban sincs.

kik huszonegy év óta nem szagolták a fáklyafüstöt, föl-
emelt fővel, peckesen mozognak újra a világban. Jókai, mint
valaha régen, érdeklődik az egyes kis kérdések iránt, ott
van majd minden mozgalomban, kapacitálja azokat, akik
a Wekerle-kormányt Szilágyi nélkül nem akarják; estén-
ként az István-szálloda külön szobájában vacsorázó képvi-
selői társaságban időzött, ahol javában forr a politikai élet,
egyházpolitika, »puroszok« elleni tervek, az összeférhetlen-
ségi kérdések foglalkoztatják a képviselőket. Ide jár Szilágyi
Dezső, Darányi Ignác, Radó Kálmán naponként, néha meg-
jelennek Tisza Kálmán, Bánffy Dezső báró, Kemény János
is az öregek közül, és pongyolában mutatkoznak. Itt szipor-
kázik Beöthy Aldzsi. A két Barcsayból bugyog ki a jó kedély
és szellemesség. Jókai új benyomásokkal telik meg, gyarap-
szik emberismeretben, új egyéniségeket ismer meg — de
már késő —, az új anyag megvan, de a tűz már kialudt
a konyhán, ahol megfőzze.

— Milyen világ ez! — mondta egyszer. — Az ördög
ért meg benneteket! Én vagy három generációt átaludtam.

A klub tele volt strébérekkel, akik előre csörtettek, in-
trikusokkal, akik az egyszerű dolgokat szövevényesekké vál-
toztatták, irigyekkel, akik sajnálták másoktól a közgazdasági
tevékenység gyümölcseit, »ha nekem nem jut a kalácsból,
te se egyél« s dühösen követelték az összeférhetlenségi tör-
vény megalkotását. Belevetve magát a képviselői élet hul-
lámaiba, bámult, hogy egy egész télen senki sem kért tőle
váltóaláírást. Hát mi lett a világból? Hova lettek a régi
magyar emberek, a mi ivadékaink, akik kártyázni se hagy-
ták, minduntalan félrehítták aláírni? Hja, ezek már nem
írnak alá egymásnak semmit. Az is elmúlt. A sok jó szokással
egy rossz is. Pedig az öregúr várta már. Olyan rosszul esett
neki, hogy órá már nem szorul senki. Még jobban elbámult,
mikor azt hallotta, egyik-másik amint dicsekszik, mennyit
kapott a pártkasszából a választásra, egyik négyezret, másik
tízezret, harmadik húszezret. Hiszen hajdanta is kaptak,
csak hogy azt akkor titkolni illett, és ha kisült, mennyire-
földre eltagadni, sőt esetleg párbajra hívni a leleplezőt. Úgy
ám, de azóta éppen a másik oldalára fordult a világ. Mert
nem azok az érdemes emberek, akiknek a megválasztása

kicsibe került vagy semmibe, hanem akiket nagy pénzen hoztak be. Akire harminc-egyvenezer forintot költ a kormány, értékes ember lehet. A miniszterelnök bizonyára szereti. Az, hogy a kerület nem szereti, nem jelent semmit.

Ilyen volt az új levegő. Az etika szállt, szállt alá. Lent is, fent is. A nagy charmeur Wekerle megbukott az év utolsó napjaiban, mert az ország jobban szerette, mint kellett volna. Helyére Bánffy Dezső báró állott, ki Kossuth temetése elől Apanagyfalura utazott. Ilyesmit rögtön észrevesznek a Burg ablakából. Mosolygás fogadta az országban. Ez a minisztérium egy hétig se tarja magát. Bánffy olyan gyengének látszott.

De már két hónap múlva álmélkodva nézi az ország Bánffy dolgait. A ravasz erdélyi ember megrázkódott és olyan kemény, erős magyar érzésű államférfi ugrott ki belőle, aminőnek kezében még eddig nem voltak a gyeplők.

Jókai 1895. február 18-án hetvenéves születésnapját ülte a Bajza utcai házban, mely az ebédlővé átalakított műteremben folyt le patriarkális egyszerűséggel és vidámsággal. Már ezen az estén úgy ünnepelték Bánffyt, mint »erős kezűt«, pedig a közélet oszlopos emberei voltak a vendégek. Ott ült Tisza Kálmán, Csáky Albin, a volt kultuszminiszter és az akkori: Wlassics Gyula. Szemben velök foglalt helyet Beöthy Zsolt, a zseniális Horváth Gyula és Szilágyi Dezső, akinek nagy, nyomasztó tekintélyét, melyet kortársaira gyakorolt, nem fogja érteni az utókor krónikása, aki nem hallhatta a fehér asztalnál évelődni és »rátutazni« másokra. Olyan volt, mint a kontinensen utazó angol, aki azért utazik, hogy takarékoskodjék. Más beszélgetők (ha csak nem üres locsogók) a beszélgetéssel a mondanivalójuk anyagát fogyasztják, Szilágyi egy ilyen nekieresztett diskurálással szerzi meg beszédjeihez és tósztojaihoz az anyagot.

Persze volt sok tószta az ünnepeltre, mint minden magyar házban ilyenkor. Mindenkinek kedves volt az öregségnek ez a bájos képe. Homloka fénylett a derűtől, kékesszemei sugárzottak. Vacsora alatt egyszer csak eltűnt és a karján hozta be a kis Macát, aki kezecskéivel átkarolta a költő vörös nyakát. Minden pórúsán a boldogság érzése látszott kiömleni.

— Hetven évet éltem — mondotta e lakomán —, de úgy rémlik előttem, mintha kétszer éltem volna. Egyszer már volt hazám, aztán nem volt egy darabig, vagy ha volt, nem az volt. Most másodszer megint az a hazám van, amelyik szabad, boldog. Egyszer már volt családom, de meghalt, egyedül maradtam. Most újabban megint van családom. Mikor azokat a híres pontokat osináltuk azon a bizonyos március 15-én, Degré Alajos valahol a külföldön járt és mire ő hazajött, minden kívánság meg volt már pengetve, kikiáltva, de neki mégis kellett volna még valami. Sokáig gondolkozott, míg végre kitalálta: »Követelem a só árának leszállítását.« — Ez akkor volt. Most félszázad múlva megint így van. Boldog vagyok, mert még egyszer megélhettem azt a napot, amelyen a nemzetnek annyira betelt minden vágya, hogy az ellenzék már ismét nem tud egyebet kívánni, mint a só árának leszállítását.

Tényleg ilyen boldognak érezte magát a nemzet ebben az évben és a következőben, amikor Dániel Ernő kereskedelmi miniszter elkészült a kiállítással s lehetővé tette az Akadémiának, hogy most már végre beeressze ezer évvel visszamenőleg a magyarokat a mostani hazájukba (kik addig nyilván útközben váraкоztak).

A millenniumi ünnepélyekben, melyet páratlan fényben ült meg az ország, Jókai is részt vett az akkor itt időző Munkácsy Mihállyal, kin már akkor erősen meglátszottak a paralízis nyomai. A két világhírű mester többnyire együtt jelent meg a nyilvános helyeken, az Akadémia ünnepén és a királyi estélyen, hol Jókait különös vidámsággal szólította meg a király s a kertészeti dolgok iránt tudakozódott, mert utóbbi időkből sokat írt a gyümölcsfák és a szőlővenyigék ellenségeiről.

- Lesz-e sok gyümölcse az idén?
- Sok kárt tettek benne a cserebogarak, felséges uram.
- Hát bor lesz-e?
- Attól tartok, kevés lesz.
- Nekem is olyan értesitésem van az én tokaji szőlőimről. Pedig az idén több kellene, hogy legyen, mint máskor, mert többet megiszunk — tette hozzá a király kedélyesen.

Úgy lehet, a millenniumi ünnep nagy áldomásaira célozott, de célozhatott a választásokra is, melyek az ünnepség és kiállítás miatt csak késő ősze íratnak ki s melyeknek vezetéséhez tűzzel-vassal látott hozzá a folyton nagyobodó tekintélyű Bánffy, ki minden megrázkódtatás nélkül léptette életbe az anyakönyvi intézményt, melytől pedig nagy földindulást vártak annak ellenségei.

Ízzé-porrá törve került ki az ellenzék az urnákból, a legjobb vezérei fúbe haraptak, a jobboldal pedig olyan sáskányi sokaságban jött vissza, hogy a Ház baloldalán is mamelukok szorongtak. Hanem mi ez? Nézzetek csak körül, Jókait nincsen köztük. Jókait nem tagja a parlamentnek. Hogy történhetett az meg? A tavalyi év hérosza, kinek lábaihoz letette koszorúját az egész ország, nem jutott be az ország legfőbb tanácsába.

Jókait Karcagon léptette fel a párt Madarász Imre ellen. Nomen et omen, mindenütt ott a Madarász név, ahol valami baj éri. Karcag pedig olyan a szabadelvűpárt végrehajtó-bizottságának fiókjában, mint a selyemzsinór. Aki Karcagot kapja, annak harangoztak, az elvégezte politikai pályáját.

A nagy költő maga is megdöbbsent, hogy ővele mi történt. Csak az tudja, aki harminc évig képviselő volt, mit tesz az, mandátum nélkül maradni. És csak most érzi, mi volt neki az immunitás. Milyen nyomorúságos parány az ember e képzeletbeli palást nélkül.

Meg volt semmisülve, összetört, egy tengernyi keserűség hullámozott benne s még csak mutatni se lehet, mert komikussá lesz az ember. Föl se kell venni, mintha semmi se történt volna, sőt humorizálni kell fölötte, hiszen emberi dolog a bukás.

Ami a humort illeti, hát azzal váltig győzte, sőt ezzel fizette a számláit is, ezeket írva a bukás után Almásy Géza, akkori Szolnok megyei főispánnak:

Méltóságos uram, kedves barátom!

Itt küldöm neked ezt a partecodulát.*

* Egy karcagi számla volt a levélhez mellékelve.

Sokszor meghaltam már a hazáért, de a temetési költséget sohasem követelték rajtam. Kérlek, igazítsd el ezt a dolgot az illető faktorokkal. »Circumdederunt te.«

Egyebekre nézve legszívesebb üdvözlettel vagyok
Budapest, 1896. november 5.

igaz barátod
Néhai Jókai Mór.

Magába zárta efölötti fájdalját, büszkébb volt, mintsem panaszkodjék akár az ország, akár a párt vagy a miniszterelnök ellen, de a karcagi választókhoz írt levelében megcsendül egy bús akkord: »Én pedig nyertem politikai pályám lefutó csillaga számára egy fényes végtelrobbanást, ahelyett, hogy az megfeketedve hullott volna le a tengerbe. Még elementárisabb erővel tör ki bánata a karácsony előtt megalakult Budapesti Újságírók Egyesületének a Royalban tartott díszbankettjén egy keserű tóosztban. Ez volt utolsó nyilvános felszólalása. Néhány hétre rá a király a főrendiház tagjának nevezte ki, 1897. jan. 23-án s csaknem egyidejűleg a »Pro litteris et artibus« rendjellel tüntette ki.

Ez volt a tapasztalás a sebre, a jóvátétel. Mert ebben az országban minden úgy megy kicsiny dolgokban, nagy dolgokban, hogy vagy a király ront el valamit és akkor azt a nemzet hozza rendbe, vagy a nemzet ront el valamit és a király igazítja el.

S ezzel már vedd észre öreg poéta, hogy ki vagy elégitve, fényes pályafutásod véget ért, ideje elvonulnod, mert ha te nem unsz rá a világra, a világ un meg téged. Ami életedből a közönségé volt, azt im átvette, termő tavaszod, nyarad és bájos őszöd gyümölcseit élvezte s megjutalmazta a maga módja szerint. Méltóságos főrend vagy, jó módon vagy, neved szépen cseng a földteken végesvéig. Hát mit akarsz még? Mit vársz még? Ami időd még hátra van, az már az alkonyi szürkület. Az az idő csupán a tied. Ahhoz már nekünk semmi közünk.

TIZENHARMADIK FEJEZET

AZ ALKONY

Jókai nyilvános élete voltaképpen idáig terjed, ami ezentúl van, az már nem tartozik szorosan az életrajzhoz, annak elbeszélése csak rossz szokás. Csecsemő korában még Napóleon is bizonyosan csak olyan csecsemő volt, mint a többi és talán olyan tehetetlen fecsegő aggastyán lett volna kilencven éves korában, aminők a kilencvenéves aggastyánok. Csak a közepe Napóleon. A zúzmarával ellepett fák télen mind egyformák.

A Jókai élete innen kezdve kétségkívül az alkonyat. Az est leszállt már — *de még korán van gyertyát gyújtani.**

Özvegy öreg Apafi Mihály fejedelemről jegyzi fel költőnk a szenilitásnak azt a fajtáját, melyben az embernek a *melle* kívánja az asszonyt. A fejedelem öngysága, ha kinéz az ablakon s meglát a palotájából valami formás begyes menyecskét a környéken mozogni, legott üzeni akar lakájától, tanácsostól vagy attól, akivel legelőször találkozik, hogy elveszi feleségül, menjenek, kérjék meg a kezét azonnal. A környezete be van már tanítva, azt mondják, hogy jól van, úgy lesz ahogy öngysága parancsolja, s azzal nem mennek sehova és Apafi Mihály uram, mire újra látja a küldöttet, elfeledkezik a menyecskéről, immár más asszonyszemélyekre vetvén azóta bűnös szemeit.

Gyakori betegség ez az aggastyánoknál. Hajdan morbus Transsilvaniensis, erdélyi betegségnek is nevezték. Benne volt Bethlen Gábor is. A gyöngébbik nemnél se szokatlan. Prielle Kornélia rá a legutolsó ismert példa. Az elme elveszti eddigi feszerejét s az érzések feltartóztatlanul visszaviszik az embert a gyermekkorba s ebben a visszafelé való

* E fejezet eseményeit azonfelül, hogy egészen magántermészetűek, közelségük miatt is izléstelenség volna szélesen tárgyalni.

útjában igen természetesen végigmegy az ifjúkorán is, útközben hát szerelmes is lesz és ha jól nem vigyáznak rá, megházasodik vagy férjhez megy.

Amilyen mesterien leírta Apafi Mihálynál ezeket az érdekes szimptomákat, éppen olyan mértékben és sorrendben kezdtek azok őrajta mutatkozni.

Nem lévén már többé ambíciói sem a politikában, sem az irodalomban, vágyai ilyen irányban kezdtek elkalandozni. Leginkább színésznők kötötték le figyelmét, kiket este játszani látott s kik hódolattal közeledtek a nagy íróhoz, annak protekciójától fényes előmenetelt remélvén.

Egy darabig még szorgalmasan járt a klubba, a történelmi tarokkpartiba, de hovatovább kezdett elmaradozni. Még mindig írogat, de keveset, leginkább a Pesti Hírlapba, ahonnan háromezer forintot kapott évenként, amelyért 25 ívnyi kéziratot lett volna köteles írni, de nem írt annyit. »A barátfalvi levita« jelent meg még tőle 1897-ben, mint »Az elátkozott család« folytatása, ebben újra elénk bukkan a feledhetetlen Tardona regényes bükkjeivel, jámbor népével. 1898-ban a Magyar Hírlapba írogat, többnyire jelentéktelen apróságokat, emlékeket, aktuális tárgyú tárcacikkeket, köztük az »Öreg ember nem vén ember« című regényt, mely azonban csak egy év múlva válik szenzációs művé, miután azt hiszi a közönség, hogy saját magát írta le benne, anticipálva a jövőt, minek következtében némely újságok újra lenyomatják.

A főrendiházba nem igen jár: »a temető előszobája az — mondja —, nem bírom megszokni.« A klubban is ritka vendég. Fesztytól kérdezzetik a barátai, mi történt az öreggel? »Éli világát«, felelgeti Feszty. A hír mindenféléről locsog, hogy valami színésznőbe szerelmes, hogy el fogja venni. De hát bolond beszédek ezek! Ki hinne el ilyeneket?

Míg végre 1899 őszén, szeptember 16-án kipattan minden. A lapok a leghitelesebb formában meghozzák a hírt hogy a 74 éves aggastyán megházasodott. Elvett egy fiatal színésznőt, Grosz Bella kisasszonyt.

Az egész országon végig száguldott a villámgyorsaságával a pikáns hír. És feltárultak egész meztelenségükben

a kínos családi jelenetek, melyek azt megelőzték, a baráti közbelépések és minden egyéb, ami azzal összefüggött, végig hurcolva a dicsőségtől körülragyogott emberi főt a parázna beszédek, gúnyos tréfák kloakáján. Minden jobb érzésű embernek fájdalmat, lehangoztságot okozott ez. Pedig hiszen várható volt, hogy ilyesvalami történhetik. Pszichológiailag nem szorul nagyobb magyarázatra. Mostani nősülése éppolyan abnormis, mint az ötvenegy év előtti. Akkor ő volt túlságosan fiatal a feleségéhez, most a felesége (húsz éves leány) volt túlságosan fiatal hozzá. Ő maga észre sem látszott venni e számbeli különbségeket az évek között, mert megzavarta, hogy a múzsájával más elszámolási viszonyban állt: a múzsája fiatal maradt örökké és őt is fiatalon tartotta hajlott korában is.

Hiszen kétségenkívüli, ítélőtehetsége eddigi fészerejének is meg kellett lazulnia, hogy nem bírt ennek a lépésnek ellentállni. Ámbár iszen joga van még a legutolsó féregnek is azon a falevélen élni, amelyiken akar.

Könnyű megérteni azokat az indító okokat, melyek legközvetlenebb hozzátartozóit a házassági frigy megakadályozására sarkallták, de talán a mód nem volt jó, amelyet követtek, hiszen ő maga jelezte azt pompásan Apafinál, rá kellett volna hagyni s akkor talán magától elfelejti, s nem ellenkezni vele — ami egy gyereknél feltűzeli és hősiességgé magasztosítja az ellenállást. De minden jobb lett volna, mint az ami történt, hogy a már bevégzett tény a különböző jelenetek miatt úgyszólván a kirakamba vitetett s a véletlenek szeszélye és a nagy öregember naiv hiúsága miatt egész végig köznevetségül a kirakatokban tartatott.

Ha csendesesen, zajtalanul, rejtve megy végig mindez, a világnak kevés köze lett volna hozzá. Goethe házasságát is rosszalta, de csak szűkebb weimari környezete, a nagy német nemzet meg se mozdult. Igaz, hogy Goethe még nem volt abban a korban. De végre is az ember akkor nyúl a mézhez, amikor vágyik rá. Teljesen a Jókai magáncsolgja az, amelyhez senkinek semmi köze. Bohó beszédek, hogy egy nagy embernek adni kell valamit magára. Hogyan? Azzal kellene tehát büntetni egy kiválóságot, hogy annak kevesebb legyen szabad, mint más tisztességes embernek? Ez a tétel

egy percig se állhat fenn. Ellenkezőleg, a nagy embernek többet lehet elnézni, mint a többieknek. És végre is, kit érdekel az egy nagy ember megítélésénél, hogy ki a felesége? Kisebbségre lenne-e Napóleon azért, ha egy szolgáját veszti el, ahelyett hogy Mária Lujzát hozatta el magának a bécsi Burgból? Kérdezi-e valaki, hogy ki volt Shakespeare-nek a kedves neje? Jut-e eszedbe Mrs. Dickens után kérdezősködni, ha Copperfield Dávidot olvasod?

Abban volt elhibázva, hogy nem elég csendesen történt. Mikor az ilyen események kisülnek, akkor már rendesen régiek, s a világ egy mosollyal napirendre tér fölöttük. De ez alkalommal bizonyos ügyetlenségek miatt közese-ménnyé vált e házasság. Jókai meghasonlott családjával, mint egy könnyelmű ifjanc, kit nagy szenvedélye elragadott. A sajtónak és a közönségnek ezt a beavatkozásszerű viselkedését nem lehet egészen rossz néven venni, mert hiszen azzal mutatta meg legjobban, mennyire szerette Jókait, hogy szinte azt hitte, még a magánéletéhez is köze van.

S maga Jókai még tetézte azzal, hogy amint a nászútról, Szicíliából hazaérkezve, értesült az itt szállongó hírekről, hogy új családja nem jól bánik vele, cáfolatul váltig szerelmi ömlengéseket írt új nejeéről a lapokba — mert mindent inkább akart, mint azt, hogy sajnálják.

Csak éppen ez kellett, hogy e komikus esemény soha a szőnyegről le ne kerüljön, hogy ott legyen a kávézó nénikék uzsonnájánál, a lapok szenzációs újdonságaiban, a vadászok csípős élceiben, a képviselők trics-tracsában, és a vigyorgó csöcselék durva kiszólásaiban.

Így halványodott a Jókai nimbusza szemlátomást.

De meddig halványodott? Vajon érdemes-e erről beszélni, aránylag azon időhöz a századok sokaságaiból, mely neki mint írónak átélnie hagyatik? Morton doktor meséli, hogy Ninon de Lenclos-nak 1657 januárius és februáriusban egy csúf var volt az arcán — nem volt-e azért Ninon de Lenclos mégis nagy szépség. Nos, jól van, e két hónap alatt meg engedjük, hogy nem — de azelőtt és azután?

A nimbusznak ez az elhalványodása csak fallácia. Mint mikor napiogyatkozáskor bekormosított üvegen néznek be a napba, nem a nap lett bágyadtabb, hanem csak az

üveg kormos, amin nézik. A kormos üveg eltűnik a szemétre, ahova való, s a nap marad olyan fényesnek, aminő volt.

De ha nem ártott is az írónak, vagy csak ideiglenesen ártott — az egyénnek valóban súlyos helyzetet teremtett ez a lépése. A szegény öregembernek, elfordulván családjától, röstellkedvén barátjaival szemben, nem maradt fenn egyéb, mint végképp száműzni magát a világból, vagy lejjebb szállni más, ismeretlen társaskörökbe, ahol szintén tapasztalnia kellett, hogy nem az a hímporában érintetlen csodálat környezi, ami régen. Nagy bűnhődés volt ez, roppant nagy bűnhődés az isteneknek azért a kedélyes tréfiájáért, hogy a szívét meghagyták fiatalnak.

Még iszen teljött néhányszor a klubba, de csak úgy az oldalbejáráson suhant be és ott is azt vélte érezni, hogy hidegebbek iránta régi barátjai; mind ritkábban jött, végre egészen kimaradt. Eleinte még kérdezősködtek utána, aztán elfelejtették, mintha már nem is volna. Tisza Kálmán halála után egyszer se jött fel többé.

— A tarokkparti ki van kezdve — mondta búsan. — Most már rajtam van a sor. Tisza után Jókai megy.

S hogy ne is emlékeztesse a régi napokra, levérette dolgozószobájában a falról Ferraris ismeretes képét. Fájtneki annak a látása. Az elmúlt régi világ rajta teküdt a lelkén, mint egy nehéz kő.

Utoljára nem ment már sehová, nem találkozott senkivel, csak a kiadójával. Űri barátai kocsizni látták hébehóba két nővel, és az mindig turcsa megemlegetni való látvány volt. A két nő ült hátul, az aggastyán pedig a gyermeküléson kuporgott.

Így lett idegenné itthon az ország legnagyobb fia, csupa merő szeretetből. Nem kívánt sokáig otthon lenni egy huzamban, ha csak tehetett, elutazott ide-oda, meleg éghajlat alá. Utasoktól, kirándulóktól jött néha valami hír róla. Az is mind a pletyka asztalára való csemege. Csak az úgynevezett cigány társadalom maradt iránta változatlan szeretettel. Itt még mindig ő volt a legnagyobb fényesség. Ezek a bohófiúk értik az embert. Tudják, mi rajta a cafrang és kenőcs és tudják, mi rajta a hús és vér és mi benne az állat. Eze-

ket félre nem vezeti a nagyképűség, se a méltósággal kidüledt mell, az oroszláni szemöldök, vagy az ájtatos szemforgatás. Ezeknek a fiúknak jó szemük van. Tudják, mi az égi fény és mi a földi fénylés. Mert a szentjánosbogár is fénylik, de az csak szentjánosbogár. Némely politikus is fénylik, sőt világít, mint a villamos körte, ami ha elhomályosul, más körtét tesznek helyére és az is megteszi, de az égi fényt nem lehet az ég pereméről lecsavarni és ott van az azért, akármilyen felhőfolt vonul is el alatta.

A bohémeket meg nem zavarta ez a minden logika nélkül hajszává fölpirskált hangulat, melynek kiszögellései kellemetlenül érintették nemcsak a szereplőket, hanem általában a komolyabb elemeket.

Az újságírók egyesülete egy Jókai-serleget szerzett, melyet a régi magyar ötvösökhöz méltó mester, Bachruch készített remekbe. Ebből a serlegből minden március 15-én nagy áldomást isznak a sajtószabadságnak Jókaival kapcsolatos emlékére. Különben más alkalommal se történhetett újságírói összejövétel vagy lakoma, hogy a tósztok rendjén magasztaló szó ne essék Jókairól, amiről hódoló sürgöny menesztetik hozzá. 1901-ben, midőn a Pesti Hírlap kiadójával összekülönbözött, ki az általunk fentebb említett szerződést felmondta Jókainak, az egész sajtó Jókai mellé állott, nem is törődve azzal, hogy kinek van a vitában igaza. Ösztönből, szeretetből öreg atyamesterének ellenfelére rohant.

Ugyanebben az évben végre elkészült a szerkesztésében megjelenő »Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képbén«. Már oly soká húzódtott s olyan bizonytalan politikai viszonyok jelentkeztek ingaszerűn hol ide, hol oda, hogy szinte már kérdésessé kezdett válni, hogy a könyvnek lesz-e hamarabb vége, vagy magának a birodalomnak?

A könyv, melynek törzselőfizetői már jobbadán kihaltak, végre elkészült, a résztvevők, mintbogy a császár és király égisze alatt ért véget (az egyik védnöke elhalván, a másik férjhez menvén), megkapták rendjeleiket, különböző kitüntéseiket és végkielégítésüket (Jókai 36 ezer koronát), a Széll-kormány ezt az alkalmat ragadta meg, hogy Jókainak az országgyűlés által is megadassa a legnagyobb erkölcsi elismerést, mely a jubileumról elmaradt s Wlassics közök-

tatásügyi minisztert bízta meg a minisztertanács az indítvány megtételével, hogy a parlament az agg írónak szavazon meg élethossziglan nyolcezer koronát, amennyi eddigi szerkesztői díja volt.

Végre tehát gyűl még egy kis fény a csillagtalan, beborult esthomályban.

De hajh — öregembertől elfordul a szerencse —, még a rózsából is tormát főznek annak, nem rózsavizet.

Az indítvány megtörtént, de nem ment keresztül, amint a nagy öregemberhez illetet volna: egyhangúlag. A Ház nagy többsége zajos helyeslésben és éljenzésben mutatta készségét, néhány jelentéktelen képviselő azonban mégis felszólt. Ez okvetetlenkedésben, melybe különben semmi tiszteletlenség nem vegyült, egyszerre felugrik fűgén, mint egy fűrj, az öreg Madarász József és alig néhányak által észrevéve, a Ház szószékére fut fel s ünnepies, rezes hangján beszédbe kezd, mely az immár lecsendesült Házat meglepetésszerűen érinti.

— Én a megnevezett Jókai Mórt hazám ellen vétkes egyénnek esmérem ...

Csak ennyit szólhatott. Az erre kitört általános fölháborodás vihara elnémítá szavát és őt magát is elseperte a szószékről.

Ez volt tehát az utolsó szó, ami föfelőle a Sándor utcai ház öreg falai közt elhangzott, amelyek közt hányszor tartott falrengető taps és tetszés-zaj közt harmino esztendőn keresztül beszédeket. Ezt hallottátok hát felőle öreg falak legutoljára, hogy hazája ellen vétkes egyén, és nem omlottatok össze?!

Ez a hazája ellen vétkes egyéne tartotta írásaival millió és millió emberben a honszerelmet, midőn azt mindenfelől oltogatták, élénk tártta az ország múltját lángoló lelkesedéssel, fontoságos ihletével kirajzolta jövőjét, neki élt, neki dolgozott szíve vérével, minden porcikájával s kivíván a maga számára a világ osodálatát, annak a palástjával betakarta hazáját — ez a hazája ellen vétkes ember. Az öreg falak közt ez hangzott el felőle utolszor, össze még se roskadtak — de hát az ő lelke nem volt-e bizonyos tekintetben még erősebb, hogy össze nem roskadt?

Ha nem is, mindenesetre legalább vonaglott. Oh, ne áltassuk magunkat, mondjuk ki az igazat: ennek a nagy embernek az alkonya végtelenül szomorú volt.

Talán céltalan és meddő felkeresni és analizálni az okokat, amelyeknél fogva a tragikum megrendítő erejével hat ránk a Jókai alkonya.

Úgy rémlik egy percre, mintha valamely ballépés bűnhődése lenne. De jobban meggondolva, tagadnunk kell egy ilyen ballépés fennforgását. Hiszen nem követett el semmi hibásat. Olyat, amiért egy kaszinóból ki lehetne zárni, vagy egy párbajnál diszkvalifikálni. Ellentétbe helyezte magát a társadalommal? Még azt sem. Ő semmi egyebet nem tett, mint hogy egy megengedett vágyát elégítette ki fiatalemberesen, nagy zajjal.

Épp azért kétszeresen lázító a tragikuma. De ne ülünk fel az első érzésünknek. Ha már a Jókai lépéseit vizsgáltuk, vizsgálnunk kell a »bűnhődését« is és rögtön rá kell jönnünk, hogy az csak egy Jókai-féle tragikum, mely őt a külső világnak vele szemben való viselkedésében — az ő szemüvege szerint éri.

Mert ha egy közönséges filisztert veszünk, annak a sorsa ugyan meg nem ríkat azért, hogy a rokonai és a barátai elhidegültek iránta s hogy a pletykázó körök gúnyolják, kivált ha megtudjuk róla, hogy az illető földig sújtott férfiú a főrendiháznak tagja, vagy ötvenezer korona évi jövedelme van és még az sem sajtol ki könnyeket szemeinkből, hogy a parlamentben valaki megtámadta, akit a Ház ezért lezúgott. Adjátok ezt a véget Vas Gerebennek, Pálffy Albertnek, Vadnay Károlynak és annyi száz elhalt írónak s úgy fog feltűnni pályafutásuk szürke épülete, hogy egy pompás tetőt kapott.

De mit szólunk Jókairól? Az elkényeztetett kedvencről, kinek sorsát napsugárból és rózsailleségéből szőtték a Párkák. Az ő számára bizonyára olyan finom pókszálakból van összerakva a pokol is, hogy mi nem látjuk szabad szemmel annak, míg ő belefónódva, már javában benne vergődik.

Nem érintve az ő benső életviszonyait, a külvilág jelenségeit mégis úgy kellett festenünk, ahogy azok az ő szemében mutatkoznak, mert másképp nem érthetnők meg őt.

Boldogtalan ő kétségtelenül. Látjuk is néhány erőlködését, amint igyekeznék ebből az ő világából szabadulni, de már nincs akarat. Férfias akaratérő hiányában történt minden, ami történt, és ugyancsak akaratérő hiányában nem változhatik meg többé semmi.

Lecsüggeszti fejét és megy-megy rogyadozó léptekkel a bizonytalan vizek felé. Érzí a tikkadtságot, érzí a szomjat a régi után, de mégis csak megy szomorúan előre. Nem dörömböl már az ajtaján a kis Maca, pedig hogy szeretné, ha még egyszer pacsit adna. Rokonai (a jó Ihászkat kivéve) át nem lépik a küszöbét, sem ő az övékét. Jön a születésnap, Hegedüsné nem hozza el az obligát hálósipkát! Pedig hogy örülne most egy ily sipkának. Fesztyék sem csörtetnek fel vidáman meggratulálni a Pápit. Mindez csak volt. Bánatosan zúgnak, susognak, idegenül integetnek a svábhegyi fák . . . a legjobb barátai, talán ezek se szeretik már, ezek se vigasztalják már. Még talán szerencse, hogy ott van a föld alatt a jó Károly és az édes Eszter. Most ezek is elfordulnának tőle. Vajon? Sokszor eltűnődik ezen, mint valami problémán, amit okvetlenül meg kell fejteni.

Voltak fázisai, mikor úgy rémlett neki, mintha az egész ország elment volna innen valahová és őt itt hagyta volna idegenek közt. Egy árva gyermeknek képzelte magát, pedig egy képzelődő aggastyán volt. De mindegy, képzelet vagy valóság, tény, hogy apródonként elmaradt mindenkitől, egyesegyedül találta magát. Nem volt már más barátja, csak az íróasztala, azt el nem vehette senki.

Oda menekül nyilak, bajok, gúnymosolyok elől és egyre ír és mesél az ő nemzetének. Gyermekes ösztöne, összefogózávna fantáziájával, olyan nyomokon jár, melyekből visszatükröződik a saját helyzete. Új regényében: »Ahol a pénz nem Isten« egy társat keres s talál Salvator főhercegben, ki egy új világot alapít magának pusztá szigeten, ahová idegen nem vetődik be, semmi hír nem jut be, nem jön ki. Látjuk ebből az ő legtitikosabb érzéseit, hogy ezt a világot magának gondolta ki — Salvatornak csak odaadta.

Hát igen, ott ül az íróasztalánál, dolgozószobájában és egyre ír. Hiszen alkony van, de itt a lámpa még ég és el nem alszik — csak majd együtt vele.

TIZENNEGYEDIK FEJEZET

AZ ÉJ

Mint az öreg korban más talajba átültetett fa, gyorsan hanyatlott az öregúr, kivált testileg, bár szellemben sem volt többé a régi, írásai színtelenebbek, zamat nélküliek és még lazábbak a szerkezetben. »A mi lengyelünkben még megvillámlik egy-egy jóízű gondolat, egy szilánk, egy szikra, de már sok hamu közt. Sőt egy pompásan megrajzolt alak is előfordul benne, a füvek titkait ösmerő öregasszonyban. Testileg soványabb, nyaka szertelenül vékony, szempillái fáradtan tapadoznak szemekre, hangja tompább, termete kissé meghajlik, orra földűnösen megvastagodott, csak a járása nem öregszerű, még »bírná magát«, ahogy mondani szokták; a modora, mint mindig, most is disztíngvált, sőt nagyúrias, a kezei szép fehérek, hanem az ajkai körül egy keserű vonás elviszi az egész hosszúkás arcnak a régi jellegét.

A föllépése, ha ugyan lehetséges elképzelni, még szerényebb, mint azelőtt, mert most valami röstellkedő alázatosság is járul hozzá, mintha mondaná: Én már nem a régi Jókai vagyok; az nagyúr volt énhozzám képest, én már csak a mostani Jókai vagyok.

Az 1903-iki év folyamán ritkán mutatkozott, alig lehetett őt látni, legfeljebb a közgazdasági társaságok ülésein jelent meg. A nyári időt a Svábhegyen és Balatonfüreden töltötte, a téli hónapokat Abbáziában vagy a Rivierán.

Szokásos évenkénti novelláját ez alkalommal is megküldte a Vasárnapi Újságnak, azt írván, Nagy Miklósnak: »Ha kívánod többet is írhatok, mert most van időm és kedvem hozzá.«*

* Még írt is egyet. »A férj kabátja« címűt január elején. Ez volt egyszersmind utolsó novellája, mert két nagyobb regénybe kezdett; melyeknek egyikéből negyven oldal maradt; a másikkól egy oldal.

Karácsony előtt haza jött rövid időre s fűnek-fának dicsekedte, hogy új foga nőtt. »A természetben hiszek — mondá —, csak ez nem osal. Az új fog azt jelenti, hogy még székségem lesz egy garnitúra fogra.« Szerette magát kivételes lénynek tartani és volt is valamennyire igazza.

Újév után Nizzába utazott és csak a tavaszon tért vissza Pestre feleségével és annak családjával. Április 17-én készülődtek fel a hazautazásra, de a vasúti sztrájk miatt csak 25-én érkezhettek Budapestre, az Erzsébet-körút 44. szám alatti lakásukra.

Öt napig kénytelenek voltak Fiumében vesztegelni; az Adrián ekkor erős bóra dühöngött, még Abbáziába sem mehettek át. A fumei rossz időjárás és az éjszakai út Budapest felé a gyorsvonaton, ahol nem volt kényelmes ülőhelye sem, annyira megviselte a hetvenkilenő esztendő s költöt, hogy hazaérve, mindjárt betegségéről panaszkodott s házi orvosa egyelőre influenzát állapított meg. De még kijárt vele, végezte dolgait, apró bevásárlásait, járt a kiadójánál, beszámolván, hogy nem töltötte hiába az idejét Nizzában, megírta »A börtön virága« című regényt és írt egy csomó verset is. Pedig az idő hirtelen itt is hidegre fordult, úgyhogy egész napokon fázott és panaszkodott.

— Nagyon megszoktam már a meleget Nizzában. Nem tudom, mi lesz belőlem most már itthon. Annyi bizonyos, hogy az idén nem megyek ki a Svábhegyre, mert nappal nagyon forró, éjjel nagyon hűvös.

Később ágyba feküdt, de nem érezte magát rosszabbul, a baj csak május 2-án öltött komolyabb jelleget, mert egy kis láz állott be. Ekkor terjedt el az első hír a városban a betegségről. Másnap Korányit hívták, aki megvizsgálván a beteget, a kérdezősködőkhez így szólt:

— Tüdőgyulladás és 80 év — mit mondjak még?

E kijelentésre már futótűzként szállongott szét a hír a szélrózsa minden irányában, hogy Jókai betegsége aggasztó. Újságírók és kérdezősködők egész tömege lepte el állandóan a ház kapuját, folyosóit és a lakás előszobáját. A betegség mindjobban terjedt, alkonyat felé emelkedett a láz, a beteg eszméletét is elvesztette, az esti órákban a király tudakozódott a beteg hogylétéről.

Másnap május 4-én azonban javulás látszott bekövetkezni. Jóka! eszméleténél volt, csak a feje fájt kissé, de semmi más fájdalmat nem érzett. Ágyában fekvé kedves elmésségével és szelídségével társalgott. »Milyen jó dolgom van, konyakkal, szomorodnival gyógyítanak! Dehogy kelek fel egyhamar«. Az orvosok ecetes vízzel mosták a mellét, hogy hűsítsék, ő pedig tréfálkozott velök szellemi képességeinek teljes frissességével. Kívülről ezalatt minden csengetés után érkeztek a bulletinek, melyek jó kedvre hangolták: most ez volt itt, most az volt itt tudakozódni. Dél táján a kabinetiroda főnöke, báró König jelent meg, megkérve a környezetet, hogy az érdeklődő királyt telefonon vagy levélben állandóan értesítsék.

Végre felvirradt a végzetes május 5-ike, az utolsó nap, amely öneki a sorstól adatott. Hideg, szeles idő volt, mely hatalmasan rázta az alig lombozó fácskákat az utcákon. A lapok által föllármázott város lakói egymástól kérdezték, »mi a legújabb Jókairól?« Az egész város erről beszélt. A király telefonja már korán reggel megcsendült. Az újságírók már a nyitás előtt ostrom alá vették a kaput. Fönt a betegszobában még előbb ébredt a beteg, álmatlan éje volt; hat órakor arra kérte ápolóját, hogy nyisson ablakot, bocsásson be friss levegőt. Kérte zsebóráját is, hogy figyelemmel kísérhesse az idő lassú múlását; »csak már a nap feljönne.« Nehezen várta a nap feljöttét. Majd olvasni kívánt és saját regényét »A lőcsei fehér asszony«-t kerestette ki a könyvtárából. (Színműnek akarta átdolgozni.) Kévs ideig lapozgatott benne, de nemsokára kiesett lankadt, erőtlen kezeiből.

E nagy erőtlenség orvosait is aggasztá, de viszont biztató jel volt, hogy a beteg vidám volt:

— Oly jól érzem magam — mondotta —, hogy akár dolgozni is kezdhetnék. Nagy tervek járnak a fejemben.

Délután a sok látogató közt Beöthy Zsolttal, aki komáromi ember, beszélgetett is, biztatta magát (leszünk mi még vígabban is), majd a király érdeklődésével dicsekedett:

— Az én jóságos királyom csak nem feledkezett meg öreg kortársáról. Áldja meg az isten.

Beöthy távozása után jótékony álomba szenderült, csak hat órakereszt ébredt fel, gyöngeségről panaszkodott és az ablak kinyitását kérte.

— Nem bántja a zaj? — kérdék.

— Dehogyan bánt — felelte mosolyogva —, hiszen az az élet s az élet szép.

Majd bekérte a tudakozódók névjegyzékét, az összes látogatójegyeket, s ez szolgál utolsó ecsetvonásul alapjelleméhez. Átnézte nagy figyelemmel, csodálatos érdeklődéssel megforgatta az egyes névjegyeket, mint a gyermek a játékszereit s örült ennek vagy annak. Milyen szép, hogy itt járt! Rajta volt már azon a listán akkor majd minden rokona és előkelő ismerőse.

Nyolc órakereszt Korányi és Stricker, a házi orvos, mellhártyaizsaszorványt vettek észre jobboldalán, ahol a tüdőgyulladás volt. Ez ő. Ez a halál. De a betegnek, ki teljes eszméletén volt, mégse fájt semmije.

Még a halál is oly játszi volt, olyan könnyed, olyan gyöngéd hozzá. Nem a kaszájával vágja le, mint a többi embert, hanem talán egy virágszállal akar rá sújtani s lelke szelíden röppen át a virágra.

Esze ágában sincs meghalni, rá se gondol, pedig már közeleg az órán a két mutató, jön-jön ahhoz a végzetes számhoz, amely után már minden csak egy nulla, akár a számmal együtt, akár anélkül.

Az órák egymás után verték a lakásban a síri esti csöndben a kilencet. Ő is előkereste a magáét és hozzá igazította a többihez, aztán óvatosan letette maga mellé az éji szekrényre. Hallgatta percekig, hogy jár-e, aztán a fal felé hanyatlott feje, »aludni akarok«, mondá halkán és a távozó eszméletével a bénulás tünetei közt egyre halkabban dobban a szíve, míg végre végképpen megszűnt verni.

Csak az óra ketyegett tovább.

* * *

Május 9-én szürke tavaszi délután, aminőket Turgenyev szeretett, a felhők mögött bujkáló napfénynek részint jelenlétében, részint távollétében volt a Jókai temetése a Mú-

zeum előcsarnokából. Onnan vitték ki koporsóját, ahol a Kossuthé állt ezelőtt néhány évvel. Nagy tömetés volt az állam költségén, aminőt csak a magyarok tudnak rendezni a legnagyobbjaiknak. Jelen volt a király Apponyi udvarnagya által képviselve, ott álltak a koporsó körül a rokonokon kívül a miniszterek, az ország nagyjai, zászlósa, a parlament tagjai, a vármegyék és a városok küldöttségei, ahogy ez lenni szokott. Tizenkét nehéz szekér görnyedezett a koszorúkkal a halottas kocsis után. Ilyen pompával viszik a kiégett napot, hogy elássák a földbe.

Csak lassan lépkedve haladhat előre a halottaskocsi a maga tizenkét virágerdejével a meghatott tengernyi tömegek közt, kik elállják az utakat, ágaskodnak, tolakodnak, hogy csak egy csücskét láthassák a koporsónak, amelyben Jókai ... vagy néha úgy rémlik, hogy nem is ő, de a saját regényeinek közös hőse vonul ki végleg a világból.

Egész sora beszélt a szónokoknak bent a Múzeumban, valamint a nyitott sírnál künn, s hogy ne hiányozzék semmi, ami még a halottnak jó lehet, az utolsó szónok, a komáromi Tuba János egy láda komáromi földet is hozott magával, amit a sírba lebocsátott.

Aztán ráhányták a földet és egy kis púp keletkezett azon a helyen.

Egy hegycsúcs ellenben eltűnt egy másik helyen.

EPILOG

Befejezván hősöm életének és korának leírását, szívesen elismerem, hogy az nem lehetett annyira teljes, részletező és analitikus, mint amilyen lenne, ha távolabbi időszakról, régibb íróról volna szó. A szereplő személyek egy része él még, s az események sokkal frissebbek, hogy a redőzetekbe való nagyobb bevilágítás az ízlés és szokás rovására ne essék. Annyi az, ami nem az én hibám a könyvben.

Nem volt azonban egyebekben sem könnyű a feladatom. Az író külső életében elég sok a színes esemény, de benső élete nem áll ezzel arányban. Nem tartozott a közlékeny jellemekhez, akikről mindig tudjuk, minek örültek és min bántódtak. Az író, aki azt írja nyomtatásban, hogy »minden nap imádkozik lefekvés előtt a párt vezéréért«, nem bír kellő hitelességre szert tenni érzelmeire vonatkozólag és nem ösmeri az emberi hiszékenység véghatárait.

Kétség se fér hozzá, hogy egy osodás, jó és ártatlan ember volt, finom lelkű, tele gyöngédséggel és érzékenységgel — az előbbit sokszor mutatta meg és szerette ezt csattanós jelenetekben tenni, mintegy a külső hatásra is számítva, de az utóbbit gondosan rejtegette. Haragot nem tartott senki ellen, a bosszút nem ösmerte. Lelke olyan volt, mint egy sima tó, hullámaint szabad szemmel észre nem vehette senki, pedig bizonyára mozgott az és gyűrűzött.

Nagy szenvedélyek nem mozgatták, mint Petőfit. Harmatos szerelmei nem voltak, mint Goethének. E kedves lánykák iránti érzelmein, mint a zongora billentyűin át mutatkozik meg a nagy német költő benső életvilága: nyomról-nyomra kísérelhetjük figyelemmel. Jókainak nem voltak ilyen ártatlan poétikus viszonyai és ha voltak is, nincsenek összefüggésben műveivel. Asztalos Etelkát látni véljük egyszer a kis Keőcserepy Vilmában, mikor haldoklik, de ez is csak föltevés.

Jókainak azonfelül nincsenek levelezései, mint a régi íróknak. Nem állott senkihez oly közel, hogy bajait, gondjait, érzéseit vele közölte volna — ami levél utána maradt, az vagy konvencionális üzenetváltás vagy egyszerű póz. Ez a lélek nem nyílik meg sehol. Olyan, mint a selyemgubó — nem látszik az elevenje a sok selyme miatt.

E nehézségeket korántsem paralizálja az a látszólagos nagy előny, hogy személyesen ösmertem, hogy életviszonyaim némi hasonlatosságánál fogva vele sokat érintkezhettem a parlamentben, a klubban, az irodalomban, a közös lapnál, a közös barátoknál, a lakomákon, nem ok nélkül mondom látszólagos előnynek és könnyebbségnek úgy az ő, mint a vele összefüggő személyek és események rajzolásánál, hisz voltaképpen inkább ez is csak egy új nehézség.

Mert ha közelről láttam Jókait és környezetét s tanúja voltam cselekedeteiknek, ugyancsak közelről látták őket az olvasók is és éppen úgy belefionódhattak életviszonyaikból egyes szálak emezekéi közé, mint ahogy velem történt, és minthogy mindenki a saját szemével lát és a saját koponyájával ítél és konstruál, ahány szem annyiféle Jókai és Jókai-környezet él a kortársak tudatában.

Dolgokat, melyeket sokan ösmernek, nehéz úgy adni elő egynek, hogy azokat mindenki elfogadja, hézagtalanoknak és valóknak, az indokokkal és következtetésekkel együtt, mivel minden egyes másképp, más sorrendben, más világításban látta.

Sir Walter Raleigh felől olvasom, hogy ez a Towerba zárva, világtörténetének második részén dolgozott, midőn az ablaka alatt veszekedést hallott; de ugyancsak részt vett abban egy barátja is, kivel másnap beszélgetvén a civakodás felől, az általa nézete szerint pontosan megfigyelt esemény minden részletének ellene mondott. Elgondolkozva akkor arról a nehézségről, melybe távoli események hű leírása ütközik, mikor abban is tévedhetett, ami saját füle hallatára és szeme láttára történt, készülöben levő kéziratát megsemmisítette.

Nem tudom, így kellett volna-e cselekednem nekem is? Kivált azért is, mert többé-kevésbé hasonló esetnek tanúja voltam. Egy nyolc tagból álló politikai társaság mondta

el egyenkint, fehér asztalnál a Tisza Kálmán bukásának történetét, körülményeit, okait és belső rugóit, de mind a nyolc szemtanú másképpen. És bizonynal egy sem lett volna hű a nyolc előadásból egy kilencedik szemtanú előtt. Mind-ebből az a tanúság, hogy a kortársak számára, kortársról nehéz történelmet írni, vagy éppen lehetetlen.

Mennyivel hálásabb egy a századok mohából kiasott régi alak? Ki szólhat bele, hogy milyen volt Gyöngyössy István vagy gróf Koháry István? A kézügyben levő adatok keretében úr az író hőse fölött, gyúrhatja, domboríthatja szabadon az alakját, a szemtanúk és a fültanúk különböző visszaemlékezései és megfigyelései nem konfundálhatják meg.

Mindezekkel eleve számot vetve, mégsem azt a metódust választottam, hogy minden rávonatkozó adatot összehordva, jelentékenyét és jelentéktelent, jellemzőt és közömböset, szénát, szalmát, azzal az igyekezettel, hogy mindez úgyszólván közjegyzői pedantériával legyen bizonyítva és kimutatva* s hogy aztán e gezemicét kinevezzem életrajznak s így aztán elérjem, hogy az olvasó mindent megkapjon és tudjon, ami Jókaival történt, amit mondott és csinált, csak éppen őt magát, az egyéniséget ne kapja meg.

Hasonlítana ez nagyban és egészben az olyan mesteremberek eljárásához, akik gondosan összehordanák és leltároznak, ami mondjuk például a velencei összeomlott campaniléből megmaradt, de magát a tornyot nem állítanák

* Bár az adatok hitelességére és pontosságára nézve is minden lehetőtlét elkövettem, mielőtt munkámat közre bocsátottam volna, a végső korrektúra előtt, a vázolt kor irodalmi viszonyainak és eseményeinek legnagyobb ismerőivel, Jókai életének két klasszikus tanújával, Gyulai Pállal és Beöthy Zsolttal közöltem, akik kegyesek voltak a hibás adatokat pótolni, vagy azokra figyelmeztetni. Úgyszintén sokat köszönhetek id. Szinnyei Józsefnek, Nagy Miklósnak; Hegedűs Sándornak és a Jókai-család néhány tagjának. A gyermekéveket és Komáromot rajzoló kötet kefélenyomatait azonfelül megküldtem komáromi öreg embereknek; csakis észrevételeik, kiigazításaik egybevető mérlegelése és felhasználása által lehetett ennyire is eleven képet adni Jókairól és koráról. Magától értetődik, hogy csak ténybeli felvilágosításokkal szemben engedtem magam vezettetni azoktól; akik nálamnál többet tudnak; a dolgok és az egyéniség megítélésére nézve csökönyös maradtam a saját fölfogásom mellett. M. K.

fel s nem tennék szemlélhetővé, mert azt csak úgy tehetnék, ha nem törődnének annyira az anyaggal, hogy minden kő az a bizonyos legyen és hogy úgy és ott álljon minden egyes darab, ahol a valódi állt.

A kövek és a törmelék összegyűjtése szerintem nap-számos munka és ha igazak, azonosak is a kövek, maga a campanile csak a fölépítésben, arányaiban és vonalaiban a művészet által válik igazán hasonlóvá — ha a kövek esetleg nem is mindenütt hasonlóak és azonosak.

De sántít a hasonlat a campanilével, mert az elvégre holt tárgy. Mindig egyforma, változatlan s egy fotográfia is megmutatja milyen volt. Ám az élő ember folyton változik, minden nap más-más és mégis mindig ő maga az.

Bízvást kérhetem tehát, melyik Jókait rajzoljam? A tarokkozó bácsit a klubból, vagy a kokárdás nyalka ifjút, aki 1848. március 15-én a nép előtt forradalmi szónoklatot tart? Ahhoz a Jókaihoz nyúljak, aki merengve jár kampós botjával hálóköntösben rózsái közt? Úgy képzeljem-e el, amint a cerole-nél egy finom udvarono gesztusával cseveg a királynéval?

Mind ismerem a különféle Jókákat; látom lelki szememmel a köhécselő pápai diákot és látom az udvarias aggastyánt, aki utolsó útján Abbáziából jövet álmosan, fáradtan ögyeleg a túlsúfolt kocsii folyosóján egész éjjel, mert nem jut számára ülőhely a fülkében, hol hozzátartozói alusznak; látom egy helyütt gyermekiesen önzőnek, másutt apostolian nagylelkűnek, csodálatba ejt a szerénysége, de ismerem őt úgyis, mikor önérzetesen mutogatja vendégeinek: »Ebben a karszékben szoktam ülni írás közben, ezzel a tollal írtam meg a 'Szerelem bolondjai'-t.«

Nos, hát melyikhez nyúljak a Jókai Mórok közül? Mert csak egyetlen egyet szabad lepingálnom, de összhangban kell lennie a többivel mindnyájával.

Engedelmet kérek, de nem vehetem hozzá mintának sem azt, akit B. ösmert, sem azt, akivel Z. vagy H. érintkezett s kire az illetők egyike vagy másika azt mondaná, hogy hasonlít; hasztalan, meg kell keresnem műveiben és életfolyamatában azt a Jókait, aki talán nem egészen talál se a Z., se a H. Jókaijához, hanem megvan az az előnye,

hogya mindazok összekevernék a maguk képzeiteit Jókairól, akik őt az idők folyamataiban különböző szituációkban ismerték, az egészből az előttem lebegő kép nézne le rájuk ösmerősen.

Ha ezt sikerült eltalálnom, a munka jó. Ha nem sikerült, nem röstelkezem, mert nem én vagyok az első ember, aki erejénél többet mert. Végre is nem az én szakmám, csak egy hiábavaló kísérlet volt. Nem ártottam vele senkinek, de én magam kedvesen töltöttem az időt, mert több mint egy esztendeig foglalkoztam és éltem vele, ki őt mindenkor szerettem.

Ha van valami érdemem, az, hogy erőt tudtam venni ezeken az érzéseken, melyek az embert kedves és bámult írójához fűzik s melyeknél gyöngédebbek nem lehetnek, s kíméletlenül feltártam hibáit is, nem restelve felhozni intim, homályban lévő és takargatott adatokat, hol azok jellemének és életének megértéséhez magyarázatul szolgálhattak.

Az emberek különféleképp gondolkoznak s emiatt is érheti könyvemet gáncs. Lesznek, aki azt mondják, hogy sokat elhallgattam kivált élete utolsó éveiről, de erről már előbb nyilatkoztam volt . . . Lesznek viszont, akik azért tehetnek szemrehányást, hogy többet főtártam életéből, mint kellett volna. Erre van még egy-két szavam.

Hát hiszen annyi eszem nekem is van, hogy Zrínyi Ilona arcát ne abban a helyzetben rögzítsem meg, mikor ecetet kóstol, és bizonyára az sem szükséges, ha Bismarck szobrát faragom, hogy a húség kedveért meglássék oszizmáján keresztül is a bütykő, amely estleg a lábaujján volt, habár kétségtelen tény volna is, hogy lábbelijét mindig így készíté egy ortopéd csizmadia. Ámde ha valakinek vastag orra van és túlbozontos szemöldöke, én elhiszem, hogy egy vékony vonalú görög orr, egy finom ívezetű szemöld jobban állna neki, de mit ér, ha nem hasonlítana az illetőhöz?

Mindezeknél fogva bátran ki lehet mondani, hogy a legszebb festéket az igazság adja a megörökíteni szándékolt archoz. Nem a fotográfus-féle rideg igazság, hanem a művész igazsága.

Végre is gondoljuk meg, hogy egy Jókairól van szó. Ha ő, az emberek egyik legnagyobbika és legjobbika, se bírná meg, hogy igazat írjanak felőle, mit kelljen akkor tartani az emberiségről? Hiszen az borzasztó volna. Hiszen akkor csakugyan nem biográfiák kellenének már ide, hanem megint egy kis özönvíz.

M. K.

JEGYZETEK

R Ö V I D Í T É S E K

- MK** = Mikszáth Kálmán
- MKm** = Mikszáth Kálmán Munkái (Borítéklapon: Mikszáth Kálmán Összegyűjtött Munkái.) 1—33. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1889—1908.
- Jk** = Jubileumi kiadás. Mikszáth Kálmán Munkái. 1—32. köt. Bp. Révai Testvérek kiad. 1910.
- Hi** = Hátrahagyott Iratok. (A Jk folytatása.) 1—19. köt. Szerkesztette és sajtó alá rendezte Rubinyi Mózes.
- MKmR-Fr** = Mikszáth Kálmán Művei. 1—50. köt. Bp. Révai—Franklin kiad. Évszámjelzés nélkül [1929—1931]
- Krk** = a jelen kritikai kiadás
- OSzK** = Országos Széchényi Könyvtár
- pt** = petit betűtípussal szedett rész
- [Szögletes zárójelek között] a sajtó alá rendező kiegészítései

Források

(Az általános megjegyzéseket l. 18. köt. 242—244. lapján)

Lap Sor

- 7 : 26—34 Özv. Jókay Józsefné haláláról Vály Mari részletesen ír. (Kézir. II. köt. 136—156; MagySzáz 129—134.)
- 28 : pt Szögyény-Marich László emlékiratának I. kötete jelent meg 1903-ban, ez az 1836—1848 közötti eseményeket tárgyalja. Az 1860-as eseményekről szóló III. kötet csak 1918-ban jelent meg. Feltehető, hogy MK kéziratban olvashatta Szögyény-Marich visszaemlékezéseit.
- 29 : 12—14 L. Szögyény-Marich László levelét Vay Miklóshoz 1861. febr. 18-áról: »A pesti lapokért neheztel urunk, kivált az Üstökösben (4. sz.) s a Bolond Miskában foglalt torzképekért (Orpheus). — Nem tehetne ebben Kis György barátunk valamit? Hogy a jó Úr ne bosszantassék folyvást újra a haszontalan újságírók sületlen élcei által.« (Emléklapok vajjai báró Vay Miklós életéből. Bp. 1899. 384.)
- 30 : 28—31 A Hölgyfutár tudósítása Jókai országgyűlési szerepléséről l. Hölgyfutár, 1861. máj. 28. 64. sz. 509. (A »Budapesti Hírharang« rovatban.)
- pt—31 : pt Jókai 1861-es beszéde 1861. máj. 24-én hangzott el. Először közli kötetben Takács Sándor: Jókai Mór politikai beszédei. Bp. 1931. I. köt. 15—17.
- 33 : 29—34 : 7 Jókai Utószava a Politikai divatok NemzetiK XVII. 446—447. L. még Szabó László i. m. 166—167. — MK e helyütt ragaszkodik Jókai előadásához. Takács Sándor (Jókai Mór politikai beszédei. I. köt. LXX—LXXXIX) 1931-ben részletes adatközléssel tárta fel a per fordulatait. L. még a *Tárgyi jegyzetekben*, a 222. lapon.
- 35 : 9—38 : 25 Jókai Utószava a Politikai divatok NemzetiK XVII. 447—452. L. még Szabó László i. m. 167—172.
- 54 : 16—17 *felkiált a végén, mint Erdélyi János* : »Jókait nem kell bírálni, Jókait élni kell.« — Erdélyi idézett gondolata az Egy századnegyed a magyar szépirodalomból című cikkében (E. J.: Kisebb prózái. Sárospatak, 1863. II. köt. 87.) olvasható a következő formában: »Különösen Jókai Mór inkább élvezendő, mint ítélendő.«

- 55 : 36—39 Az idézett nyilatkozatot 1.: Önéletírásom. NemzetiK O 151.
- 60 : 14—18 Toldy Istvántól vett idézetet 1. Öt év története 1872. 10. — Az idézett első mondatot MK kissé átstilizálta.
- 69 : pt—70 : pt Jókai a királynővel folytatott beszélgetését a Királyi cstélyen o. oikkében írta le. NemzetiK XCVI. 126—127.
- 72 : 29—73 : 19 A Külsőstáció utcai házát részletesen leírja Vály Mari. (Kézir. IV. köt. 138—143.)
- 74 : 17—29 III. Róza, Feszty Árpádnének a Jókaiékhoz való kerüléséről Vály Mari is ír (Kézir. III. köt. 171—174; MagySzáz 230—231.). — Az ő tudósítása Jókai magatartását illetően eltér MK leírásától.
- 76 : 34—77 : 22 Az 1869-es terézvárosi választásról Szabó L. a következőket írja: »Egy hónapig fel volt kavarva az egész kerület békessége; népgyűlések egymást érték, s a jelöltek és kortesek éjjel-nappal agitáltak. A választás napján este tíz óraker Jókainak 28 szavazattöbbsége volt. Leikes kortesei az egész napi munkában nem lankadtak el, s egész éjjel folyton „szállították” az egyre gyéribben szállingózó szavazókat. Hajnali öt óraker Jókainak 1370, Gorovenak 1335 szavazata volt. Ekkor kitűzték a zárórát, jó későre, déli feltizenkettőre. Reggel nyolco óraker Gorovenak már hat többsége volt; kilenc óraker egyformán álltak a szavazatok: 1448—1448. Az ezután következő órában Jókai még három szavazatot kapott, Gorove ellenben tizenegyet. A Jókai-párt ekkor megfeszítette végső erejét is, és a záróráig összegyűjtött 1502 szavazatot, míg Gorove 1472 szavazattal megbukott. Az utolsó Jókai-párti szavazókat a kortesek a vállukon vitték végig a Király utcán, a Lövölde nagytermében levő választási helyiségbe.» (I. m. 177—178.)
- 86 : 21—34 Horn Ede pápai képviselőjelöltként való fellépéséről és kudarcáról Vály Mari részletesen ír. (Kézir. IV. köt. 169—174; MagySzáz 272—282.)
- 88 : 7—17, 88 : 36—37 Vö. Feszty Árpádné oikkével (Jövendő, 1904. 35. sz. 4.) »Évek múltak s a mi házunkban nevetés nem hangzott soha. Vendég be nem tette a lábát. Ennek különben a vén asszonyok voltak az okai. Egy egész jól berendezett hálózat-tal vették nagyanyámat körül. Hálózattal pletykákból, hazugságból s az igazság eltorzításából fonva. Mindenkiről, ki a házba jött vagy akart jönni, valami rosszat sügtak a fülébe, „hogy így úgy szidta magát kedves Jókainém, vagy azt mondta, ez vagy az a primadonna különb, mint ő.” Ögyanakvó és emberismeret nélküli, indulatos, büszke asszony volt, de büszkeségében — grandiózus és jószívű. Elhitt szegény mindent — s az illetőt, kit rágalmaztak, vagy nem fogadta, vagy rosszul fogadta. Így lassan-lassan teljesen magára maradt — sárkányai-val. Azt hitte igaznak s azt tudta az életből, mit ezeken keresztül — s ezektől tudott meg.»

- 90 : 10—13 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 38. sz. 3.) »Szigorúan tartotta, amint ma visszafelé megítélni tudom, úgy, mint egy gondos anyja a zseniális, de könnyelmű fiát, aki csak nagy szigorral lehet kordában tartani.«
- 91 : 1—10 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 38. sz. 7.) »Jókainak fogalma sem volt arról a varázsról, mit hozzátartozóira gyakorolt. Nem tudta, de a gyermekek és a nagy emberek isteni önzésével elfogadta, hogy alapjában véve minden ökörlötte forgott. Mama uralkodott ugyan látszólag, zsarnokilag egész a lehetetlenségig, és ha ő azt mondta — az égből esett hó fekete, rá kellett hagynunk, különben iszonyatos dühbe jött, a magánkívül létig, leggyakrabban szívgörcsöket kapott, ilyenkor papának is virrasztani kellett ágyánál.
Nehogy tehát papának legyen kellemetlensége, mindenki ráhagyta. A hó fekete.«
- 37—92 : 8 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 38. sz. 4.) »12 éves koromban kezdődik az öntudatos szereplésem a Jókai-házban. Addig csak éltem, mint más gyermek, csak sokkal szomorúbb kedélyvilággal, mert mindig éreztem, tapasztaltam, dacára annak, hogy minden kényelmem megvolt — s voltak finom ruháim és játékaim — valami minálunk nem úgy van, mint másutt. Valamit nekem szégyellenem kellene — de én nem tudok és nem akarok szégyelleni.«
- 92 : 22—32 és 92 : 36—37 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 39. sz. 4.) »Most bocsánat, hogy megint visszaugrom, hisz ettől a kis írástól nem irodalmi formát vár, aki elolvassa. Vissza megyek oda, hol elhagytam: 13, 14, 15 éves korom emlékeihez, itt most rövid leszek, kevés, amit tudok ebből az időből. A háznál sok anyagi baj volt, papa borzasztó sokat dolgozott még éjjel is, mindig nyomott kedélyű volt. Nekem megmondták, hogy rendkívüli súlyos pénzzavarokban van. Jótállott egy barátjáért és sokat kellett érte fizetni. Nekem azt mondta, ne pazaroljak, mert szegény beteges nagyanyám nem tudott a pénzzel bánni, a gyufát spórolásból kétszer kellett meggyújtani — de ezeket vásárolt el régi bútorok, smukkokra. Pedig emellett úgy dolgozott, mint egy cseléd — mindig maga főzött és fejedelmi gondossággal vigyázott az ura gyomrára. Jókai nagyon keveset evett, de nagy gourmand volt az étel elkészítése körül, s ebből a felesége kultuszt csinált. Nekem szerepem semmi más nem volt, mint iparkodtam lehetőleg kevésbe kerülni, nehogy én is, a főfogadott gyerek, gyarapítsam a kiadásokat.«
- 93 : 11—14 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 38. sz. 7.) »Így lassanként, mert szegény mama évről évre betegbb s ingerlékenyebb lett, a házunk átalakult egy csuda tanyává, ahol a zongorán álltak az ecetes üvegek, a sárga selyem diványon érett a paradicsom s a sok drága antikszekrény fiókjában oszirkecsont, oitromhaj, régi dolgok össze voltak keverve

brüsszeli csipkével, selyemszövetekkel. S mikor egyszer három fiatal művész meglátogatta papát a Svábhegyen, én a nagyanyám kedvenc kis kutyája alól húztam ki titokban egy sirikkelt terítőt a szervírozó asztalt betakarni, mert más nem volt.»

- 116 : 11—15 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 42. sz. 6.) »Ha azt mondtam neki: Mit szólna ehhez vagy ahhoz Petőfi? — ez mindig nagyon hatott rá.

Ilyenkor felderült az arca és a kezeimet veregetve azt mondta:

„Ígazad van öreganyám, igazad van.”

Húségesen ette a csigát 50 évig, csak azért, mert Petőfi-nek legkedvesebb étele volt és ahányszor találta, nem tudta megérteni, hogy mi nem esszük. Petőfi mennyire szerette!”

- 131 : 32—132 : 10 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 39. sz. 5—6.) »Az adoptálásom története ez. Mikor már két évig Münchenben tanultam, nyáron hazajöttem vakációra. Itthon valaki sértően nyilatkozott kis anyámról. Ezt nem tudtam tűrni s akkor megmondtam Jókainak: én tudok 9 éves koromtól fogva mindent születésemre nézve. (Az apám nevét csak 18 éves koromban tudtam meg.)

S most már követelni vagyok kénytelen, vegyék ezt tudomásul, hogy én nyíltan beszélhessek s nyíltan legyen jogom nekem drága halottam megvédelmezésére. Én magam nagyanyámmal erről a dologról soha nem beszéltem. Nekem mindég úgy kellett addig tenni mintha én azt hinném, ő az én anyám s Jókai az én igazi apám.

Ez az eset, hogy én kijelenttem, hogy mindent tudok, adott alkalmat nagyanyámnak és legjobb barátnőm édesanyjának Jókait rávenni, hogy engem adoptáljon, s így lettem én váratlanul s tudtomon kívül, miután velem csak a kész dolgot tudatták, 1886 szeptemberében, adoptálva.

Szegény nagyanyám egész boldog volt, mert megszabadult régi rémétől, mi lesz, ha én megtudom, ezért zárt el a világtól, ezért nem jártam iskolába, világba. Mi lesz, ha én megtudom.»

- 132 : 11—13 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 39. sz. 6.) »Mikor a törvényesítést aláírtam, másnap utaztam ismét Münchenbe, két hétig voltam tán ott, mikor éjjel 2 órakor egy sürgöny érkezett: „anyád tüdőgyulladásban fekszik, gyere rögtön haza. Jókai.”»

- 133 : 4—23 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 39. sz. 7.) »Haza-jöttem. Mama november 20-án reggel 4 órakor meghalt. Ugyanaz napon, mint a leánya, az én imádott kis anyám november 20. Halála egypár csodálatos előjellel volt összekötve. Már az orvosok azt mondták, túl van a veszélyen, már másnap föl fog kelni rövid időre, mindenki örült s ő szundikált, az ápolóné is elbóbiskolt s arra ijedt föl, hogy az öreg

nagyságosasszony meg fog halni — én láttam a lelkét. Még este 8 órakor olyan jól volt, hogy a doktor azt mondta, ma éjjel már lefekhetünk, nem kell virrasztani s haza ment. 9 órakor, mialatt mindenki vacsorázott s én ügyeltem, megütötte a szél a hátgerinoét. 24 óra múlva rettenetes kínok között meghalt.»

134 : 1—4 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 40. sz. 4.) »Nem tudott egy óráig nélkülem lenni. Egy hónapig még aludni is be kellett vinnem egy kanapét a szobájába s ott aludtam. Addig, míg a régi lakásban volt, a 14 szobásban.«

5—23 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 40. sz. 4.) »Miután rendkívül gyöngye volt, először rávettem, menjünk egy hónapra Olaszországba. Ott teljesen össze is szedte magát. Még az első héten, oly gyenge volt, hogy ha lépcsőn ment, vagy kocsibul szállt ki, mindig összeesett, úgy tartottam majdnem az ölemben, mint egy kis gyermeket, arról panaszkodott, nem tud aludni, mert álmában mindég borzasztó látományai vannak — s nem tud írni, nem is fog soha, mert a felesége volt az ő műzsája. Végre a harmadik héten, Nápolyban kezdett lassan-lassan magához jönni.

Mire hazaértünk, megerősödött s írta „Utazás egy sírdomb körül.”»

37—135 : 3 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 40. sz. 6.) »Itthon kezdődött az élet, mit már én vezettem! Legelőször is 14 szobás lakás helyett 4 szobásat vettünk. Miután papa közölte velem vagyoni viszonyait, első dolgom volt összes mamáról maradt smukkjaimat s a drágább antik bútorokat neki átadni, eladás végett. Ami bejött belőle, azt rögtön legkellemetlenebb adósságai törlesztésére fordította. Aztán eladtam a fölösleges, értékes és értéktelen bútorokat. A befolyt összegből új lakást s jókai szép angol bőrbútorát vettem.«

138 : 21—37 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 47. sz. 5.) »Nagyanyám halála után egy fél évvel megismerkedtem Feszty Árpáddal, ki akkor Párizsba készült hosszabb időre. Miattam, mert én pápitól sem nem tudtam, sem nem akartam elválni (akkor még azt hittem, szüksége van rám) lemondott párizsi útjáról s elvett engem. Miután pápi kijelentette: steht suba steht frakk, ne féljetelek, míg az öreget látjátok.«

139 : 1—12 Vö. Bródy Sándor cikkével (Jövendő, 1904. 27. 18.) »A nagyobb pénzzel sem bánt csinján, de a képzeteli már itt nem vették figyelembe az osztrák—magyar bank jegyzéseit és értékelését. Amikor Róza leányát férjhez adta Feszty Árpádnak — az esküvő Fiumében volt — egy kis intim kör számára csapott olyan nászvacsorát, amely sok száz forintjába került. Az új párnak, akik nagy olaszországi útra voltak indulóban, egy zacskó aranypénzt adott. Persze, hogy nem bankót, hanem aranyat, nem tároában, hanem zacskóban!

— Adtam nekik pénzt az útra, hogy legyen! Egy zacskó aranyat adtam nekik! — mondá önrzetiesen.

Az ösaszeg százötven frano volt, csakhogy aranyban, csakhogy zacskóban!

Ha volt valaha ember, aki elhitte, hogy a pénz valóban fiadzik a zacskóban, az arany pázrik, szül és sokasodik: ez az ember az egész világon csak az egy Jókai lehetett.*

143 : 15—25 Vadnay Károly, Beöthy Zsolt és Berczik Árpád közös jelentését l. Akadémiai Értesítő 1890. I. köt. 617—622; az idézett hely 621. lapon olvasható.

37—145 : 16 Jókai műveinek külföldi pályafutásához az adatokat MK Kőrösi László kötetéből merítette (i. m. 159—167.).

149 : 24—27 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 41. sz. 6.)
 »A házasságunk után pár évvel az uramat sokkal jobban szerettem már, mint engem. Nem csoda! Komáromi volt. (Jókai mesésen ragaszkodott szülővárosához. Titokban neki csak egy ország, egy nyelv létezett — a magyar — s egy város: Ó-komárom, mit ő, mint kis fiú ösmert a forradalomig.) Árpád politizált, koccogtatott pápival és versenyt anekdotázott vele óraszámra. Mind olyan kvalitások, mik belőlem bizony hiányoznak. Még a koccogtatást szívesen vállaltam, de politika nélkül...«

36—37 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 41. sz. 7.)
 »Ő, aki a legmerészebb léloktani problémákat oldotta meg írásban, soha nem ismerte azt, kit testi szemével látott, aki fizikailag közel volt hozzá. Én nem hiszem, hogy meg tudta volna mondani: milyen színű a szemem?«

153 : 30—154 : 12 Jókai Mór és Révai Mór között lefolyt tárgyalásról l. Révai visszaemlékezését (NemzetiK O. 13—14.).

156 : 5—158 : 21 A Jókai jubileum leírását, az ott elhangzó üdvözlő beszédeket, Jókai válaszait l. NemzetiK C. 29—105.

162 : 26—163 : 5 Vö. Feszty Árpádné (Jövendő, 1904. 41. sz. 6—7.)
 »Még egyszer kell hangsúlyoznom, mennyire lehetett rá hatni — s ennek illusztrálására példát hozok föl.

Mikor Kossuth Lajos meghalt, Jókai lett kiszemelve, hogy fölötte halotti beszédet mondjon. Mi borzasztóan örültünk. „Hála Isten, ez megint egy Jókaihoz méltó szereplés!” Eleinte neki is tetszett a dolog nagyon. Egyszer csak rossz kedvvel jön az ebédhez. Ő nem tarthatja mégsem a beszédet Kossuth Lajos fölött! (Rémület!) Miért? Mert itt volt nála Helfy s azt mesélte, hogy gyűlölte őt Kossuth s mindig szidta. „Ő olyan ember fölött, ki őt gyűlölte, nem tarthat beszédet, ez minden etikett ellen van!” Árpád azt mondta, igaza van, de délután fölkereste egy jó barátját, ki ott járt Kossuth halála alkalmából Turinban, s látta ott Kossuth könyvtárában Jókai több regényét. Meghívta vacsorára, s megkérte, mesélné el az asztalnál, amit látott. Úgy is lett. Elmesélte, — hozzá téve — hogy egy regény margóját tele látta írva

Lap Sor

megjegyzésekkel. Pápi egy darabig nagy érdeklődéssel, de szótlanul hallgatta, egyszerre csak nagyot csap öklével az asztalra: „Mégis én beszélek Kossuth fölött! — Csak az a Helfy még egyszer ide merjen jönni!”

S mondott egy csodaszép beszédet, ami méltó volt az élő és a halott óriáshoz.«

- 165 : pt az említett közlést l. Jókai és a gyermek nyelv. Jövendő, 1904. máj. 8. 7—8.
168 : 1—16 Jókai hetvenedik születésnapján mondott tósztjának szövegét l. Nemzet, 1896. febr. 20. — MK a tósztt szövegét nem szószerint közli.
170 : 11—13 Jókainak a karcagi választókhoz írt levelét l. Jókai Mór búcsúzó válasza. Nemzet, 1896. nov. 3. 303. sz.
185 : 12—13 Az idézett mondatot l. Utazás egy sírdomb körül. (NemzetiK XCX. 195.)

Szövegváltozatok

(Az általános megjegyzéseket l. 18. köt. 289. lapján)

Az MTA Könyvtára kéziratárában lévő próbapéldány bemutatásakor már utaltunk arra (l. 18. köt. 279. lapján), hogy a *Jókai Mór élete és kora* második kötetéből készített próbapéldányok elvesztek, ill. ismeretlen helyen lappanganak. Az itt végzett átdolgozás méretéről azonban némi képet nyújt a második kötet két fejezetének előzetes hírlapi közlése: »A sárga ház és lakói« című »Hatodik fejezet«-et Az Újság 1905. december 24. (375.) számában, az »Ali kezei hosszúk« című »Nyolcadik fejezet«-et pedig szintén Az Újság 1906. április 16. (104.) számában közölte MK. Az itt közölt két fejezetben, különösen a »Hatodik fejezet«-ben található szedéshibák (l. alább a *Szövegváltozatok*ban a következő helyeket : 80 : 21, 87 : 3, 87 : 17) arra a feltételezésre készítetnek, hogy szedésekor a nyomdász MK *kéziratát* kapta kézhez és az író kezeírását a jelzett három helyen hibásan olvasta. Ha ez a feltételezés helytálló, akkor ez azt jelenti, hogy Az Újság 1905. december 24. számában megjelent fejezet-részlet a kéziratnak még a próbapéldány előtti állapotát tükrözi.

A két fejezet szövegén a végleges változat elkészítésekor végzett változtatások hasonló tanulságokat nyújtanak mint az első kötettel kapcsolatban felsoroltak (l. 18. köt. 288—289. lapon.). MK itt is első-sorban a Jókai életrajzi adatait egészítette ki, tette pontosabbá. Egy nagyobb részletet (113 : 9—118 : 32) a végleges szöveg kialakításakor írt meg, kihagyva egy kisebb epizodikus jelenetet.

Lap Sor

- 5 : 13 tartja, s teljesen (Jk: tartja, teljesen)
;; 15 eresztettek (Jk: eresztének)
6 : 14 Zsigmond is okot (Jk: Zsigmond okot)
;; 17, stb. Krk, Jk: cenzornak (1907: cenzornak)

Lap Sor

- 6 : 23, stb. Krk, Jk: *persziflázs* (1907: *persiflage*)
 37 Krk: »Az elátkozott család«-dal (1907, Jk: az »Elátkozott család«-dal [örökletes hibás címléírás])
 7 : 2 Krk: *katolicizmussal* (1907, Jk: *katholicizmussal*)
 8 : 16 lánya (Jk: *leánya*)
 „ 20 Krk: *Jóka-y*-testvéreket (1907, Jk: *Jókai*-testvéreket)
 9 : 3 Krk, Jk: *póz* (1907: *pose*)
 „ 11 Krk, Jk: *blúzban* (1907: *blouseban*)
 11 : 18 *gentlemanok* (Jk: *dzséntlmen-ek*)
 „ 34 *genre-re* (Jk: *zsánerre*)
 12 : 10 Krk: *allűrjei* (1907, Jk: *allürjei*)
 „ 12 Krk, Jk: *petendens* (1907: *pastendens*)
 „ 13 Krk: *monopóliumának* (1907, Jk: *monopoliumának*)
 13 : pt Krk: *paszkvillnak* (1907, Jk: *pasquillnak*)
 15 : 13, stb. Krk, Jk: *témát* (1907: *thémát*)
 16 : 26 Krk: *folklórnak* (1907, Jk: *folklore*nak)
 18 : 9 *gentlemanhoz* (Jk: *dzséntlmenhez*)
 19 : 23 Krk, Jk: *teára* (1907: *theára*)
 20 : 7 Krk, Jk: *passzív rezisztenciát* (1907: *passiv resistentiát*)
 „ 25 Krk, Jk: *Esterházy* (1907: *Eszerházy*)
 „ 36 Krk, Jk: *büfé* (1907: *buffet*)
 21 : 35 Krk, Jk: *szuggerálta* (1907: *suggerálta*)
 22 : 2 Krk: *Eymatten* (1907, Jk: *Eínaten* [örökletes hiba])
 10 Krk, Jk: *amnesziát* (1907: *amncsiát*)
 „ 23 Krk: *eksztázisba* (1907, Jk: *extázisba*)
 23 : 2 Krk: *fókuszba* (1907: *focusba*; Jk: *fokusba*)
 12 Krk, Jk: *políp* (1907: *poly*)
 18 Krk, Jk: *pesszimiztikus* (1907: *pessimistikus*)
 30 Krk, Jk: *esszenciáját* (1907: *essentiáját*)
 „ 32 Krk: *perifériáiba* (1907, Jk: *periferiáiba*)
 24 : 1 Krk, Jk: *nüanszok* (1907: *nuance-ok*)
 „ 25 Krk: *teleszkópba* (1907: *teleskopba*; Jk: *teleszkopba*)
 „ 34, stb. Krk: *Ghyczy* (1907, Jk: *Ghiczy* [örökletes hiba])
 „ 36, stb. Krk: *Almásy* (1907, Jk: *Almásy* [örökletes hiba])
 „ 38 Krk: *Gyürki* (1907, Jk: *Gyürky* [örökletes hiba])
 25 : 22 Krk, Jk: *skrupulózus* (1907: *skrupulozus*)
 26 : 15 *genre-t* (Jk: *zsánert*)
 18, stb. Krk: »A szigetvári vértanúk« (1907, Jk: a »Szigetvári vértanúk« [örökletes címhiba])
 27 : 27 *megszületni* (Jk: *megszületnie*)
 30 : 9, stb. Krk: *Házban* (1907, Jk: *házban* [a következőtlen írást javítottuk])
 „ 14 Krk, Jk: *retorika* (1907: *rhétorika*)
 „ 21 Krk: *Horvát* (1907, Jk: *Horvát* [örökletes hiba])
 „ 21 Krk, Jk: *melankólikus* (1907: *melancholikus*)
 „ 22 Krk, Jk: *sablonos* (1907: *chablonos*)
 31 : pt Krk, Jk: *dualizmus* (1907: *dualismus*)
 pt Krk, Jk: *adminisztrálni* (1907: *administrálni*)

Lap Sor

- 33 : 26, stb. Krk: *mecénás* (1907: *Maecenás*; Jk: *Mecenás*)
 34 : 11 Krk: fiziognómiája (1907, Jk: fiziognomiája)
 „ 13 Krk: *kurzív* (1907: *curzív*; Jk: *kurzív*)
 „ 29 Krk, Jk: prænumeráns (1907: *prænumeráns*)
 36 : 10 Krk: Verteidigung (1907, Jk: *Vertheidigung*)
 37 : 14, stb. Krk: *A Hon* (1907, Jk: *a Hon* [a következőtlen írásmódot javítottuk])
 „ 25 *gyanúja alatt* (Jk: *gyanúja miatt*)
 39 : 15 Krk: *succrescentia* (1907, Jk: *sucrescentia*)
 „ 16 Krk, Jk: *processzus* (1907: *processus*)
 „ 24 Krk, Jk: *dimenziókban* (1907: *dimenziókban*)
 40 : 5 Krk: *bohémizmus* (1907, Jk: *bohémizmus*)
 „ 14 Krk, Jk: *büró* (1907: *bureau*)
 41 : 39 Krk, Jk: *provizórium* (1907: *provisorium*)
 42 : 8 Krk: *karriert* (1907: *karriért*)
 12 »pogányok« kezére (Jk: »pogányok kezére«)
 24 Krk: *ambíció* (1907: *ambíció*; Jk: *ambíció*)
 36 *mozgonyt!* (1907: *mozdonyt* [sajtóhiba, javítottuk])
 38 Krk: *Kávéforrás-csoport* (1907, Jk: *kávéforrás-csoport* [a következőtlen írásmódot javítottuk])
 „ 39 Krk: *Toldy* (1907, Jk: *Toldi* [örökletes hiba])
 43 : 28 Krk, Jk: *szarkazmusával* (1907: *sarcasmusával*)
 „ 32 Krk, Jk: *olígarcha* (1907: *olygarcha*)
 „ 35 Krk: *szkupszinája* (1907, Jk: *skupszinája*)
 44 : 12 Krk: *Lánchídon* (1907, Jk: *lánchídon*)
 „ 39, stb. Krk: *Párizsban* (1907, Jk: *Párisban*)
 45 : 24 Krk, Jk: *dimenziót* (1907: *dimenzióit*)
 46 : 31 Krk: *Ludvigh* (1907, Jk: *Ludwich* [örökletes hiba])
 47 : 31 Krk: *sziluettje* (1907, Jk: *silhouetteje*)
 „ 36 Krk: *karrierjét* (1907, Jk: *karriérjét*)
 48 : 35 vagy *egy sziporkázó* (Jk: vagy *sziporkázó*)
 50 : 5 Krk: *literatúrát* (1907, Jk: *literaturát*)
 „ 16 Krk, Jk: *provizórium* (1907: *provisorium*)
 „ 26 Krk, Jk: *labirintusával* (1907: *labirinthusával*)
 51 : 32 Krk: *Festetics* (1907, Jk: *Festetich* [örökletes hiba])
 52 : 11, 12 Krk, Jk: *miliőt . . . milliő* (1907: *milieut . . . milieu*)
 13, stb. Krk: »Az új földesúr«-ban (1907, Jk: az »Uj földesúr«-ban [a következőtlen írást javítottuk])
 „ 16 Krk: *passzív rezisztencia* (1907, Jk: *passiv resistentia*)
 „ 33 Krk, Jk: *processzus* (1907: *processus*)
 „ 34 Krk: *procedúrában* (1907, Jk: *procedurában*)
 „ 38 Krk: *notesz* (1907, Jk: *notes*)
 53 : 8 Krk: *illúziójától* (1907: *illusiójától*; Jk: *illuziójától*)
 „ 15 *magoktól* (Jk: *magoktól*)
 „ 20 Krk, Jk: *szimmetriát* (1907: *simmetriát*)
 54 : 34, stb. Krk: *stílus* (1907: *stylus*; Jk: *stílus*)
 „ 38 Krk: *bravúr* (1907: *bravour*; Jk: *bravur*)
 56 : 17, stb. Krk: *tipusokat* (1907: *typusokat*; Jk: *típusokat*)

- 57 : 2, stb. Krk: »Az elátkozott család«-ban (1907, Jk: az »Elátkozott család«-ban [a pontatlan címírást javítottuk])
 ;; 23 Krk: pszichológiában (1907, Jk: pszichológiában)
 58 : 21 Krk: öncenzúrához (1907: öncenzurához; Jk: öncenzurához)
 ,, 22 Krk: illúziót (1907, Jk: illuziót)
 ,, 35 nyúlt (Jk: nyúl)
 59 : 17 Krk, Jk: szuverén (1907: souverain)
 61 : 2 Krk: diszkusziók (1907, Jk: diekusziók)
 ,, 37 Krk: konzervatívok (1907, Jk: konservatívok)
 62 : 18 Krk, Jk: lapszusok (1907: lapsusok)
 ,, 36 komfortablíjén (Jk: komfortáblíján)
 63 : 6 Krk: kálvinisták (1907, Jk: kalvinisták)
 64 : 3 Krk: dzsentrí (1907: gentry; Jk: zsentri)
 ,, 17 Krk: parlamentarizmus (1907, Jk: parlamentárizmus)
 ,, 20 Krk: büfében (1907: buffetben; Jk: büffében)
 66 : 4 Krk: »A lélekidomár« (1907, Jk: a »Lélekidomár« [a pontatlan címírást javítottuk])
 ,, 29 Krk: esszészerű (1907, Jk: essayszerű)
 67 : 32 Krk: zsuzsu (1907: jou-jou; Jk: zsu-zsu)
 68 : 23 Krk: egzekváló (1907, Jk: ezequáló)
 69 : 15 Krk: Dom Pedro (1907, Jk: Don Pedro [örökletes hiba])
 70 : 9 Krk, Jk: hiperlojalitást (1907: hiperlojalitást)
 ,, 26 Krk, Jk: publicisztikát (1907: publicistikát)
 73 : 2 Krk, Jk: kúriáké (1907: kuriáké)
 74 : 10—11 kisleányka egy a helyzetből (Jk: kisleányka a helyzetből)
 76 : 11 Krk: kampány (1907, Jk: campagne)
 77 : 9, 12 Krk: galopinok... galopin (1907, Jk: galoppinok... galopin)
 ,, 18 Krk: nyolc (1907, Jk: kilenc [a számhibát javítottuk])
 78 : 9 Krk: peronokon (1907, Jk: perronokon)
 ,, 10 Krk, Jk: magisztrátus (1907: magistratus)
 80 : 1 sortól a
 92 : 12 sorig terjedő szövegrészlet, amely lényegében a műnek »A sárga ház és lakói« című, »Hatodik fejezet«-ét tartalmazza megjelent, Az Újság 1905. december 24. (376. sz.) számában »A sárga ház és lakói« címmel. Az itt található szövegváltozatokat Az Újs rövidítéssel jelezzük.
 80 : 13—14 tettetés, fölvert színpadias modorral takarja el valódi lényét. Valószínűnek (Az Újs: tettetés, melyet egy fölvert színpadias modorral takar el. Valószínűnek
 ,, 20 Krk, Jk: nimbusz (Az Újs, 1907: nimbusz)
 ,, 21 sehová? (Az Újs: sehova?)
 ,, 26 »a Stáció utcára néznek ablakai« mondatagtól
 81 : 29 »senkit se lehetett elkurgatni.« végződésű mondatig terjedő részlet helyett az Az Újs-beli korábbi változatban a következő olvasható: a Stáció utcára néznek ablakai, a szemben és a ház mellett levő két kis korcsmából behangzik késő éjf lutánig a duhajkodás és a tivornyák lármája; a szomszéd szoba, mely a

- dolgozószobából nyílik, éléstáru szolgál, zstr, szalonma, lekvárok, hagymák és télire eltett mindenféle holmik raktára. Ha főzés közben egy kis zellerre van szükség, vagy egy csipetnyi borsra, a Mari szolgáltató az úr szobáján keresztül szalad be a fűszerért, nyirkogatván az ajtókkal; az egy csöppet se lényeges, hogy a köllőnek valamely gondolatát elzavarja. Jókainé most már nem törődik annyit ura kényelmével és munkájával, mint hajdanta, mikor még fiatalok voltak. Az emberek is ki s be járnak most már szabadon. Senkit se lehet elkurgatni.*
- 81 : 24 Krk: antikváriustól (1907, Jk: antiquariustól)
 „ 32 Krk: memóriája (AzUjs, 1907, Jk: memoriája)
- 82 : 5 nem szeretett (Az Ujs: nem igen szeretett)
 „ 20, stb. Krk: »A fekete gyémántok« (AzUjs, 1907, Jk: a »Fekete gyémántok« [a pontatlan címírást javítottuk])
 „ 22 főnséges leírásaival versenyezhetnek. (AzUjs: főnséges leírását közelttik meg.)
 „ 25, stb. Krk: »Az arany ember« (AzUjs, 1907, Jk: az »Arany ember« [a pontatlan címírást javítottuk])
 „ 29 csak *nyolc* hétig. (AzUjs: csak *hat* hétig)
 „ pt a lap alján található két jegyzet AzUjs-ban még nem jelent meg
 „ pt, stb. Krk: Koburg (1907, Jk: Coburg [örökletes hiba])
- 83 : 6 sortól a
- 85 : 21 sorral záródó részlet az AzUjs-beli közlésből hiányzik. Helyette a következő mondat olvasható:
Majd az »Eppur si muove«, a »Mégis mozog a föld« című munkáját írja meg.
- 84 : 19 Krk: aranymedaillonnal (1907, Jk: arany medaillonnal)
 85 : 25 a két legpoétikusabb (AzUjs: a legpoétikusabb)
 „ 27 eresztheite (AzUjs: eresztheté)
 „ 31 olvasni / (AzUjs: olvasni?)
 „ 35 Krk: »A jövő század regénye« (AzUjs, 1907, Jk: A »Jövő század regénye« [a pontatlan címírást javítottuk])
- 86 : 9 Krk: agóniában (AzUjs, 1907, Jk: agóniában)
 14 fiatal ügyvéd teperte le. (AzUjs: fiatal ügyvéd, *műlikori kortese* teperte le.)
 „ 25 szakadt a felelősség s a ciklus (AzUjs: szakadt s a ciklus)
 „ 27 Sándorral, a sógor is (AzUjs: Sándorral, a *sógort bepörölték* az összegért. *Erre azidn* a sógor is)
 „ 28–29 ilyen helyzetbe (AzUjs: ilyen *cudar* helyzetbe)
 „ 35 Várady Gábor képviselőtársát (AzUjs: V. képviselőtársát)
- 87 : 3 izzadta *ki* az (AzUjs: izzadta az)
 „ 3 szemrehányását. (AzUjs: szemrehányásait.)
 „ 6 Várady is (AzUjs: V. is)
 „ 6–7 szívességeit, *ki* apránként (AzUjs: szívességeit, *s apránként*)
 „ 9 állott Váradyval (AzUjs: állott V.-vel)
 11–12 úgyszinte P. Szathmáry Károly, Keglevich Béla, Pap Lajos, de ezek (AzUjs: úgyszinte *Kende Kamut*, Pap Lajos de ezek)

Lap Sor

- 87: 17 a pumpás kúttal az udvaron (AzUjs: a pompás kerttel az udvaron)
19 mellékházba, *Illésyék eddigi lakásába*, hogy amikor (AzUjs: mellékházba, hogy amikor)
33 »A megöregedett feleség« kezdetű mondattól
38 »házsártos és féltékenységi« szavakig terjedő részlet AzUjs-beli változatban a következőképp módosul:
A megöregedett feleség, *ki már a színházban se vonzerő (csak ritkán lépnek fel), otthon házsártos és féltékenységi*
88: 5 a hatvan év felé járt, de hetvennek (AzUjs: hatvan éves volt, de hetvennek)
10–11 Schodelné, *Szigligetiné*, Hegedüsné *Bodenburg* Lina, Dékány *Terka* stb. (AzUjs: Schodelné, *Szücsné*, Hegedüs Lina, Dékány *Sarolta* stb.)
„ 28 a nagy *olaj-sötét* szemei (AzUjs: a nagy fekete szemei)
89: 5 Krk: martírt (AzUjs, 1907, Jk: martírt)
„ 12 Krk: Szokratész (AzUjs, 1907, Jk: Sokrates)
„ 13 Krk: Xanthippéja (AzUjs, 1907, Jk: Xantippéja)
„ 27 parancsolni, annál kevésbé tudott, mert *urái* nagyon szerette. (AzUjs: parancsolni, s annál kevésbé tudott, mert nagyon szerette.)
90: 3 amelyekben (AzUjs: amikben)
6 Krk: kreatúrái (AzUjs, 1907, Jk: kreaturái)
11 Krk, Jk: zseniális (AzUjs, 1907: geniális)
31–33 Egyetlen »lángja«, a *lenhajú Otília is csak egy édes bús emlék és nem erkölcsi szeplő*. (AzUjs: Egyetlen »lángja«, a *budai ügyvédné, akiről a kortársak tudni vélték, nem élt már akkor. Egy utazás alkalmával az óceánon a tengeri hajóról tűnt el rejtélyes módon egy éjszaka 1866-ban és ezzel is több izgathatta egy lélekkel a Jókai fantáziáját.*
91: 4 íróasztalnál (AzUjs: íróasztalánál)
92: 18 Krk: Xanthippé (1907, Jk: Xantippe)
„ 38 Krk: periódusai (1907, Jk: periodusai)
93: 24 Krk, Jk: diplomáciával (1907: diplomátiával)
„ 25, 27, 37 Krk: Fenyvessy (1907, Jk: Fenyvesi [örökletes hiba])
94: 27 Krk: tusculumot (1907: tuskulumot; Jk: tuszkulumot)
95: 16 Krk: Az »Egy magyar nábob«-ot (1907, Jk: »A magyar nábob«-ot [a pontatlan címírást javítottuk])
„ 29 Krk: dithyambokat (1907, Jk: dithyrambokat)
96: 24 Krk, Jk: pedantériával (1907: pedanteriával)
„ 30 Krk: úti programjainak (1907, Jk: úti programjainak)
„ 34 Krk: ámbitusán (1907, Jk: ambitusán)
97: 11 Krk, Jk: kompromisszum (1907: compromissum)
„ 14 Krk: kotletteket (1907, Jk: cotletteket)
98: 10 Krk: Dosztojevskijt (1907: Dostojevszkit; Jk: Dosztojev-szkít)
20, stb. Krk, Jk: metódusa (1907: methodusa)
29 *genre*-je (Jk: *zsdner*-je)

- Lap Sor
- 98 : 30 Krk: »A csigák regényét«-t (1907, Jk: a »Csigák regényét«-t [a pontatlan címírást javítottuk])
 99 : 20 Krk: *szüzsét* (1907, Jk: *szület*)
- 100 : 7 Krk: programját (1907, Jk: programmját)
 „ 14, 22 Krk: parlamentarizmus (1907, Jk: parlamentárizmus)
- 101 : 15 Krk: fúzió (1907, Jk: fuzió)
 „ 15 A fúzió ezután (Jk: A fuzió ezek után)
- 103 : 15, stb. Krk, Jk: *konyak* (1907: *cognac*)
 „ 21 Krk: auditorium (1907, Jk: auditorium)
- 105 : 24 Krk: *szinekúrák* (1907: *sine curák*; Jk: *szinekurák*)
 „ 25 Krk: *fókusznál* (1907: *focusnál*; Jk: *fokusnál*)
- 106 : 11 Krk, Jk: *granárium* (1907: *granarium*)
 32 Krk, Jk: *morfinól* (1907: *morphintól*)
 33 Krk, Jk: *klub* (1907: *club*)
 „ 36 Krk: *biliárd* (1907, Jk: *billiárd*)
 „ 37 Krk, Jk: *kúra* (1907: *kura*)
 „ 39, stb. Krk: *tarokparti* (1907: *tarokparthie*; Jk: *tarokpartie*)
- 107 : 22 »szengli«-je (Jk: »szengli«-je)
 32 *tourok* (Jk: *túrok*)
 33 Krk: *blokkok* (1907, Jk: *blokok*)
 „ 33 Krk, Jk: *szincerizálni* (1907: *sincerizálni*)
- 108 : 1 sortól a
- 122 : 36 sorig terjedő szövegrészlet, amely lényegében a műnek az »Ali kezei hosszúk« című, »Nyolcadik fejezetét«-t tartalmazza, megjelent Az Újság 1906. április 15. (104. sz.) számában »Ali kezei hosszúk« címmel. Az itt található szövegváltozatokat AzÚjs rövidítéssel jelezzük.
- 108 : 19 egy kis regényt (AzÚjs: egy *szép* kis regényt)
 „ 29–30 negyedik *számot tevő* lap (AzÚjs: negyedik *tekintélyes* lap)
- 109 : 1 szerkesztett, ki (AzÚjs: szerkesztett *ötletesen*, ki
 14 *Balász* (AzÚjs: *Balás*)
 16 *velők* (AzÚjs: *velük*)
 18 *arányban több* lett (AzÚjs: *arányban elég* lett)
 29 *fölvették* (AzÚjs: *felvették*)
 39 *zsombékban* (AzÚjs: *zsombékon*)
 2–3 Szana Tamás, *Hatala Péter, Névy* és Komócsy (AzÚjs: Szana Tamás és Komócsy)
 10–11 tagjait s a *Petőfi-Társaság* úgy tűnik (AzÚjs: tagjait s úgy tűnik)
 27–29 alkalmával *szabadult meg, azt a hitet merttén bizonyos jelekből, hogy a nagy ember őt, mint trót magasra értékelte.* (AzÚjs: alkalmával *szabadították meg a szemtanuk, akik Jókai műveit Kossuth könyvtárában látták jegyzetekkel ellátva—, ami Jókainak nagy megnyugvást okozott s fokozta lelkiének származását a nagy ember ravatalánál mondott beszédhez.*
 32–33 Krk: »Az élet komédiásai« (AzÚjs, 1907, Jk: az »Élet komédiásai« [a pontatlan címírást javítottuk])
- 111 : 28–29 *gyeppadon s elindítá* (Jk: *gyeppadon, elindítá*)

- 112 7—10 Itt dolgozott délig. *Ha nem ment az írás, az egyik asztalon rendszeren ott hevert a francia kártya, közbe-közbe pasziánszozott egy kicsit — ez volt a fölfrissülése. Itt készült (AzUjs: Itt dolgozott délig. Itt készült)*
- ;; 9 Krk: pasziánszozott (1907: patience-ozott; Jk: pasziánszozott)
- „ 24 Krk: bifszteket (1907, Jk: beefsteak-et)
- 113 : 5 hidegen fújt a szél. (AzUjs: hidegen fújt a szél. *Tiszák népszerűsége három évi kormányzat alatt teljesen eltűnt s ezzel a Jókaié is megcsappant. Örült, hogy az örmény metropolis, Erzsébetváros minden teketória nélkül egyhangúlag megválasztotta 1898-ban [sic!]*)
- 9 sortól a
- 32 sorig terjedő részlet helyén AzUjs-ban teljesen eltérő⁵ szöveg olvasható:

Ő talán észre sem vette volna ezt az álomvilágba merülve, ha Plevánánál el nem páholják az oroszokat a törökök.

Az egyetemi fiatalság felvillanyozva a hír által, fátylás zenét akart adni a török konzulnak, a rendőrség azt mondta, hogy nem engedheti meg a fátylás menetét.

Az ifjúságot azonban nehéz lefűjni, ha az egyszer nyilatkozni akar. Hát jól van, elejti a fátylás zenét, de akkor macskazenét ad az orosz konzulnak. A rendőrség ezt se engedte meg. A Hon helyeselte egy cikkben a rendőrség eljárását, amivel az ifjúságnak egy harmadik modus vivendit nyújtott, hogyha ez se szabad, hát Jókainak adnak a cikkért macskazenét. Hiszen ha csak zöld dolog volna, de ez cudar is. Magyarország legnagyobb költője ellen fordulni, ki harminc év óta lelkesíti az ifjúságot, önvérével táplálja, hóna alatt hordja, de mert egy pillanatra leteszi, hát hajrá le kell hurrogni, meg kell dobálni. Noha forró júliusi este volt, Jókai, ki köszönésképpen a Svábhegyen szokott lenni, ez alkalommal bent hál a Stáció utcai sárga házban, mikor a rakoncátlanok tömeg futyolva, ordítva és nyávogva valóságos ostrom alá fogta az épületet.

Jókai nem oltotta ki a gyertyákat, nem tette be az ablaktáblákat, egy széket hozatott oda, felállt rá és melegen vibráló, rokonszenves hangon beszédet tartott a lázas, üvöltő tömeghez; bizonyítottán, amit sohasem hisz el az ifjúság, hogy nem lehet az utcán politikát elvégezni. Lehet vagy nem lehet, de egy bizonyosan áll, hogy ahol egyszer egy tanult (Forinyágot) befogad a nemzet a politikai mártírjai közé, ott vissza nem kergetheti tan-könyveikhez a többi se.

Ennek a beszédnek, bármilyen bátor volt is a Jókai fellépése, csak arra volt hatása, aki elmondta; mert azon a helyen, lelkeben, ahonnan rögtönözve termelt, örök sebet hagyott. Az ifjúság azonban, amint visszavonult, bezúrta ablakait kövekkel. Egy követ, mely dolgozószobájába hatolt s majdnem őt is megsértette, emlékül őrzött meg egész holtá napjáig. Minden harag nélkül tudott beszélni ellenségeiről, akik a regényei vagy politikáját szidták, a barátairól, akik a váltóikkal berántották, a kreatúráiról, akik megmárták, de mikor ezt a követ mutogatta, akkor mindig reszketett a hangján némi kis keserűség.

Még frissen égette ennek az esetnek az emléke, mikor az 1898-iki [sic!] választást kiírták. A Józsefváros primipilusai rémhírekkel jártak a nyakára, mi annyira elkedvellettette, hogy első percben seholy akart föllépni. Pedig ilyenkor szívesen rángatták mindenjél. Hiszen a klubban, illetve a párban még mindig ő volt a kohinór. Őérte versenyeztek a főispá-
nok, akik egy-egy nehéz kerületből mameluk behozatalával akartak Tiszá-
nak tömjénezeni, de Jókai ezúttal nem akart küzdeni s egyszerűen elfo-
gadta az örmény metropolis, Erzsébetváros egyhangú mandátumát,
amelyért a kisujját sem kellett mozdítani.

Kár is lett volna ebből az időszakból kortes-utakon sok napot vesz-
tegetni. Termékenysége most éri el az emberfölötti méreteket, bár e nagy
írói munkásság semmit

Lap Sor

- 113 : 20 Krk, Jk: piedesztál (1907: pedestal)
 114 : 9 Krk: »Egy hírhedt kalandor a XVII-ik századból« (1907,
 Jk: »Egy hírhedt kalandor a XVII-ik században« [a pontatlan
 címírást javítottuk])
 115 : 7 Krk: konzervatív (1907, Jk: konzervatív)
 11 : 11 Krk: liberalizmus (1907: liberalismus; Jk: liberálizmus)
 „ 14 Krk: rab Ráby (1907, Jk: Rab Ráby [sajtóhiba, javítottuk])
 „ 31 Krk: egzotikus (1907, Jk: erotikus)
 116 : 6 Krk, Jk: reminiscenciákban (1907: reminiscenciákban)
 117 : 21 Krk: szüzeihez (1907, Jk: sujet-ihez)
 118 : 33—34 Űstökös túlélte magát, szemléletmást fogytak előfizetbi ;
 durvább (AzUjs: Űstökös már csak tengett ; durvább)
 „ 39 Lugewackert (AzUjs Lugevackert)
 119 : 11 Krk, Jk: szenilitásban (1907: senilitásban)
 13—17 mellett legfeljebb megszokásból és kegyeletből járatták keve-
 sen, hasonlítván ahhoz a staropolei medvéhez, ki a rege szerint
 nem akart az omladozó barlangból menekülni, mert egy szép
 sziklarózsa fonta át kijáratát. Vagy lusta volt mackó úr vagy
 nagy rózsabarád. A Hont már csak (AzUjs: mellett legfeljebb
 a bojlásaival »Leiter Jakobok«-kal és »Franzens festek«-kel)
 MK lapalji jegyzete: Híres fordítási hibák, melyek A Hon
 utolsó éveiben fordultak elő ; Jakobsleitert (Jakab-létrát)
 Leiter Jakobnak fordították át s akkor egy nevezetes sikkasztó,
 ki Bécsen át Franzensfeste-be menekült, A Hon sürgönye
 szerint Ferenc-ünnepélyen került a rendőrség kezeibe. | mulat-
 tatta még olvasói, kik csak azért tartották, amiért a finom
 Montrose herceg, I. György kamarása, akire rádőlt a kastélya,
 nem tudván megválni a düledék épületől, mert a falából egy
 szép sziklarózsa nylott ki koronként. A Hont már csak)
 20 vette szívére, míg Sándor (AzUjs: vette a szívére, még
 Sándor)
 24 S talán nem is (AzUjs: S télen nem is [szedéshiba !])
 27 partja (AzUjs: pártja)
 37 Krk: egzisztenciáknak (1907: existenciáknak; Jk: ezisten-
 ciáknak)

Lap Sor

- 119 : 37 Krk: pszichológiája (1907: pszichológiája; AzUjs, Jk: pszichológiája)
- 120 : 2 Minek? Mit ér az most már? (AzUjs: Mit ér az most már? Minek?)
- „ 11 Királynőben (AzUjs: Királynében)
- „ 12 át kevés (AzUjs: át *nem* kevés)
- „ 14,16 Krk: Rothschild (1907, Jk: Rotschild [örökletes hiba])
- „ 22 Krk, Jk: bizarr (AzUjs, 1907: bizar)
- „ 25 Krk: szinekúrát (AzUjs, 1907: sine curát; Jk: szinekurát)
- „ 23 minden vakembert (Az Ujs: minden vakot)
- „ 33 mert Lieber teán (Az Ujs: mert *pemetefű*-teán)
- 121 : 15 már-már a *szükség* köszön (AzUjs: már-már a *nyomor* köszön)
- 16—18 De Jókai hallgat, *noha* már a *legszükségesebbek hiányzanak*, titkolja *zavarait*, mint egy spanyol nemes, Jókainé még nála is kevélyebb. (AzUjs: De Jókai hallgat, titkolja *szegénységét*, mint egy spanyol nemes, Jókainé még nála is kevélyebb. *A legszükségesebbek hiányzanak és már a használat alatt levő tárgyak is a zálogházba kezdenek vándorolni.*)
- 21 a cselédek *pletykái* által lesznek figyelmesek s ekkor (AzUjs: a cselédek által lesznek figyelmesek *a Jókaiék szegénységére* s ekkor)
- 27 szűk, *bandlis*, hideg szava van. »Ejnye no, ez a *Móric*. Hanem (Az Ujs: szűk, hideg szava van. Hanem)
- 122 : 26 *sokszor játékosan* legeltek rajta (AzUjs: *édelegtek*, legeltek rajta)
- „ 36 hogy — nem lehet. (AzUjs: hogy — nem lehet, *nem lehet.*)
- 124 : 9 Krk: Matlekovits (1907, Jk: Matlekovics [örökletes hiba])
- „ 17 Krk: lapszus (1907, Jk: lapsus)
- „ 29 Krk, Jk: diplomáciával (1907 diplomatiával)
- 125 : 1 Krk, Jk: etikett (1907: etiquette)
- „ 28 Krk: protezsálás (1907, Jk: protegálás)
- „ 38 Krk, Jk: őexcellenciája (1907: ő excellentiája)
- 127 : 1 Krk: trófeák (1907: tropheák; Jk: trofeák)
- 128 : 30,34 Krk: kvóta (1907, Jk: quota)
- 129 : 11 Krk: peronon (1907, Jk: perronon)
- 130 : 4, stb. Krk: »A lőcsei fehér asszony« (1907, Jk: a »Lőcsei fehér asszony« [a pontatlan címírást javítottuk])
- „ 12 Krk: mitológiát (1907: mithológiát; Jk: mitológiát)
- 132 : 3 Krk, Jk: szcéna (1907: scéna)
- „ 30 Krk: krízis (1907, Jk: krizis)
- 134 : 3 Krk: Majmuna (1907, Jk: Maymuna)
- 7 Krk, Jk: transzcendentális (1907: transcendentális)
- 14 Krk: szentimentalizmusnak (1907: sentimentálisthusnak; Jk: szentimentálisthusnak)
- 135 : 8 *le*-leszállott (Jk: leszállott)
- „ 17 Krk: pszichológiai (1907, Jk: pszichologiai)
- „ 29 Krk: Olímpon (1907, Jk: Olympon)
- 136 : 6 Krk: nonchalance (1907, Jk: non chalance)

- Lap Sor
- 136 : 21 Krk: *kazettái* (1907: *casette-jei*; Jk: *kazettjei*)
 „ 26 Krk, Jk: *diszkreditálta* (1907: *diákkreditálta*)
- 137 : 2 Krk: *abszolút* (1907, Jk: *abszolút*)
 „ 6 Krk: *Jozefát* (1907, Jk: *Jozefát*)
- 138 : 7 Krk, Jk: *ritmuscsináló* (1907: *ritmuscsináló*)
 „ 16 Krk: *mitológiai* (1907: *mitológiai*; Jk: *mitológiai*)
- 140 : 2 Krk: *Orlay Petrics* (1907, Jk: *Orlay Perich* [örökletes hiba])
 „ 4 Krk, Jk: *szececsióról* (1907: *sececsióról*)
 „ 9 Krk: *beprotezsálta* (1907, Jk: *beprotegálta*)
 „ 19 Krk, Jk: *gimnáziumokban* (1907: *gymnáziumokban*)
 „ 25 Krk: *cinkográfianál* (1907, Jk: *cinkografianál*)
 „ 27 Krk: *Jk: professzor* (1907: *professor*)
 „ 28, 141 : 1 Krk: *karikatúra* (1907, Jk: *karrikatura*)
- 141 : 1 Krk: *karikázott* (1907, Jk: *karrikázott*)
 „ 4 Krk: *Horovíczok* (1907, Jk: *Horoviczok* [örökletes hiba])
- 142 : 4 Krk, Jk: *zsenije* (1907: *genieje*)
 „ 6 Krk: »A lélekidomár« (1907, Jk: a »Lélekidomár« [a pontatlan címírást javítottuk])
 „ 14, 143 : 4 Krk, Jk: *professzionátus* (1907: *professionátus*)
 „ 39 Krk, Jk: *ditirambusait* (1907: *dithirambusait*)
- 143 : 10 Krk, Jk: *terrénuma* (1907: *terrenuma*)
 „ 13, stb. Krk: »A tengerszemű hölgy« (1907, Jk: a »Tengerszemű hölgy« [a pontatlan címírást javítottuk])
 „ 26 Krk: *stílben* (1907: *stylben*; Jk: *stílben*)
- 144 : 7 Krk: *pedagógusok* (1907: *paedagogusok*; Jk: *pedagogusok*)
 20, 23, 24 Krk: *metodista . . . metodisták* (1907; *methodista . . . methodisták*; Jk: *metódista . . . metódisták*)
 38—39 Krk: »A kőszívű ember fiai« (1907, Jk: a »Kőszívű ember fiai« [a pontatlan címírást javítottuk])
- 145 : 23 Krk: *Gogolra* (1907, Jk: *Gogolyra*)
 „ 24 Krk: *kompozíció* (1907: *compositió*; Jk: *kompozíció*)
 „ 26 Krk: *gourmet-eknek* (1907, Jk: *gourmet-nek*)
 „ 27 Krk: *kvalifikációjánál* (1907: *qualificatiójánál*; Jk: *qualifikációjánál*)
 „ 30 Krk: *idiómából* (1907, Jk: *idiomából*)
- 146 : 16 Krk: *katolikus* (1907, Jk: *katholikus*)
 „ 24 Krk: *autoszuggesztio* (1907: *autosuggestio*; Jk: *autoszuggesztio*)
 „ 31 *pragmatika sanctiók* (Jk: *pragmatika szanctiók*)
 „ 33 Krk, Jk: *szentimentális* (1907: *sentimentális*)
- 147 : 29 Krk, Jk: *etnográfia* (1907: *ethnographia*)
- 148 : 4 Krk: *Jk: melankólikus* (1907: *melancholikus*)
- 151 : 33 Krk: *bravúrral* (1907: *bravourral*; Jk: *bravúrral*)
- 152 : 5 Krk, Jk: *zseniális* (1907: *geniális*)
 „ 11 Krk: *Midászhoz* (1907, Jk: *Midaszhoz*)
- 153 : 5 Krk, Jk: *dimenziókban* (1907: *dimenzióokban*)
 16 Krk: »A zsidó fiú« (1907, Jk: a »Zsidó fiú« [a pontatlan címírást javítottuk])
- 155 : 6 Krk: *Archívumot* (1907, Jk: *Archívumot*)

Lap	Sor	
155	17	Krk, Jk: <i>szuverén</i> (1907: <i>souverain</i>)
	30	Krk, Jk: <i>etikett</i> (1907: <i>etiquette</i>)
	1	Krk, Jk: <i>szerenád</i> (1907: <i>serenade</i>)
	34	Krk, Jk: <i>főfunkcionáriusai</i> (1907: <i>főfunctionáriusai</i>)
157	: 29,	stb. Krk: »A oigánybáró«-n (1907, Jk: a »Cigánybáró«-n [a pontatlan címírást javítottuk])
	39,	stb. Krk: <i>csekk</i> (1907, Jk: <i>cheque</i>)
158	: 1	Krk: <i>program</i> (1907, Jk: <i>programm</i>)
	9	Krk: <i>Eötvös Loránd</i> (1907, Jk: <i>Eötvös Lóránt</i> [örökletes hiba])
	24	Krk, Jk: <i>penzumokhoz</i> (1907: <i>penzumokhoz</i>)
	27	Krk, Jk: <i>naftalinba</i> (1907: <i>naphthalinba</i>)
159	: 15	Krk, Jk: <i>bohémjeim</i> től . . . témákat (1907: <i>boheme-jeim</i> től . . . <i>thémákat</i>)
	30	Krk: <i>aloé</i> (1907, Jk: <i>aloe</i>)
160	: 9	Krk: <i>Strauss</i> (1907, Jk: <i>Strausz</i> [örökletes hiba])
	35	Krk: <i>bonhómia</i> jával (1907, Jk: <i>bonhómia</i> jával)
161	: 31	Krk, Jk: <i>híperlojalitás</i> (1907: <i>hyperlojalitás</i>)
162	: 14	Krk, Jk: <i>deposzedálhatták</i> (1907: <i>deposzedálhatták</i>)
163	: 28	Krk, Jk: <i>melankólia</i> (1907: <i>melancholia</i>)
164	: 18	Krk: <i>szalónt</i> (1907: <i>salont</i> ; Jk: <i>szalont</i>)
165	: 5	Krk: »A három királyok csillaga« (1907, Jk: a »Három királyok csillaga« [a pontatlan címírást javítottuk])
167	: 5	Krk, Jk: <i>etika</i> (1907: <i>ethika</i>)
	24	Krk, Jk: <i>zseniális</i> (1907: <i>geniális</i>)
170	: 16	Krk, Jk: <i>tósz</i> tban (1907: <i>toaszt</i> ban)
171	: 12	Krk, Jk: <i>szonilitás</i> nak (1907: <i>senilitás</i> nak)
172	: 5	Krk: <i>szimptómák</i> at (1907: <i>symptomák</i> at; Jk: <i>szimptomák</i> at)
173	: 34	Krk, Jk: <i>égisze</i> (1907: <i>aegise</i>)
178	: 11	Krk, Jk: <i>diszkvalifikálni</i> (1907: <i>disqualifikálni</i>)
179	: 20	Krk: <i>problémán</i> (1907, Jk: <i>problemán</i>)
180	: 12	Krk, Jk: <i>diszt</i> ingvált (1907: <i>distingvált</i>)
181	: 4	Krk: <i>garnitúra</i> (1907, Jk: <i>garnitura</i>)
183	: 12	<i>lisztán</i> (Jk: <i>lisztán</i>)
185	: 29	Krk, Jk: <i>poétikus</i> (1907: <i>poetikus</i>)
	4	Krk, Jk: <i>konvencionális</i> . . . <i>póz</i> (1907: <i>conventionális</i> . . . <i>pose</i>)
187	: 18	Krk: <i>pedantériával</i> (1907, Jk: <i>pedanteriával</i>)
189	: 38	Krk: <i>fotográfus</i> (1907, Jk: <i>fotografus</i>)
190	: 5	Krk, Jk: <i>biográfia</i> k (1907: <i>biographiá</i> k)

*

MK Jókai Mórról több ízben írt újságcikket, glosszát, polemikus tárcacikket; halála alkalmával pedig nekrológgal búcsúztatta. Ezeket az írásokat a Krk megfelelő kötetében közöljük. Az Újság 1905. november 10. (313.) számában, a 14. lapon *Jókai Mór* címen közzétett egy írást, amelyet ha tüzetesebben megvizsgálunk, hol a készülő kétkötetes mű egy-egy gondolatával, hol annak szövegével szószerint egyező mondatával mintegy dióhéjban való összefoglalását adja a készülő életrajznak. E megfelelések egyben arra is rámutatnak, hogy MK készülő művének mely gondolatait tartotta a leglényegesebbeknek, mert e rövid életrajzban ezeket külön kiemelte. Minthogy e cikkét jellege folytán nem tarthatjuk szövegváltozatnak és így nem illeszthetjük be a változatok sorába, teljes szövegét az alábbiakban közöljük. Megjegyezzük még, hogy kötetben e cikk itt jelenik meg először.

JÓKAI MÓR

Talán nem is egész bolondságok az óriásokról szóló ösmesék...

Hiszen egyszer a mi országunkban is voltak óriások, összegyűltek egyszerre és eltűntek egyenkint. Itt élt Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar, egy időben Deák Ferenczel, az ország bölcsével Kossuth Lajossal, minden idők legnagyobb szónokával, Petőfi Sándorral, a legnagyobb lírikussal, Arany Jánossal, a legnagyobb epikussal és Jókai Mórral, minden országok legnagyobb mesemondójával.

Itt éltek ezek a titánok, itt ragyogtak mindeneknek csodájára, magyar anyák szülték valamennyit; és kivestek innen is, visszaszármasztak a földre — amelyre dicsőséget hoztak —, anélkül, hogy hasonlók támadtak volna utánuk.

Az utolsó példány volt közöttük Jókai Mór. Ez Komáromban született 1825-ben és meghalt 1904-ben, Budapesten, hetvenkilenc éves korában. De hogy csak ennyi ideig élt, méltán lehet ezen bámulni. Mert több munkát hagyott maga után, mint amennyit száz író írt meg száz év alatt. Egy egész könyvtár az, fantáziájának kincseivel, kedélyének napfényes derűjével, nyelvezetének édes zamatával.

Jókai Mór az ásvai Jókay-családból származik (az y betűt maga tette le a forradalomban). Beteges fantáziájú fiúcska volt; aki félt az utcára is kimenni a szakállas zsidóktól és kecskéktől és már mint gyermek, mellén hordozta inge alatt a végrendeletét, melyben édesanyját kéri, hogy halála esetén boncoltassa fel, nehogy élve temessék el. Szülei aggódtak is emiatt, pedig talán éppen e fantáziája vitte oda, hogy most eltemetve is él és végtelen időközön át élni fog.

Kitűnően tanult, az első eminensek közül való. Még ez se ártott neki. Teletömté a fejét mindennel, de a nagy fantáziáját semmi se bírta elpusztítani. Mikor Pápán diákoskodott (innen kezdődik Petőfi-

vel való ismeretsége), festőnek készült. Kecskeméten azonban írt egy Zsidó fiú című drámát, beküldte pályázatára az Akadémiához, hol dicséretet nyert. Talán ez döntött sorsa fölött. Ugyanekkor, jogász korában, kezdte írni első regényét, a Hétköznapot. 1846-ban letette az ügyvédi cenzúrárt és megjelent a regénye is. A regénynek nagy sikere lett. A lapok új és eredeti tehetség gyanánt emlegették. A szokatlan friss hang és folyamatos elbeszélői modor meglepte a közönséget és az írói köröket is, melyek siettek őt magukhoz vonni.

Vége volt most már a festékes tégelyeknek: a használatra nem szánt limlom közé kerültek. Az asztalfiók legaljára nemsokára követte őket az ügyvédi diploma is. Mindössze egy pöre volt, amelynek történetét később megírta. A diploma tehát mindössze egy témát hozott a konyhára.

Az akkori ifjú írók azonban nemcsak témákat hajhásztak, nemcsak verseket faragtak és történeteket komponáltak, hanem lelkükben egyszersmind ott forrt, ott alakult egy modernebb, szabadabb Magyarország. Nem fülemülék és verébek voltak a derék fiúk, akik a fa lombjain csiripelnek, hanem daloló munkások, akik gyomlálnak alatta és fattyúhajtásait nyesegetik.

A deli termetű, szép kék szemű, szőke fürtös ifjú, aki szelíd és szemérmes, mint egy kisasszony, a Pilvaxban a Közvélemény asztalánál, a tízek társaságában, mint új feltűnt csillag szerepel, élénk részt vesz az akkori mozgalmakban, régi iskolapajtása Petőfi Sándor oldalán, ki már akkor egyik vezére a fiatal irodalomnak és gyöngéden vonzódik acélkemény karakterével a gyenge, félnk és filigrán kis Jókaihoz. 1848-ban együtt csinálják meg a nevezetes március 15-ét. Milyen szép nap volt ez! Egy nap, melyet nem tolnak el a semmiségbe a többi érkező napok, hanem visszatér minden évben rügyező tavasszal a nemzetet ébreszteni. Ezzel a nappal el volt jegyezve Jókai a politikának is.

Színes, változatos és hosszú élete úgy fut le ezentúl az ország mellett, mint a nagy folyam mentén az ahhoz szorosan simuló gyalogösvény: vele megy, vele kanyarodik, elhajlik. A forradalomban mindenüvé kíséri a kormányt, mint a békésebb párt pennája, egész a világozi katasztrófaig. Világos után bújdosik a borsodi Bükkben, rajta van a kivégzendők lajstromán. Idők enyhülésével visszatér Pestre és folytatja fényes irodalmi pályáját, vigasztalja, ébren tartja a nemzetet, mosolyt csal ki az ajkára humorával, könnyet a szeméibe poézisével, hovatovább játszik a nemzet szívével, mártogatja keserűségbe, reménységbe, régen elmúlt dicsőségbe, hogy meg ne dermedjen.

A Csataképek, ezek a forradalom eseményeiből merített novellák, melyeket Sajó álnév alatt ír, majd gyönyörűséges török regényei, melyek legjobban illenek dús képzelőtehetségéhez s tollának pazar színpompájához, gyorsan emelik a közönség szeretetében. Majd sorba jönnek Erdély aranykora, Török világ Magyarországon. De a legnagyobb sikert aratja a Magyar nábob és Kárpáthy Zoltán. Az egész ország kevélykedik, hogy ilyen írója támadt. És még ez sem a csúcs. A hatvanas években megjelenik legjobb regénye, az Új földesúr,

a Bach-világ persziflázza, melyet olyan áhítattal, de sokkal nagyobb mohósággal olvasnak kunyhókban, palotákban és tanulószobákban; mint a bibliát.

Ez idő óta a nemzet nagyjai között foglal helyet. A kerületek veasengenek éite, hogy a parlamentbe küldjék, hol egyike a legszive-
sebben hallgatott szónokoknak. A légy röpülését meg lehet hallani a templomi csöndben, melyet a derültség zuhatagja tör meg, ha színméz humorából az érvek között kibuggyan egy-egy csöppnyi. 1869-ben mint a balközép tagja magában a legkereskedelmibb városnegyedben, a Terézvárosban legyőzi Gorove kereskedelmi minisztert. Nevének varázsa elragadja az apró üzletembereket is. Írói nimbusza hallatlan méreteket ölt. Diadalkapuk ívei alatt, fáklyák füstjénél, fehérruhás leányok bokkrétáinak illatánál s a vasúti perronokon szónokló fős-
pánok és polgármesterek szóvirágai közt utazhatja be az egész országot.

Talán éppen e szinte túlságos tömjénezés ingerelte kritikusaít, hogy regényeinek hibáit kíméletlenül ostorozzák, kifogást emelve alakjai ellen, mivel nem elég élethívek, hasonlatosak a mesék fantasztikus hőseihez. Jókai kétségkívül a romantikus iskola embere. Fantáziája gyakran elviszi a lehetetlenségek országába, ott érzi magát jól, lelkének főséges szányaival, az élet prózai valóságai nem bírják állandóan lekötöni. Jellemzésben, kompozícióban művészi-
leg és lélektanilag tökéleteset leginkább rövidebb lélegzetű elbeszélé-
seiben alkotott, de mindenik regénye, kivált a közbülesök (mert a fiatal kor és az aggkor produktuma kiveendő a írói ereje megfítlésé-
nél), tele van a lángelme ragyogásával, nyelvezetének pompájával; lelkének derős játszóságával. Legnagyobb kritikuskunk, Gyulai Pál, aki egyszersmind legszigorúbb is hozzá, így jellemzi elbeszélői saját-
ságait 1869-ben, a Budapesti Szemlében: »Valami kedves elevenséggel, lankadni nem tudó mozgékonyssággal ragadja magával olvasóit, anélkül, hogy fárasztaná. Átmeneti fordulatai erőltetés nélküliek, mintegy ösztönszerűek. Könnyedén lebeg az elbeszélés folyamának kanyarolatain, amelyeket nem tartóztat fel a retlexiók tömege, s hol rohamosan, hol csöndesen hömpölyögve szalad tovább, megnyit egy-egy újabb völgyet, de ritkán árad ki vagy süllyed posványba, — személyei azonban nem annyira jellemrajzok, mint inkább középszerű színészek szereplései stb.»

De a kritika, mint a golyóbis a márványról, visszapattant az ő népszerűségéről és egy csöppet se rontott rajta, úgyhogy egy másik kritikusa végre is belefáradván műveinek boncolásába, így kiál-
tott fel, megadván magát: „Jókait csak élvezni kell, bírálni nem kell.”

Népszerűségét meg nem rendíthette más halandó, csak ő maga. Tette pedig ezt a fúzió utáni politikája által. Majdnem két évtizedig ült most már a kormányokat támogató padokban, még igen sokáig mint a szabadelvű párt ütőkártyája, akit nagy horderejű kérdésekben hangulatot csináló szónoknak játszott ki, a választásoknál pedig nehéz kerületekben léptetett fel. Eleinte karikacsapásra hódította a kerületeket, rendszeres volt kettős mandátuma is, de a népszerűség egyre

fogyott, fogyott, és már vége felé ő is a könnyű kerületekre szorult. Csakhogy a magyar tud disztिंगválni, és mikor már mint politikus ulászallt a nép szeretetében, még mindig magasan állt mint író. 1894-ben munkásságának ötven esztendejét ünnepefvén, részét kivette abban egész Magyarország, kezdve a királytól az utolsó polgárig. Tisztelgv küldöttségeket küldtek a vármegyék, díszpolgári diplomákat a városok, díszdoktorságot adott az egyetem, nemzeti ajándékokat az ország. De micsoda csekélység ez ahhoz, amilyen ajándékot ő adott az országnak az összegyűjtött száz vastag kötetében!

Ez volt fényes pályájának utolsó ragyogása, a lehajló napnak még egyszer kilobbanó sugárözöne, s aztán ereszkedni kezd lassan-lassan a hegyek mögé. Még ott a visszfénye minden tárgyon, még ott rezeg a falakon, faleveleken, még piroslik az ég pereme, még meleg a hely, amelyre az előbb sütött, aztán hűl, a pirosság is halványodik az égbolton, de még nappal van és csak alig-alig lehet észrevenni, hogy már közeleg az est, majd az éj.

Az 1896-iki képviselői választáson megbukott és megszűnt a Ház tagja lenni. A király ugyan jóvátette, a főrendiház tagjának nevezte ki, de ez mégis fájhatott neki. Csakhogy a szerény nagy emberben nem volt epe és harag. Egy gyermek gondatlanságával siklott keresztül az életen. Kétszer nősült, mind a kétszer egyformán. Először huszonhárom éves korában, amikor ő volt túlságosan fiatal a feleségéhez, másodsor hetvennégy éves korában, amikor a felesége (húsz éves leány) volt túlságosan fiatal hozzá. ő maga észre sem látszott venni e számbeli különbségeket az évek között, mert megzavarta az, hogy a műsájával egészen más elszámolási viszonyban állt: a műsájja fiatal maradt örökké és őt is fiatalon tartotta hajlott korában is.

Ha kizárta is a képviselőházból utolsó éveiben a népkegy váltózása, ha abba hagyta is a politikát, ha nem járt is fel többé a klubba régi barátaival kártyázgatni (ez volt valamikor az egyedüli szórakozása), habár sokat elszedett tőle a saját kora és a világ szeszélye, írói asztalát el nem vehette semmi. Ott künn a másik világban lenyugodhatott a nap, de itt a fénylő lámpa el nem alszik. Íróasztalánál ült élete alkonyatán is, nap-nap után szántván gömbölyű betűs barázdákat piros tintájával a fehér papírokon, minden keserűség nélkül mesélt, egyre mesélt az ő nemzetéhez, melynek legfőbb tanácsában immár nem jutott helye.

Tárgyi magyarázatok

(Az általános megjegyzéseket l. 18. köt. 310—311. lapján)

Lap Sor

- 5: 1—2 *Török János* — (1809—1874) konzervatív politikus, az 1840-es években lapjában (*Magyar Gazda*) harcolt a Kossuth propagálta védegylet eszméje ellen, a szabadságharc leverése után bebörtönözték, 1853—55 között a Pesti Naplót, majd a Magyar Sajtót szerkesztette.

Lap Sor

- 5 : 4 *vice versa* — (lat.) kölcsönösen, és viszont.
13—16 *teljesen szabad kezet hagyott a lap hasábjain Salamon Ferencnek és Gyulai Pálnak s azok egypár cikkben éles kritikát eresztettek meg Jókai regényei ellen.* — I. pl. Salamon F. bírálata Az áruló gyű.íróról (Pesti Napló, 1858. jan. 16. 12. sz.), A bizebánról (Pesti Napló, 1858. jan. 24. 19. sz.). Itt említjük meg, hogy a felsorolt bírálatok Jókai elbeszéléseiről és nem regényeiről szóltak. MK az idézett mondatával némileg túlzott.
- 6 : 4—6 *Kétségtelen, hogy Jókai nem vette szívesen e kritikákat . . . Nyilatkozott, védekezett, néha feléjük is vágott az ő szelíd gúnyjával és játszi humorával.* — Jókai: Egy kis feleselés Gyulaival. Magyar Sajtó, 1858. jan. 5. 2. sz. (Válasz a Dózsa-bírálatra.)
- 7 : 8 *Danielik Nep. János* — (1817—1888) egri kanonok. A szabadságharc leverése után szorosabb kapcsolatba került Kemény Zsigmonddal és ettől kezdve politikai, egyházpolitikai kérdésekben a Kemény-féle csoport álláspontját képviselte. A Pesti Naplóban publicisztikai írásaival jelentkezett, egyháztörténeti és történelmi munkásságot is folytatott.
- 9 : 4 *camera obscura* — (lat.) sötétkamra; a fényképezőgép őse.
18 *karneol* — (lat.) hússzínű féldrágakő.
24 *attikai só* — finom elméesség, szellemesség.
31 *Szilágyi Dezsd* — (1840—1901) büntetőjogász, országgyűlési képviselő, 1889—1895 igazságügyminiszter, majd a Ház elnöke.
- 11 : 39—12 : 1 *Ilyen embrióban már 1846-ban kóválygott tervei közt az Üstökös, habár még homályosan.* — 1856 novemberében indult meg Jókai humoros füzetes vállalata A Nagy Tükör, amelynek utolsó füzete 1858 februárjában jelent meg; az Üstökös elődjének tekinthetjük.
- 12 : 1 *Üstökös* — 1858 augusztusától Jókai Mór szerkesztésében megjelent képes heti élcslap 1879 márc. 1-én szűnt meg; akkor már Visi Imre szerkesztette, Jókai csak kiadó-tulajdonos volt.
5—6 *Magyar Sajtó* — Politikai napilap. 1855 júniusában Bécsben indította meg Török János, 1857 januárjától Pesten jelent meg Hajnik Károly szerkesztésében. 1865 decemberében beolvadt a Magyar Világba.
12 *pretendens* — (lat.) valamire igényt tartó.
pt *Tóth Kálmán* — (1831—1881) lírikus, drámaíró, a Hölgyfutár, majd a Bolond Miska c. élcslap szerkesztője.
13 : pt *apodictice* — (gör.) ellentmondást nem tűrő módon.
14 : pt *expediens* — (lat.) közvetítő indítvány, mentő ötlet.
15 : 7 *in politicis* — (lat.) politikában, a politika területén.
7 *majsztram* — (ném.) mester.

Lap Sor

- 15 : 10 *portentum* — (lat.) csodagyerek; itt: tekintélyes ember.
- 16 : pt *Bulyovszkyne Szilágyi Lilla* — (1833—1909) Bulyovszky Gyula (1. 18. köt. 79: 30 324.) felesége, színművésznő, írónő. 1859-ig a magyar színpadon működött, majd 1860-tól német színházakban lépett fel, 1861-ben a drezdai udvari színház szerződtette. 1874-ben visszavonult a színpadtól s az irodalomnak élt.
- 17 1 *lustrum* — (lat.) öt éves időszak.
- 1 *Dugonics András* — (1740—1818) Gyöngyösi István követőjeként antik eposzi tárgyak megverselésével kezdte pályáját, főműve, az *Etelka* 1786-ban készült, a heroikus regény hatását tükrözve. Regényének nyelve erőltetett, mesterkéltén népies, a jellemzés egyénítésére nem törekedett.
- 10 *Jankó János* — (1833—1896) festő és karikatúra rajzoló, az 1860—1880-as évek élclapjainak közkedvelt rajzolója. Genre-képeket is festett.
- 18 : 35—36 *Török Gábor volt kormánybiztos és két fia társaságában* — Jókai útjára 1858 októberében került sor, de nem Török Gábor két fia, hanem *fia* és *unokatestvére* indult útnak Jókai-val. L. Kristóf György: Királyhágón inneni, írók Erdélyben. Kolozsvár 1942. 124.
- 19 : 11 *Kovács Sebestyén* — (1814—1878) sebész, egyetemi tanár, az Akadémia levelező tagja.
- 11—12 *Osasz Márton* — (1796—1860) orvosprofesszor, 1834-től a pesti egyetem kórbonctani tanszékének tanára.
- 21 *Rácváros* — a volt Tabán egyik elnevezése.
- 31—32 (*amint Tóth Kálmán énekelte róla később „mindnyájunknak édesanyja”*) — I. Tóth Kálmán Szilágyi Erzsébet o. költeményét, ahol ez a motívum „Édes hazád most az anyád!” formában fordul elő. MK feltehetően pontatlanul emlékezett a versorra.
- 20 : 4 *villafrancai békekötés* — az osztrák hadseregnek a solferinói vereség után 1859. júl. 11. kötött békeszerződése.
- 11—12 *Kazinczy születésének százéves évfordulójára rendezett ünnepeken* — 1859. október 27-én, az évforduló napján az ország minden jelentős városában megemlékeztek Kazinczyról, az Akadémián nagy ünnepséget rendeztek.
- 12 *Berzsenyi-ünnepélyek* — 1860. június 14-én avatták fel Berzsenyi síroszlopát Niklán.
- 17 *A nemzeti viselet fölélesztésében Jókai az elsőik közt járt...* — L. Magyar Divat. Üstökös, 1859. dec. 10. Az idézett verssorok pontos szövege: Régi dolmány, régi kalpag, | S kik a honért éltek haltak, | Feltámadnak hát megint.
- 25 *Keglevich Béla, gróf* — (1833— ? ?) országgyűlési képviselő, Heves megye főispánja.
- 25 *Esterházy István, gróf* — (1822— ? ?) országgyűlési képviselő, főrendiházi tag.

- 20 : 28—29 *aminöben százszorta szebb minden asszony* — idézet Jókainak a Magyar Divat c. verséből; ott a sor a következőképp hangzik: »Kétszerte szebb minden asszony.«
- 32 *Károlyi Lajos, gróf* — (1799—1863) a reformkorszakban a konzervatív párt egyik oszlopos tagja, Abaúj vármegye főispánja. A szabadságharc idején az osztrák seregekben harcolt, amiért Komáromban Klapka fogságra vetette. Az abszolutizmus korában visszavonult a politikai életből.
- 21 : 12 *csurapé* — rövid magyaros felöltő.
- 34 *III. Napóleon* — (1808—1873) Lajos Fülöp (I. 18. köt. 116 : 22, 333. l.) elűzése után 1848. decemberében a második francia köztársaság elnökévé választották, 1851-ben megbuktatta a köztársaságot, 1852-ben császárrá koronáztatta magát. — MK itt III. Napóleon 1859-es olaszországi hadjáratára utal, amely a solferinói csata után Ausztria vereségével végződött.
- 38 *Garibaldi, Giuseppe* — (1807—1882) olasz szabadsághős. 1834-ben részt vett Mazzini felkelésében, amiért Franciaországba kellett menekülnie, 1848—49-ben újból hazájába harcolt az osztrák elnyomók ellen. 1859-ben, 1862-ben és 1866-ban kirobbant felkelések élére állva küzdött Olaszország egységéért és függetlenségéért. — 1874-ben az olasz képviselőház tagja lett.
- 22 : 2—3 *Eynatten-bűnügy* — Eynatten, August Friedrich (1798—1860) porosz nemesi család tagja osztrák szolgálatban állott és Verona alkormányzója volt. Az 1859-es olaszországi hadjárat alkalmával az élelmiszerek és a takarmány körül csaló szállítókkal összejátssza, óriási méretű sikkasztásokat követett el. Leleplezték, de még mielőtt ítéletet hoztak volna, öngyilkos lett.
- 3 *dimenzió* — (lat.) itt: arány, nagyság.
- 4 *Bruck, Karl Ludwig, báró* — (1798—1860) osztrák pénzügyminiszter. Az Eynatten-bűnügy közvetett áldozata, a sikkasztási ügy tanúvallomásait az udvari pártnak vele szemben álló szárnya ellene fordította, a gyanúsítgatás elől a halálba menekült. Az Eynatten-pőr folyamán kiderült, hogy a sikkasztáshoz semmi köze sem volt, a gyanúsítás alaptalan volt.
- 8 *Albrecht főherceg* — (1817—1895) Károly főherceg fia, 1837-ben lépett a katonai pályára, 1845-ben Alsó-Ausztria katonai parancsnoka lett, 1848. márc. 13-án, a bécsi forradalom napján ő adott tűzparancsot, ezért távoznia kellett. 1851-től — Haynau távozása után — 1860-ig Magyarország kormányzója és főparancsnoka volt.
- 8 *Benedek, Ludwig August von* — (1804—1881) osztrák hadvezér. Az 1848-as szabadságharcok idején Olaszországban tevékenykedett, majd Haynau hadseregében altábornagyként a magyar szabadságharc elleni csatákban is

- részt vett. 1860-ban Albrecht főherceg visszahívása után Magyarország főkormányzója lett. Az októberi diploma kibocsátása után (1860 okt.) — l. alább a 27 : 9 jegyzetünket — Velencébe helyezték át. A porosz—olasz—osztrák háborúban, 1866-ban elvesztette a kőniggräzi csatát.
- 22 9 *párens* — (lat.) abszolutista rendszerben a kormányhatalom törvényerejű rendelete.
- 10 *Rechberg Johann Bernhard gróf* — (1806—1899) osztrák államférfi, 1859—1864-ig külügyminiszter.
- 11 *Jósika Sámuel báró* — (1805—1860) volt erdélyi udvari főkanclár. A konzervatív arisztokrata-tábor tagjaként a Bach-korszakban különböző titkos tanácskozsásokat folytatott a bécsi udvar képviselőivel.
- 30 *Dessewffy Emil, gróf* — (1814—1866) az 1848-at megelőző években a konzervatív Budapesti Híradót szerkesztette. A szabadságharc ideje alatt visszavonult. 1855-ben az Akadémia megválasztotta elnökének, mint elnök sokat tett felvirágoztatásáért. Az 1860-as októberi diploma az ő tervezete alapján készült, az 1861-es országgyűlésen a felirati párthoz csatlakozott.
- 32—33 *Andrássy György gróf* — a család monoki ágából származott (1797—1872) Széchenyi híveként vett részt a reformkori országgyűléseken, a szabadságharc után ipargazdasági tevékenységet folytatott.
- 33 *Vay Miklós, báró* — (1802—1894) konzervatív politikus, udvari kanclár, 1867-től koronaőr, 1888-ban a főrendiház elnöke.
- 23 : 15 *Fillingner* — a volt Sebestyén téren 1855—1870 között működő kávéház.
- pt *Forinyák Géza* — (1840—1860) A pesti egyetemi ifjúság 1860. március 15-én gyászmisét akart mondani az elesett honvédekért. Amikor a rendőrség ezt megtiltotta, kivonult a kerepesi temetőhöz. Itt a katonaság szétszórtá a tüntetőket, többeket elfogott. Társaik az elfogottakat ki akarták szabadítani, a katonaság közéjük lött. Többen megsebesültek, így Forinyák is, és két hét múlva belehalt sebébe. Temetésén újabb tüntetések voltak.
- 24 23—28 *Ez a poéta, aki jóval a csillagászok előtt fedezte fel az Andromeda csillagot...* — Jókai az 1861-ben írt, A láthatatlan csillag c. elbeszélése végén (NemzetiK XX. 198.) tett említést az Andromedáról, de nem a csillagot »fedezte fel«, hanem a ködfoltjában lévő csillagokat.
- 38 *Gyürki Abrahám, gróf* — (1836—1901) katonatiszt, az 1866-os olasz és porosz háborúban szerzett érdemeiért grófi rangra emelték, Nógrád megye főispánja, a szabad-
elvű párt képviselője.
- 27 9 *a császár diplomája* — a császár 1860. október 20-án bocsátotta ki az ún. októberi diplomát, amely visszaállította

- Magyarországon az udvari kancelláriát, helytartótanácsot, s engedélyezte a megyék működését.
- 28 19 *Szögyény-Marich László* — (1806—1893) konzervatív politikus, 1861-től a bécsi birodalmi tanács tagja, majd udvari kancellár. 1861-től Fejér vármegye főispánja, a főrendiház tagja, 1883—85-ig elnöke.
- 26 *orákulum* — (lat.) tanácsadó, szaktekinély.
- 31 *Szilágyi Virgil* — (1824—1892) politikai pályája kezdetén a függetlenségi párt képviselőjeként lépett fel 1869-ben, de később a kormánypárthoz csatlakozott.
- 9 *Bolond Miska* — Tóth Kálmán szerkesztésében 1860. jún. 4-én megindult élclap. (1874—1875-ben Bartók Lajos (Don Pedró) szerkesztette. 1875 végén megszűnt.
- 29 : 17—18 *terra incognita* — (lat.) ismeretlen terület.
- 20—23 *Hogyan is sejtethéd szép Wittelsbach Erzsébet* . . . — I. e kötetben 69 : 22 jegyzetünket.
- 26 *Bismarck, Otto von*, herceg — (1815—1898) német államférfi, diplomata. Politikájának célja: Németország egységesítése Poroszország vezetése alatt. 1871-ben létrejött a Német Birodalom, melynek ő lett az első kancellárja. Erőszakos eszközökkel szorította háttérbe politikájának ellenzőit és az ún. kivételes törvénnyel (1878) meggátolta a német szociáldemokrata mozgalom kibontakozását.
- 34—35 *a Gizella téren levő Privorszky-féle helyiségekben* — Privorszky 1863-ban nyitotta meg a Gizella téren (ma: Vörösmarty tér) lévő kávéházat.
- 30 : 4 *a határozat mellett* — az 1861. április 6-án megnyílt országgyűlés két pártja (a Deák Ferenc felirati pártja és a Teleki László vezette határozati párt) abban egyetértett, hogy elutasítja az októberi diplomát s a februári pátent, és a 48-as áprilisi törvényeknek megfelelő állapotok visszaállítását követeli. Eltérés csak abban mutatkozott, hogy az országgyűlést megnyitó leiratra az uralkodóhoz intézett feliratban vagy határozatban közöljék-e követeléseiket.
- 16 *Somssich Pál* — (1811—1888) a reformkorban a fontolva haladó párt egyik tekintélyes tagja, Széchenyi híve, a szabadságharc leverése után a Deák-párthoz csatlakozó konzervatívokkal tartott, 1869—72-ig a képviselőház elnöke, majd élete végén Apponyi Albert mellé csatlakozott.
- 21 *Horvát Boldizsár* — (1822—1898) politikus és jogtudós, 1860-as években a Deák-párthoz csatlakozott, az Andrássy-kormány igazságügyminisztere, később távortartotta magát a szabadelvű párttól. Mint szónok az Eötvös-féle iskola hatását mutatta.
- 30 *Hölgyfutár* — a folyóiratról I. 18. köt. 182 : 4, 348. I. jegyzetünket.
- 31 7 *Tisza Kálmán* — (1830—1902) politikai szereplése az 1861-es országgyűlésen kezdődött; Teleki öngyilkossága

után a határozati párt élére került. Az 1865-ös országgyűlésen Ghyczy Kálmánnal a balközép vezére lett. A különböző politikai harcokban meggyengült Deák-párttól a hatalmat fokról-fokra átvette és 1875-ben a korábbi „ellenzéki” álláspontot feladva fuzionált a meggyengült Deák-párttal. Tisza 1875 októberétől 1890 márciusáig miniszterelnök volt, ekkor az egyházpolitikai harcok kezdetén lemondott.

- 31 : pt *uniformitás* — (lat.) egyformaság, egyöntetűség.
 „ pt *unitas* — (lat.) egység.
- 32 1—5 Jókai szabadkőműveseknek adott válaszával kapcsolatos anekdotát l. Szabó László: i. m. 343.
- „ 19 *finta* — (ol.) kifogás, hazugság.
- 33 : 4—6 *evvel a regénnyel lehet fel is virágoztatni, de meg lehet ölni is egy lapot, idegen tulajdonával nem kísérletezhet, ezért vágyott arra, hogy saját lapja legyen.* — A készülő Jókai kritikai kiadás Politikai divatok kötetének sajtó alá rendezője, Szekeres László legújabb kutatásai alapján a következőket emelte ki: »Jókai nem azért kívánta a külön lapot, hogy abban regényét közzétehesse. A Politikai divatok kiadását már 1862 folyamán megkezdte füzetek alakjában (e füzetek elvesztek, csak a korabeli sajtó nyomán tudunk róluk), majd 4 kötetben tette közzé művét. Valószínűleg a füzeteket kísérletnek szánta, s miután a cenzúra azok további megjelenését megakadályozta, átdolgozta a már megjelent részeket, s így jött létre a 4 kötetes kiadás, melynek első kötete még 1862-ben kikerült a sajtó alól, megelőzve az 1863. január 1-én A Honban meginduló közlést.«
- 1—2 *Hajnik Károly* — (1806—1866) hírlapíró és gyorsíró. Az 1832-i pozsonyi országgyűlés gyorsírója volt, és ettől kezdve ő szerkesztette minden magyarországi és erdélyi országgyűlés jegyzőkönyvét. 1857—1862-ig a Magyar Sajtó szerkesztője volt.
- 11 *Teleki László, gróf* — (1811—1861) a reformkor politikai mozgalmáiban tevékenyen résztvett. A szabadságharc alatt képviselő, majd Párizsban diplomáciai küldetésben vett részt, a szabadságharc leverése után párizsi emigrációban élt. 1860 őszén Drezdában a szász rendőrség elfogta és kiszolgáltatta Ausztriának. A törvényellenes letartóztatás nagy nemzetközi felháborodást váltott ki. Így Telekit 1860 legvégén szabadon bocsátották, azzal a feltétellel, hogy tartózkodik a politikai életben való részvételtől. Az 1861-es országgyűlés felsőházába királyi meghívólevelet kapott, ezzel feloldottnak vélte korábban tett ígérését. A határozati párt vezére lett, de beszéde elmondása előtt, 1861. május 5-én öngyilkos lett.

- 33 : 30 *A Hon* — Jókai Mór szerkesztésében és kiadótulajdonában 1863 január 1-én megindult politikai napilap, 1882. aug. 31-én megszűnt és az *Ellenőrrel* összeolvadva 1882. szept. 1-től *Nemzet* címen folytatódott.
- 31 *Förghách Antal, gróf* — (1819—1885) udvarhű főúr, a Bach-korszakban a kassai kerület főispánja, 1861—64-ig a királyi kancellária vezetője. A kiegyezés után a Deák-párt, a fúzió után a szabadelvű párt tagja volt.
- 36 *Pálffy Móric, gróf* — (1812—1897) aulikus főúr, a szabadságharc idején Haynau szárnysegéde volt, 1861—1865 Magyarország helytartója.
- 34 : 7 *klauzula* — (lat.) záradék, kikötés, amelyet valamely szerződéshez fűznek, és azzal a szerződést megerősítik vagy annak bizonyos pontjait korlátozzák, illetőleg bővítik.
- 11 *fiziognómia* — (gör.) itt: külső megjelenés.
- 14 *spácium* — (lat.) a könyvnyomtatásban a szavak ill. a sorok közötti távolság.
- „ 19 *faktor* — (lat.) itt: nyomdai művezető.
- „ 19 *kolumna* — (lat.) nyomtatott hasáb.
- „ 29 *prenumeráns* — (lat.) előfizető.
- 35 : 12 *Zichy Nándor, gróf* — (1829—1911) a kiegyezés után Deák-párti képviselő, 1875 után a konzervatív párt főtámasza, az egyházpolitikai reformok idején a főrendiházban a törvényjavaslat ellen fellépő ellenzék vezére, a klerikális katolikus néppárt megalapítója (1894) és vezére, a párt napilapjának, az *Alkotmánynak* egyik vezető publicistája.
- 16 *Schmerling, Anton* — (1805—1893) osztrák államférfi, 1849—1851 igazságügyminiszter, majd a legfelsőbb törvényszék tanácselnöke. 1860 decemberében újból miniszter lett és kidolgozta az osztrák császárság centralisztikus alkotmányát, amely az 1861 februári pátnesben vált ismertté. A Schmerling által körvonalazott közös, az összes, az osztrák birodalomban élő nemzeteket összefogó parlament eszméje a többség ellenállásán megbukott. 1865-ben lemondott.
- 23 *Jókai tényleg megörült a cikknek...* — Zichy Nándor Alapkérdéseink c. cikke *A Hon* 1863. febr. 7-i számában jelent meg.
- 36 : 1 *frajter* — a német Gefreiter a. m. őrvezető megmagyarosított alakja.
- „ 11 *auditor-major* — (lat.) hadbíró őrnagy.
- 37 : 24 *Almásy Pál* — (1818—1883) a zsadányi és törökszentmiklósi grófi család tagja. Az 1848-iki országgyűlésen Gyöngyös képviselője, 1848. júl. 10-től a ház alelnöke, majd 1849-ben az országgyűlés alelnöke, 1849 ápr. 14-én a ház határozata alapján ő mondta ki az ország függetlenségét. A szabadságharc leverése után külföldre menekült, majd később kegyelmet kapott. 1864-ben Nedeczky

- Istvánnal (1. e kötet 107:2 jegyzetét a 239. lapon) és másokkal Ausztria elleni katonai összeesküvés miatt letartóztatták. 1867-ben szabadult.
- 37 : 26 *fond perdu* — (fr.) olyan tőkebefektetés, amelyet eleve elveszítettnek kell tekinteni.
- 29 *citatorium* — a citál (a.m. idéz) latin szónak magyarban keletkezett formája, a.m. idézés.
- 39 : 15 *succrescentia* — (lat.) új nemzedék, utánpótlás.
- 40 : 13 *more patrio* — (lat.) hazai szokás szerint.
- „ 22 *kotéria* — (fr.) érdekszövetség, klikk.
- „ 34 *desinit in piscem* — Horatius Ars poetica-jából (Ad Pisones) származik e szólás; teljes alakja: *desinit in piscem mulier formosa superne* (a. m. halformában végződik a felül szép nőalak).
- 41 14 *Oláh János* — (1817—1875) ügyvéd. A reformkorszakban a konzervatív Nemzeti Újság rovatvezetője ill. szerkesztője. 1868-tól királyi táblabíró.
- 15 *Tomori Anasztáz* — (1824—1894) mérnök, 1853—1854-ben Nagykőrösön tanár. Ebben az időben kötött barátságot a szintén ott működő Arany Jánossal, Salamon Ferencsel, Szász Károllyal. 1854-ben váratlanul nagy örökséghez jutott és ettől kezdve az irodalomnak bőkezű támogatója lett.
- 16 *Ráth könyvkereskedésében* — Ráth Mór (1829—1909) könyvkereskedését 1857-ben nyitotta meg a Vastuskőhöz címzett házban a Váci utca és a Kishíd utca sarkán.
- 23 *Uri és Zsibárus utca szögletén* — a mai Semmelweiss és Párizsi utca szögletén.
- 29 *Bolnai* — Bethlen Miklós gróf (1831—1899) álneve. 1855-ben Bolnai néven a Nemzeti Színház tagja lett, 1868-tól szépirodalmi cikkeket írt hazai és külföldi lapokba.
- 29 *Szegfi Mór* (1825—1896) középiskolai tanár, szépiró, népies tárgyú elbeszéléseiben és regényében a parasztság életének patriarkális ábrázolója volt.
- 29 *Rózsádogi Antal* — (1829—1886) hírlapíró és elbeszélő, a könnyed, francia modorú tárcacikkek egyik meghonosítója irodalmunkban.
- 29 *Szigeti József* — (1822—1902) színész, majd a színészeti akadémia tanára, számos népszerű népszínmű szerzője. (A vén bakancsos és fia, a huszár, Rang és mód stb.)
- 29 *Bajza Jenő* — (1840—1863) 1860-tól jelentek meg a fővárosi szépirodalmi lapokban versei és műfordításai. A korán meghalt író hagyatékát barátja, Zilahy Károly adta ki.
- 34—35 a *Gizella téri kioszkban* — 1. e kötetben a 29 : 34—35 jegyzetünket.
- 42 : 13 *Arany Ökör* — a Vármegyeház utcában 1840 és 1867 között működött kávéház.

- 42 : 14 *Kammon* — 1852-től 1896-ig működő kávéház (a Hatvani utca (ma: Kossuth Lajos utca) és a Szép utca sarkán.
- 30 *Balázs Sándor* — (1830—1887) humoros elbeszéléseivel az 1850-es évek elején tűnt fel irodalmunkban, nagy hatással voltak irodalmi ízlésének kialakulására Dickens és Thackeray, az utóbbi víg elbeszéléseit 1869-ben két kötetben magyarul meg is jelentette. 1876 elején a Kisfaludy Társaság tagja lett, tevékenyen részt vett a Petőfi Társaság megszervezésében.
- 33 *tarlitzik* — (ol. ném.) magyar kártyával kettesben játszott kártyajáték.
- 38 *Kávéforrás* — a Fürdő utcában (ma: József Attila utca) 1820—1874 között működő kávéház.
- 39 *Toldy István* — (1844—1879) publicista, író. Politikai röpirataiban Deák-párti elvei mellett éles antiklerikalizmus nyilvánult meg. Novelláiban, drámáiban kora társadalmi jelenségeit villantotta meg.
- 39 *Berczik Árpád* — (1842—1919) irodalmi pályája elején költeményeket, elbeszéléseket, humoros apróságokat írt; később színműveket. Némely művében a társadalmi rangkorságot bírálja enyhe színekkel.
- 39 *Rákosi Jenő* — (1842—1928) írói pályáját az újromantikus színművekkel kezdte (Aesopus, A szerelem bolondja), 1881-ben megalapította a nacionalista Budapesti Hírlapot. 1902-ben a főrendiház tagja lett.
- 39 *Balogh Tihamér* — (1838—1907) orvos, elbeszélő, színdarabíró. Első szépirodalmi alkotásai az 1850-es évek derekán jelentek meg a folyóiratokban. Szépirodalmi műveit Almási Tihamér néven írta.
- 43 7 *Korona-kávéház* — 1820-tól a XIX. század végéig a Váci utcában működő kávéház.
- 20—21 *herberg* — (ném.) szállás, fogadó.
- 28 *Komócsy József* — (1836—1894) költő, az 1860-as években tűnt fel költeményeivel, 1864-ben a Pesti Hölgydivatlap irodalmi részének szerkesztője, 1868-tól a Hirmondó c. napilap szerkesztője. A Petőfi Társaság egyik alapító tagja, majd alelnöke.
- 29 *Balázs Frigyes* — (1834—1879) költő, elbeszélő, 1862—1864-ig, a folyóirat megszűntéig, a Hölgyfutár c. szépirodalmi folyóirat szerkesztője.
- 29 *Bródy Zsigmond* — (1840—1906) publicista, a Magyar Sajtó, Pesti Napló főmunkatársa, majd az 1870-es évektől a Neues Pester Journal tulajdonosa és főszerkesztője. 1890-ben, ötvenedik születésnapján nagy alapítványokat tett irodalmi és kórházi célokra, 1896-ban a főrendiház tagjává nevezték ki.
- 35 *szkupcsina* — (szerbhorvát) képviselő testület (ma a jugoszláv országgyűlés neve).

- Lap Sr
- 43 35 *Kléh István* — (1824—1913) ügyvéd, az Első Hazai Takarékpénztár választmányának tagja (1856-tól), majd elnökgazdátója (1889-ben). Pályája kezdetén az 1850-es években több jogtudományi munkát írt.
- 35 *Halász Géza* — (1817—1888) belgyógyász, az MTA levelező tagja.
- 44 : 4 *pikoló* — (ol.) kis csésze feketekávé.
7 *Urházy György* — (1823—1873) hírlapíró. 1850-től a Pesti Napló, 1857-től a Magyar Posta munkatársa, majd A Honnal és az Esti Lapoknál dolgozott. 1861—1869 között országgyűlési képviselő. III. Napóleon c. történelmi munkájáért az Akadémia lev. tagjává választották.
- 9 *Dienes Lajos* — (1816—1874) ifjúsági író, jogi tanulmányai végeztével nevelősködött, majd részt vett a szabadságharcban, a bukás után bebörtönözték. 1852-ben amnestiát kapott. Az ifjúsági irodalom szorgalmas munkásaként tevékenykedett.
- 39 *Quartier Latin* — Párizs egyetemi negyede.
45 1 *Jeruzsálem utca* — a XIX. század Párizsában a rue de Jérusalem egyik épületében volt elhelyezve a párizsi rendőrség székháza.
2 *zegernye* — zivatar, fürgeteg (elterjedt tájszó a XIX. században).
4—5 *Zichy Antal* — (1823—1898) országgyűlési képviselő, majd a főrendiház tagja. Drámaíró tevékenysége mellett történelmi tanulmányokat is írt.
- 7 *A Kuria épülete* — az épület a mai Kúria utcában állt.
46 6 *Lavateri tudomány* — Lavater, Johann Kasper (1741—1801) svájci író Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschkenntniss und Menschenliebe c. művében (1775—78) azt bizonygatta, hogy az arc vonásaiból és sajátos alakulásából következtetést lehet levonni az egyének jellemére.
- 16 *Bakcsi Ferenc* — (1846?— ??) Az 1872. és 1875. választások alkalmával képviselővé választották. Jókai reábizta az 1867-ben megindult Igazmondó c. hetilapjának szerkesztését. Bakcsi 1878-ban megvált a laptól, hazatért szülőföldjére, Háromszék vármegyébe.
- 27 *Illéssy György* — (1832—1871) újságíró, a Fővárosi Lapok, a Magyar Világ munkatársa, majd 1867-től A Hon szerkesztőségének tagja. Műfordításain kívül népszerű formában verses krónikákat írt.
- 29 *ciceró* — nyomdai műszó, ún. 12 pontos betűnagyság; itt: vezércikk.
- 31 *Ludvig János* — (1812—1870) A szabadságharc idején mint kormánybiztos szerepelt, majd 1849-ben a hétszermélyes tábla bírójává nevezték ki. A szabadságharc után emigrált és Brüsszelben telepedett le. 1869-ben tért haza. Már emigrációban A Hon brüsszeli levelezője volt.

- 46 : pt *A koronázási domb építésének idején...* — MK tévesen közli Jókai versének címét. Az Üstökös 1867. jún. 1. számában A koronázási domb címen jelent meg a vers. A MK-től idézett versszak 3. sora pontosan: »Ez hiányzott még a dombból.«
- 47 13 *Visi Imre* — (1852—1889) publicista, 1882-ben a Nemzet segédszerkesztője, 1883-ban felelős szerkesztője, 1884-től parlamenti képviselő.
- 17 *Törs Kálmán* — (1843—1892) középiskolai tanulmányait Rimaszombatban kezdte el — itt MK iskolatársa volt — majd Késmárkon fejezte be. Ügyvédi pályára készült, de újságíró lett, 1863-ban a Vasárnapi Újságnak, 1868-ban pedig A Honnak, majd az Egyetértésnek és a Pesti Napló-nak lett a munkatársa. Kötteményeket, novellákat, kritikákat írt. 1878-tól függetlenségi párti képviselő.
- 19 *Szathmáry György* — (1845—1898) 1869-től A Hon munkatársa, 1881-től országgyűlési képviselő.
- 25 *Hegedűs Sándor* — (1847—1906) előbb a Budapesti Szemle; majd A Hon munkatársa, 1871-ben feleségül vette Jókai unokahugát Jókay Jolánt, 1875-ben a szabadelvű párt képviselője lett, a képviselőház pénzügyi bizottságának tagja, 1885-ben az MTA lev. tagja, 1890—1902-ig kereskedelemügyi miniszter.
- 34 *György Aladár* — (1844—1906) tanulmányai elvégzése után A Hon munkatársa lett s az maradt 1882-ig, a lap megszűntéig. Ekkor a statisztikai hivatal munkatársa lett. Több kultúrpolitikai könyv, röpirat szerzője.
- 36 *Lukács Béla* — (1847—1901) pályája elején a szépirodalom felé fordult, előbb a Hazánk, majd A Hon munkatársa, később jogi és nemzetgazdasági tanulmányokkal foglalkozott. 1872-ben Deák-párti programmal képviselő lett, a pénzügyminisztérium ill. a kereskedelmi minisztérium felelős posztján tevékenykedett. 1901-ben öngyilkos lett.
- 39 *Kaas Ivor, báró* — (1842—1910) publicista, politikus. Pályáját a szabadelvű párt napilapjainál kezdte (A Hon, Hazánk, Pesti Napló) majd a sovíniszta Budapesti Hírlapnak végül a katolikus néppárt klerikális napilapjának, az Alkotmánynak lett munkatársa.
- 39 *Márkus József* — (1852—1915) írónak készült, a Reform, a Nemzeti Hírlap, majd a Nemzet munkatársa, 1875-től a főváros szolgálatába lépett, 1890-ben tanácsnok, 1894-ben alpolgármester, 1897-ben főpolgármester lett.
- 48 : 3—7 *Egy sápadt, szeplősképű poéta...* — MK itt Reviczky Gyulára (1855—1889) utal, akiről halála után a ma is azonos nevű utcát nevezték el, a teret, amelybe az utca trokollik szintén Reviczky-térnek nevezték, ez ma: Mikszáth Kálmán tér.

- 48 : 7 *Frecskay János* — (1841—1910) 1866-tól A Hon munkatársa, majd segédszerkesztője, később a szabadalmi hivatal főigazgatója. Hírlapírói pályáján kezdte gyűjteni a mesterségek műnyelvének anyagát, amelyet több művében felhasznált (Mesterségek Szótára, Mesterségek Könyvtára).
- 8 *mulatt* — (sp.) fehér és néger szülők házasságából származó utód.
- 9 *Mudrony Soma* — (1841—1897) újságíró, közgazda, országgyűlési képviselő, több vámpolitikai tanulmány szerzője.
- 10 *Bartók Lajos* — (1851—1902) költő, drámaíró, élelapszerkesztő. 1869-ben Jókai meghívta az Üstököshöz munkatársnak, majd 1878-tól haláláig Don Pedró álnéven szerkesztette az 1848-as szellemű Bolond Istók c. élelapot. Az 1880-as évektől jelentek meg komoly hangú lírai költeményeinek kötetei és drámái.
- 11 *Szabó Endre* — (1849—1924) költő, regényíró, majd az 1890-es évektől kezdve az orosz klasszikus írók műveinek elismert magyar műfordítója lett.
- 24 *Boraszem Jankó* — élelapp, 1868-ban indította meg Ágai Adolf, Deák-párti szellemben szerkesztette.
- 26 *Horn Ede* — (1825—1876) rabbinak készült, mint tábori lelkész részt vett a szabadságharobban. Emigrálnia kellett. Lipcsében, Brüsszelben, majd Párizsban élt. 1869-ben tért haza, Tisza Kálmán csoportjához csatlakozott, 1870-ben Pozsony Tisza-párti képviselője lett; 1875-ben kereskedelemügyi államtitkár. Közgazdasági tanulmányai jelentek meg.
- 49 : 13 *flastrom* — (ném.) itt: fájdalomdj.
- 50 : 6 *Pázmány Péter* — (1570—1637) esztergomi érsek, az ellenreformáció vezetője és szervezője, nagyhatású hitvitázó.
- 7 *Dessewffy Aurél, gróf* — (1808—1842) a reformkorszak vezető konzervatív politikusa, a Kossuth Pesti Hírlapja hatásának ellensúlyozására indította meg a konzervatív Világot, amelynek jelentősebb vezércikkeit maga írta.
- 7 *Szalay László* — (1813—1864) jogtudós, az Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja. Politikai pályafutásán Eötvös József mellett a doktrinér centralista elveket vallotta, 1848-ban az igazságügyminisztérium kodifikáló osztályát vezette, 1848 nyarán diplomáciai küldetésben Frankfurtba utazott. Csak 1855-ben tért vissza, az Akadémia titkára lett.
- 51 : 15 *nő . . . mint a Hatvani bűvészetében a narancsfa* — Hatvani István (1718—1786) debreceni pap, orvos, filozófus. Halála után ördögös híre terjedt. — MK szívesen utal Hatvanira, l. még a *Szent Péter esernyője* (Krk 7. köt. 165.). *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (Krk 21. köt. 73.).

- 51 : 24 *Szoniagh Gusztáv* — (1793—1858) író, kritikus és filozófus az 1830—1840-es évek irodalmi és filozófiai életének tevékeny tagja.
- 28—29 *A krisztusi legenda, hogy mily kevés hallal elégtetett ki sok ember* — a csodálatos kenyér- és halszaporításról mind a négy evangélista megemlékezik a biblia újszövetségi részében. — MK-nál l. még e motívumot *A szelístejei asszonyok* (Krk 12. köt. 116 : 4—6.) *A Noszty fiú esete Tóth Marival* (Krk. 20. köt. 80 : 31.).
- 32 *Festetics György, gróf* — (1755—1819) keszthelyi birtokán mezőgazdasági tanintézetet (georgikon) és külön féle alapítványokat létesített, 1817-től Keszthelyen költői ünnepségeket rendezett, amelyeken a dunántúli írók újabb alkotásaikkal szerepeltek (Keszthelyi Helikon).
- 52 16 *non cogito, ergo non sum* — René Descartes 1644-ben megjelent *Principia philosophiae*-ban írt mondásának: cogito, ergo sum (gondolkozom, tehát vagyok) átfarmálása. Jelentése: nem gondolkozom, tehát nem vagyok. Jókai Az új földesúrban használja (NemzetiK XXIV. l.).
- 20—26 *Jókai azt írja „Az új földesúrban”* — L. NemzetiK. XXIV. 328—327.
- 54 : 26 *Blaha Lujza* — (1850—1926) családi neve Reindl, színésznevét első férje Blaha János karmester után vette fel. A dalos-táncos népszínmű népszerűsége nagy részben az ő tevékenységéhez fűződik.
- 55 : 10 *Brillat-Savarin, Anthelme* — (1755—1826) francia író. *Hírét Physiologie du goût* (1825) c. műve alapította meg, melyben az ételek ízléses elkészítéséről, szép tálalásról, a vendéglátás módjáról ír.
- 17 *Ikarosz* — az ógörög mitológia szerint Dédalosz fia, aki apjával viasszal összeragasztott szárnyakon elmenekült Krétából, de megittasodva a repüléstől, apja intelme ellenére, oly magasra emelkedett, hogy a nap megolvasztotta a viaszt és ő a tengerbe zuhant.
- 56 : 34 *Lancelot* — a kelta eredetű Artus mondakör egyik hőse, Ginevra királyné lovagja. Történetét az ófranciai irodalomban Chrétien de Troyes is feldolgozta.
- 57 : 20 *Shakespeare is tengert tolt Osehországba.* — MK az angol drámaírónak a Téli rege c. színművére utal, amelyben az egyik hős, Antigonus a következő kérdéssel fordul a hajóshoz: »Hát biztosan tudod, hogy a hajónk Bohémia partját érte?« A Shakespeare-filológia rámutatott, hogy Sh. tévedésének eredete az általa forrásul használt Robert Greene Pandosto vagy Az idő diadala c. elbeszélésének tévedése.
- 32 *Flaubert »Bovaryné« című regényén öt teljes évig izzadt.* — Flaubert első regényét, a *Madame Bovaryt* (1857) nem öt, hanem hat évig írta-csiszolta.

- 61 : 7 *Mailáth György, gróf* — (1818—1883) a reformkori országgyűléseken Baranya megye képviselőjeként, majd főispánjaként Kossuth ellenfele volt. A szabadságharc idején visszavonult, a kiegyezés előkészítésében a konzervatív főrakkal együtt résztvett, 1865-től udvari főkancellár, majd a Kúria elnöke lett. 1883-ban lakásán meggyilkolták.
- 11 *Mikó Imre gróf* — (1805—1876) konzervatív erdélyi politikus, 1867-ben közlekedésügyi miniszter. Történelmi kutatásait több önálló műben és tanulmányban tette közzé.
- 16 *Andrássy Gyula* — (1823—1890) államférfi, 1867 után az első miniszterelnök, 1871-től a monarchia külügyminisztere és ő készítette elő Bosznia-Hercegovina megszállását. A megszállás nehézségei által kiváltott elégedetlenség hatására 1879-ben lemondott.
- 18 *Lónyay Menyhért* — (1822—1884) politikus, 1870-ben pénzügyminiszter, 1871-től miniszterelnök, 1872 végén a gazdasági manőverei miatt keletkezett támadások miatt lemondásra kényszerült. A politikai élettől való visszavonulása után közgazdasági tevékenységet folytatott.
- 62 : 18 *lapszus* — (lat.) félrecsúszás, botlás.
- 31 *Szegedy György* — 1868-ban cs. kir. kamarás lett, később az államvasutak igazgatóságának tagja.
- 36 *kormánytáblá* — (fr. ném.) egylovas bérkocsi.
- 64 : 10—16 *»Tizenöt ezer lovasra van szükség . . .* — Jókai a beszédet 1868. augusztus 4-én mondta el. Kötetben először: Jókai Mór politikai beszédei. Sajtó alá rendezte: Takács Sándor. Bp. 1931. I. köt. 74—75.
- 24 *kabanosz* — finom szivarfajta.
- 26 *Paczolay János* — (1818—1884) országgyűlési képviselő, korábban konzervatív, majd Deák-párti, végül a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott.
- 28 *Stoll Károly* — (1811—1887) országgyűlési képviselő, 1865-től hat cikluson képviselte a nagybányai választókerületet.
- 26 *Érkövy Adolf* — (1818—1883) közgazdász, több pénzügyi munka szerzője, az MTA lev. tagja, országgyűlési képviselő.
- 65 : 1—10 *A folyosó a magyar elbeszélő trónak a tizenharmadik iskolája . . .* — MK a t. Házban lévő »téma-specialistákat« önmagáról szólva is bemutatja. L.: *Illetékszabási történetek*. Jk 30. köt. 17—18; *Idégen bőrök*. Hi 1. köt. 239—240.
- 11 *Prugberger József* — (1818—1889) bányatiszt, majd a bányavidékek országgyűlési képviselője, miniszteri tanácsos.
- 13 *fináncia* — (fr.) pénzügy, pénzügyi helyzet.
- 15 *Wahrmann Mór* — (1832—1892) kereskedő és politikus, 1869-től haláláig a főváros lipótvárosi kerületének képviselője, a budapesti kereskedelmi és iparkamarának elnöke.
- 16 *Samassa József* — (1828—1912) bíbornok, egri érsek. Több cikluson át országgyűlési képviselő.

- 65 : 25 *Orbán Balázs, báró* — (1830—1890) etnográfus, geográfus, az MTA lev. tagja. Tudományos műveiben a székelységgel foglalkozott.
- 28 *Thaly Kálmán* — (1830—1909) költő, történész, politikus a Thököly- és a Rákóczi-kor kutatója, az ál-kurucballadák szerzője, az országgyűlésben a függetlenségi pártot képviselte.
- 30—31 *formálódik is már lassan-lassan az Ocskay László bús története, a »Szeretve mind a vérpadig«.* — MK, mint szegedi újságíró, 1881. aug. 23-án a Szegedi Napló hasábjain *Tisza Ilona* című cikkében támadta Jókait, hogy a Szeretve mind a vérpadig című regényéből »mameluk regény«-t csinált azzal, hogy Tisza Ilona alakját szerepelteti művében. »A Tisza-família múltját szépíti meg ragyogó, világhírű tollal. Hát már nem elegendő a jelenből vett ezer meg ezer frázis, nem gyűjtanak már az ötletek, a fényes retorikai floskulusok, el kell már menni a múltba s onnan hozni még egy kis nimbuszt a Tiszáknak? . . . A regény februárban fog megjelenni, tehát a farsangban. S címe az lesz Szeretve a vérpadig, pedig tán az lenne a helyesebb titulusa: „Szeretve egész az émelységig”. Így mindjárt a címről megtudná Tisza Kálmán, hogy a nagy író műve neki szól.«
- 30 *Ocskay László* — (1680?—1710) tizenöt éves korában huszár lett, kalandok sorozata után 1703-ban II. Rákóczi Ferenc felkeléséhez csatlakozott. Vitézségével gyorsan emelkedett. 1707-ben átpártolt I. Józsefhez, évekig a labanc sereg kötelékében garázdálkodott. 1710-ben a kuruc csapatok fogságba ejtették és mint árulót kivégezték.
- 31 *Ráday Gedeon, gróf* — (1829—1901) 1868-ban a belügyminisztérium tanácsosaként a délvidék királyi biztosának nevezték ki, hogy Szeged vidékét a rablók garázdálkodásától megtisztítsa. Hivatalától 1871-ben vált meg.
- 66 : 23—29 *Lapozgatva az elsárgult lappeldányokat 1866-ból . . .* — Jókai vezetőikk-témái: Inségi aggodalmak és megnyugtatósi kísérletek. A Hon, jún. 10.; Mire kell az a Reichsrath most? A Hon, máj. 15.; Hová juttatja az államot az egységes német politika? A Hon, júl. 10.; A válaszfelirati javaslat. A Hon, febr. 11., 13., 14., márc. 20., 21.
- 29—31 *Szerkeszti az Üstököt, amelybe esszerű, élénk rövid jellemrajzokat ír Kazinczy Gáborról, Szalay Lászlóról, Madách Imréről.* — MK adata téves, a három írás nem az Üstökösben jelent meg, hanem a Hazánk és a Külföld 1865-ös évfolyamában.
- 31—32 *A Hazánk és Külföldben is két elbeszélése lát napvilágot.* — A két elbeszélés: Baróthy Ilona (1866) és A mostoha meséi (1865).
- 67 : 30 *Igazmondó* — Jókai Mór 1867 júliusától 1879 márciusáig fennállott politikai és szépirodalmi hetilapja.

- 67 : 30—34 *Itt jelent meg mindjárt kezdetben a »Mégse lesz belőle tekintetes asszony« című elbeszélés, egy valóságos zsuzsu; »Adatok a szabadságharc történetéből«, »Egy magyar honvéd« s más apróságok. — L. Igazmondó, 1867. szept. 1. nov. 10. ill. 1867. nov. 24. számában.*
- 68 : 6 *marmancs* — székfű, MK csillagvirág értelemben használta (a szó jelentésére és eredetére l. Magyar Nyelvőr 1914. 270. és 1916. 86.)
- 25—27 *A »Szerelem bolondja« főszemélyei hibáztatta ugyan a kritika, hogy lelki fejlemény híján hajítják végre a cselekvényt — A kritikus Gyulai Pál. Cikke Jókai legújabb művei címen a Budapesti Szemlében jelent meg. (XIII. köt. 1869.) A kiemelt mondat: »a főszemélyek eltitkolva szenvedélyök mi voltát, minden lelki fejlemény nélkül hajtának végre egy érdekes cselekvényt.« (512.)*
- 69 : 1—2 *Mégpedig — Vörösmarty szerinti — a legelső magyar ember. — Vörösmarty Fóti dalának egyik sora: »A legelső magyar ember a király«.*
- 15 *Dom Pedro d'Alcantara* — (1825—1891) Brazília utolsó császára, 1841-ben koronázták meg; 1889-ben Portugáliába száműzték.
- 22 *Erzsébet királyné* — (1837—1898) Ferenc József felesége. »Magyarbarát« voltáról a múlt századi sajtóban, irodalomban legendák keletkeztek. Tény, hogy felnőtt korában tanult meg magyarul, sokat időzött Magyarországon. 1898 nyarán egy olasz anarohista szívenszúrta és sebébe belehalt.
- 24 *Falk Miksa* — (1828—1908) politikus és publicista. 1848-tól Bécsben élt, majd 1850 után a Pesti Napló bécsi tudósítója. 1866-ban Erzsébet királynét a magyar nyelvre tanította. A kiegyezés után hazatért, a Deák-párt, majd a szabadelvű párt képviselője, a Pester Lloyd szerkesztője.
- 24 *Ferenczy Ida* — (1846—1927) 1864-től Erzsébet királyné felolvasónője.
- 70 : 6 *Mária Valéria hercegnő* — (1868—1924) I. Ferenc József és Erzsébet királyné leánya.
- 9 *hiperlojalitás* — (gör. lat.) megalázkodás, túlzott alázat.
- 18 *Magyar Újság* — az ún. szélbal politikai napilapja. Megindult 1867. ápr. 1-én Bőszörményi László szerkesztésében, 1874 végén szűnt meg.
- 20 *Bőszörményi László* — (1824—1869) újságíró, a Deák Ferencet a függetlenségi párt oldaláról támadó Magyar Újság megalapítója. Lapjában közölte Kossuthnak a deáki politikát támadó cikkeit. Ezért perbe fogták, és a beteges Bőszörményi a börtönben meghalt.
- 22 *»pecérdu«* — a *pecér* sintér jelentésű tájszóból, jelentése itt: semmivel sem törődő.
- 71 : 23—25 *Oszernátony egyik cikke által, mely 1869-ben egy januári számban jelent meg, Pulszky Ferenc sértve érezte magát s*

- Jókaikhoz küldte segédeit, elégtételt kérve tőle.* — Csernátorny-
nak a vitát, majd a párbajt kiváltó cikke 1868. dec. 23-án
jelent meg A Honban Apróságok címen. A dec. 29-i számban
tovább csipdesi, majd a dec. 29-i esti kiadásban Pulszky
Ferenc címen még szenvedélyesebb hangú támadást inté-
zett Pulszky ellen.
- 71 : 24 *Pulszky Ferenc* — (1814—1897) 1848 márciusában Kossuth
mellett pénzügyi államtitkár lett. 1849-ben Kossuth meg-
bízásából Angliába utazott diplomáciai küldetésben. 1849
után Angliában telepedett le, részt vett az emigráció moz-
galmaiban. Az 1860-as években amnesztiát kapott, haza-
tért. A kiegyezés után Deák-párti országgyűlési képviselő
lett. 1869-től a Nemzeti Múzeum igazgatója volt; archeo-
lógiai kutatásokat folytatott.
- 29 *Pulszky ez ellen egy becsületbörtönösi tételre hivatkozott.* —
Pulszky ill. Jókai párbajsegédeinek nyilatkozatát ill. Jókai
megjegyzéseit l. A Hon 1869. jan. 6. (4) számban.
- 35 *Pap Lajos* — (1826—1882) balközépi országgyűlési kép-
viselő.
- 35 *Kende Kanut* 1849-ben Szatmár megye főszolgabírája,
majd országgyűlési képviselő (Szinyeyi: Magyar Írók.
VI. 1—2. has.).
- 39 *Holubár* — cseh bajnok, csodaszerű erejéről legendák kering-
tek. Mátyás királlyal vívott párviadaláról ellentétes leírások
maradtak fenn. Egyesek szerint Mátyás nyíltan hívta ki,
mások szerint rangrejtve vívott vele. A viadal során Mátyás
győzött.
- 72 : 4 *akkor indult meg a »Köszömvő ember fia».* — a párbaj napján
közölte A Hon a regény harmadik folytatását.
- 12 *Pulszky háromszor lőtt . . .* — a párbaj lefolyásáról l. Magyar
Állam, 1869. jan. 9.; Vasárnapi Újság, 1869. jan. 10.
25—26. — Itt említjük meg, hogy a vita után Cserná-
tony kivált A Hon szerkesztőségéből. (L. A Hon, 1869.
jan. 9.)
- 14—16 *S mikor ezek után kezét fogtak, akkor vallotta be, hogy
voltaképpen nem is olvasta a kérdéses cikket s éppenséggel nem
tudja milyen sértésért verekedett.* — Jókai-anekdotaként közli
Szabó L. i. m. 340. — A Magyar Salon, 1894. januári
számában (689.) lévő visszaemlékezés megerősíti ezt az
anekdotikus történetet.
- 19—21 *Annyi közöm van nekem vihozátok, mint a fűszeres bolt
címerabláján a vadembernek, — hozzá tartozik ugyan a bolt-
hoz, de se nem az övé a bolt se nincs bent soha a boltban.* —
Jókai e mondását közli Szabó L. (i. m. 330.), de ő nem köti
a párbaj időpontjához.
- „ 29 *Külsőutáció utca* — ma: Baross utca.
- 73 : 2 *Koszorú utca* — ma is azonos nevű, a Baross utcát és a
Mátyás teret összekötő utca.

- Lap Sor
- 73 : 19 *mint Kampós uramé* — Jókai Az új földesúr c. regénye kasznárjának neve.
- 25—26 *bár az már átszaladt nemcsak a Balzac által megénekelte éveken . . .* — MK itt Balzac Harmincéves asszony c. regényére utalt.
- 74 : 6 *a kisebbik pedig II. Róznak a leánya, III. Róza* — Laborfalvi Róza leánya (II. Róza) házasságon kívül született gyermekének apja Andrassy Gyula, a későbbi miniszterelnök volt.
- 75 : 9 *Füri János* — MK *Jókainé tyúkjai* c. rajzában (Jk 25. köt. 58—94) is megemlíti Jókai svábhegyi villája majorosának nevét.
- 31 *Gorove István* — (1819—1881) a szabadságharc előtti reformmozgalmakban tevékenyen részt vett, a szabadságharc idején az ún. békepárthoz tartozott. Külföldi emigráció után hazatérve Deák-párti lett. A kiegyezés után a közgazdasági majd a közlekedési tárcát kapta meg.
- 76 : 17 *Török József* — (??—1899) gyógyszerész, a budapesti Király utcai Török patika tulajdonosa, a főváros törvényhatóságának tagja.
- 20 *Maszák Hugó* — (1831—1916) újságíró, 1880-ban magán-távirati irodát alapított, amely félhivatalos távirati irodává vált, Magyar Távirati Iroda néven. 1898-ban e vállalatától visszavonult és a főrendiház naplószerkesztője lett.
- 31 *A választás a lövölde helyiségében volt* — az épület helyén levő torot ma Lövölde térnek nevezik.
- 77 : 9 *galopin* — (fr.) futár, küldőnc
- 16 *még akkor nem volt az abcug feltalálva* — Tóth Béla (Szájrukszájra. Bp. 1895. 120—122.) megjegyzi, hogy a szó többek állítása szerint a Jókai Mór és Radocza János között 1872-ben lefolyt Budapest-terézvárosi képviselőválasztáson hallatszott először. De ezzel szemben, saját tapasztalata szerint csak 1876-ban hallotta először a lehurrogó szót. — A szó elterjedésének anekdotikus történetét az említett lapokon részletesen leírja.
- 21 *Tenczer Pál* — (1836—1905) hírlapíró, a Magyar Izraelita Egyesület alapító tagja, 1876-ban megindította a Neues Politisches Volksblattot, amelynek 18 évig szerkesztője volt.
- 24 *Király utca* — ma: Majakovszkij utca.
- 28—29 *a bécsi nagy indóháztól a vámházig, és onnan be a losonci pályaház sorompós kerítéséig* — a bécsi nagy indóház a mai Nyugati pályaudvar, a losonci pályaház a mai Keleti pályaudvar.
- 78 : pt *Csiky Kálmán* — (1843—??) jogász, egyetemi magántanár, több közgazdasági és irodalmi tárgyú munka szerzője.
- 80 : 1 *jalernum bora* — az ókori Róma egyik leghíresebb, legjobb borfajtája.

Lap Sor

- 81 : 13—14 az *öreg Karagyorgyevics herceg* — MK feltehetően Karagyorgyevics Sándorra (1806—1885) utalhat, aki 1842—1858-ig szerb fejedelem volt, a szerb szkupcsina 1858-ban lemondatta trónjáról. Ezután haláláig felváltva Pesten és Erdélyben élt.
- 22 *sanctuarium* — (lat.) szentély
- „ 29 *elkurgat* — elkerget, hajszol (tájszó, Magyar Tájszótár)
- 82 : 7—12 Jókai és a VIII. Henrik fordítása. — Shakespeare drámáját Szász Károly fordította magyarra, fordítása már 1864-ben elkészült, de a Nemzeti Színház csak 1867. május 17-én mutatta be. MK a Szász-féle fordítás színpadi bemutatójáig számolta Jókai kilenc évig tartó ígéretését.
- 30—83 : 5 *A Balaton rianásával kapcsolatos anekdota* — Eötvös Károly a következőképpen írja le Jókaival folytatott beszélgetését:
- »Kérdeztem Jókait, látta-e már a rianást?
— Nem láttam én.
— Hallottad-e hangját?
— Nem hallottam én.
— Hát hogy jutott eszedbe leírni az Arany emberben?
— Huray beszélt néha róla egyszer-másszor.«
- Eötvös visszaemlékezését Szabó L. is közli, MK az anekdota leírásánál nem említi Eötvös nevét.
- 83 : 27 *egy özvegy úriasszony, L . . . né kereste fel* — Bródy Sándor közlése szerint Lukanicsné. — L. Bródy S. : Jókai — az ember. *Jövendő*, 1904. július 17. (29. sz.) 17—19. l.
- 86 : 5 *Ferenc József-rend* — 1849-ben alapított kitüntetés; négy osztálya volt: nagykeresztesek-, középkeresztesek-, tisztek- és lovagok-osztálya. A nagymester az uralkodó volt.
- pt *Radocza János* — (1835—?) előbb a Deák-párt, majd a szabadelvű párt országgyűlési képviselője.
- 25 *ciklus* — (gör.) itt: ülészak.
- 34 *ziráns* — (ol. lat.) kezes (a váltó ügyleteknél).
- 35 *Várady Gábor* — (1820—1906) szabadelvű párti képviselő, a párt alelnöke.
- 87 : 10 *Gyórfy Gyula* — (1835—1885) ügyvéd, országgyűlési képviselő.
- 23 *mint a csizmákat varró Tolsztoj grófot* — a korabeli magyar sajtó — a külföld hírei nyomán — szenzációvá tette azokat a híreket, amelyek arról számoltak be, hogy Tolsztoj kézműves munkát végez.
- 37 *Lendvayné, Hivatal Anikó* — (1814—1891) 1837-től a Nemzeti Színház tagja, a naiva szerepkörben alakított emlékezetes, 1860-ban visszavonult a színpadtól.
- 88 : 11 *Hegedűsené Bodenburg Lina* — (1837—1859) naiva, népszínmű énekes, a korabeli közönség dédelgetett kedvence.
- 11 *Dékány Terka* — (1842—1912) énekesnő, a fővárosi majd a kolozsvári színpad kedvelt színésznője.

Lap Sor

- 88 : 23 *parabola* — (gör.) itt: példázat, példázkodás.
- 90 : 28 *büszke volt rá, hogy Toldy Ferenc olyanoknak mondta regényeit, melyeket a legártatlanabb leányka is végigolvashat* — Jókai mondását Szabó L. jegyezte fel »Ami magamat illet, bár nem szoktam semmiféle elismerésekkel dicsekedni, azt az egyet azonban legyen szabad kimondanom, hogy Toldy Ferenc ezt írta rólam: „Összes munkáim között nem talált egy kötetet sem, amelyet leánya kezébe nem lehetne adni”.« (I. m. 337—338)
- 92 : 18 *Xanthippé* — Szokratész görög filozófus felesége, akinek a neve a házártság, összeférhetetlen feleség jelképévé vált.
- 33 *násfa* — aranyból vagy ezüsből készült drágakővel rakott ékszer, amelyet férfiak és nők viseltek.
- 93 : 24—26 *Egyszer az egyik gyöngytyúkját agyonütötték a szomszédos Fenyvessy Adolf kertjében . . .* — MK az öregedő Laborfalvi Rózát megőrökítő elbeszélésében *A Jókainé tyúkjai* címűben (Jk 25. köt. 58—79.) novellaszerűen írja meg az esetet. Ott az elkőborló tyúkot nem Fenyvessyék kertjében ütötték agyon, hanem a másik szomszédasszony, a Frau Kati portáján. Az elbeszélés poénja azonos az itt leírttal: mindenki beszerez egy-egy tyúkot, csakhogy Róza asszony haragja elől megmeneküljenek.
- 25 *Fenyvessy Adolf* — (1839—1920) gyorsíró, a Stolze—Fenyvessy-rendszer megalapítója. 1865—1911. az országgyűlési gyorsíró-iroda főnöke, 1873—1890. a Pesti Napló közgazdasági vezércikkírója.
- 94 : 11 *tric-trac-ot játszott* — bábukkal játszott, a sakkhhoz hasonló, társasjáték.
- 27 *tuszkulum* — (lat.) magános, békés hely. Cicero villájának neve után; amely az ókori Rómától északra fekvő Tusculumban épült fel.
- 95 : 17 *Dux Adolf* — (1822—1881) műfordító. Tanulmányai és esztétikai dolgozatai mellett igazi érdeme a magyar irodalomnak külföldön való elterjesztésében jelölhető meg. Németre fordított Petőfi, Arany verseiből, Gyulai és Eötvös műveiből. Jókai regényét *Ein ungarischer Nabob* címen ültette át németre.
- 19 *Keribeny Károly* — (1824—1882) A magyar irodalom lelkes, ha nem is a legrátermettebb német fordítója. Petőfi — akit először ő fordított le németre — Jókai, Arany, Vörösmarty műveit tolmácsolta német nyelven.
- 29 *díuiramb* — (gör.) dicshimnusz; túlzott, lelkes hangú magasztalás.
- 96 : 3 *Braun, Karl* — (1822—1893) német politikus és szakíró. 1867—1887. a porosz képviselőház tagja.
- 14—17 *Jókai A Honban közzétett útirajzaiban* — I. A Hon, 1874. márc. 3.

- Lap Sor
- 96 : 20 *Brassai Sámuel* — (1800—1897) polihisztor, a kolozsvári egyetem tanára. Filozófiai munkásságában Comte pozitívizmusának bírálatától kiindulva szubjektív idealista nézetekre jutott.
- 97 12 *innen volt Jókainak két feje (a nyári és a téli feje)* — Jókai parókájával kapcsolatos Tisza Kálmánnak tulajdonított anekdotát Szabó L. jegyezte fel. E szerint 1885-ben a műcsarnokban rendezett kiállításon Tisza kalauzolta Erzsébet királynét; és felhívta figyelmét egy igen sikerült Jókai-arc képre. A királyné kétkedőleg jegyezte meg: »— Lehetetlen, hogy ez Jókai volna! Itt egészen kopasz, holott neki dús haja van. — Ez, felséges asszonyom — felelte Tisza —, Jókainak a nyári feje; mert van neki téli feje is, de mikor nagyon meleg van, akkor már nem viseli haját.« (I. m. 336.)
- 14 *kollett* — (fr.) bordaszelet, egy karaj hús.
- 14—15 *omelette-soufflée* — (fr.) csokoládéval kevert tojásból felverve és megsütve.
- 15 *Auflauf* — (ném.) felfújt tészta.
- 29 *Paulay Ede* — (1836—1894) vándorszínész, majd 1863-tól a Nemzeti Színház tagja. Szigligeti Ede mellett a színház drámai főrendezője. Szigligeti halála után a színház igazgatója.
- 98 : 3—5 *Megírta az »Enyém, tied, övé« című regényt A Hon számára s hogy az Üstökösön lendítsen, abban is regényt kezdett »Egészen az északi pólusig« címmel — az Enyém, tied, övé c. regény A Hon 1875. jan. 1.—márc. 26. számaiban jelent meg.*
- 45 *Verne, Jules* — (1828—1905) népszerű francia író, egy új ifjúsági irodalmi műfaj, a természettudományos-fantasztikus regény megteremtője.
- 99 : 20 *szűzsé* — (fr.) irodalmi alkotás tárgya.
- 29 *Bittó István* — (1822—1903) az 1848-as országgyűlés képviselője, a szabadságharc leverése után emigrált, majd az amnesztia után hazatért. A politikai élet megindulásakor Deák-párti képviselő, 1869-ben a képviselőház alelnöke, a Lónyay-kormány idején igazságügyminiszter, 1874-ben a Deák-párt bomlása idején pedig az utolsó Deák-párti miniszterelnök. Az 1875-ös fúzió alkalmával lemondott tisztségéről.
- 34 *titubáló* — titubál; hímez-hámoz tájszóból (Magyar Tájszótár)
- 100 : 7 *Nelson, Horatio* — (1758—1805) angol tengernagy. Az angol-francia háború idején az angol Földközi-tengeri hajóraj élén állott és 1805. október 21-én megtámadta Trafalgarnál az egyesült francia—spanyol hajóhadat. A csata előtti parancsa — »Anglia elvárja, hogy minden fia megteszi kötelességét« — szállóigévé vált. Ő maga az ütközet közben halálos sebet kapott.

- Lap Sor
- 100 : 34 **Ugron Gábor** — (1847—1911) politikus. 1872-ben balközép (Tisza-párti) programmal képviselővé választották, a fúzió miatt szakít Tiszával és csatlakozik a függetlenségi párt-hoz.
- 38—39 *Növelte az általános elégedetlenséget és ingerelte a hangulatot a korrupció, mely valóban szemérmetlenül üzetett.* — Nagy port vertek Lónyay Menyhért vasúti panamáit (a Nyíregyháza—Ungvár vasútvonallal kapcsolatban), telek- és földbirtok-spekulációi.
- 101 : 20 *gerilla-harcos* — (sp.) a hódítókkal szembeszálló népi felkelő, nem sorkatona.
- 102 : 37 **Ötvös Károly** — (1842—1916) politikai pályafutását, mint Deák-párti kezdte, országgyűlési képviselő lett. 1883-ban a tiszaezslári perben védőként országos hírnevet szerzett. 1892-ben a függetlenségi párt elnöke lett, 1894-ben az egyházpolitikai viták idején szakított a párttal és új ellenzéki pártot alakított. Aránylag későn lépett szepiírói pályára, s mint elbeszélő művész jelentős sikereket aratott.
- 103 : 17 *wipp* — (ang.) korbácsoló; itt: az a személy, aki a szavazás-
kor a terembe hívja a képviselőket.
- 20 *auditórium* — (lat.) hallgatóság.
- 21 **Szitányi Bernát** — (1816—1889) országgyűlési képviselő.
- 22 **Bossányi László** — (1823—??) országgyűlési képviselő, Gödöllő szabadelvű párti képviselője.
- 23 **Luppa Péter** — (1838—??) mérnök, több cikluson a szabadelvű párt képviselője.
- 24 **Bohus László** — (1839—1914) gyáros, a világosi konyakgyár megalapítója, 1884-ben a világosi kerület képviselője az országgyűlésben.
- 105 : 3 **Péchy Tamás** — (1829—1897) 1875—1880-ig közmunka- és közlekedésügyi miniszter, 1880—1887. a képviselőház elnöke.
- 4 **Ördögy Pál** — (1822—1885) 1864-ben Komárom megye főjegyzője, majd a megye egyik kerületének Deák-párti képviselője; a fúzió után egy rövid ideig Tisza Kálmán kabinetjében közlekedésügyi miniszter volt.
- 4 **Széchenyi Pál, gróf** — (1838—1901) 1875-ben országgyűlési képviselő, 1885—1889. Tisza Kálmán kabinetjében földművelés-, ipar- és kereskedelmügyi miniszter.
- 4 **Simonyi Lajos, báró** — (1824—1894) 1860-as években Tisza Kálmán híve, az 1878-as fúzió egyik előkészítője, 1875—1878-ig ipar- és kereskedelmügyi miniszter, 1885-ben a főrendiház tagja lett.
- 11 **Rácz Athanáz** — Temes megye képviselője.
- 12 **Róth Pál** — (1827—1893) Dés város képviselőtestületének tagja, majd a város polgármestere, 1884-től országgyűlési képviselő.

Lap	Sor	
105	12	<i>Boér Antal</i> — (1802—1892) 1872-től haláláig előbb bal-középi, majd szabadelvű párti képviselő, hat cikluson az alsóház korelnöke.
	24	<i>gründolás</i> — (ném.) üzlet, vállalat alapítása.
106	11	<i>granárium</i> — (lat.) magtár.
	15	<i>Neppel Ferenc</i> — Pest megye képviselője a parlamentben.
107	1	<i>Ferraris Artúr</i> — (1867—??) arckép és zsánerkép festő. Tanulmányait Párizsban folytatta. Gérome és Lefebvre mellett. Eredetileg osztrák állampolgár volt, 1893-ban azonban letelepedett Budapesten és magyar állampolgár lett.
	2	<i>Nedeczky István</i> — (1831—1908) A szabadságharc idején honvédként harcolt, 1864-ben Almásy Pállal (l. e kötet 37:24 sorához fűzött jegyzetünket) részt vett a Schmerling-rendszer ellen szőtt összeesküvésben, elfogták, 1865-ben halálra ítélték, majd a büntetését 20 évi várfogságra változtatták, 1866-ban kiszabadult. Előbb a Deák-párthoz csatlakozott, majd befolyásos tagja maradt a szabadelvű párt-nak is.
	2	<i>Sváb Károly</i> — (1829—??) 1875-től 1885-ig szabadelvű párti képviselő, majd a főrendiház tagja.
	4—37	<i>Meg sem áll a tanácskozó teremben</i> . . . — A jelzett részletett MK a <i>Jókai mint képviselő</i> című karcolatából (Pesti Hírlap, 1884. I. 6.; Hí 4. köt. 135—136.) szöszzerint vette át.
	19	<i>unjorm</i> — (ném.) alaktalanság; itt: szabálytalanság.
	25—26	<i>Háry Jánosból idézve »Hárman valának együtt«</i> — Garay János Az obsitos c. vidám költői elbeszélésének kezdő-sora.
	32	<i>tour</i> — (fr.) forduló.
	33	<i>szincerizál</i> — (lat. ném.) bizalmaskodik, pajtáskodik.
108	9	<i>Fővárosi Lapok</i> — szépirodalmi napilap, 1864. jan. 1-én indult Tóth Kálmán szerkesztésében, 1867-től 1892-ig Vadnay Károly szerkesztette; majd Szana Tamás, Porzolt Kálmán és Thury Zoltán. 1901-ben megszűnt.
	27	<i>Nagy Miklós</i> — (1840—1907) jogi tanulmányai elvégzése után a Vasárnapi Újság munkatársa lett. Pákh Albert halála után 1867-től életo végéig szerkesztője lett a hetilapnak. 1880-tól Jókai-val együtt szerkesztette az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képből c. vállalatot.
	30	<i>Magyarország és a Nagyvilág</i> — képes hetilap. Megjelent 1865 októberétől 1884 júniusáig.
	3	<i>Ágai Adolf</i> — (1836—1916) elbeszélő, újságíró. Legjellegzetesebb írásai: tárcalevelek. 1868-ban indította meg Deák-párti liberális szellemű éleclapját, a Borsszem Jankót, amely csakhamar háttérbe szorította a többi éleclapot. 1870—1880 között szerkesztője volt a Magyarország és a Nagyvilág c. képes hetilapnak.
109	8	<i>Ujvilág utca</i> — ma: Semmelweiss utca

- Lap Sor
- 109 32—33 *a főváros is előre lép egy napon és székes főváros lesz belőle*, — 1872-ben, Pest, Buda és Óbuda egyesülésekor kapta Budapest e címet.
- 116 : 2 *Szana Tamás* — (1844—1908) művészettörténész, kritikus, a Petőfi Társaság főtítkára, szépirodalmi folyóiratok szerkesztője.
- 2 *Hatala Péter* — (1832—1918) orientalista. Mint pap hit-térítőként Palesztinában járt, majd a pesti egyetem teo-lógiai karán a sémi nyelvek tanára. Az 1860-as évek végén papi állását elhagyta.
- 3 *Névy László* — (1841—1902) költő, kritikus, középiskolai tanár, a Petőfi Társaság egyik alapító tagja. Esztétikai, mű-fajttörténeti problémákkal foglalkozott.
- 16—17 *úti rajzai »Utazás a harangokkal címen az Életképekben közölte.* — L. Életképek, 1876. jún. 7. (6. sz.) — jún. 29. (23. sz.)
- 17—20 *Függetlenségi barátai rossz néven vették...* — az anek-dotát Szabó L. jegyezte fel (i. m. 336.). Ő úgy tünteti fel, hogy az anekdotát »Kossuth beszélte el Herman Ottóné-nak«. MK ellenben jegyzetében Herman Ottónak tulajdo-nítja az adomát.
- pt *Herman Ottó* — (1836—1914) természettudós és politikus. A függetlenségi párt képviselője volt több országgyűlési cikluson keresztül, természettudományos tevékenységében elsősorban madártannal foglalkozott.
- 111 : 3 *Szent István-rend kiskeresztje* — a kitüntetést 1764-ben ala-pították, három fokozata volt: nagykereszt-, parancsnoki-és kiskereszt-fokozat.
- 113 : 10—11 *a tanulóiújdság ellenséges irányú tüntetése ablakai alatt, a örökbarát mozgalmak kezdetén, 1876 őszén* — Jókai Mór e tüntetésről Az én macskazeném c. cikkében írt. MK a Jókai-életrajz írásakor e cikket felhasználva az első változat meg-írásakor a jelenetről részletesen írt. (L. e kötet *Szövegváltozo-tait* 208—209.)
- 25 *kohinor* — indiai eredetű, nagyértékű gyémánt-példány.
- 26 *delegáció* — (lat.) itt: az Osztrák-Magyar Monarchia idején a közös ügyekben (hadügyi, külügyi és az ezekre vonatkozó pénzügyi kérdésekben) határozó parlamenti bizottság, mely Bécsben ülésezett.
- 114 : 15 *protokollum* — (gör. lat.) jegyzőkönyv.
- ,, 20 *soltész* — (lat.—ném.) községi bíró.
- 116 : 9 *A család Manasses meséi megbolygatják.* — 1877 nyarán egy magát Manasses Dánielnek nevező ember elterjesztette an-nak a híret, hogy ő találkozott Petőfivel Oroszországban, aki ott rabságban él. Hírei és vallomása nagy feltűnést kel-tett, Jókai a Magyar Polgár 1877. 116. számában Fantaz-magória címen írt e lehetőségről. A hivatalos vizsgálatok során kiderült, hogy a hírhezöz egyszerű család, aki sohasem

- járt Szibériában és nem is Manasses Dánielnek hívják, hanem Pap Jánosnak. — A Manasses-per legújabb feldolgozását l. Dienes András: *Petőfi a szabadságharcban*. Bp. 1958. 311—314.
- 116 : 23—24 *Macaulay »Morbis Boswelliana«-nak nevezi ezt a lelki állapotot* — Boswell, James (1740—1795) angol író Johnson, Samuel (1709—1784) költőről írt könyvében (*Life of Samuel Johnson* 1791) megörökítette barátja és mestere mondásait és nyilatkozatait. Boswell életrajza túlzásaira utal Macaulay.
- 27—28 »*A holt költő szerelme* című csodásan szép és misztikus költeményben . . . — A vers az *Üstökös* 1874. március 14-i számában jelent meg.
- 37 *Samarjay Károly* — (1821—1894) ügyvéd. Mint fiatal író Petőfi, Pákh Albert és Jókai baráti köréhez tartozott. A szabadságharc után felhagyott szépirodalmi tevékenységével, a pozsonyi jogakadémian tanított és helytörténeti kutatásokat folytatott.
- 117 : 27 *cicerone* — (ol.) idegenvezető.
- 10 *major domus* — (lat.) háznagy, udvarmester.
- 12 *Kemény Nándor* — (1815—1895) Szeged rendőrbiztosa, a szegedi sajtóban jelentek meg apró írásai.
- 6—23 *A következő hónapban Szegedre utazik. A paprikák városa Velencének álmodja magát . . .* — utalás az 1879 tavaszán árvízszűjtötte Szegedre. Jókai 1879 júniusában járt Szegeden, több kisebb írása maradt fenn élményeiről: *A romtemető, Az illovai malom, A szádfa, A magyar Zuidersee, Az őthalom, Az otthon — ház nélkül, A szivattyúk, A hét választófejedelemmel, A szegedi legenda*. Jókait szegedi tartózkodása idején MK is kísérgette. Látogatásáról a *Szegedi Napló* 1879. jún. 15-i számában írt egy kissé fanyarhangú beszámolót *Jókai Szegeden* címmel (Hi 7. köt. 90—93.).
- 9 *bratyinko* — (szlovák) kedves pajtás
- 26 *Kubicza Pál* — (1816—1893) Trencsénnek, szűkebb hazájának 1861-ben alispánja, majd országgyűlési képviselője, végül 1867-ben főispánja. 1890-ben nyugalomba vonult.
- 118 34 *Az Élelképek meghaltak másodszor is . . .* — a Törs Kálmán szerkesztésében és Jókai Mór kiadásában megjelenő képes, szépirodalmi és művészeti lap 1876. jún. 1-től 1877. jan. 11-ig állott fenn.
- 119 *Ellenőr* — politikai napilap. 1869-től 1882. aug. 31-ig jelent meg, akkor A Honnal egyesült és Nemzet címen jelent meg tovább.
- 7 *Palásthy Sándor* — (1842—1884) újságíró. Vidéki szerkesztője után Pesten, 1872-től a *Haladás*, majd az *Ellenőr* vezércikkírója és színi kritikusa, egy ideig a lap felelős szerkesztője. Utóbb a *Pesti Hírlap* vezércikkírója.

Lap Sor

- 120 : 15 *Rothschild* — nemzetközi bankház, amelynek fiókjai, önálló bankvállalatai szinte Európa minden országára kiterjedtek.
- 18—21 *arra az elhatározásra jutott, amire minden magyar, aki a Budapesti Közlöny hátulsó lapjain szokott emlegetetni, — elkövetkezett a Budapesti Közlöny első lapjára.* — A Budapesti Közlöny hivatalos lap volt, amelynek utolsó oldalain közölték az árverezéseket, csőd bejelentéseket; az első lapján viszont a hivatali kinevezéseket tették közzé.
- 27—28 *Camee nem adott Homernak azzal az ürüggyel, hogy nem segíthet meg minden vakembert.* — MK feltehetően A. France elbeszélésére utal (A kyméi énekes. Magyar Könyvtár 330. sz. [1903.]), amelyben a francia író — a klasszika-filológia egyik XIX. századi feltevése nyomán — Homerosz szülőhelyéül a kisázsiai Kymét tekinti a költő szülővárosának.
- 122 : 34 *raison* — (fr.) ok, észszerűség.
- 17 *elköltözött a Kerepesi útra* — ma: Rákóczi út. Jókai háza a mai Uránia mozi helyén volt, a 21. szám alatt.
- 124 7 *Weninger Vince* — (1834—1879) közigazda, pénzügyi szakember, az Általános Hitelbank igazgatója.
- 9 *Matlekovics Sándor* — (1842—1925) pénzügyi és közigazdasági szakember, országgyűlési képviselő, az MTA tagja; számos szaktanulmány és könyv szerzője.
- 11 *debatter* — (ang.) ügyes vitázó.
- 12—13 *ha egy bohó nyelvbotlás a »videant consulis« tekintélyében hátra nem veti* — a hibásan használt szállóigét Cicero beszédéből (Pro Milone) merítette Hegedűs Sándor. A cicerói idézet teljes és helyes szövege: Videant consules ne quid res publica detrimenti capiat (Ügyeljenek a konzulok, hogy a köztársaság valamely kárt ne valljon). — Hegedűs nyelvbotlása akkora feltűnést keltett, hogy még Tóth Béla is megemlíti (Szájrucl-szájra. Bp. 1895. 258.).
- 125 5 *Nemzet* — a szabadelvű pártnak A Hon és az Ellenőr egyesüléséből, Jókai Mór főszerkesztésében 1882. szept. 1-én keletkezett politikai napilapja. 1899-ben beleolvadt a Magyar Nemzet c. napilapba.
- 7 *Láng Lajos* — (1849—1918) közigazda és politikus. 1878-tól szabadelvű párti képviselő, az Ellenőr munkatársa, majd a Nemzet szerkesztője, 1883-tól a budapesti egyetemen a statisztika tanárává lett, 1893-ban az Akadémia tagjává választotta, 1911-ben bárói méltóságot kapott. — Több politikai és közgazdasági röpiratban ill. tanulmányban foglalkozott az aktuális társadalmi kérdésekkel.
- 126 : pt *Konek Sándor* — (1819—1882) statisztikus és egyházjogász, az MTA tagja, 1854-től haláláig a pesti egyetemen a statisztika rendes tanára. Több statisztikai munka szerzője.
- pt *Káldy Gyula* — (1838—1901) zeneszerző és karmester, az Operaház igazgatója, operettekhez, népszínművekhez írt

- zenét, kóruszámokat, kutatta a kurucok zenetörténetét.
 126 : pt reziümál — (fr.) összefoglal, összegez.
 pt *Szekely Bertalan* — (1835—1910) festő, müncheni mestere Piloty hatására érdeklődése a történelmi témák felé fordult (II. Lajos holttestének megtalálása, Zrínyi kirohanása stb.).
 127 1 *trófea* — (gör.) vadászemlék, pl. az elejtett vad agancsa.
 8 *József Károly Lajos főherceg* — (1833—1905) lovassági tábornok, tudományosan foglalkozott a cigány-nyelvvel, megjelent egy cigánynyelvtana, résztvett az Osztrák-Magyar Monarchia Írásban és Képben c. mű szerkesztésében.
 22 *Rudolf trónörökös* — (1858—1889) I. Ferenc József egyetlen fia. A korabeli közvélemény a magyar nemzetet megértő és annak nyelvét beszélő magyarbarát királyjelöltet látott személyében. (L. még e kötetben a 146 : 12—13 jegyzetünket a 246. lapon.)
 30 *Lügewackerek* — (ném.) hazudozó, e nevet Jókai Mór az Üstökösben honosította meg, a magyarokra vonatkozó hamis híreket koholó német újságírókkal kapcsolatban.
 pt *Jókai t. i. a »tágabb hazai kifejezést használta* — I. Jókainak Jókai tágabb hazája c. cikkét Nemzet 1886. jan. 7. ill. Vasárnapi Újság, 1886. 2. sz. jan. 10.
 128 : 14—16 *Különösen a magyar szabadságharcok eldadásánál és képeinél fordultak elő ellentétek az udvari és a nemzeti észjárás közt* — MK 1885. július 19. a Pesti Hirlap hasábjain egy szatirikus hangú cikket közölt *Konferencia a királyfőnél* címmel (Hi 1. köt. 72—75.), amelyben — egy elképzelt riport keretében — rekonstruálta egy „közös” megbeszélés menetét.
 30 *kvóta* — (lat.) az Osztrák-Magyar Monarchiában a közös ügyek költségeihez a két fél részéről való hozzájárulás aránya.
 129 26 *Károly Lajos főherceg* — (1833—1896) a katonai pályán tevékenykedett, de a polgári közigazgatás ügyeivel is foglalkozott, több ízben diplomáciai küldetésben is részt vett. Magyarbarátnak tartották. 1889-ben Kistapolcsányban birtokot vásárolt.
 27 *Koburg Fülöp herceg* — (1844—1921) szenvedélyes vadász és utazó; élményeiről könyvet írt.
 130 8 *Philemon és Baucis* — az ókori mitológiában a hitvesi hűség megtestesítői, alakjukat többek között Ovidius *Metamorphosés*ben dolgozta fel.
 11—12 *Megírta a Nemzetben a »Bálványos vár» című regényt.* — A regény a Nemzet 1882. szeptember 15.—december 6. között megjelent számaiban látott napvilágot.
 ;; 27 *Rachel, Elise* — (1821—1858) világhírű francia tragika.
 131 : 10—11 *melybe a Kerepesi útról költöztek, hol Jókai hangulatára nyomasztóan hatottak az elvonuló temetések.* — Vály Mari visszaemlékezéseiben két helyütt említi meg a temetéseknek az író kedélyállapotára gyakorolt nyomasztó hatását

- (1. Kézir. V. 94; MagySzáz 310. Kézir. VI. 104; MagySzáz 334.), de mindkét alkalommal a Stáció utcai házzal kapcsolatban.
- 136 : 8 *Rex Bohemiae* — Bohémia (művészvilág) királya.
- 11 *Beöthy Zsolt* — (1848—1922) szépirod., konzervatív, nacionalista szellemű irodalomtörténész. 1878-ban a pesti egyetemen a magyar irodalomtörténet magántanára, majd 1886-tól az esztétika professzora, 1884-től az MTA rendes tagja. Főbb munkái: A szépprózai elbeszélés a magyar irodalomban, A magyar irodalom kis tükrö. Badics Ferencsel együtt szerkesztette a Magyar Irodalom története c. illusztrált kiadványt.
- 136 6 *nonchalance* — (fr.) hanyag előkelőség; nemtörődömség.
- „ 26 *diszkreditál* — (fr.) valaminek a hitelét rongja, vmit lejárat.
- „ 32 *hébé* — (ném.) lopó, amivel a bort a hordóból kiszívják.
- 137 14—15 *mint XV. Lajos fivére Artois gróf* — MK adata téves: Artois grófja címet XVI. Lajos fivére (tehát XV. Lajos fia) viselte 1825-ig, amikor X. Károly néven trónra lépett.
- 138 : 21 *Feszty Árpád* — (1856—1914) művészeti tanulmányait Münchenben végezte, majd Bécsben tökéletesítette tudását. Történelmi festmények és freskók magyaros zsánerképek és a híres körkép jelzik művészi pályája állomásait.
- 139 : 16 *Keglevich István, gróf* — (1840—1905) konzervatív politikus. 1885-ben az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsa lett. Az ő elnöksége alatt jött létre a Vígszínház részvénytársaság. 1898-ban újból kinevezték az Operaház és a Nemzeti Színház intendánsává, de 1902-ben lemondott tisztségéről. Kardpárbajban szerzett sebébe belehalt.
- pt *Bródy Sándor* — (1863—1924) novellista, színműíró és publicista, a feltörekvő polgárság képviselője, a városi élet egyik első ábrázolója. Naturalista ábrázolási módja romantikus módszerekkel keveredik.
- 20—21 *A sajtó megtámadta Keglevichet, mire az ilyen nyilatkozatot küldött be* — a Pesti Hirlap Jókai a Nemzeti Színháznál elutasítva (1887. szept. 7. 245. sz.), A Pesti Hirlap és a Keglevich—Jókai eset (1887. szept. 9. 247. sz.) címmel közölt beszámolókat. Keglevich Istvánnak a Pesti Hirlapban közölt nyilatkozatában (szept. 9. 247. sz.) nem szerepel a MK által idézett kitétel szó szerint, de szellemében közel áll hozzá: »... én, mint intendáns, nem tartottam időszerűnek, sem a Nemzeti Színház érdekében levőnek, hogy ezen darab e színpadon színrehozassék s ezt a szerzővel is közöltem magánlevélben...«
- 27 *A sajtóban pedig ebből a magból kikelt a vihar...* — A gróf Keglevich Istvánt ért sajtótámadásokból MK is kivette a részét, a Pesti Hirlap 1887. szept. 8. számában megjelent *A lojális színmű* című cikkében (Hj 4. köt. 201—208.) a

- dráma lojultásának bizonyítására idéz a vita középpontjába került műből.
- 140 4 *plein air* — (fr.) szószierint: szabad levegő; itt: egy XIX. század utolsó harmadában fellépő festészeti irány.
- 4 *szecesszió* — (lat.) a XIX. század végén divatos, eredetileg naturalista jellegű, majd erőltetett eredetieskedő festészeti irány.
- 9—11 *Őt van például a II. Ulászló király udvarában, mégpedig országnagy a Werbőczy kíséretében . . .* — Utalás Feszty Árpádnak a volt Markó utcai igazságügyi palotában elhelyezett, az igazságügy alakulását bemutató festményére. A kép ma a Nemzeti Galéria tulajdonában van.
- 25 *cinokográfia* — (ném.) fotomechanikai eljárás, amelynek célja nyomtatási célokra készülő klisék (répducok) előállítás.
- 141 4 *Benczur Gyula* — (1844—1920) a XIX. század második felének népszerű festője. 1861-től Münchenben végezte festő tanulmányait, 1876-tól a müncheni akadémia tanára lett, 1883-tól a budapesti mesteriskola vezetője. — Művészetében a történelmi téma állt előtérben.
- 4 *Horovitz Lipót* — (1848—1917) arokép- és zsánerkép festő. Portréiban nem a részletek ábrázolására törekedett; hanem a jellemet próbálta megragadni.
- 15 *jelfencsel* — felken.
- 39 *Thallóczy Lajos* — (1854—1916) történész, több munkájában Horvátország és Szlavónia történelmével foglalkozott.
- 142 14 *professzionátus* — (lat.) hivatásszerű, hivatásos.
- 23 *Marey, Étienne Jules* — (1830—1904) francia fiziológus, a kísérleti élettan kutatója. — MK az 1874-ben megjelent *La machine animale. Locomotion terrestre et aérienne* c. munkájára utal.
- 144 6 *Janke, Otto* — (1818—1887) lipcei könyvkiadó.
- 12 *Patterson, Arthur* — (1835—1899) angol filológus. 1862—1867 között többször járt Magyarországon, megtanult magyarul, 1869-ben megírta úti élményeit, 1869-ben lefordította angolra Jókai Az új földesúr c. regényét. 1886-ban meghívták a pesti egyetemre az angol tanszék rendkívüli tanárának. Külső tagja lett az Akadémiának és a Kisfaludy Társaságnak.
- 18 *Bain, Nisbet* — Jókai angliai fordítója. Ismertebb fordításai: *Pretty Mickel* (Szép Mikhál) 1892; *Eyes like the sea* (A tengerszemű hölgy) 1893; *The lion of Janina, or the last days of the janissaries* (A janicsárok végnapjai) 1893; *Midst the wild Carpathians* (Erdély aranykora) 1894, stb.
- 20 *metodista* — (gör.) a XVIII. században Angliában keletkezett, szigorú erkölcsöket követelő protestáns szekta, amely az anglikán egyház szertartásainak és előírásainak pontos megtartását írja elő.
- 30 *elkonfiskál* — (lat.) elkoboz, lefoglal.

- Lap Sor
- 145 20 *fabulátor* — (lat.) mesemondó.
 30 *idióma* — (gör.) nyelv, valamely nyelvet jellemző sajátosság kifejezőmód, fordulat, amelyet nem lehet szó szerinti más nyelvre lefordítani.
- 146 12—13 *Az eset ma sincs kiderítve alaposan és talán sohasem lesz* — Rudolf halálának körülményéről több hitelt nem érdemlő botránykrónika látott napvilágot. (L. pl. A Nap, 1907. ápr. 28. ill. máj. 10. számában Wölflin Leopold: Majestät a D. című művét ismertető cikket.) A történelmi értékű művek közül Joseph Redlich: Kaiser Franz Joseph von Österreich (Berlin 1928) c. monográfiája figyelemre méltó. Könyvének 380—384. lapján foglalkozik Rudolf halálának körülményeivel ill. okával kapcsolatos feltevésekkel. Levéltári anyag nem áll rendelkezésére, mert amint írja: »Die Staatsakten, die auf den Tod des Kronprinzen Bezug haben, sind, als die Revolution die Archive öffnete, dort nicht gefunden worden.« (I. m. 380.)
- 31 *pragmatika sanctio* — (gör. lat.) a Habsburg-ház trónörökösödési jogát leányágra is érvényesítő törvény (1723).
- 37—39 *Egyik akadémiai felolvasásában azzal hozta nagy bámulatba hallgatóit, hogy Rudolf királyi halálát, mint a világezredésnek hozott önfeláldozást tüntette fel.* — Jókai a beszédet az Akadémia közülésén olvasta fel 1889. május 5-én. L. Nemzet, 1889. máj. 6. (124. sz.): »Lelkét megtörte az az emberföltötti ellentmondó helyzet, egy világtörténelmi misszióknak ráruházása s annak a korszellem általi elítélése között... Nekem erős hitem, melytől meg nem válok, hogy az örökké felejthetetlen Rudolf trónörökös balvégzete, a világbékének hozott önáldozat vala...«
- 147 : 7 *Stefánia főhercegnőasszony* — (1864—??) belga hercegi család tagja, 1881-ben Rudolf trónörökös felesége lett, 1900-ban Lónyai Elemér grófhhoz ment másodszer férjhez.
- 148 : 20—21 *Még tetejébe néhány hónap múlva a »generális« is megbukott, más miniszterelnök lett.* — Tisza Kálmán 1890. március 9-én nyújtotta be lemondását, utóda Szapáry Gyula lett.
- 149 : 18 *Gajári Ödön* — (1852—1919) hírlapíró, 1884-től a Nemzet és a Pester Lloyd munkatársa, 1890-től a Nemzet felelős szerkesztője. 1844-ben a szabadelvű párt képviselőjeként a parlament tagja. 1903-ban megindítja Az Újság c. politikai napilapot, amelynek főszerkesztője.
- 18 *Dárday Sándor* — (1842—1933) jogtudós, képviselő, 1895-től miniszterelnökségi tanácsos, több jogtudományi munka szerzője.
- 20 *Wassmer Adolf* — Csanád megye országgyűlési képviselője.
- 150 20 *Feszty Mariska* — Feszty Árpád és Jókai Róza leánya. Szül.: 1894.

- Lap Sor
- 152 : 8 *Révai Mór* — (1860—1926) könyvkiadó. 1880 óta az apja (R. Sámuel) által alapított könyvkiadó vállalat élén áll. 1893-ban az ő kezdeményezésére adták ki Jókai műveinek százkötetes, ún. Nemzeti Kiadását majd 1910-ben az ún. Jubileumi Mikszáth-kiadást.
- 11 *Midasz* — a görög mitológiában szereplő frigiai király, akit az istenek kapzsisága miatt azzal büntettek, hogy minden, amihez hozzáért — még az étele is — arannyá vált, s így éhen halt.
- 14 *Szapáry Gyula, gróf* — (1832—1905) Tisza Kálmán kabinetjében 1878—1887-ig pénzügyminiszter, majd Tisza bukása után 1890—92-ben miniszterelnök, 1894-ben az egyházpolitikai harcok idején szakított a szabadelvű párttal.
- 19 *botos* — vastag posztóból, nemezből készült bőrtalpú, más lábbelire felhúzható csizma.
- 153 : 2—3 *a jubileumok iránt nagy érzékkel bíró Komócsy megpendtette az ötven éves jubileum megtartásának eszméjét.* — Komócsy József 1893. március 3-án a napilapokban közzétett levelében hívta fel a figyelmet a közelgő jubileumra: »Ebben az évben lesz ötven éve, hogy hazánk koszorús nagy költője: Jókai Mór első irodalmi munkájával a közönség előtt megjelent... Rendezzünk nemzeti ünnepet a legnagyobb író tiszteletére! Nem politikáról van itt szó, hanem egyik legnagyobb nemzeti büszkeségünk megünnepléséről, az egész nemzet hálájának nyilvánításáról egy nagy szellem iránt...«
- 8—9 *az esztergomi érsek* — 1893-ban Vaszary Kolos volt az érsek.
- „ 27 *kompaktor* — (lat.) könyvkötő.
- 154 : 3—4 *planéta* — (gör.) itt: földterület.
- 22 *lateiner* — (ném.) tanult ember, diplomás ember.
- 34 *Wekerle Sándor* — (1848—1921) politikus, 1889—1892-ig pénzügyminiszter, 1892—1896 miniszterelnök, kormányelnökségének idejére esett az egyházpolitikai törvényjavaslatok tárgyalása. 1906-ban az ún. koalíciós kormány miniszterelnöke.
- 155 : 2 *handbilet* — (ném.) sajátkezű levélke.
- 3 *Tisza Lajos* — (1832—1898) Tisza Kálmán testvéröccse; 1865-ben Deák-párti képviselő, 1867-ben Bihar megye főispánja, 1871—1874 az Andrássy-kormány közlekedési minisztere. 1879-ben az árvíz pusztította Szeged újjáépítésének királyi biztosa, 1884-től Szeged képviselője, 1892—1894 között a király személye körüli miniszter.
- 35—36 *Sienkiewicz, Henryk* — (1846—1916) lengyel elbeszélő, regényíró. 1900-ban, 25 éves írói jubileuma alkalmával Olegorok-ben közadakozásból birtokot vásároltak számára.
- 156 : 10 *Lobkovitz Rudolf herceg* — (1840—1908) tábornagyszereplő, 1870-ben Ferenc József szárnysegéde, 1890-től a IV. hadtest parancsnoka.

- Lap Sor
- 156 35 *vazallus* — (kelta) hűbéres, olyan személy, aki a hűbérúrtól földbirtokot kapott, s az őt ezért egész sor szolgáltatásra kötelezte.
- 157 : 25 *Szell Kálmán* — (1845—1915) országgyűlési képviselő, 1875—1878 között pénzügyminiszter, 1899—1904 között miniszterelnök.
- 25 *Apponyi Albert, gróf* — (1846—1935) konzervatív politikus, nagyhatású szónok, 1872-től különböző konzervatív árnyalatú pártcsoporthoz tartozók képviselője, 1891-től a Nemzeti Párt vezére.
- ;; 33 *lappália* — (ném.) csekélység, jelentéktelen dolog.
- 158 : 9 *Eötvös Loránd, báró* — (1848—1919) Eötvös József fia, fizikus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja. 1894-ben rövid ideig vallás és közoktatásügyi miniszter. 1896-ban visszatért a tudományos pályához.
- ;; 24 *penzum* — (lat.) iskolai feladat, lecke.
- 159 : 30 *aloé* — (gör.) Dél-Afrikában honos, fa nagyságú, vastag levelű lilomfajta.
- 35 *Csiky Gergely* — (1842—1891) drámaíró, műfordító. Társadalmi drámáiban és vígjátékaiban pellengérré állítja a századvégi magyar társadalom élősdielemeit.
- 160 9 *Strauss, Johann* — (1825—1899) operettszerző. A cigánybárót 1885-ben komponálta, Budapesten 1886 máriusában mutatta be a Népszínház.
- 22—161 : 30 A »Koronás gyermekek« folytatásainak megszüntetése. — MK a regényfolytatások megszüntetésével kapcsolatos történetet már korábban is megírta *Mikor a klub üres* című karcolatában (Az Újság, 1904. 142. sz.; Hi 17. köt. 95—97.).
- pt *Schmitzer Ignác* — (1839—1921) szövegkönyvíró és fordító, a Kiszaludyi és a Petőfi Társaság kültagja.
- 161 : 6 *chameur* — (fr.) elbájoló, hódító modorú.
- 22 *fragmentum* — (lat.) töredék, befejezetlen műalkotás.
- 25 *Huszár Imre* — (1838—1916) országgyűlési képviselő, majd 1886-tól az Osztrák-Magyar Monarchia közös külügyminisztériuma sajtóosztályán dolgozott. Egyike a legtermékenyebb műfordítóknak.
- 162 : 13—14 *deposzedál* — (fr. lat.) megfoszt, (birtokából) kiűz.
- 16 *herold* — (ném.) hírnök, futár.
- 18—19 *itt minden az övé, még maga a kormány is — akit magával fog vinni.* — Utalás az 1894. június 1-én megbukott, ún. első Wekerle-kormány távozására.
- 26 *Helfy Ignác* — (1830—1897) a szabadságharc ideje alatt Kossuth mellett működött, 1849 után külföldön tanult, itt szoros kapcsolatot teremtett az emigrációval. 1870-ben tért haza szélsőbal-párti képviselő lett. Kossuth emlékiratait ő rendezte sajtó alá.

- 163 : 6—8 *Az ő sokszor használt allegóriája ide illik : egy fehér galamb viaskodott fölötte egy fekete hollóval. . .* — A motívumot l. Egy hírhedett kalandor. . . c. regényében (NemzetiK LXV. 287—288.) a kivégzés leírásánál.
- 165 : pt *Jövendő* — Bródy Sándor szerkesztésében 1903—1906 között megjelent irodalmi és politikai hetilap.
- 166 : 10 *Darányi Ignác* — (1849—1927) 1881—1905 a szabadelvű párt képviselője, 1895-től a Ház egyik alelnöke, ugyanez időtől földművelésügyi miniszter. Nagy szerepe volt az aratósztrájkok letörésében.
- 10 *Radó Kálmán* — (1844—1899) országgyűlési képviselő, majd Vas megye főispánja, 1896-tól újból a szabadelvű párt képviselője.
- 11 *Kemény János báró* — (1825—1896) Kemény Zsigmond öccse. 1878-ban szabadelvű programmal képviselővé választották, 1879-ben a Ház egyik alelnöke lett.
- 13 *Beöthy Aldzei [Algernon]* — (1839—1900) több mint két évtizedig országgyűlési képviselő, jovialis modora és elmésége révén a szabadelvű párt egyik legnépszerűbb tagja. — L. Kákay Aranyos No 2. [ifj. Abrányi Kornél]: Újabb országgyűlési fény- és árnyképek. Bp. 1877. 109—114.
- 13 *A két Barcsayból bugyog ki a jó kedély* — *Barcsay Kálmán* (1839—1903) főispán. 1869—1872. a Deák-párt képviselője, 1892-től haláláig a dévai kerületben a szabadelvű pártot képviselte; *Barcsay Domokos* (1848—1913) 1892—1905 a bánfihunyadi kerületben a szabadelvű pártot képviselte, 1911-ben a főrendiház tagja lett.
- 167 : 8 *Bánffy Dezsd, báró* — (1843—1911) a dualizmuskori Magyarország egyik legsovinisztább reakciós politikusa. 1875-ben Szolnok-Doboka vármegye főispánjává nevezték ki, 1892-ben a képviselőház elnöke lett. Kossuth Lajos temetéséről (1894. ápr. 1.) való tüntető távolmaradása éles és szenvedélyes hírlapi támadásokat váltott ki ellene. 1895 januárjában Wekerle Sándor bukása után miniszterelnök lett. Az egyházpolitikai törvényeket ő hajtatta keresztül a főrendi házon, az 1896-os választásokon az ellenzékét erőszakos eszközökkel háttérbe szorította. Az ő nevéhez fűződik az 1890-es évek elején fellendülő munkás- és parasztmozgalmak brutális elnyomása. A tömegfelháborodás és a képviselőházi ellenzék obstrukciója 1899 februárjában megbuktatta.
- 22 *Osáky Albin, gróf* — (1841—1913) liberális politikus, 1888-tól 1894-ig vallás- és közoktatásügyi miniszter.
- 23 *Wlassics Gyula* — (1852—1937) jogász. 1895—1905 közötti időszakban vallás- és közoktatásügyi miniszter, majd a pesti egyetem jogi karának professzora.
- 24 *Horváth Gyula* — (1843—1897) publicista, előbb a szabadelvű párt tagja, majd az Apponyi-féle nemzeti párthoz csatlakozott. 1891-ben megalapította a Magyar Hírlapot.

- Lap Sor
- 168 : 18 *Dániel Ernő, báró* — (1843—1923) politikus, előbb a Deák-párt, majd a szabadelvű párt képviselője, pénzügyi és kereskedelmi szakember, a Bánffy-kormányban (1895—1899) kereskedelmi miniszter.
- 169 : 16 *Madarász Imre* — (1846— ?) református lelkész, 1887-ben függetlenségi párti programmal országgyűlési képviselővé választották, a naplóbíró-bizottság tagja lett.
- 17 *nomen et omen* — Plautus *Persa* című vígjátékából származó szólás, a. m. a név végzet, a név intő, figyelmeztető jel.
- 33 *Almásy Géza* — szolgabíró, majd országgyűlési képviselő (1890), csász. kir. kamarás.
- pt *partecédula* — (ol. ném.) gyászjelentés, halálesetről szóló értesítés.
- pt *Circumderunt te* — katolikus temetési ének kezdő szavai (a. m. körülvevénék téged ti. a halál fájdalmai).
- 170 : 12 *Pro litteris et artibus* — 1887-ben alapított, a tudományos és irodalmi működést elismerő, ún. közös, osztrák—magyar érdemjel.
- 171 : 11 *Apafi Mihály* — (1632—1690) 1671 szeptemberétől Erdély fejedelme, ingatag jellemű, befolyásolható uralkodó volt.
- 26 *Prielle Kornélia* — (1826—1906) a Nemzeti Színház örökös tagja. — MK itt Prielle Kornéliának 1905-ben 79 éves korában Rozsnyay Kálmán fiatal íróval kötött házasságára utal.
- 172 : 26 *anticipál* — (lat.) előzetesen utal vagy céloz valamire, ami később következik be.
- 26 *minek következtében némely ujságok újra lenyomatják.* — L. Magyar Hírlap, 1899. szept. 23-tól; Budapesti Napló; 1899. szept. 17-től; Uj Idők, 1899. szept. 24-től.
- 37 *Grosz Bella* — (1879—1947) Jókai Mór második felesége. A Vigszínház művésznője volt, amikor Jókai megismerte. 1899 szeptemberében vette feleségül. Visszavonult a színpadtól. Az 1930-as évek végétől haláláig Angliában élt.
- 173 4 *kloáka* — (lat.) szennyvízgödör; itt: fertő, erkölcsstelen környezet
- 31—32 *Goethe házasságát is rosszalta, de csak szűkebb weimari környezete...* — MK itt Goethének Christiano Vulpiuszsal való, 1788-ban kezdődő kapcsolatára utal, amely a weimari körök megbotránkozását váltotta ki. Goethe Christianéval csak 1806-ban házasodott össze.
- 174 : 5 *Mária Lujza* — (1791—1847) I. Ferenc osztrák császár és Mária Terézia nápolyi hercegnő leánya, Napóleon felesége (1810—1821).
- 6— 7 *Kérdezi-e valaki, hogy ki volt Shakespeare-nek a kedves neje?* — Az angol drámaíró 18 éves korában vette feleségül a nálánál nyolc évvel idősebb Hathaway Annát.

Lap Sor

- 174 : 21—22 *cáfolatul váltig szerelmi ömlengéseket írt új nejről a lapokba* — L. pl. Évforduló (vers) Ország-Világ, 1900. szept. 23; Évforduló (vers) Pesti Hírlap, 1900. szept. 16; Bellához (vers) Magyar Nemzet, 1902. szept. 17.
- ;; 37 *jallácia* — (lat.) megtévesztés, becsapás.
- 178 : 11 *diszkvalifikál* — (lat.) a lovagias elégtétcladás lehetőségétől megfoszt.
- 181 : 30 *Korányi Frigyes* — (1828—1913) orvos-professzor, 1866—1908-ig, nyugalomba vonulásáig a pesti egyetemen a belgyógyászat rendes tanára. 1908-ban érdemei elismerésüül báróságot kapott.
- 182 : 11 *König Gusztáv*, báró — (1825— ? ?) tábornagya, az osztrák-magyar hadsereg volt gyalogsági főfelügyelője.
- 183 : 18—21 *Még a halál is oly játszi volt...* — MK e sorokat Jókai halála alkalmával írott nekrológiájából vette át (*Jókai halálára*. Hi 5. köt. 225.)
- 27—33 *Ő is előkereste a magát és hozzáigazította* — MK e sorokat a Jókai halála alkalmával írott nekrológiájából vette át (*Jókai halálára*. Hi 5. köt. 226.)
- 184 : 4 *Apponyi Lajos, gróf* — (1849—1909) 1895-től haláláig a király magyarországi udvarnagya.
- 186 : 7 *paralizál* — (gör.) gyengít, hatástalanná tesz.
- 187 : 8 *Gyöngyösi István* — (1629—1704) A XVII. és XVIII. század legnépszerűbb epikusa. 1664-ben nyomtatta ki első nagyobb művét a Marssal társalkodó murányi Vénuszt. Ettől kezdve neve ismertté válik. Költészetének maradandó értéke nyelvi gazdagsága, stilisztikus ötletessége.
- 9 *Koháry István gróf* — (1649—1731) Habsburg párti főúr, a Thököly és Rákóczi szabadságharcok idején a Habsburgok oldalán harcolt. Főúri költő, verseiben az istenben való megnyugvást, a szerencse állhatatlanságát hangoztatja, hol Balassára, hol Rimayra emlékeztetve.
- 12 *konfundál* — (lat.) megtéveszt, megzavar, zavarba ejt.
- 26 *campanilé* — (ol.) harangtorony, harangláb.

Irodalom

A regény fogadtatása

MK Jókai-életrajzát a korabeli kritika nagy érdeklődéssel fogadta. A könyvpiacra való megjelenése után szinte egymás után jelentek meg az ismertetések, méltatások.

Elsőnek a *Vasárnapi Újság* 1906. december 16. (50.) számában jelent meg *Mikszáth könyve Jókairól* címmel (818—819. l.) egy névtelen ismertetés, ennek szövege a következő:

»Két kongeniális szellem találkozásának fényes eredménye az a két kötetes munka, mely most Mikszáth Kálmán tollából „Jókai Mór

és kora” címmel hagyta el a sajtót. Életrajz, de olyan, amilyen nagyon kevés akad az összes irodalmakban. Az életrajzoknak rendszerint az a baja, hogy nagyszabású emberekről náluknál aránytalanul kisebb emberek írnak, akik nem tudnak elég mélyre behatolni hősiük szellemébe s vagy magukhoz kicsinyítik, vagy eltakarják mértéktelen magasztalásaikkal. Mikszáth nagy munkája ebben a tekintetben kivétel számba megy, mert megvan az egyensúly életrajzíró és tárgyalt hőse között. Ezért azt hisszük, hogy a mai magyar írók közül épp Mikszáth volt a leghivatottabb a Jókai életrajzának megírására. S talán még soha semmi munkáján olyan ambícióval és kedvvel nem dolgozott; látszik, hogy neki is öröm volt ez, ami az irodalom iránt igazán főgököny olvasónak a legnagyobb élvezet: az írónak természetesen találkozása a neki való témával. A mi viszonyaink között, amikor az író csak nagy ritkán csinálhatja azt, amit legjobban szeretne, kétszeresen örülnünk kell annak, hogy ez a szerencsés találkozás megtörtént. Mikszáth, az emberek szuverén biztonságú megfigyelője, meg tudta látni a maga valóságában Jókait is úgy, amilyen volt, nem mint vértelenné idealizált hőst, hanem mint embert, a maga teljes nagyságában, de kicsiségében is. Nagyon jól ismerte, személyes összeköttetés alapján az öreg Jókait s fényes rekonstruáló képességgel tudja saját megfigyelései, írott források és szövegmaradványok alapján megrajzolni a gyermek és férfi Jókait. A zárkózott, félénk, gyámoltalan, túlélénk képzelődésű, törékeny testű finom kisfiút el tudja kísélni az elemi iskolába, majd Pozsonyba, Pápára, Kecskemétre, a pesti írói világba s a nemzet legnagyobbjainak, szellemi vezéreinek körébe. Történeti vagy pszichológiai fejtegetések nélkül, magukkal a tényekkel jellemzi s ezzel a módszerrel oly elevenné teszi, hogy szinte a közvetlen szemlélet hatását éri el. Nagyon szereti hőseit, bizonyára szerette már azelőtt is és munka közben nyilván még jobban megszerette, de ez a mély rokonszenv sommival sem zavarja tiszta látását, reális ítéletét. Roppant finom tapintattal tud tárgyalni kényes dolgokat is, pl. Jókai gyakori pénz-zavarait, vagy mindkét házasságát, nem leplez, nem rejtlemeskedik, hanem megért és megértet mindent s úgy tud elmondani mindent, hogy a kegyeletet nem sérti meg semmivel. Azzal, hogy Jókainak emberi és írói gyöngeségeit sem hallgatja el, nem kisebbíti meg alakját, a képből, melyet kapunk, a gyöngeségek kidomborító háttérül szolgál-nak a fényes, nagy tulajdonságoknak. Jókairól sokat fognak még — remélhetőleg — írni, de alig hisszük, hogy valaki is akadjon, aki az ő alakját hívebben, elvnebben tudja elénk állítani. Az ilyen életrajz, mint a Mikszáth könyve, százszor szebb megörökítése az írónak, mint akármilyen szobor, mert nemcsak külsőségeket ad, nem különíti el az alakot környezetétől s nem ragadja ki fejlődéséből, hanem élete összes vonatkozásaival, szelleme minden változatában tárja fel. Mert Mikszáth korrajzot is ad, mégpedig olyan képeket Jókai koráról, amelyet senki más nem tudna adni, legfeljebb maga — Jókai. El kell olvasni pl. a régi Komárom vagy a negyvenes évekbeli pesti írói világ rajzát. Arról a fiatalágról, amely a Pilvax-kávéházban megindította a modern Magyarország kifejlődését, s amelynek hőse Petőfi, vitézlő legénysége csupa kopott, koplaló szegény fiatal író volt, az irodalomtörténeti

könyvek halmaza nem ad oly hű, igaz és élettelijs képet, mint az a néhány lap Mikszáth könyvében, amely erről szól. A tudós adatokat gyűjt, bírál, osztályoz, összeállítja, szétszedi őket — s jön az író, aki életet lehel beléjük s az élettelen anyagból eleven képeket varázsol elő, egy pillanatra újra megjeleníti a múltakat. Az írónak ez a megleve-nítő munkája az emberi szellem legmagasabbrendű tevékenysége, mert semmi másban nem lesz annyira úrrá az emberi lélek az anyag felett. Ebből a szempontból, ha mint művészi alkotást tekintjük Mikszáth könyvét, ez a legnagyobb dolog, amit a magyar szellem a legújabb időkben produkált.*

A *Hét* 1906. december 16. (50. sz.) számában *Oh[olnoky] V[iktor]* írt ismertetést *Mikszáth Jókairól* címmel (836—837. l.). Ismertetésének teljes szövege a következő:

»Mikszáth Kálmán megírta nagy könyvét, amelynek hőse a költőkirály: Jókai Mór.

Nem tudjuk, hogy a könyv meg fogja-e a magyar közönségben azt a visszhangot találni, amelyre Mikszáth minden könyve talált, mert úgy tetszik, hogy Jókairól életrajzot írni még korai. Alakja még nem tűnt bele a szférák ama kietlenül jéghideg régiójába, ahol arcát, lelkét már szeretet és szeretetlenség nélkül lehet az objektivitás messze-látóján keresztül vizsgálni. Még mintha itt élne közöttünk kortársai és neveltjei lelkében, még üres a helye és — érinteni kell ezt a pontot is — még zúgnak a fülünkben azok a harmóniatlan hangok, amelyek a legharmónikusabb lelkek egyikének az örökkévalóságba röp-penését kísérték.

Jókairól ma még életrajzot írni nem lehet. De Mikszáth Jókai életét akarta megírni és Mikszáth olyan nagy író, hogy ezt a lehetel- lennek látszó feladatot kolumbuszi egyszerűséggel oldotta meg: regé-nyt írt Jókai életéről. Ezért mondtam, hogy a könyvének hőse Jókai, nem pedig a témája. A témát az életrajzíró hidegen boncolja, anali- zálja, a nagy vonásokban adott eseményekhez lélekrajzot ad. Mikszáth ellenben Jókait rajongó szeretettel állítja be hősnek a könyvében, olyan szeretettel, amely nemcsak Mikszáthtól szól Jókainak, hanem a regényírótól is legkedvesebb alakjának.

Természetes ezek után, hogy a könyvnek azok a részei éppen a leggyengébbek, amelyeknek életrajzban legerősebbeknek kell lenni. Kissé balul sikerült pszichogenetikai kísérlet, meg családtróteneti lélekmagyarázat akar kezdetben életrajz-allűröket adni a könyvnek, de az olvasó szinte érzi, hogy hogyan lélegzett fel Mikszáth, amikor ezen- ezen túlesett és tollának teljes pompájával láthatott hozzá a Jókai- regény megírásához. Amikor a regényt kezdi Mikszáth, akkor már egés- zen otthon van. Nem analizál, nem okoskodik, nem magyaráz többé, hanem leír, beszél, mesél olyan mindent lekötő erővel, ahogyan csak Mikszáth tud regényt írni — Jókairól.

Ez az oka annak, hogy a könyv első kötete a sikerültebb. A gyer- mek és ifjú Jókai, a pápai meg kecskeméti diák, a komáromi úri társaság kényeztetett dandyje valóban ismeretlen volt Mikszáth előtt, tehát akadálytalanul helyezhette bele teljesen a fantáziájába,

hogy onnan megaranyozva bocsássa új életre. Ellenben az öreg Jókai, barátja, képviselőtársa és klubtársa volt Mikszáthnak. A majd minden napos érintkezés, a testi látás befolyásolta a lelki látást és érzik a könyv egyes helyein, hogyan küzd Mikszáth azzal, hogy megmaradjon regényírónak és ne kényszerüljön bele a kortársról író kortárs anekdotázó tónusába. Amit némely helyen nem is tud elkerülni.

Az első rész csodálatosan szép regény. Mint a Dickens, Mark Twain vagy Jókai ifjú hősei, úgy van beállítva az események középebe maga Jókai. A szelíd, hallgatag gyermek, a zárkózott lelkű pápai diák, a Kecskeméten nekibátorodó és már nagy munkán dolgozó gavallér fiú (az íróból semmit sem kapunk), a Komáromba hazatérő jurátus, a Pestre felkerülő fiatal író, meg a szabadságharc és a bujdosás kora testi korlát nélkül vannak bearanyozva a Mikszáth fantáziájától. Hogy ez a kötet mennyire regény, kitetszik abból a fejezetből, amely a szakadatlanul lebilincselő előadásból is talán mint a legjobb rész emelkedik ki; a harmincas évekbeli Komárom leírásából. Mikszáth a dzsentrik és gazdag kereskedők városát kis Párizsnak látja, sőt mondja is, az életet úgy festi benne, mint Trianonban vagy Aranyszabon folyhatott. Ez a fejezet úgy hat, mintha Jókai megbízta volna Mikszáthot, hogy írja meg az „Aranyember” előhangját.

A második kötet — a szőkefűrtű ifjúból szürkeparókás férfi lesz — szürkébb. És szomorúbb is. Mert Mikszáth művészi ellentéttel tudja érzékeltetni, hogy a legnagyobb magyar humorista élete tele volt bajjal, szomorúsággal, csapásokkal. Mondom, az anekdotahang néha beletélyvedik ebbe a kötetbe, de a Mikszáth nagy művészete diadalmaszkodik a szinte lehetetlen feladaton: csillagsugarat sző arra a fejre, amelyet az élet hétköznapijában látott. És — amire az elején tettünk célzást — mentül jobban közeledik Jókai Mikszáthhoz, annál tompább színűvé válik az alakja. A közelmúlt szomorúságaiban, az utolsó napok, a halál és a temetés fájó akkordjaiban hangzik ki a könyv.

A Jókai egész élete el van itt mondva, adatok szorgalmasan egybegyűjtve, feldolgozva páratlanul lekötő és megragadó olvasmánnyá, de nem életrajzzá. Hanem a majdan elkövetkezendő életrajzíróknak nélkülözhetetlen, elsőrendűen becses forrásmunka lesz a Mikszáth könyve.

A könyvet a Révai Testvérek adták ki igen díszes kiállításban. «

Az Újság 1906. december 20. (349.) számában *Kálnoki Izidor*: *Jókai és Mikszáth* címmel írt beszámolót a könyvről. Ismertetésének érdemi része a következő:

». . . Mégis, honnan van az, hogy egyben-másban, emberi apróságokban és aprólékos emberiségekben mintha más volna a Mikszáth Kálmán Jókai Mórja, mint akit mi ekkoráig láttunk? Mintha finomabban volnának a vonásai, emberibb a lelke, földön járó a lába.

Bennünk van a hiba, akik eddig még nem láttuk az igazi Jókait. Nekünk mindig fel kellett néznünk a magasba és skureban láttuk az alakját, mint a mennyezetképeket. Az életírója meg a szemébe néz és a lelkében olvas. Beszél vele és kinézi a gondolatait. Ejnye, hiszen ez természetes. Szinte egyforma magasak.

Ki mer ítélni, amikor gyenge kezéből leteszi ezt a két nagy könyvet, amit Mikszáth Kálmán írt Jókai Mórról? Én csak rajongani tudok, bámulni és olvasni. Igen: olvasni és egyre olvasni. A harmadik éjszakát töltöttem virrasztva és soha olyan éber nem voltam, mint amikor most újra kínoz a vágó, hogy beletemetkezzem ebbe a két könyvbe.

Ha az ember még egyszer húszéves lehetne, bátor és szóki-mondó! Ha nem kellene a szót félni, hogy hízelgőnek nézik, és felteszik róla, hogy egy nagy író jóakaratóba akarja magát becsempészni! Ha nem volna olyan becstelen dolog mifelénk a föltétlen hódolat, akkor én most, ebben a percben leírnám a vakmerőnek tetsző mondást, hogy a maga fajtájában ez a legtökéletesebb könyv, amit valaha magyarul megírtak.

Micsoda gazdagság, micsoda pompa. Mennyi kincs. Nem is könyvet olvasok, meseországban járok. Tündéri kert, fejedelmi palota. Amin járok, az nem szőnyeg, se nem lágy homok, hanem csupa virág. Hogy ilyen szép virágok is vannak a világon? Máshol és máskor még sohase nyíltak. Mindeniknek ezer illata van és ezer színe. És mosolyogni is tudnak ezek a virágok, s beszélgetni, finom csengettyűszóval muzsikálnak és nevetgélnek. Milyen különös egy kert ez.

És sétálgat a kertben a gazdája. Magas, komoly ember, jóságos arú és barátságos nézésű. A szeme mintha hívogatna. Egy karcsú nő hajlik a vállára. Régimódi képeken így festették a poézist.

Részegre szívom magam illattal, részegre nézem magamat színekkel és nagyokat hörpintek a kertet öntöző patak kristályvizéből. Ezt a vizet úgy hívják tündérorszámban, hogy az igazság forrása. Csak költői művekben található meg.

*

Negyedik esztendeje, hogy a legnagyobb magyar elbeszélőt eltemettük. Olyan pompával temettük el, amilyen egyszerűen élt. Ahogy csak mi tudunk temetni. Az egész ország könnyezett a ravatala körül. A mentegombok, amik ott voltak a ravatal körül, megérték egy milliót.

Talán már másnap hangosak voltak a lapok. Őrizzük meg emlé-két. Szobrot a költőnek.

És lassan-lassan, mint az öregség napjai, peregni kezdtek a fillérek. Talán nem volt nap, amikor valaki ne gondolt volna a halhatatlan emlékére, s ne vitt volna egy-két garast a szobrára. De azért tíz millió magyar mindmáig még nem tudta megosinálni Jókai Mór emlékét.

Akkor jött egy és megosinálta egymaga. Olyan hatalmasra, olyan nagyra, olyan erősre, olyan messzire ragyogóra, ahogy még nem építettek emléket ebben az országban.

Milliók nem tudják megosinálni éveken által, amit a költő meg-teremt egy éjszaka.

*

Lapozgatok újra és újra a két kötetben. Aki ezzel be tudna telni! Emitt megint megfog, amott megint belemarkol a szívembe.

Aztán lassan leteszem a könyveket. S talán nem is tudom, talán nem is akarom, de kinyújtom a kezemet másik könyvékért.

Jöszte Jókai a te örök meséiddel.

És ezt most Mikszáth Kálmán meg fogja cselekedni mindenki vel.

A *Pesti Napló* 1906. december 21. (350.) számában *Londesz Elek: Mikszáth Jókairól* című írásában méltatta MK művét. Ismertetésének teljes szövege a következő:

»Akik hozzá vannak szokva a tudós professzoroktól írt életrajzokhoz, különös álmélkodással fogják olvasni Mikszáth Kálmánnak „Jókai Mór élete és kora” című kétkötetes munkáját. Alkalmasint akadnak majd olyanok is, akik a professzori konzervativizmus nézőpontjából ítélve, méltatlankodni is fognak, mondván: „Mit keres Mikszáth a professzorok területén?” Hiszen nálunk még általánosan el van terjedve az az ósdi felfogás, hogy a szépirodalom körén kívül eső műveket csak annak van joga megírni, aki a tudós voltárol szóló diplomáját dugja az írópapirosa alá. A „szakférfi”-ak maguk gondosan parcellázott területét: erre csak „szakférfiú”-nak szabad betennie a lábát. A „szaktekintély” sehol a világon nem követel a maga számára olyan monopóliumokat, mint nálunk. Angliában a többi közt egy katonatiszt, Cunningham alezredes világított be kitűnő munkával a régi angol drámairodalom történetébe. De mit szólnának hozzá nálunk, ha például egy honvédtörzsorvos adná ki „Bánk bán”-t nyelvészeti és irodalomtörténeti kommentárral? Ha ebben furcsaságot találnának, ez is csak arra való, hogy nálunk az istenadta tehetséget még nem tudják eléggé megkülönböztetni az irodalmi iparosságtól. Alkalmasint Mikszáth munkája sem fog tehát megmenekedni a porolók pálcájától. Csak verjék, porolják: aranypor fog szállni belőle mindig.

Különös munka ez: habár életrajz és kortörténet, félre kell dobnunk az értékének megítélésekor mindenféle szak-elméletet, mindenféle tudóskodást. Karakterisztikus tulajdonságai miatt nem találok mását az egész világirodalomban. Novellisták, regényírók, költők számosan írtak már hasonló tárgyú munkát, de ezek vagy nagyon objektívek és unalmasak, vagy rendkívül finom szubjektivitásaik és magas színvonalú ítéletmondásuk miatt az esszé körébe valók. Mikszáth műve se nem irodalomtörténet, se nem esszé; az előbbinek körébe nem sorozható, mert adatgyűjtésének módszere és egybeállításra nem üti meg a modern irodalomtörténeti kutatás mértékét; esszé volta ellen pedig nem eléggé magas színvonala szól. Mi tehát Mikszáth Kálmán munkája? Ez az, amire nehéz is, könnyű is megfelelni: nehéz, mert — jobb híján e gyűlöletes szót kell használnom — a „szakszerűség” hiányzik belőle; könnyű, mert elolvasása után mindenki megformálhatja róla a maga „nem szakszerű”, de annál helyesebb véleményét. Minthogy Mikszáth munkáját éppen ez az utóbbi tulajdonsága jellemzi legjobban, s ebből a szempontból ítéelhetjük meg legigazságosabban: maradjunk meg tehát ennél a feleletnél.

Lehetséges, hogy idő múltán tudós munkák módszeresen fogják megvilágítani Jókai Mór életének és pályájának minden irodalomtörténeti zugát, de Mikszáth Kálmán munkája akkor is egyedülálló marad abbéli tulajdonságában, hogy egész tudós könyvtár elolvasása

után sem élhetjük bele magunkat Jókai életébe és korába olyan igazán, mint általa. Tele van ez a munka színnel és poézissal; ott van mindenik lapján az írója egyéniségének eredetisége, bája, kedvessége. Mintha novelláját, vagy regényét olvasnók: leköti nemcsak figyelmünket, hanem képzeletünket is. Az író olyasmiket vesz észre zsenialitásával, amiket a tudós sohasem látna meg. Apró epizódok is seregestől teremnek meg a nagyszerű mese elmondása közben. Csak az ilyen nagy író képes arra, hogy egy-két vonással úgy állítson elénk egy-egy jelenetet, hogy soha többé el ne szálljanak az emlékezetünkéből. Csak egyet ragadunk ki a sok epizód közül — s hogy még jellemzőbb legyen Mikszáthnak a korfestésben mindenre kiterjedő figyelme — nem is a Jókairól szólókból: (A magyar kormány Kossuthtal együtt Debrecenben menekült Pestről; Jókai is velük megy nejével.) A pesti váróteremben a vendéglős, minthogy Szilveszter estéje van, az ősi szokáshoz képest grogot szolgál fel az előkelő utasoknak. A Kossuth-fiúk álmosak, elutasítják a grogot. Vilma kisasszony szívesen elfogadja és egy pár kanálnyi iszik. Kossuth gondolkozva jár fel s alá az elsőosztályú váróteremben, s jelentéseket fogad, parancsokat ad ki. Láthatólag nyomott hangulatban van. Néhány népképviselő legott udvart alkot körülötte. A grogot Kossuth is átveszi a hajladozó korosmárostól, ki érzi a pillanatot fontosságát, mely neki a sors által nyújtott. Kossuth hozzáköcintja poharát a képviselőkéhez, a Duschek miniszteréhez. Az óramutató átlépi az öreg esztendő mezsgyéjét, s a következő percre már 1849-re esik. „Adjon az Isten jobb esztendőt a hazánkra” — mondja Kossuth és szüresől a párolgó italból egypár kortyot, azután leteszi szórakozottan és ott felejt, mert száz emberrel kell beszélnie száz dolgot kell eligazítania. . .

Hosszadalmas magyarázatások, elemzések, elmékedések helyett ilyen módon világít rá Mikszáth az ő bűvös lámpásával emberekre és eseményekre. Mint mozgalmas meséjű regényből a hős, úgy emelkedik ki Jókai alakja az események közül. Olvasás közben minduntalan úgy tetszik nekünk, mintha Mikszáth nem is életrajzot, nem is korrajzot hanem valóságos regényt írt volna Jókai Mórról. Csak ott jut eszünkbe a munka tudományos ízű címe, ahol Mikszáth kénytelen megküzdeni a száraz adatok feldolgozásával. Szinte rosszul esik nekünk ilyenkor hogy az író „úgy tesz”, mintha nem mesét mondana, hanem irodalomtörténetet írna.

Mikor egy-egy lapjának alján megzavarta képzeletem játékát egy-egy csillagos jegyzet vagy idézet, eszembe jutott az a gyönyörű rózsaszál, amelyre a kertész odaakaszt valami fatáblát a rózsza nevével és fajtájával. Egyébként az ilyen fatáblák csak gyéren fordulnak elő Mikszáth Kálmán rózsáskertjében. . . «

A *Budapesti Napló* 1907. január 9. (8.) számában *Koszollányi Dező*: *Mikszáth Jókai-könyve* címmel írt méltatást. Ennek teljes szövege a következő:

„Csak költő írhatta meg Jókai életrajzát.

Csak egy nábob-író álmodhatta vissza azt a kalandos és ragyogó regényt, azt a könnyes és szelid egetvívást, melyet a könnyvmolyok a

költő biográfiájának neveznek. Költő-fejedelem kellett ide is, naiv könnyedség és mosolygó tárgyilagosság, egy keményen jellemző és mégis olvadozó toll, mely meg tud birkózni azzal a nehéz feladattal, hogy egy eseménytelen életből regényt írjon, fényes, szertelen, kaprázató Jókai-regényt, bár egyetlenegy viharosabb epizódja, nagy-arányú mozzanata sincs, s szereplője is csak egyetlen egy van, egy gyerek-lelkű és férfi-erejű álmodó poéta. Ebben a zajtalan életben igazán csak egy nagyszerűség van: maga Jókai Mór. Az ember és a költő, kezében a vékony acéltollal, méltóságosan halad fölfelé a halhatatlanság csillaglétráján. Körülötte zaj, mozgás, változás, zúgó, elmaradó és eltérbe nyomuló embermilliók, de azért mégis minden eltörpül mellette. A lélekbúvár-írónak látni kell, mint szívárványlik az álmodó kék szemek rekehártyáján összhanggá és harmóniává a fény, mely itt ragyog és mint lesznek ijesztő rémképekké és fantasztikus alakzatokká az égen lógó köd-foltok és felhő-rongyok.

Mikszáth Kálmán könyvében minderre feleletet kapunk. Egy hús-vér embert rajzol, a gyöngö és álmodó Jókait, de hogy közelebb hozza hozzánk még inkább érezzük mesés, szinte túlvilági nagyságát. Egy álomfejedelem Mikszáth Jókaija, aki erényeiben és hibáiban is egyformán nagyszerű: a hibái is királyok fogyatékosága. Szóval Mikszáth poétikus és nagyon reális képet fest róla. Az az aureola, melyet finom-veretű szavaiból magas homloka köré fon, nemcsak dicsfénybe vonja piros, szelíd arcát, hanem rá is világít és megmutatja rajta a ráncokat, horpadásokat, az egyenlenségeket és egyéni fogyatékoságokat is.

Túl vagyunk azon a koron, mikor Jókait kritizálni divat volt, s elérkezett az idő, mikor mindenki egész nyíltan kimondhatja róla a véleményét, és az igaz szót nem tekintjük sem bűnnek, sem kegyelet-sértésnek. Itt egy oly nagy írónak kellett megszólalnia, mint Mikszáthnak. Más részről a méltánylás bizonyára kevésnek, a gáncsoló szó merésznek tetszett volna. Így azonban, hogy Mikszáth mosolygó nyugodtsággal mintegy az asztalra könyökölve beszél Jókairól, a gáncs nem bántó, a méltánylás pedig aranyat jelentő érték s mind a kettő közöttük marad, mintha csak két fejedelem bizalmas beszélgetését hallanók.

Ezért kellett *Mikszáth* Kálmánnak megírnia Jókai életrajzát!

*

Olvassunk a sorok között. Itt hullatott el az író legtöbb arany-morzstát. Itt is egy, ott is egy, szinte csodálkozunk, hol és mikor mondta, mert az édes, bőbeszédű mese közben nem is vesszük észre, midőn minden tudományos nekigyürközöttség, szakkifejezések és kielezített megállapítások nélkül a legfinomabb lélektani megfigyeléseket szórja el. Itt egy aranyhulladék, ott egy ezüsforgács, amott egy gyémánt-törmelék, hisz ez egy egész kis kincstár — szedjük fel hamar!

Tekintsük Jókait, az embert úgy, ahogy Mikszáth elszórt megjegyzéseiből rekonstruálhatjuk. Ezt az érdekes költő-fejet eddig még senki sem rajzolta ily merész és durva vonalakkal. Legalábbis azok, kik csak írásain át ismerték, nem tudták, hogy ez a csupa-láng, csupa-

könny ember, ki mindig az érzések tüzes vulkánkráterében vájkált, hideg, érzéketlen és közönyös volt a mellette elrohanó élet iránt. Sokáig élt, sokat megélt, de keveset élt által. Az életet tulajdonképpen nem is ismerte, mert nem érdekelte. Csak a szertelen, a borzalmas, a csodás vonzotta, amit nem az utca járdáján, hanem fenn a levegős semmiben talál az álmodó, mikor behunyt szemmel száguldoz a képzelet szárnyain. Nem is igen tekintett tehát az emberek szemébe, de a szívébe sem. Nem volt megfigyelő és mélyenérző lélek, s itt van magyarázata egyrészt vézna kompozíciójának, gyenge jellemfestésének, másrészt óriási termékenységének. Minden átsuhanó szellőre megremegett, de orkánokra az ő húrjai nem tudtak megfelelő rezonanciát adni. Inkább kifelé élt érzelmi életet, mint befelé. A hosszú lelki vívódásokat, az elzárkózást, a szívbe bőrtönzött bánatot nem ismerte. Mihelyt alkalma nyílt, kiöntötte egy alkotásban s azzal végképpen végzett vele.

Élete nagy konfliktusaiban is jobbára csak szomorú hős volt, tragikus sohasem. Nem tudott igazán, kegyetlenül, véresen érezni. Szerette Petőfit, szerette Rudolf királyfit, de nem annyira, amennyire ő írja és sokan hiszik. Azt mondják, sohasem volt igazán szerelmes. Számára csak a költészet létezett igazán, az élet csak afféle adat-szolgáltató raktár lett s alkalomadtán költői lendülettel, egy kevés színpadias hatással gyakran utána költötte azt a barátságot és szerelmet, melyet nem is érzett, csak álmodott. Csak a nézőtőről nézte az élet viharos, szenvedélyes bábjátékát, hol rozzant faszékről, hol bársonyszőlyéből, hol királyi páholyból, de a harcba sohasem elegyedett, a küzdők közé sohasem ugrott.

Ebben a könyvben olvassuk azt a finom megfigyelést is, hogy a hozzá közel álló embereket nem ismerte, de azokat, akikről csak hallott, vagy akiket csak látásból ismert, pompásan elképzelte és analitikus tökélyrel rajzolta le. Hasonlított e tekintetben Goethehez, aki akkor írta le Itáliát, mikor még nem is járt ott, csakhogy Goethe bizonyára még ragyogóbban festi le az olasz földet akkor is, ha előtte van, míg Jókai csak a távolság kódéből tudott ihletet meríteni.

Hiányzottak belőle a nagy szenvedélyek, az intím átélések. Minden csapás, baj, adósság, házassági perpatvar, politikai üldözés elsimult, ahogy jött s nem talált benne ütköző-pontot. Valami parasztos őszinteség, valami durva egyszerűség nem volt meg arisztokratikus lényében; számító okossága mindig megakadályozta abban, hogy a végzetes pillanatokban a kétségbeesés dühével nekimenjen a falnak. Nem sirt; nem nyomorgott, nem ette kenyerét könnyek között, s ah, aki sohasem, ette könnyezve kenyerét, az nem ismeri az égi hatalmakat és — tegyük hozzá — a földi embereket sem. A szenvedést, a nyomor jajgatását és fogcsikorgatását, ha nem is meleg szobából és telt tálak és kancsók mögül, de többnyire csak az íróasztala és tentás-üvegei mellől nézte. Ahogy Mikszáth mondja, csak a boldogtalanság nem adatott neki meg ahhoz, ami egy világraszóló nagy íróhoz kell.

És most felmerül egy megdöbbentő és izgató kérdés. Mi lesz Jókaiából, ha oly mélyen érez, mint amily ékesen ír s ha mindaz a kincs, mi teremtő bőségben mintegy gyöngypatakokban és tűzfolyamokban folyt széjjel, összetömrül, műremekké jegesül s egy Flaubert gondjá-

val osziszolódik ki? Hiábavaló kérdés, nehéz talány. Talán egy oly mély író, mint Tolsztoj, vagy Goethe talán, oly finom lélekelemző, mint Jakobsen és Csehov, talán oly emberlátó, mint Ibsen, talán senki.

De, vigasztalódjunk, semmi esetre sem Jókai, a gyémánttollú, arany-humorú, kedves és nagy mesemondó.

*

Ez a költő-Jókai is élethíven tűnik elénk ebből a könyvből. Szinte kilép belőle. Nem az a konvencionális Jókai, aki a tömeg képzeletében él s minden kirakat képes levelezőlapjain látható. Egy egész új ember, kinek a gyengeség az erőssége. Egy hatalmas és ingadozó óriás, aki kedves és szeretetreméltó, de társaságban félszeg és sohasem melegedik fel. Egy álomfejedelem, ki, ha az ősidőkben él, bíborszőnyegget kap lábai alá, a vértés, vasas vitézek is meghódolnak neki és királyok lesznek szolgálivá.

S látjuk öt gyerekkorától fogva furcsa szeszélyeivel és derűs egyszerűségével. Beteges, leányos, álmodó s a többiek „Móric kisasszony”-nak csúfolják. Lázás fantáziájával törpékről, meduza-fejekről, csodaszőnyekről álmodozik. Mindenki bámulja a csodagyereket, a halhatatlanságra készült s majdnem úgy nevelik, mint egy trónörökösöt: a magyar költészet trónjának elfoglalóját és királyát.

Látjuk azután mint ütközik be ez az arisztokratikus, finom lélek az élet durva gerendáiba. A csodagyerek észreveszi, hogy az életben nincs minden kipárnázva, mint otthon és az álmok puha fészkeiben. Jön a viszály a szülői házzal, a politikai harcok, a honfibu, a lejáró váltók s az öregedő feleség a lenmagföztes rongyokkal, a kámforos flastrommal s azután még sok-sok más, de minden elmúlik s Jókai marad az, aki volt, álmodó, költő, a poézis fellegein lebegő.

Betekintünk továbbá az alkotó konyhába is, ahol az érdekes regények, a színpompás novellák főnek, erjednek, forronganak. A szemünk láttára nő, dagad. Az új földesúr kovásza, miáltal látjuk Jókai egész alkotó-művészetét is. Egyik alakot a másik után alkot, csak a mese legyen érdekes, csak az írás maradjon vonzó; töröl, ha ellmondásba kerül önmagával, de máskülönben sohasem javít; egyszerre két regényt ír, míg a harmadiknak a levonatait nézi át; a munkakedvben, akár a fantáziában is szertelenül tobzódó, hatalmas, egyedülálló.

Külön lapra tartozik Pápa, Kecskemét, a régi Komárom rajza, s a magyar reneszánsz gyönyörű jellemzése. Mindenütt Carlyle történelmi levegője rezeg; egy szó, egy mondat karon ragad bennünket és belök a történelmi hangulat kellő-közepébe.

Ezeket a miniatűr képeket nem lehet elfelejteni sohasem.

*

Vitatkozhatunk arról, korai e már most beállítani Jókait az irodalomtörténet keretébe, mikor Budapest utcáin még itt van a lábnyoma és minden tárgy, minden porszem róla beszél. Kérdés az is, hogy ez a túlsok zavaró emlék nem fátyolozza-e el a szemünket, mikor róla beszélünk és ítélünk. Hisz a hegyet sem látjuk közelről, ha virágos oldalán fekszünk, vagy az ormán állunk, csak akkor, ha eltávolodunk

töle. De ezt a sok harmatos elevenséget, ezt a meleg fényt örökre sajnálhattuk volna, ha elvcszik s ezeket csak Mikszáth Kálmán tudta megörögzíteni. Neki sietnie kellett és nem várakoznia. Ő látta Jókait a parlamentben, a folyosón, a tarokk-kompanyában, a füstfellegek között bizalmas baráti körben, az íróasztalánál s követhette oda is, ahova mi nem léphetünk be, a muzsák tündérligetébe. Be kell köttetnünk e könyvet s el kell tennünk könyvtárunkba legszebb könyveink közé, hogy el-elolvassuk, mint egy szép kedves regényt, akkor is, ha már adatait a jövőendő megdönti s jellemzéseit kikorrigálja. Mikszáth itt minden melegséget és kedvességet megőrzött, amit Jókairól tudunk. A nagy génusz végleges szobrát ma még nem faraghatta ki, de írói fiziognómiáját ő örökítette meg. A pompás magyar koponyára ő öntötte a halotti lárvát. . .

Ehhez fog, ehhez kell fordulnia annak, ki századok múltán megalkotja írói szobrát, mely abba a Panteonba kerül, ahol a magyarság és az emberiség legnagyobbjai nyugszanak!«

Itt említjük meg, hogy MK a *Magyar Közélet* 1907. január 13. (3.) számában (13—15. l.) nyilatkozott művéről, keletkezése körülményeiről és néhány megjegyzést fűzött az addig megjelent kritikákhoz. Mikszáth cikkének teljes szövegét l. Krk. 18. köt. 217—218. lapján.

A *Pester Lloyd* 1907. január 19. (17.) számában *Eisler, Michael Joseph: Eine Jókai-Biographie* címmel írt ismertetést. Ennek szövege a következő:

„Unerwartet früh wird uns eine Jókai-Biographie zum Geschenk. Noch lebt seine Persönlichkeit voll in unserem Gedächtniss, noch binden tausend Fäden die Mitwelt an den jüngst Dahingeschwundenen und schon rückt man diesen üppigsten Märchenspender der Nation in ein geschichtliches Licht. Vielleicht sind die Gefühlsstürme, welche die letzten Lebensjahre Jókai's entfachten, noch kaum verebbt? Vielleicht steht er der Gegenwart viel zu nahe, um ohne Voreingenommenheit auf den Wert bestimmt zu werden? Darf sich der Schilderer seines Lebens- und Tatenweges jene selbstbewusste Ruhe zumuten, die bei der Gestaltung eines historischen Bildes unbedingt gefordert werden muss? Das sind Bedenken, die sich unwillkürlich aufdrängen, während man nach dem Buche langt. Dabei ist die Biographie das Werk eines Dichters, der seine eigenen hochführenden Wege ging, im künstlerischen Profil aber Jókai ähnlich sieht. Die Muse Koloman Mikszáth's besitzt dasselbe herzugewinnende Lächeln, denselben flüssigen Erzählerton ohne Gedankenballast, durch welchen uns Moriz Jókai teuer geworden. Beider Blick fliegt über die grosse Ebene des Ungarlandes und sucht mit inniger Zärtlichkeit die Volksseele zu ergründen. Sie lieben den Schäfer, der mit seiner Heerde zieht, den Landmann, der den Acker seiner Väter bebaut, das Sesshafte und Massvolle des echten Magyaren. Das Haften an der Scholle ist ihnen ein unerschöpflicher Born zum Erzählen. Selbst ihr Rückschauen in die Vergangenheit ist nichts Weiteres, als ein nachdrücklicheres Betonen dieses Glaubens. Von edler Begeisterung durchdrungen, erschauen sie

das Anwachsen eines nationalen Bewusstseins und fühlen das Erstarken des ungarischen Volkswillens. Gewiss ist Jókai der Reichere und künstlerisch Glücklichere. Unbehindert ergiesst sich der Strom seiner Erzählung über alle Zeiten und Räume. Zum bunten Teppich webt seine Einbildungskraft die Erlebnisse und Träume eines grandios gruppierten Daseins und ersteigt mit Hilfe der Ahnung die Höhen der Menschheit. Mikszáth ist abgeklärter und ruhiger. Er sieht schärfer, dringt tiefer; wenn auch der Horizont nicht ins Unendliche greift. Seine Gestalten zielt eine deutliche Individualität, sie stehen der Wirklichkeit — wie es der Kunstkanon der neueren Zeit verlangt — um Vieles Näher.

Diese Parallelen besagen eine Wahlverwandtschaft beider Dichter. Umso grösser ist die Überraschung welche man beim Lesen des jüngsten Mikszáth'schen Buches erlebt. Der bildliche Ausdruck ist diesmal lautere Wahrheit; wahrhaftig, die Blätter dieser Jókai-Biographie sind ein tiefes Erlebniss. Mit wachsenden Staunen geniesst man Seite um Seite, Kapitel um Kapitel. Ein wunderbar sicher erfasstes Zeitbild rollt sich da auf; alle geistigen und sozialen Strömungen des vergangenen Jahrhunderts werden aufgedeckt und in diesen Rahmen wird die lebensgrosse Figur einer Dichterpersönlichkeit gestellt. In der kurzen Spanne Zeit, welche seit dem Tode Jókai's verstrichen ist, hat Koloman Mikszáth ein überaus reiches Material zu sammeln gewusst. Imponirend ist die Fülle, die er bringt, und aus tausend Kleinigkeiten darf man auf einen unermüdlichen Fleiss im Forschen schliessen. Eigentlich durfte man nur ein impressionistisch hingeworfenes Stimmungsbild erwarten, statt dessen präsentirt sich eine reife Künstlerfrucht, welche an der Sonne eines sorgfältigen Studiums saftig wurde. Es ist das ein Werk, dessen Feinheiten in unzähligen Details verborgen ruhen; hier in einem treffenden Worte, dort in einer scharf heraus gearbeiteten Situation. Eine Gediegenheit, die man übermütig „deutsch“ nennen würde; wäre die Schreibkunst Mikszáth's nicht so sieghaft von ungarischen Geiste saturirt! Als höchste Anerkennung des Werkes darf aber jene vornehme Objektivität gelten, mit welcher Mikszáth den Gesamtstoff behandelte. Er, dessen dichterische Individualität wir eben vergleichend an Jókai's literarischer Erscheinung gemessen haben, hat es vermocht, eine parteilose und unverzärlte Lebensschilderung des Letzteren zu geben. An eine kritiklose Anhimelung denkt er ebenso wenig, wie an eine aggressive Zerfaserung, die den Wertschätzern der Dichtung heutzutage geläufig geworden ist. Auf dem goldenen Mittelwege sucht Mikszáth in das Menschentum Jókai's einzudringen und gleichsam den organischen Zusammenhang zwischen seinem Leben und Schaffen herzustellen. Darin bekundet er moderne Schulung. Er weiss genau mit den Gewichten der psychologischen Forschermethode umzugehen, Schwere und Leichtigkeit damit zu bestimmen. Es muss hervorgehoben werden, dass er nicht wenig leichte Werte findet, und sie uns ohne Rückhalt aufzählt. Keineswegs verliert Jókai dadurch. An ein Heldentum des Dichters glaubt man ja lange nicht mehr und wer mit liebevoller Hand auf die irdischen Züge hinweist, darf ebenso viel Beifall für den Schützling, wie für sich

erwarten. Nun, Jókai besass liebenswürdige Charakterzüge in derart reichlicher Zahl, dass sie etwaige Mängel überdecken konnten. Mikszáth sieht in ihm den Phantasiemenschen, der von einer drückenden Menge innerlicher Gesichte bedrängt, dem Überschwänglichen zuneigt und auch im Handeln oft die Direktive der Nüchternheit verliert. Hauptsächlich dieser Linie seines Naturells verdankt er viele Anhänger, denn Phantasiemenschen waren stets beim Publikum beliebt. Ohne die geheime Kunst der Alchimie zu verstehen, finden sie Gold im tauben Gestein und es gelingt ihnen, jeden billigen Glimmer als kostbaren Fund anzupreisen. Sie spielen mit unserem Glauben, sie täuschen und trügen, machen uns aber glücklich und froh. Jeder optimistische Gedanke der Menschheit entsprang zuerst der Einbildungskraft eines solchen Träumers, wie es Jókai war.

!!! Jókai's Geburt fällt in eine Zeit, welche politisch und gesellschaftlich das Bild der Stagnation zeigte. Zehn Jahre waren seit der Gefangennahme Napoleon's verflossen und die scharfen Winde eines freiheitlichen Sturmes hatten sich gelegt. Das österreichische Polizeiregime unter Metternich stand in Blüte. Was konnte die ungarische Nation da Anderes tun; als im Stillen Kräfte für die kommende Epoche sammeln. Es wird ewig ein Rätsel bleiben, warum gerade während des Innehaltens jedes öffentlichen Lebens die grössten Talente entstehen, Kossuth, der überwältigende Tribünenheld, Petöfi, der feurigste Lyriker, Arany, der klassischruhige Epiker, Jókai, der unversiegbare Märchenkünstler, und noch viele wandernde Kometen um diese leuchtenden Firsterne schenkte sich damals die Nation. Alle waren sie zu grossen Taten bestimmt und im Wechselspiel der abrollenden geschichtlichen Vorgänge bereicherte sich ihr Inneres in beneidenswerter Weise. Besonders für den schriftstellernden Jókai war es gut, dass er oft in den Wirbel der Politik hineingerissen wurde. Sein einsiedlerischer Hang wurde dadurch geschwächt, und in dem er mit handelnden Menschen in Fühlung trat, kam ihm die Realität der Dinge näher. Dem häufigen Umgang mit Politikern und Personen des öffentlichen Lebens ist es zu verdanken, dass die Fluth seiner Phantasiebilder nicht ins Masslose stieg, wozu ihm die Anlage keineswegs fehlte. Diesen Charakterstrich hat Mikszáth meisterlich erfasst. Auf der Hochschule zu Pépa geschieht es zum ersten Male, dass die Gemeinschaft mit Gesinnungsgenossen fördernd auf Jókai wirkt. „Wenn auch nicht körperlich, doch im Geiste wird er in Pépa frischer. Aus den Wolken lässt er sich ein wenig auf die Erde nieder. Die angekosteten Geisterkämpfe im Fortbildungsverein munden ihm recht gut. Im Wettbewerbe erkennt er sein Übergewicht, weshalb ihm jetzt danach gelüftet. Und das bringt Jókai den Jungen näher, mit welchen er sich messen will. Sie fesseln sein Interesse, nicht wie Freunde, sondern ein Gewichte und Höhen. Man muss ihre Kraft, ihr Talent erwägen, um an sie zu reichen, oder sie zu überflügeln.“ Unter den Konkurrenten befindet sich auch Petöfi. Zwar besteht zwischen den Beiden noch keine tiefe Seelengemeinschaft, aber der robuste, willensstarke Sänger nimmt sich väterlich des träumerischen und gefühlvollen Jókai an. In späteren Jahren hat Jókai immer eine solchen

starken Freund gefunden, der ihm das Rückgrat stüsste. [Die geschichtliche Rolle, welche im an denkwürdigen 15. März des Freiheitsjahres zufiel, hätte er ohne Petöfi niemals spielen können. Entschlüsse, welche aus organischem Drängen spontan und ohne Hinzutreten eines äusserlichen Einflusses entstehen, hat Jókai niemals fassen können. In die Aktion wurde er stets hineingetragen, dann aber gelang es seiner raschen Fassungsgebe, sich der Situation vollkommen anzupassen. Überhaupt war Jókai's Anpassungsfähigkeit sehr entwickelt. Beide Ehen; die er schloss (die erste im Jahre 1848), erklärt Mikszáth aus dem ähnlichen Umstände, dass ausgeprägte Frauengestalten ihn ganz in Bande schlagen konnten.

Ein müssiges Unterfangen wäre es, hier den Lebenslauf Jókai's der Biographie nachzuerzählen. Was er im Kreise der Öffentlichkeit getan, wirkt noch lebhaft in Aller Gedächtniss. Zwar besass er als Politiker nicht jene Gewichtigkeit, die er als Dichter errungen hat. Eine Zeit lang war er unbeschränkter Herrscher in der Literatur, trotzdem die vernünftelnde Kritik ihn Hiebe erteilte. Aber auch später als sein Name von der Volksgunst weniger beleuchtet wurde, hätten sich viele durch Teilung seines Rufes berühmt machen können. Mikszáth nennt es einen unlogischen Zug des Massenwillens, dass man Jókai auch als Politiker hervorragend sehen wollte und als man seine unverkennbaren Schwächen und die ihm vom Vater vererbte Inaktivität erschaute, ihn unverdienter Weise überging. Schon im Freiheitsjahre fand sein Schwanken, welcher Partei er sich gänzlich anschliessen sollte, lebhafteste Anfeindung. Doch die Popularität die von Jahr zu Jahr stieg, verschaffte ihm jedesmal das Vertrauen des Volkes wieder. Unter Koloman Tisza war er sogar der Repräsentant der Partei. Unzählige interessante Details weiss Mikszáth über das politische Treiben jener Zeit zu erzählen. Hier ist er in seinem ureigenen Element. Ebenso wertvoll sind jene kritischen Ausflüge, die er bei Betrachtung von Jókai's literarische Tätigkeit macht. Nicht gehäuft, sondern an entsprechenden Stellen zerstreut analysirt er die Phantasie, den Styl, die Wirkungsweise, das Gestaltungsvermögen und andere Eigenschaften der Jókai-Kunst. Wenn er auch jedesmal das in das Reich der Einbildung entrückte Wesen eines neuen Romans hervorhebt, vermag er zugleich jene geheimen Fäden aufzudecken, welche zwischen dem Werke und die Wirklichkeit sowie dem Erlebniss bestanden. Das sind wertvolle Beiträge für jeden Leser, aber auch für den Literarhistoriker.

Den höchsten Wert dieser Biographie, welche in der ungarischen Literatur einzig sein dürfte, sehen wir in der Gesamtwirkung. Gewiss werden noch viele Monographie über Jókai geschrieben werden, aus Archiven, Tagebüchern, Aufzeichnungen und Erinnerungen wird ein reicher Born von Beiträgen erfließen, aber die Gestalt Jókai's wird dieselbe bleiben, die Koloman Mikszáth hier geschichtlich gemacht hat. Die feminine Persönlichkeit Jókai's mit der Charme einer Frau ist in diesem Werke mit ruhiger Hand und scharfen Blick umschrieben worden und kann als eine endgiltige bezeichnet werden.«

A *Sárospataki Református Lapok* 1907. február 3. (5.) számában *Sz. Gy.* [Székely György] írt ismertetést MK művéről. Ismertetésének szövege — a lényegtelen részek kihagyásával — a következő:

»A múlt évi karácsonyi könyvpiacnak kétségtelenül egyik legérdekesebb és legértékesebb terméke Mikszáth fenti című könyve, mely úgy írójánál, Mikszáthnál, mint tárgyánál, egy másik írónál, Jókainál fogva egyaránt felkelti érdeklődésünket. Elolvastuk a könyvet, ha nem is oly mohón, mint Kálnoki, egyik napilapunk (*Az Újság*) tárcaírója, ki két éjjelt virrasztva töltött a kétkötetes mű olvasásában, de nem kisebb gyönyörűséggel. Valóban, Mikszáth új oldalról mutatta be magát. Ő, a kiváló mesemondó, az élményeknek mesteri előadója éppoly művésznek mutatkozik a kornak és a jellemeknek festésében, s ő, akit máskor fantáziájának kellett vezetnie, hogy a valószínt művészi képben mutassa be, most mérsékelni tudja fantáziáját, s sohasem feledkezik meg arról, hogy mint az irodalom historikusának, csakis a „valót és nem annak égi mását” kell feltüntetnie. Maga mondja művének végszavában, hogy Jókai egyénisége, mint művésze, elég nagy arra, hogy ne szoruljon a szépítgetésre, hogy megbírja az igazságot. Ahogy mi Jókait elképzeltük fény- és árnyoldalaival: ránk a Mikszáth jellemrajza azt a benyomást tette, hogy ő mindvégig eltalálta azt a határt, ameddig a hősét szerető, kegyeltes életrajzíróknak mennie kell a kiváló tulajdonságok festésében, hogy túlságba csapással meg ne csorbítsa az igazságot, a rideg valót. Szóval, szerény nézetünk szerint, Mikszáth a fényt és árnyat jól és oly művészi tudta vegyíteni, hogy az árnyak semmit se vonnak le a Jókai egyéniségének szeretetreméltóságából s az embernek hibái, tévedései nem csökkentik azt a tiszteletet, mellyel az író és művész, a páratlan elbeszélő és mesemondó iránt viseltünk.

Szépen domborodik ki Mikszáth könyvéből, hogy Jókai nagy író volt, de evvel nem állott arányban az ember. Képzetele páratlan gazdagságú; elbeszélésének őszintesége, zamatos magyarsága, humora egyetlen a maga nemében, de ítélőképessége gyenge, akaratereje csekély. Műveiben is csak típusokat rajzol és nem egyéneket, mert az embert kiválóan ismerte kívülről, de belső tulajdonságai homályban maradtak előtte. Szóval kritikanélküli impresszionista volt egész életében. Mint fiatal 23 éves ember, a március 15-iki lázas napon, este, mikor Laborfalvi Róza mellére tűzi a színpadon a nemzeti színű kokárdát, azonnal megkéri a nála 14 évvel idősebb nő kezét, s egy gyermeke szívósságával és makacsságával ragaszkodik ezen hirtelen támadt elhatározásához, hiába igyekeznek e lépésétől visszatartani, különösen Petőfi, édesanyja, aztán nővére Vály professzorné. Barátai és ismerősei kérésének nem tud ellenállani s boldog s boldogtalannak írja alá a váltókat. Nem vezető, önálló egyéniség, hanem olyan, akit vezetni kellene, hogy egy modern szóval éljünk: szerfelett szuggesztibilis. A politikában is az impressziók vezetik, nem a higgadt megfontolás, s ő e tekintetben bizony nem sokat nyom a latban, bár hazaszeretete fényesen tündöklök. Élete, sorsa egészben véve nagyon szerencsésnek, rózsásnak mondható s ő ezt páratlanul jó szívénél fogva meg is érdemli. Kedélye mindvégig víg, gondtalan, derült s bohém természeténél fogva mindvégig szereti a fiatal frókat és művészeket.

De Mikszáth könyvében nemcsak a Jókai alakja és egyénisége elevenedik meg előttünk, hanem a többi szereplő személyeké is. Ezeket is egypár igen jellemző vonással páratlan, szinte drámai művészettel tudja megeleveníteni Mikszáth... mindig eltalálja, mit mondjon els mit hallgasson els nagyon meg tudja a lényegest a lényegtelenektől különböztetni. Mély érzéssel és meleg színekkel rajzolja Jókai öregségét, az alkonyt s ebben a Grosz Bellával való házasságát megható diszkrétcióval mondja el, azután az éjet, Jókai halálát. Mikszáth az élőkön nem vág sebeket, a holt költőt meg bevonja szánalmunknak, szeretetünknek gyengéd sugaraival.

Mikszáth azonban nemcsak a jellemek rajzában, hanem a kor festésében is kiváló művésznek bizonyul. Hogy megelevenedik előttünk a pápai diákélet, majd a pesti Pilvax-kávéház, a március 15-ike, Petőfinek Dohány utcai lakása, hol együtt laknak ő és Jókai; majd az ötvenes évek írói élete, azután a kiegyezés utáni állapotok, a Jókai által alapított Hon szerkesztősége, majd a Tisza Kálmán minisztersége; a híres tarokkparti, Jókainak parlamenti szereplése, viszonya Rudolf trónörökshöz és az udvarhoz stb. stb.

A könyv, mint egy művészi regény vagy dráma, mindvégig leköti érdeklődésünket, s mint a szellemi örömeknek forrása egyrészt arra késztet, hogy kifejezzük elismerésünket az író iránt, kinek koszorújában ez a Jókai-féle életrajz nem a legutolsó borostyán-levél lesz, másrészt pedig, hogy a legmelegebben ajánljuk e könyvet lapunk olvasóközönségének.◀

A Magyar Lányok 1907. február 24. (9.) számában a 136. lapon rövid, névtelen ismertetés jelent meg MK művéről, amely után »A tízek« című fejezetből közöl ízeltét. A bevezető sorok a következők:

»Egy olyan könyv jelent meg nemrégiben a magyar irodalomban, amelyről a Magyar Lányok olvasóinak is tudomást kell venniök. A magyar költőkirálynak, Jókai Mórnak az életrajzát írta meg nem kisebb ember, mint Mikszáth Kálmán s ezzel Jókainak is, önmagának is, halhatatlan emléket állított. Ha nem is olvashatják még a Magyar Lányok olvasói Jókai valamennyi regényeit, de azért tudják mindnyájan, hogy mily ragyogó, fényes csillag volt ő a magyar irodalom egén s hogy milyen hírt és dicsőséget hozott ő a nemzetére. Azt az egész kort, amelyben Jókai ifjúságát, férfikorát és öregségét élte és az ő egész egyéniségét, jellemét, tüneményes írói működését jellemezte Mikszáth Kálmán oly mesteri tollal, amely minden tekintetben méltó Jókaihoz és hozzá is.◀

A Budapesti Szemle 1907. márcusi számában (129. köt. 363. sz.) k. f. álnévvel jelzett cikkében hosszú és részletes bírálatot közölt *Jókai életrajzáról* címmel (453—467. l.). — Itt említjük meg, hogy a recenziens zárójelben közli a kifogásolt helyek lapszámait. E lapszámok természetesen az 1907-es kiadásra vonatkoznak, ezekhez szögletes zárójelben *Krk* jelzéssel fűzzük hozzá a jelen kiadás lapszámait. A Budapesti Szemle bírálatának teljes szövege a következő:

»Egy oly ritka nopszerűségű írónak, aminő Jókai volt, első számottevő életrajza a miénkénél nagyobb irodalmakban az esszék egész sorát vonná maga után, melyek új meg új szempontból igyekeznének megvilágítani a könyv témáját, szemben az ily első kísérletnek szinte elkerülhetetlenül egyoldalú vagy hiányos fölfogásával, kivált ha a szerző maga is kapós író, aki először próbálkozik ily reá nézve új mezőn. Nálunk azonban e könyv csak dicsőítő hírlapi cikkeket támasztott, noha a kép, melyet Jókairól fest, nem kevés igazításra szorul. Mikszáth fölfogásával Jókait illetőleg csak azért bajos vitatkozni, mert ő meg sem is igen kísérli Jókait mint írókat megrajzolni. Nem emlékszünk, hogy olvastunk volna valaha íróról életrajzot, melyben ily kevés szó esnék műveiről. Mikszáth alkalmasint maga is észrevette ezt, azért írta a címbe, hogy könyve Jókai életéről és koráról szól, ami jobbadán csak uralkodóknál vagy államférfiaknál szokásos, akik egész korukra hatottak s azt többé-kevésbé átalakították; írónál inkább helyén való élete kapcsán műveiről beszélni, mert az ő eszméi, tehetsége és munkássága ezekben nyilatkoznak.

Kétségtelen, hogy kritikusok éppoly ritkán írnak sikerült regényt, mint regényírók alapos életrajzot vagy jó kritikát, — noha erre is találni mindkét nemből kitűnő példákat: Thackerayt, Keményt —, de az, ahogyan Mikszáth e könyvében kiváló íróinkat jellemzi, még azokat is meg fogja lepni, akik a Magyar Regényírók kötetei elé írt bevezetéseit olvasták. Legjelesebb regényíróinkról mindössze másfél oldalon (I. 127. [Krk 18. köt. 87—88.]) emlékezik meg, majd ugyanannyi hely jut a Jókai által „föltalált” társasjátékoknak is (I. 106. [Krk 18. köt. 74.]); de azt meg kell adni, hogy gáncsaiban fölöttébb tömör. Jósikáról kijelenti, hogy „magyartalan”; Kemény Zsigmondról annyit vet oda, hogy „az elbeszélő válfaj (műfaj helyett) nem neki való; mintha az elefánt menüettet táncolna.” Eötvös József sem elég jó Mikszáthnak: „nagy elme, de szentimentális és nemzetközi”, s ha el kell is ismernie, hogy Karthausiját „negyven évig vették a boltokban”, legalább hozzáteszi, „de mindenki ajándékul valaki másnak”. Vas Gereben már nem oly ellenszenvesen nagy író Mikszáth előtt, de mégis suhint rajta egyet, hogy „mesét komponálni nem tud és csak egy húrja van, mint a falusi cigánynak a hegedűjén”. Nem egészen igaztalan gáncs, de Vas Gerebennél jobban talál újabb íróink egynémelyikére, többek közt Mikszáthra is. Mindezt Mikszáth elmondja féloldalon, sőt még Kuthy, Nagy Ignác, Pákh Albert és Degré is megférnek ottan. Nem tudni egyébiránt, miért emlegeti ezeket a nagy regényírók mellett, mikor Jókai kortársainak külön is jut másfél lapnyi hely. (I. 114—15. [Krk 18. köt. 79—80.]) Ezek is megférnek ennyin, mert tehetségükről és munkásságükről egy szó sem fogja itt el a helyet, csak az lehessen elmondva, hogy Pálffy „rendszerint nem vacsorált, mert arra nem telett”, Pákh „maga foltozta a ruháit”, Vahot Imre jövedelme „mind bement vagy a torkán, vagy kijött a kéményén”, Degré „kis pörkölteken táplálkozott”, Lauka „az Arany Sas körül kóválygott, mint a pók, hogy az érkező vidéki dzsentriben legyet fogjon” stb. stb. Ilyen volt az érdeemes és a kevésbé érdeemes irodalom, a múlt század negyvenes éveiben, egy belletrista megelevenítő vonásaival

életre keltve. S ezek társaságával okvetlenül meg kellett ismerkednünk, hogy megtudhassuk: „e helyütt ritkán fordult meg Jókai!”

Azt lehetne hinni, hogy egész irodalmunknak e kicsinylését, kifigurázását a gyakorlatlan életrajzírók szokott hibája hozza magával, mellynél fogva a könyv hőst minden másnak fölébe igyekeznek emelni. De nem. Mikszáth többször kárhoztatja ugyan, hogy a professzionatus kritikusok „a sárga földig lerántották” Jókait (II. 215. [Krk 19. köt. 142.]), mindamellett könyvében csak két helyet találni, mely komolyan méltányolja Jókai írói kiválóságait s mindkettő idézet. Egyik az Akadémia Péczely-díjának bírálói jelentéséből való (II. 217. [Krk 19. köt. 143.]), mely a pályanyertes Tengersizű hölgy íróját „korunk, egész irodalmának legjelesb prózai epikusai közé” sorozza, epikai ereje és elbájoló humora révén. A másik idézet (I. 301. [Krk 18. köt. 197—198.]) Jókai sokat csipkedett „ellenség”-e, Gyulai Pál egy bírálatának Jókai előadásbeli művészetéről szóló részlete, mely elismeri, hogy „kitűnő elbeszélő tehetségével egy regényírónk sem versenyezhet”; hogy lankadni nem tudó mozgékonyssággal magával ragadja olvasóit, anélkül, hogy fárasztaná; stílusa ritka szerencsével olvasztja magába a népies és művelt magyar nyelv bájait, s a kifejezések árnyalatainak egész kincstára áll rendelkezésére. „Tömör és mesteri jellemzése ez Jókai művészetének, — úgymond Mikszáth, — érdemes volna az iskolai olvasókönyvekben tanítani, mint mintát, de hogyan jut ezekből arra a következtetésre Gyulai Pál, hogy Jókai nem elsőrangú regényíró?”

Elmés ötletekkel néha ki lehet játszani az igazságot, de ha az igazság nem csorba, az ötlet visszapattan róla. Mikszáth feledi, hogy Gyulai kritikájából csak egy részletet idézett, mely, mint a Péczely-díj bírálóinak magasztalása is, Jókai előadásbeli érdemeire vonatkozott, amit Gyulai minden bírálatában kiemelt. Pedig csak saját könyvében kellett volna visszapillantania a szemközti oldalra, ahol maga mondja el, hogy Gyulai Pál és Salamon Ferenc „Jókai lélektani botlásait, történelmi helyrajzi és természetrajzi megbízhatatlanságát, léhán föl-épített meséit, jellemfestési fogyatékoságát állították élenk világításba.” (I. 300. [Krk 18. köt. 197.]) E vádakát Mikszáth nemcsak megcáfolatlanul hagyja, hanem később (II. 221. [Krk 19. köt. 145.]) ismét elmondja, mint saját megrovásait. Már most hogy juthat ezekből Mikszáth arra a következtetésre, hogy Jókai mindenben elsőrangú regényíró?

Ez idézeteken kívül még ennyire részletes jellemzést sem igen találunk a könyvben Jókai írói egyéniségének egy-egy kiemelkedő vonásáról. Legalább idézhette volna Péterfy finom lélektani elemzéseit, melyekhez könnyű hozzáférni. Ha Mikszáth nem akart is arra a fúrasztó és hosszadalmas s meglehet, a közönség szemében kevésbé mulattató munkára vállalkozni, hogy jobb regényeiből kifejtse Jókai írói sajátosságait, választhatott volna munkáiból legalább egyet, melynek elemzése kaposán megismertethette volna olvasóival Jókai érdekes és gazdag egyéniségét. Szépirodalmunk népszerű művelőjéről, aki épp a Jókaiéhoz közel eső genre-ben dolgozik s bizonyos tekintetben mintegy az ő irányát folytatja, ilyen valami érdekes lehetett volna. Mikszáth

azonban olyan fölületes e tekintetben, mintha nem állna rendelkezésére több tér egy tárcanekrológnál, melyet sebtében kell összeütni. Csak a török világból vett munkáit emeli ki néhány szóval (I. 292. [Krk 18. köt. 192.]), melyek éppen leggyöngébb művei közé tartoznak, egyébként beéri jellemzés helyett egy-egy indokolás nélkül odavetett általános jelzővel; így A kőszívű ember fiait egy szóval „remek regény”-nek nevezi (II. 103. [Krk 19. köt. 72.]); a Fekete gyémántokról annyit mond, hogy „leíró részei páratlanok az irodalomban” (II. 120. [Krk 19. köt. 82.]), az Arany ember „oly szép, mint egy hajnali álom” (II. 120. [Krk 19. köt. 82.]). Esztétikai értékjelzése oly semmitmondó, hogy nem ritkaság nála az ilyen becslés: a Hírhedt kalandornál „sokkal szebb” a Névtelen vár; „még ennél is szebb” a Rab Ráby (II. 170. sé 171. [Krk 19. köt. 114—115.]).

Részletesebb jellemzés helyett inkább Jókai dolgozás-módját vizsgálja egy fejezetben, belletristára valló merész szabadsággal, sőt önkénnyel, ilyen cím alatt: Hogyan fakad a rügy, a bimbó és a rózsza; — példaként az Új földesúrhoz folyamodik (II. 70—84. lapokon [Krk 19. köt. 50—60.]). Ahogy azonban Mikszáth föltünteteti, ez a dolgozási mód szinte kizárja azt, hogy aki így ír, nagy író lehessen. Lássuk e rajzot közelebbről. Jókai mindenekelőtt „fölteszi magának a kérdést: Miről szeretne most a közönség olvasni?” Nem a művész természetes törekvése ez hatás után, hanem „pontos kiszámítás”. Először a miliőt dönti el. „Csallhatatlan ebben az érzéke”, mondja Mikszáth, noha egészen bizonyos, hogy több kapós regényében egészen mellékes a korrajz, pl. Kárpáthy Zoltánban is s a török világból vett regéi nagy részében, melyeket pedig Mikszáth különösen magasztal, s az is tagadhatatlan, hogy egyazon korban játszó regényei közül egyik tetszett, másik nem s például az elterjedt Kőszívű ember fiaihoz képest csekély sikere volt a Politikai divatoknak; legbajosabb volna végül azt bizonyítani, hogy a közönség valaha a jövő századról, a varchontákról, vagy a tengeri csigákról kívánt volna regényt olvasni. Az így választott milióból aztán Jókai „kiragad egy vagy több vezéreszmét”. A például fölhozott Új földesúrban csakugyan van ilyen alapvető gondolat; az író azt akarja rajzolni, mint változtatja át a magyar föld, tulajdonképp a környezet, a jövevényt magyarrá, amit különben minden nemzet egyenlő joggal tarthat magáról, de Mikszáth bizonyára zavarba jönne, ha azt kívánnák tőle, hogy Jókainak minden regényében mutasson ki ha csak ilyen vezéreszmét is, s a legtöbben bizonyára éppen úgy nem akadna rá, mint ahogy hiába keresnénk ilyeneket Mikszáth saját regényeiben is. A vezéreszme után következnék a hősök keresése, akik a vezéreszmét vannak hivatva kifejezni. A kieszt alakok egy „csodálatos kohó”-ba kerülnek, ahol az író „életet lehel beléjük, különböző külső és belső tulajdonságokkal ruházza föl.” Ez a fölruházás egy sajátos „tulajdonság-tár”-ból történik, apró noteszekből, melyekbe Jókai összegyűjt minden furcsaságot, amit a lapok Különfélék és Vegyesek rovatából összeböngészett. „Aztán az így megelevenített alakokra bízza, hogy maguktól fűződjenek össze mesévé, az ő fantáziájának segítségével, melyet köztük felejt.” Az utóbbi mondat némi ellentmondással és zavarosan fejezi ki a mese kitalálását; az az onban igaz;

hogy Jókai „az önkritikát ide sokszor be sem ereszti”. Csakhogy ezzel meg mindjárt a következő mondat ellenkezik: „Arra azonban még most is gondja van, hogy a vezéreszme valahogy ne szenvedjen és el ne homályosodjék. A mese a vezéreszmét szolgálja.” Már szinte elálmélkodnánk együgyűségünkön, amiért olyan kevésszer vettük észre Jókai regényeiben ezt a sokat hangoztatott vezéreszmét, mikor Mikszáth ismét visszaugrik előbbeni állításához s fölvilágosít, hogy kidolgozás közben „nagy fantáziája elviszi a saját teréről”, minden futó ötlete folyvást epizódok faragására csábítja, oly mértékben, hogy ha „a regény személyei közül valamelyiknek eddig megrajzolt jellemével ellenkezik a szerep, amit az epizódban szánt neki a szerző, biztosak lehetünk benne, hogy nem fog kegyelmet kapni, inkább a regény alakja szenvedjen, mintsem az epizód”. Mind e zűrzavaros ellentmondások után Mikszáth csak annyit enged meg: „Némi joggal mondják tehát Jókai kritikussai, hogy egy hosszú regényen át csak igen ritkán bír következetes jellemet rajzolni.” Csakugyan mondták ezt s csakugyan „némi joggal”, de azt még senki sem állította, ami Mikszáth szerint „nem egy ízben” megeseit vele, „hogy valamelyik alakjának, aki már négy-öt folytatáson nem szerepelt, elfelejtette a nevét. Molnár Jánosnak hívták az elején s Varga Ferenc lett a közepe táján, ő azt soha észre nem vette”. De az olvasó bizonyára észrevette volna, s ha ilyesmi megeshetett valaha klasszikus munkákban is, hogy például az Aeneisben Julius kétszer hal meg, az más verses munkánál, melyen az író évtizedekig dolgozott, egész seregeket szerepeltetve, s az írás akkori nehézkes eszközei mellett; de újkori író bizonyosan óvakodik ily hibától, legalább olyan módon, mint Xavier de Montépin aki tömérdek alakjának nevét egy-egy gipsz-bábura írta s amelyekök meghalt, annak a bábóját ledobta az íróasztaláról.

Mindezek után Mikszáth még azt is kiszínezi, hogy Jókai rendkívül gyorsan, szinte könnyelműen dolgozott, — ekkora termékenységnél nem is lehet másképp, — hogy mindössze „három-négy hónapig dolgozott egy regényen, egy-egy kötetten olykor elkészült két hét alatt”, „egy ültőhelyében írt meg egy novellát”, hogy nagyobb törlések, javítások „éppenséggel soha elő nem fordultak kéziratában”. „Ha valamit odaírt, ami talán ellenkezik azzal, amit már előbb írt meg, inkább kigondolt valami furfangos érvet, amivel a hibás dolgot megtámassza, mintsem hogy kitérőljön.” „Át sem nézte többet a kéziratot.”

Ilyen Jókai, a Mikszáth megvilágításában. Egy számító író, aki a közönség kényéhez, szája ízéhez alkalmazkodik s „öntudatosan tör célja felé: a közönség szeretetét fokozni”; csak azért gondol ki vezéreszmét, hogy később minden ötlet eltérítse tervétől; alakjainak jellemvonásait a lapok Allerlei rovatából böngéssi össze; jellemzés közben „folytonosan engedelmeket tesz a groteszk iránti hajlamainak (amit Mikszáth előtt senki sem fogott rá Jókaira) s személyeit tele aggatja furcsaságokkal”; a meseszövéshöz közel sem ereszti az önkritikát; „kompozíciója és karakterei kidolgozás közben megromlanak”; soha meg sem nézi azt, amit írt, noha nem sok oka van az önbizalomra, ha mint Mikszáth mondja, csakugyan oly „keveset érintkezett emberek-

kel", azokat „inkább könyvekből ismerte, mint élő mintákból”; „külö-
nösen tájékozatlan volt az asszonyokról”.

Érthetetlen, miként tarthatja Mikszáth erről a világot csak híre-
ből ismerő íróról azt, hogy „megvesztegetőbb író nálánál talán a világ-
irodalomban sincs”. Hogyan lehet Jókait a természetes dialógok föl-
találójának nevezni, pusztán azon az okon, mert „még csak hosszú
évtizedek múlva jelenik meg a földi lámpák elé Dosztojevszkij és Mau-
passant”, mintha e részben nem volnának sokkal tanulságosabb és
jobb példák Fielding, Balzac és Gogoly. Azt sem értjük, mint lehet egy
íróról, aki lépten-nyomon epizódokba bonyolódik, azt állítani, hogy
„tömörebb írot alig ismerünk a világirodalomban”; holott Gogoly
Bulyba Tárászban egy népfaj egész eposzát szorította bele egy rövidke
elbeszélésbe; Meyer Konrád évekig bibelődött azzal, hogy kész elbe-
széléseiből kitorólja a fölösleges szavakat és henyé sorokat; s a Jókai-
hoz ezeknél sokkal közelebb álló Turgenyev is, aki pedig elég bőbeszédű,
két nagy regényében egy-egy vékony kötetben sokkal nagyobb prob-
léákat rajzolt meg, mint aminők körül Jókai valaha forgolódott, aki
különben csak élete legvégén szokott hozzá a külföldön régebb idő óta
divatos egykötetes regényhez. Mindezek után Mikszáth abba foglalja
össze Jókai írói vonásait, hogy: „Lelke az egész népfajnak lelke, amely-
hez tartozik, meséi úgy képződnek, úgy folynak, úgy végződnek, ahogy
az a népléleknek jól esik”; mintha feledné, hogy köztudomás szerint
népmeséink kerekdedek és csattanósak s rendszerint jól végződnek,
míg Jókai szélesen hullámzó, el-elkalandozó meseszövése ritkán marad
kimért és kerek s legtöbb regényének kifejlésén bizonyos enyhe szomo-
rúság árnyéka borong. E premisszák és ezen következtetések meglepők
egymás mellett. Az előtt a dilemma előtt állunk, hogy vagy ilyenek
fogadjuk el Jókait és akkor érthetetlen népszerűsége s elterjedtsége
a külföldön is, vagy Jókainak különb írónak kellett lennie. Vagy —
Mikszáth sebtében, fölületesen rajzolta meg Jókai írói arcképét.

Valóban, Jókai írói arcképéből itt lényeges vonások hiányzanak,
melyek nélkül varázsa érthetetlen. Mikszáth egészen megelégedzik
Jókai humoráról, ami alig kisebb mulasztás, mintha Petőfi valamelyik
ismertetője hazafiasságát hagyná említés nélkül. Ha Jókai műveiből
kitorólnánk a humoros helyeket, száz kötete kicsi híján felére olvadna,
írói alakja és népszerűsége pedig annál is kisebbre zsugorodnék, közön-
ségével együtt. Munkáinak elterjedtségét, olvasói érdeklődését nem ce-
kély részben köszönte humoros alakjainak. Ha alakjainak képcsarno-
kából elvesszük Talléros Zebulont, Mindenváró Adámat, Korca
ispánt, prókátoraikat furfangos seregét, jóízű parasztembereit s magát
a hosszú életű Kakas Mártont, a legismertebb nevektől fosztottuk meg
azt. Művészi szempontból ez a kiapadhatatlan diákos jókedv Jókainak
legegényibb vonása; tréfiája a vaskos mókától a játézi elmeséig min-
dig talpraesett és természetes. Szinte önkénytelen; soha sem sérti sem
ízésünket, sem hangulatunkat; egészen alkalmoszerűnek tetszik. Ment
a gúny és öngúny töviseitől, valamely komolyabb célzatosságtól épp
annyira, mint a keresetségtől. Az író kedélyéből szállong elő, aki mint-
egy önmagát mulattatja vele; mosolyunk mosolyán fakad. Megnyilat-
kozásának módja számtalan; szikrája gyakran a helyzetből pattan ki;

máskor egész alakokat éltet, mint Dickensnél; sokszor csak a párbeszéd elmesésében, váratlan fordulataiban sziporkázik, megélelnti a leírásokat s amire más írónál alig van példa, fölcsillan majd minden lapon, mint fölbuggyanó ötlet, mely epizóddá szövődik, máskor bohókás fordulat, itt zárjelek közt villan elő, mint kapóra jött észrevétel. Humor dolgában hanyatlásának éveiben is kifogyhatatlan.

Másik adománya, mely népszerűségét kiszámíthatatlanul emelte: szerzetreméltósága. Bármily elrajzoltak legyenek is másképp alakjai, ez a vonás megvan legtöbbjükben, mintegy családi vonás bennök. Ez egyrészt erkölcsi tisztaságukból fakad; a szenvedély félőrlüjtjei, élvhajászok, kalandvadászok ki vannak rekesztve az ő világából. Azonfölül az alakok elégedettek és leleményesek, minden sorsban megnyugosznak vagy könnyen segítenek magukon. Bizonyos könnyűvérűség lüktet bennük, a remény soha sem hagyja el őket s a regény végén rendszeren be is telik minden vágyuk. Lélektani szempontból s a realitást tekintve mindez merő egyoldalúság és fölületesség, de a közönség szemében mind megannyi vonzó tulajdonság, mert az olvasók kedélye meg van oltalmazva a nagy indulatok háborgásának, a szerencsétlenség kínjainak gyöttrő látványától. Ha rajzol is gazembereket; azokat általánosságban hagyja, mintegy vázlatban, ahogy nem félelmesek s kevésbé visszatetszők; szemlátomást nincs kedve velők foglalkozni; végül azonban éppoly szigorúan bünteti őket, akár csak Diokens a maga elevenebb gonosztevőit. A szegénységet megaranyozza humorával, mint a Gazdag szegényekben, vagy a legnemesebb vonásokkal emeli költőivé, mint Jenő Kálmán nélkülözéseit, akinek alakjába Kisfaludy Sándor és Katona sorsából olvasztott egyes vonásokat. Az írónak ez elfogultsága nagyon hátraveti regényeit a nagy jellemrajzoló alakjaihoz képest, de az olvasókat nem csekély mértékben vonzotta munkáihoz az a tudat, hogy azokban nem fognak az élet zaklató bajai-val és kellemetlen embereivel találkozni.

Hogy ily tulajdonságokkal lehetséges volna, mint Mikszáth állítja, valamely vezéreszme után igazodni, az épp annyira kétséges, amily bizonyos az, hogy meséi rendkívül gazdagok eseményekben, csak úgy duzzadnak a mellékcelemeknyektől s rendszeren szeszélyes és meglepő fordulatok közt kanyarognak, melyek közt a vezéreszme, ha világosan állt volna is előtte a munka elején, elmosódnék vagy eltorzulna. A mese gazdagsága nála a túlságig megy ugyan, örökös kitéréseivel megrontja regényeinek egységét és szabályos menetét s nem ritkán eltéríti a természetes iránytól, de tagadhatatlan, hogy az olvasó érdeklődését rendszerint sikerül ébren tartania, sőt rendszeren végig fokoznia. Ez a kifogyhatatlan lelemény Jókainál csak az utolsó másfél évtizedben csappant meg.

Hogy ez a nagy leleményesség kelleténél sűrűbben csábítja epizódok kiszínezésére, abban Mikszáthnak teljesen igaza van, csakúgy, mint abban, hogy ez epizódok rendszeren megrontják a regény menetét s a regényhősök jellemének egyöntetűségét. De azt jobban lehetett volna hangsúlyoznia, hogy munkáiban éppen egyes epizódok a leg-sikerültebbek, a bennök szereplő mellékalakokkal egyetemben. Regényei között egy sincs, mely elejétől végig egyenlő magaslaton maradna,

de viszont nincs egyetlen regénye sem egy-egy oly epizódnak vagy mellékszereplőnek híjával, mely bizvást ne vetekedhetnék a külföld legkitűnőbb regényeinek egyes efféle részleteivel. Csupa ily szerencsésen sikerült részlet vagy egy-két jelenetre felidőzött alak az, amit Jókai bálványozói nem tudnak feloldni s nem győznek elogat emlegetni.

E részletek közé tartoznak gyakorta színes és eleven leírásai is, mint a tiszai árvíz az új földesúr-ban, a pesti áradás Kárpáthy Zoltán-ban, a komáromi földregés az Elátkozott család-ban, melyeket Mikszáth röviden „bravuros”-aknak nevez, holott hatásuk javarészt abból magyarázható ki, hogy már tárgyuknál fogva is nevezetes eseményeket részleteznek, melyek még nem halványultak el az emlékezetben, mert országra szólók voltak, mint a bécsi forradalom és Buda ostroma a Kőszívű ember fiai-ban. Az ily leírások rendkívüli érdeklődést keltenek, annál is inkább, mert Jókai a kortárs, sőt a szemtanú leírásával színezte ilyenmű festéseit, habár észrevehető volt, hogy nem ragaszkodik szorosan sem a természeti, sem a történeti igazsághoz.

Hogy az epizódok és kitérések többnyire megrontják alakjait, az áll, de Jókai lélektanának minden fogyatéksége nem származhatik innen. Közreműködtek itt külső okok is, így kivált az, hogy némely regényét nem merítette magából, a maga emlékeiből vagy a maga képzeletéből, hanem olykor mások figyelmeztették egy-egy tárgyra, mint Csengery Perózes-re; az ilyen kölcsön kapott mesével aztán nem tudta elég feszeseen összekovácsolni a képzeletében összerótt alakokat. Részes volt ebben az a szokás is, hogy regényeit rendszeren tárcánként írta, amit egy nap írt, másnap már megjelent. Az sem áll, hogy az emberek csak könyvből ismerték. Változatos élete során elég sokféle emberrel ismerkedhetett meg, mint maga is mondja a Negyven év visszhangjában. Emberismeretének hiányai inkább azon sarkallnak, hogy az emberek nem érdekelték őt eléggé, inkább a történetek és mesék. Valószínűbb, hogy regényeinek komponálásában éppen megfordítva járt el, mint ahogyan Mikszáth képzeletét: rendszeren a mese ragadta meg képzeletét; ez tűnik ki a „Nemzeti kiadás” egyes kötetéhez írt előszavaiból. A kész történethez szabta aztán az embereket úgy változtatva alakjaiknak jellemét, amint a mese fejlődése s fordulatai kívánták.

Ez okból megeshetik, hogy össze nem illő vonásokat halmoz alakjaira, de az mégis túlzásnak látszik, hogy „folytonos engedményeket tesz a groteszk iránti hajlamának s személyeit tele aggatja furcsaságokkal.” Szertelenségbe nem ritkán tévednek alakjai, mint Berend Iván, de groteszkre hirtelenében nem emlékszünk közöttük, legalább szándékosan groteszkre nem, kivéve a jövő század regényét, ahol azonban, ez a tárgy bizarrságával jár. Egyáltalán, ha alakjai a lehetetlenség határát súrolják, sőt ha át is buknak a mezsgyén, — szemléletmást a mese képtelensége sodorja őket magával, mint pl. az Arany emberben látni. Személyeiről gyakorta lerínek ugyan az össze nem egyeztetendő tulajdonságok, de azt bajos elhinni, hogy a „különfélék” rovatából aggatja tele őket furcsaságokkal. Különcöt is csak elvéve találni regényeinek nagy népessége közt. Alakjainak szertelensége nem annyira rájuk rakott furcsaságokból származik, hanem inkább rendes

emberi tulajdonságok szokatlan felnagyításából s össze nem férő halmozásából. Mikszáthnak ez a vádja sokkal inkább illik saját alakjai közül egynehányra, így a Besztercét ostromló bolondos Pongrácz grófra, akinek alakja igazán szemenszedett különóságokkal van tele aggatva.

Legkevesebb helyreigazításra az szorul, amit Mikszáth Jókai előadásáról mond, ámbar ezt az oldalát is csak általánosságban dicséri, noha kifejlődéséről is könnyű lett volna számot adni. Egy író sem fordult meg fiatal korában annyi tőgyökeres magyar vidéken, még a sokat vándorló Petőfi sem, mint ő, aki Komáromban és Pápán az iskolában, Debrecenben a forradalmi diéta idején, később erdélyi utazása alkalmával a legkülönbözőbb vidékek eredeti szólásaival és különös szókincsével gazdagította ritka szóbőségét. Amellett csodálatos alkalmazkodó képessége van: keze ügyébe esik minden árnyalat a jőzű paraszt beszédétől a választékos társalgónyelven át Zebulon tót zagyalékáig. Tud bájos és gyöngéd lenni, máskor erővel teljes. Olykor szeliden áradozó, aztán epigrammatikusan kiéleződik; hol bohókás, hol méltóságos. Csaknem mindig rendkívül hangzatos, nem ritkán olyan ritmikus, hogy szavalni lehet, mint a Munkácsi rab-ot; prózája mindenestre dallamosabb költeményeinél. Ép nyelvérzéke segítségével stílusa magyaros, világos és színes marad akkor is, mikor a sokat írás bizonyos pongyolasághoz szoktatja, s egészben veszít erejéből; csak utóbbi munkáiban ötlik fel egy-egy germanizmus, vagy romlott pesties kifejezés. Jobb munkáiban nyeve bizonyára éppen oly vonzó és egyéni, mint humora, mellyel együtt kiválóbb írói erényei közé tartozik.

Főbb vonásaiban ilyenféle változtatásokat fog tenni Mikszáth jellemzésén a kritikai életrajzíró, aki valószínűleg el fog kerülni oly kisebb botlásokat is, hogy a negyvenes évek újságai sorából éppen a Pesti Divatlapot felejtse ki, melynél Petőfi dolgozott, s a „kávéforrás” társaságból megfeledkezék Dóczy Lajosról.

Jókai élete folyásának elbeszélésében Mikszáth, mint belletrista, inkább elemében érzi magát. Azonban itt is többször elárulja, hogy neki szokatlan úton jár. Azzal kezdi, hogy mindjárt első mondatában megroja az életrajzírókat, amért meg szoktak emlékezni az ősekről, de maga is nyomban belesik e szokásba. Sőt többször oly részletekbe süllyed, minőket rendszerint a legaprólékosabb adatbongészök is el szoktak kerülni; közli a keresztszülék feltűnően hosszú listáját, még azt is, ki főzött a keresztelől; megnevezi, kiktől vették két házukat a Jókai szülei; felsorolja, kik tartottak Komáromban az ő fiatal korában nagy névnapokat; a testvérek örökségi osztályát is közli. Úgy látszik, minden adatot belegyömöszöl művébe, amit a család kezébe adott, s mint-hogy innen a Jókai otthon töltött fiatal éveire nézve kap legtöbbet, ez a rész oly terjedővé lesz, hogy hősenek diákévei, melyekben még nem is írónak, hanem festőnek készül, az egész életrajznak negyedrészt teszik ki: ívszám szerint 40-ből 11-et. A munka későbbi folyamán is kapva kap minden szóbeszédén; kikutatja egy ügyvédnél s utóbb egy gyámleányával, Ottiliával, való viszonyát (II. 22. és 120. [Krk 19. köt. 19., 83.]), noha az elsőről maga is azt tartja, hogy „valőszínűleg csak koholmány” s a második ismerete nélkül is meg voltunk eddig,

noha Mikszáth benne látja Noémi mintaképét. Bár többször említi, mennyire átfestette Jókai képzelete az eseményeket visszaemlékezéseiben, s bár azt is tudja, hogy Jókai élete eseményeit elég sűrűn leírta ahhoz, hogy azokról mindenki tudjon — mégis új kutatások helyett ezeket veszi sorra, s ezek nyomán jár oly események leírásában is, melyekre nézve hitelesebb források is álltak rendelkezésére.

Írtak már életrajzot így, a szóbeszédre és közhitre támaszkodva. Brandes is így írta meg Shakespeare életrajzát, csak hogy midőn ő Shakespeare alakját a szűkszavúságra kárhoztatott hiteles életrajzoknál eleve nebbé akarta tenni előttünk, nem találhatott alkalmasabb módot, mint hogy összehalmozzon minden összeegyeztethető föltevését és hozzávetést, beleillesztve a kor színes és mozgalmas képébe, s így mintegy történelmi regény-félet fessen Shakespeare-ról. De Mikszáth fiatalabb kortársa volt Jókainak, élete jó részének szemtanúja, neki választása volt a között, hogy szavahihető életrajzot írjon, vagy a pletykák- és mendemondákból mintegy regénnyé szője Jókai életét. Munkája a regényszerűhöz hajlik; pályája kezdetén már írt is Jókairól hasonlót, versekben, a Jó könyvek című vállalatban; — e módszer mellett annál szembeszökőbb, hogy hőisére nem kevés kisebbítő vonást rajzol, ami még kritikai életrajz írójának sem lehet feladata. Hogy vigyázzot mozdulataira, mint aki a fényképész gépe előtt áll, hogy fejét rendszeren „merengő poétához illő légységgel” féldoldalra hajtva tartotta, s nem természetes hangján beszélt (II. 7. [Krk 19. köt. 9.]), ez mind igaz, de Mikszáth mellőzi az enyhítő vonásokat: hogy hangja valóban behézlő volt, ünnepélyes modora illet hozzá, megjelenése rokonszenves, modora megnyerő volt. Hogy a közelség ront alakján (II. 63. [Krk 19. köt. 45.]), az többé-kevésbé mindenkire áll. Lelkiismeretlen szerkesztőnek és felületes politikusnak mondja (I. 234. [Krk 18. köt. 155.]), de nem teszi hozzá, hogy ekkora írói munkásság mellett nem is lehet mást várni. Sok szót veszteget Jókai pénzügyi zavaraira, de jószívűségét, mely leginkább sodorta bajba, inkább csak gyámoltalanságnak tartja. (II. 245. [Krk 19. köt. 160.]) Egyszer egész odáig ragadtatja magát a szépítés kerületében, hogy tétlenségre hajlónak is mondja a világirodalom egyik legszorgosabb íróját (I. 283. [Krk 18. köt. 186.]). Olykor ellentétes jellemvonásokat tulajdonít Jókainak, melyeket nem bír összeegyeztetni, ellentmondásokba bonyolódik és zavaros lesz. Egy helyen azt mondja: hogy egész életén végig a csodagyermek szerepét játszotta (I. 50. [Krk 18. köt. 37.]) másutt pedig, hogy „észre se látszott venni a saját dicsőségét” (II. 116. [Krk 19. köt. 80.]), s még „inkább a szerénysége érdemelt némi gáncsot” (II. 153. [Krk 19. köt. 104.]). Néha igen súlyos váddal illeti, megbízható alap nélkül. A szabadságharc vége felé — minden hivatkozás nélkül — egyenest gyávanak rajzolja, aki szájhösködéssel leplezi félelmét s merő félszéből akar a csatátra sietni (I. 243. [Krk 18. köt. 160.]). — A jellemrajz ily fogyatékoságait még tetézi, hogy Mikszáth éppen nem válogatás a kifejezésekben, sőt nemegyszer kíméletlen, noha a valóságot az igazság sérelme nélkül enyhébben is ki lehet fejezni. Mire való oly kifejezést keresni, hogy az udvar kegye „egy új gyengeséget húzott ki Jókaiából: a hiperlojalitást”. (II. 101. [Krk 19. köt. 70.])

Egyáltalán, Mikszáth hajlandó mindent a Jókai rovására írni. Petőfi vonzalmát hozzá „beteges”-nek találja, holott a fiatal írók körében Jókai volt a legtöbbet ígérő tehetség; Jókait Petőfi hű „mameluk”-jának nevezi, ámbar barátságuk épp Jókai önfejűsége miatt szakadt meg. Később idézi Petőfi levelét anyjához: „...mindég gyöngé embernek ismertem... elvesztett egy fiút, de igen rossz fiút vesztett (I. 210. [Krk 18. köt. 140.]), s eszébe sem jut, hogy Petőfi szenvedélyes lelkében hamar váltakoztak a rokon- és ellenszenv, s minden érzése heves és túlzó volt. Épp így kielezi Jókai első házasságának rajzánál, hogy kijátszotta övéit, megszegte ígérését, mely szerint a házasság elől haza kellett volna utaznia, pedig épp a Mikszáth könyve teszi érthetővé hogy ennyi oldalról jövő s ennyire erőszakos beavatkozással szemben Jókainak nem maradt más menckvése a gyöngék szokott védelmén, a félrevezetésen kívül. E házasság leírása groteszk vonások dolgában némely helyütt az olimpuzi házások perpatvarára emlékeztet Offenbach operettjeiben. Hogy Jókai „egy sokat próbált leány előtt is kívánatosnak tűnhetett fel”, aki „ki akarta venni a maga hasznát” Jókai „csodálatos vaksgága”-ból s „színes kalandokkal telt pikáns múltja” ellenére „a kis ártatlan Gretchent kezdi adni Jókai előtt” — ezek még a legenyhébb kifejezések közül valók — mind egy lapról (I. 198—199. [Krk 18. köt. 132—133.]), noha ez sem könyvbe illő stílus, korántsem. Ami Laborfalvi Róza megítélését illeti, ő Mikszáth szerint „Cerberus”-a és „zsarnoka” (I. 283. [Krk 18. köt. 186.]) volt férjének, „vezetője, kínzója és gondviselése egy személyben” (II. 201. [Krk 19. köt. 133.]), aki férje izlése szerint főzetett, s „a közönség kegyeiben emelkedő művésznők ellen gyakran kiszorított férjénél annak arzenáljából egy-egy mérgezett nyilat”.

Ez, s az eddig idézett kifejezések némi mutatványul szolgálhatnak arra nézve, mily kevésbé gondos Mikszáth a szavak megválogatásában. Szépirodalmi munkában, a maga helyén, hangulat vagy jellemzés kedvéért megállhatnak az ilyen kitételek; de komoly hangú könyvben mást tehetni helyökbé. Épp így kirí innen az elbeszéléseiben megszokott gúnyorossága és tréfálkozása. Idéztük, mint igyekszik elűtni egy ötlettel Gyulai kritikai kifogásait. Máshol azt mondja az 1849. aug. 11-én Aradon tartott országgyűlésről, melyen mindössze tíz követ jelent meg: „Ez volt a világnak legesendesebb országgyűlése, ez is Aradnak jutott ki, talán reciproitásképpen (e. h. rekompenzáció), mert itt tartatott a leghangosabb is, II. Béla idejében.” Ilyeneket olvasva, az embernek kedve támad megváltoztatni a Voltaire mondatát; minden modor jó, kivéve a mulatságot, — legalább komoly dolgokban.

Elbeszélő munkáiból magával hozta Mikszáth megszokott hasonlatait is, melyek az ő kisvárosi történeteikhez jól illenek s rendszerint valami közönségeshez fűződnek, eltérőn az ósdi, nagyzólo hasonlatoktól. Sajátságos módon e könyvben legtöbb hasonlata étel körül forog. Annyira felütlő ez, hogy talán nem válnak neveltségessé, ha felemlítjük. A közélet embere szerinte olyan, mint „a kávé, mely állandóan a kirakatban van, elveszti aromáját, színét” (I. 50. [Krk 18. köt. 37.]). Egy mesélőnek a fejből minden formásan jön elő „mint a tészta a

pampuskavágó pléhből" (I. 66. [Krk 18. köt. 47.]). Jókai az önképző-körben a versenyeket is megkóstolja (I. 72. [Krk 18. köt. 51.]). Hogy Kecskeméten a nemes ember is polgárságért folyamodott, azt így illusztrálja: „Aki az egészséges tészta-ba esett, maga is tészta-vá vált.” (I. 85. [Krk 18. köt. 59.]) Szerinte a krónikás „bepillantást hagy a rotyogó fazekakba”, ahol az eseményeket főzik (I. 184. [Krk 18. köt. 124.]). Az író a közönségnek a maga pecsenyéjét találja fel (II. 106. [Krk 19. köt. 73.]); a szemeket is hízlalja a szép kilátás (II. 160. [Krk 19. köt. 108.]). — Olyan fontos szerepe van itt az étkezésnek, hogy Jókai élénkülő munkásságát is az magyarázza, ha „visszatérhetett a régi koszthoz” (II. 165. [Krk 19. köt. 110.]), s midőn öregsege küszöbén felsorolja, mint halnak el mellőle szerettei és barátai, a felsorolást ezzel a csapással toldja meg: megjön a világhír — „de már gyakoriak a fejfájások és az étvágytalanság” (II. 230. [Krk 19. köt. 150.]). — S van közben több ilyen hasonlat is.

Egyéb képeivel sem sok szerencséje van e könyvében Mikszáthnak. Oly pongyolán veti egymás mellé a kifejezéseket, hogy azok sehogy sem illeszkedhetnek össze. Régebbi munkáiban aligha találánk párját az ilyen mondatnak: „Pozsonyban ott könyökölt a diéta, az utolsó rendi országgyűlés, de az ólomlábon járt” (I. 162. [Krk 18. köt. 110.]). Beszél a nemzeti átalakulás tavaszáról, „mely fermentációba hozta az anyagot minden vonalon”, — holott fermentáció = rothadás, s Tarczy sem lehetett oly „erjesztő kovász”, mely „varázzlattal bír” (I. 68. [Krk 18. köt. 48.]).

Nyelv tekintetében is oly gondatlanságot vehetni itt észre, minőt Mikszáth eddigi műveiben nem lehetett tapasztalni. Megakad egy-egy erős germanizmus is: „Ne üljünk fel” (II. 275. [Krk 19. köt. 178.]); sőt ez az újonnan átléptetett is, hogy Verne „messze kisebb író” (weít geringer) Jókainál (II. 144. [Krk 19. köt. 98.]); vagy ez a kérdés: „Mi a legújabb Jókairól?” (II. 282. [Krk 19. köt. 182.]) mi újság helyett. Előfordulnak meglehetősen szaporán ízléstelen kitételek a szerkesztőségi tolvaj-nyelv szótárából is: összecsinálni a rovatot (II. 66. [Krk 19. köt. 47.]); elsütni valakit képviselőnek (II. 68. [Krk 19. köt. 48.]); eszméket beadni a közönségnek (II. 90. [Krk 19. köt. 63.]); többször leírja e barbár szót „flanc”. Gyakorta használja a képez és bír igéket, s nem óvakodik a magyarosság ellen újabbán lábra kapott vétésegektől sem, mely magánhangzók előtt is ama-eme formában használja a visszamatot névmást, s az aki ami rossz példájára összeírja az ahol-t is, noha értelemben és kiejtésben nagy a különbség a nyugodt helyhatározó a hol (A hol a nap kél) és a hirtelen odamatató ahol között (Ahol jó, ahol jó egy fekete holló), mely szinte egy indulatszó hevességét hordja magában. Annál feltűnőbb ez Mikszáthnál, mert nemrégiben éppen ő kelt ki az Almanach előszavában az ily nyelvrontó gondatlanságok ellen, melyek a jó hangzatnak is hátrányára vannak. Stílbeli kifogásainkra azért is terjeszkedtünk ki ily hosszán, mert egyrészt aggodalomba ejt, ha már Mikszáth is gondatlanná válik magyar-ság dolgában s rossz példát ad a körülte sereglő írónak s nagyszámú olvasóinak; másrészt azt hittük, alapos bizonyítással tartozunk, ha Mikszáth ellenében ilyen kifogást emelünk.

Egyáltalán csak kifogásainkat mondtuk el a könyvről, ám bár elismerjük, hogy nem vitathatni el a műtől egyes sikerült részleteket, noha, őszintén szólva, művészi és tartalmi tekintetben egyaránt szerencséseknek csak azokat a kis vázlatokat tartjuk, melyeket saját benyomásai alapján vehetett papírra; ilyenek a szerkesztőségi élet rajza, Jókai a klubban, a Bajza utcai ház élete, s Jókai aggkorának meghatározó rajza, mely elégikus hangulatával megindító.

De a magasztalásból már mértéken felül is kiadta részét a napi sajtó, mely csak a kelendősséggel kecsegtető olvasmányt látta benne. Azonfelül az Epilog-ban Mikszáth maga is a szigorú kritika hívének mutatja magát. Mi pedig nyugodt lélekkel elmondhatjuk: bántunk Mikszáthtal annyira kíméllettel, mint amennyi kegyelettel ő volt Jókai iránt.

Az *Uránia* 1907. márciusi (3.) számában *ly* áljeles kritikus ismertést írt a 142–143. lapon MK művéről *Jókai Mór élete és kora* címmel. Ennek teljes szövege a következő:

»Jókai évtizedeken át dédelgetett kedvence volt a magyar közönségnek. Természetes. Magyar nyelven úgy mesélni — olyan elmésen, olyan folyamatosan, olyan festőien, olyan ragyogóan, olyan érdekesítően — senki se tudott idáig. Ezt egyetlen kritikus se tagadhatja. Hogy a lélektanban, a jellemfestésben, meg a szerkesztésben, sőt a logikában is igen sok botlást követett el — ez megint szent igaz, ezt legrajongóbb olvasója se vonhatja kétségbe. Eötvös és Kemény mindenestre mélyebbek, komolyabbak, de mesélni közletről sem tudnak úgy, mint Jókai. Igazán természetes, hogy a nagyközönség nem a nagy türelmet; tanulmányt, fáradságot kívánó Eötvös és Kemény után kapkod, hanem Jókait falja. Ne értessem fölre! Világért se akarom amazokat kisebbiteni, sőt hibának tartom, hogy háttérbe szorítatnak, vallom, hogy az esztétika komoly mérlegére téve egy Kemény-féle regény, az tíz Jókai-regényt is lehúz. De a rajongás Jókaiért s a húzódozás Keménytől érthető, megmagyarázható, éppen annyira, mint ahogy természetes, hogy a lankás domboldalon virágok közt, patak partján kanyargó ösvényt a sétáló nagy tömege sokkal szívesebben követi, mintsem hogy igen nagy fáradsággal felkapaszkodják töretlen úton a sziklabércre, habár a csúcson a levegő sokkal tisztább, sokkal üdítőbb s ahonét a kilátás sokkal fenségesebb.

Az a rendkívüli hatás, az a páratlan elterjedettség, amely a Jókai regényeinek nyomában járt — az állapítja meg a Jókai irodalomtörténeti jelentőségét, Jókai művei százezer számra forognak közkezen; olvassák őket olyanok is, akik talán semmi más irodalmi munkát nem ismernek. Hisz ez magában egy kultúra! Ezt nem lehet letagadni, ezt nem szabad kicsinyelni!

Nem csoda, ha élénk érdeklődés fogadta azt a könyvet, melyet a kedvenc Jókairól — a kedvenc Mikszáth írt. Mert Mikszáth is méltán kedvencünk. Jókai után talán ő tud legzamatosabb magyarsággal s legmagyarosabb humorral mesélni. Erős szerkezetet adni műveinek ő se igen tud — még annyira se, mint Jókai —, de azért könyveit nemigen tudjuk letenni, ha belekezdünk, s nemigen tudjuk megállni, hogy neki ne fogjunk.

A munka megjelenése után nem érdektelen jelenség mutatkozott; kezdték a kritizáló olvasók kijelentgetni, hogy íme, vége a régi szép-tudományi és történeti módszernek, amellyel nagy írókéskoruk tárgyalatnak, — el a megszokott hanggal, az elavult forma össze van törve: így kell megírni a nagy írókat, mint ahogy Mikszáth megírta Jókait!

Előre bocsátom, hogy a Mikszáth könyve igazán remek. De sietek utána tenni, hogy nevetségesnek tartom azt a nézetet, hogy ezentúl minden nagy író méltatásának ilyennek kell lennie. Ez igazán olyan, mintha egy jóízű vigjáték előadása után felkiáltanánk: Ez az igazi szindarab, nem kell több — tragédia. Az igazság pedig, azt hiszem, az, hogy nem kell rossz könyv és nem kell rossz szindarab, — jobb a jó humor, mint a rossz szomorújáték, — hanem azért a humorizálás nélküli esztétikai és történeti tárgyalási mód is igen jó, ha jó, — s a jó szomorújátékot is jólesik megnézni.

Hogy Mikszáth csevegő, adomázó, ötletes modorban fogja tárgyalni Jókait, ezt előre is tudtuk, s igen helyesen is tette. Ha az író kivetkőzik egyéniségéből — vége. A forma, melyben munkáját Jókairól megírta, igen kedves és teljesen jogosult. Élvezzük gazdagon buzogó humorát, csodáljuk éles megfigyeléseit és helyes ítéletét, mellyel a viszonyoknak és lelkeknek mélyére hat, s miről nagyképűség nélkül ad számot, megragadó közvetlenséggel, meggyőző erővel. És igen dicsérjük szigorú tárgyilagosságát — ami lám, már a legértékesebb kritikusi és történetírói tulajdonság —, mellyel a bálványozott Jókai élete minden mozzanatát, jellemének minden vonását rajzolja és ismerteti. Nem kedvez még akkor sem, mikor az igazság szinte megdőbentőd.

— Hanem — mily érdekes! A fiatal Jókait, akit nem ismert, sokkal erőteljesebben, az életigazság nagyobb erejével állítja elénk Mikszáth, mint az öregedőt, akivel talán naponta találkozott. Hiába, író és embert megítélni és méltatni — ehhez távlat kell; távlat az időben, mint ahogy távlat kell a festőnek a térben. A II. kötetben már ingadozik Mikszáth a jellemfestésben, az I. kötetben mondottakkal sok helyen ellenkezésbe jön, következetlenségekbe bonyolódik.

És egy nagy hiánya van a könyvnek. Lehet, öntudatosan támadt, de mégis hiány. Nem tárgyalja, nem méltatja megfelelően Jókai — műveit. Jókai jellemének kialakításában elmege szerző az aprólékos-ságig, nem sajnálja a fáradságot, összehordani a legkisebb adatokat is, szinte örülni látszik, ha a pompás képet egy-egy kicsiny vonással még plasztikusabbá, még életteljesebbé teheti, de Jókai regényeiről beszélve annyira szűkszavú, annyira általánosságokban mozog, hogy szinte nem értjük ezt a tartózkodást. Azért van-e ez, mert Jókai regényeit mindenki ismeri s a tudományos színezetű esztétikai méltatást másra kívánja hagyni Mikszáth? Mindegy. Ebben a könyvben is többet kellett volna foglalkozni a művekkel, amik Jókait nagyvá tették.

Hogy azonban Mikszáth e műve így is nemcsak rendkívül vonzó és élvezetes olvasmány, hanem valódi nyeresége is irodalmunknak, ezt jó lélekkel hangsúlyozom, s merem ajánlani e könyvet mindazoknak figyelmébe, akik Jókait és Mikszáthot szeretik. Ha mindazok elolvasásák, akkor, azt hiszem, az egész magyar olvasó közönség meg fogja ismerni ezt a kedves és szép munkát.†

A *Religió*, a katolikus néppárt hetilapja 1907. május 19. (20.) számában név nélküli bírálatot közölt MK művéről *Jókai Mór élete és kora* címmel. A bírálat közel áll az Egyetemes Philologiai Közöny 1907. májusi számában megjelent támadáshoz (ennek szövegét l. 18. köt. 222—228. lapján), de a két írás között lévő esetleges kapcsolatot ma már nem tudjuk megállapítani. — Megemlítjük, hogy az alább teljes szövegében közölt bírálatban zárójelben levő lapszámok az 1907-es kiadásra vonatkoznak. Ezekhez szögletes zárójelben *Krk* jelzéssel fűzzük hozzá a jelen kiadás megfelelő lapszámait.

»Nem hiszem, hogy tévedek, ha azt állítom, hogy Jókai után legjobb elbeszélőnk Mikszáth Kálmán. Az erőltetés nélkül való könnyedség, ötletesség és jóleső humor, melyek oly vonzókká és élvezetessé teszik Jókai regényeit, mintha jó részben Mikszáthra, a kisebb kaliberű „rajzok” megalkotójára, szállt volna át örökségül. Fantáziája, melyben Jókai a keletiekkel vetekedett és mesekigondoló ereje: Mikszáthban kisebb, nyelvezete sem oly színes, mint Jókaié; de van bennük valami közös vonás, az elbeszélés, a mesemondás készsége s különösen a humor, a sziporkázás, az unalomnak ez a kitűnő ellenszere. Valami adag őserő működik Mikszáthban is, a nagy elbeszélőnek kétségtelen jelei, úgy, hogy akinek van érzéke az irodalmi szép iránt s a toll művészi alkotásaihoz, az sok darabjában élvezetet találhat, ha mindjárt különönsnek is találja a konyhából vett és sokszor előforduló ilyen hasonlatait.

A rokonlelkek vonzalma készítette bizonyosan arra, hogy nagy előképének életrajzát ő írja meg. Nemes szándék, méltánylandó akarat mindenestre, ha csak az akaraton múlna a dolog. De hát nem azon múlik csupán, hanem a hozzáértésen is, már pedig a jelen munka mutatja, hogy az életrajz-írás Mikszáthnak nem a „szakmája”. Regénybe oltott életrajz az, vagy életrajzba oltott regény, tulajdonképpen egy nagy elbeszélés, melyet kivált olyanok, kik szeretik a házi pletykát, vagy éppen a pikantériákat, szívesen fognak elolvasni; de Jókait, a regényíró — hisz az, hogy színműveket és lírai darabokat is írt, alig jöhet számba — nem fogják belőle megismerni.

Mint életrajznál, még Szaák Lujza „Jósika Miklósa” is jobb ennél, a minta-életrajzunkkal, a Gyulai Pál „Vörösmarty élete” című művével pedig egyáltalán nem hasonlítható össze. Pedig, mint mindjárt első soraiból, ahol az életrajzírók eljárását bírálja, kivesszük, Mikszáth is tulajdonképpen életrajzot akart írni.

Legalább a fele az anyagnak fölőlesleges. Jókai irodalmi működésének megértéséhez semmivel sem járul hozzá s a másik fele, ami arra szükséges volna, az meg hiányzik. Nevezetesen, úgyszólván teljesen hiányzik Jókai műveinek érdemleges méltatása, mert a helyelközzel odavetett néhány megjegyzés még nem jellemzése regényeinek s nincsenek oly keretbe illesztve, hogy látnók, Jókai életviszonyaiból, tapasztalataiból vagy indító körülményeiből miként származott ez, vagy az a műve, mit céltott vele, miért írta ezt, vagy amazt? A miliő hiányzik hozzájuk, valamint a művek érdemleges értékelése is.

Azt gondolta Mikszáth, hogy ha a komáromi háztól egész a Sándor utcai lakásig mindent összehord, amit a rokonoktól hall, vagy

amit Jókai körül maga is tapasztalt, hogy azt csak sziporkázva kell elbeszélni s meglesz az életrajz. Természetesen ez a dolog könnyebbik vége, de célra nem vezet.

Sőt, Mikszáth a milió kiszélesítésével éppen megszorította a Jókaira, mint regényíróra, vonatkozó problémák számát. Ha pl. első, kieroletett feleségének, Laborfalvy Rózának, viselkedése mindvégig olyan volt vele szemben, mint azt itt, kivált a „sárga házról” szoltában, olvassuk, ha Jókai annyit szenvedett, hol van ennek nyoma regényeiben? Pedig az olyan regényíró kivált, ki keveset jár az emberek közé (azt mondja róla, hogy a magyar embert se írja le reális hűséggel (I. 292. [Krk 18. köt. 192.]), tehát akinek házi kedvezőtlen benyomásait más benyomások nem ellensúlyozzák s aki annyira érzékeny, mint Jókai, lehetetlen, hogy enemű tapasztalatainak valamely női alakja megrajzolásában kifejezést ne adjon. Vagy akit annyira kizsákmányolnak az emberek, illetőleg akinek jóságával annyiszor visszaélnak, mint Jókaiéval, a töméntelen váltó-aláírással, úgy hogy egyszer, amit most először tudunk meg Mikszáthtól, maga a király, Tisza Kálmán közbenjárására, sajátjából kifizetett érte 36 ezer forintot, anélkül, hogy ezzel anyagi viszonyait rendezte volna (II. 182. [Krk 19. köt. 121.]) mondom, akivel így bántak az emberek, lehetetlen, hogy erről valami nyomot, kedélyhangulati változást ne vennénk észre írásain, mese-szövésén, egyik-másik alakján.

Pedig ez mind nem talál visszhangra Jókai regényeiben, legalább Mikszáth nem mutat rá. Ellenkezőleg, azt állítja, hogy Jókai nem ismerte a nőket, az emberekkel szemben pedig „nagy gyerek” volt. Vajon ez-e a milió hatása? Ha igen, akkor magyarázatra szorul.

Az a milió, melyet Mikszáth oly bőbeszédűleg fest, nincs jól összekapcsolva Jókaival, sőt minél szélesebbre terjeszti, annál jobban mutatja ez a kapcsolat hiányát s a hőst, mint regényíró, magyarázatlanul hagyja. Sok jellemző foglaltatik ugyan a könyvben Jókaira, mint magánemberre és környezetére vonatkozólag; de az életrajz kell, hogy őt mint író, méltassa, mert mint ilyen ő a közé, az irodalomé, a nemzeté.

Hogy csak egy-két példára hivatkozzam: Vörösmarty műveiben, kezdve a „Zalán futásának” Ete és Hajna jelenetén, hányszor csillan meg Perczel Eteleka képe? Hát Jósikának, Jókai versenytársának, kit utoljára is legyűrt a közvéleményben, nemes női alakjait nem magyarázzák-e előbb Kállay Erzsivel kötött szerencsétlen, majd az igazán önfeláldozó báró Podmaniczky Júliával kötött boldog házassága? Vagy Madách családja neijével nem találkoznak-e az „Ember tragédiá”-jában? Kepler Évájában, vagy a forradalmi Évában?

Ha tehát az életrajz elmélete, mint Riedl Rhetorikájában olvassuk, azt kívánja, hogy: az életrajzíró főleg az illető egyén fejlődését és műveit magyarázza s hogy ezt tehesse, ki kell mutatnia, hogy a külső viszonyok, valamint a kor és a faj sajátosságai miképp hatottak arra, kinek életét leírja; akkor Mikszáth ezeknek a követelményeknek nem tett eleget. Hiába: látszik, hogy nem minden ember (minden író) mindenre való, de minden ember csak valamire való. Az életrajz elbeszélő próza, a regény vagy novella meg elbeszélő költészet; az utóbbi

ban a költő szabadon csaponghat, de az életrajzban a költészet ki van zárva, mert a történetíró végez benne mélységes oknyomozó munkát.

Nem mondom, hogy Mikszáth könyve érték nélkül való, sok érdekeset tudunk meg belőle, sokszor olyat is, amit tudni fölösleges. Vannak benne kitűnő részletek is, pl. a régi (48 előtti) és a mai írók (a vad zsonik és eltévesztett egzisztenciák) összehasonlítása (I. 121. II. 54. [Krk 18. köt. 82, ill. 19. köt. 39—40.]), vagy az „Új földesúr” méltatása; de az egész mű inkább csak olyan összehordott s meg nem rostált anyag, melyet valaki majd fölhasználhat Jókainak, a regényírónak, élete pragmatikus megírásához.

Vannak továbbá a könyvben olyan különös elemi hibák, amelyek mutatják, hogy a novellaíró nem igen szokta fejét törni a valóság után. A jó Berzsenyi Dánielt a 40-es években bevezeti a Pilvaxba, a fiatal írók közé, ahonnan „elborzadva a tapasztaltaktól utazott el másnap Niklára” (I. 125 [Krk 18. köt. 86.]), pedig Berzsenyi 1836. febr. 14-én meghalt. — 1849-ben aug. 11-én tartott országgyűlésről azt mondja: Ez volt a világnak a legcsendesebb országgyűlése, az is Aradnak jutott ki, talán reciprocitásképpen, mert itt tartatott a leghangosabb is II. Béla idejében (I. 261. [Krk 18. köt. 171.]). — Nem ezen az Aradon rendezte a vérfürdőt II. Béla, hanem följebb, ha jól tudom, Zemplén megyében, az ottani Aradon, mert hisz a lengyelekkel bevonuló Borisz ellen ment s előbb az ottani aradi vérfürdőben a pártját irtotta ki, majd meg a Sajó mentén pártfogóit verte széjjel.

Tudtommal, nem Szontágh Gusztáv mondta az Akadémiában Jósika „Abafjáról”: Uraim, le a kalappal! (II. 72. [Krk 19. köt. 51.]), hanem Tornay Bajza „Figyelmezőjében” kezdte így a róla szóló bírálatát. Aztán miért nevezi Jókait, hogy olykor a regény folyamán hősei nevét is elfelejtette, „Molnár Jánosnak hitták a regény elején s Varga Ferenc volt a közepe táján” (II. 83. [Krk 19. köt. 58.]), mikor övele is megcsik, hogy elfelejti a II. kötetben, amit az elsőben mondott. Az elsőben azt írja Jókairól, hogy „egy kis stréberség mindig volt benne” (I. 100. [Krk 18. köt. 69.]), a másodikban meg, hogy: „nem volt soha stréber” (II. 119. [Krk 19. köt. 82.]).

Igen nagy kifogásom van továbbá azon bohém-morál ellen is, mellyel Laborfalvy Róza (különben is fölöslegesen elbeszéli) színésznői élcét bírálja (I. 198. [Krk 18. köt. 132—133.]). Hát a művészet bukottjait maholnap már elvileg is hajlandók leszünk igazolni azon a címen, mivel „a színpadok végre is nem kolostorok”? Ézért akarjuk iskoláinkban a művészi nevelést emelni, hogy neveltjeink ízlése a nemesebb lelki élvezetek iránt csak azért fokozódjék, hogy végre is az életben ismét csak a banalitásnak hódoljanak? S az volna továbbá egy magára valamit adó írónak a hivatása, hogy fönséges eszmék hirdetésére hivatott tollával ő is csak az erkölcsi szennyet szolgálja? Ez valóban szomorú jelenség; honnan várjuk akkor az élet finomabb irányait, honnan az erkölcsi tisztaság megbecsültetését, ha nem az előkelőbb íróinktól?

Különben az sem tetszik nekem, ahogy Jókait mint embert bemutatja. Nemcsak azt mondja, hogy „adatai, visszaemlékezései (regényeiben) többé-kevésbé megbízhatatlanok” (I. 221. [Krk 18. köt.

147.]), hanem ilyeneket is mond: „nem voltak erős meggyőződésai, egy nagy gyerek volt, semmi egyéb” (232. [Krk 18. köt. 154.]): „kétségkívül gyöngé politikus és felületes újságíró volt” (234. [Krk 18. köt. 155.]), „köpönyegforgató” volt (249. [Krk 18. köt. 164.]), „komoly meggyőződésai a politikában nem voltak, csak szerepeket vott föl” (250. [Krk 18. köt. 165.]) s hasonlókat. Mennyi gyarlóság volt pl. Petőfiben, mennyire kiállhatatlan ember volt s tessék elolvasni Jókainak összes művei kiadása élén róla írt életrajzát, vajon ezeket hánytorgatja-e föl róla; vajon a nemzet hallhatatlanjában azt nézzük-e, azt keressük-e, ami benne földi, emberi, vagy pedig azt-e, ami őt a többi emberek fölé emelte? Már azért se való egy novellista kezébe az életrajz, mert azt gondolja, hogy neki csak beszélnie kell minél többet, minden meggondolás nélkül. Aki, mint Jókai, egy más világban, töméntelen regényének eszményi világában élt, annál az ilyen gyarló emberi megnyilatkozások más elbírálás s más lélektani magyarázat alá esnek.

Különös sorsa ez a szegény Jókainak, hogy életében folyton kötekedett vele Gyulai, halála után meg egy szépíró írta meg első életrajzát. Gondolom, ezután kell még majd jönnie annak az igazinak, aki Jókait mint író-t érdemlegesen bemutatja. Aki ugyanis regényeivel annyi élvezetes órát szerzett a magyar olvasóközönségnek, mint egy írónk sem, az majdcsak megtalálja, mert megérdemli, a maga biográfusát is. Mert, hogy voltak hibái, azt senki sem vonja kétségbe; de melyik ember s melyik kiváló emberünk az, akinek nem voltak hibái? Vajon Széchenyi István érzékisége, vajon Czuczor, a bencés tanár, komáromi viselkedése (amit Mikszáth is oly kedvteléssel emel ki (I. 61. [Krk 18. köt. 43.]) s így tovább s így tovább, épülésre szolgál-nak-e s ki emlegeti ezeket?

Mindezt pedig azért emeltük ki, nehogy a hírlapi elfajulás végre a magasabb értékű irodalmat is megrontsa, mert ennek igazán ma-gasztos föladatai vannak.

A különben eleven stílussal megírt könyvből bemutatunk végre egy részletet (II. 47. [Krk 19. köt. 35—38.]), mely ősz vezérünknek, Zichy Nándor grófnak, hazafiságáról szól.*

A Religió bírálata után — mint már említettük — az Egyetemes Philologiai Közlöny, Kiss Imre aláírásával a plágium vádját meg-említő cikke következett. Ez a támadás a sajtóban nagy visszhangot keltett és a továbbiakban megjelent írások e kérdés körül forogtak. A *Plágium-vád* körülményeivel a Krk 18. köt. 228—231. lapján foglal-kozzunk. Ugyanott közöljük a 222—228. lapon a Kiss Imre-féle cikket, majd a 231—242. lapon e cikkekre megjelentetett vita-cikkeket.

A regény utóélete

E helyütt a MK-ról szóló irodalomnak a művel foglalkozó rész-letei mellett megemlítjük — a teljesség igénye nélkül — a Jókai iro-dalomnak azokat a megjegyzéseit is, amelyek MK Jókai-életrajzával, ill. annak bizonyos megállapításaival foglalkoznak.

Rubinyi Mózes (Mikszáth újabb munkáiból. Magyar Nyelvőr, 1908. február 15. 2. füz.) adatközlésében a *Jókai Mór élete és kora*, a *Fekete kakas és még három más elbeszélés* és a *Világtt este a szentjános bogár is* című köteteknek nyelvi kifejezésanyagából tallózva néhány kifejezést kiemel és közöl. Bevezetőben megállapítja »Az ő [ti. Mikszáth] nyelvezte szépségében igazán sokszor olyan ritmikus, olyan fülbemászó, mint a zene. Legújabb munkái, melyek összes műveinek sorozatában mostanság jelentek meg, nyelvművészetét ismert magaságában mutatják.«

Réger Béla (Mikszáth, Herczeg, Ambrus. Szentgotthárd, 1908. 24—27.) részletesen foglalkozik MK Jókai életrajzával. Megállapítja, hogy MK-t hosszú évtizedes művészi kapcsolat fűzte Jókaihoz és életrajzának »majd minden sorát áthatja az érzelem, s mégis oly realisan mondja el a költő hibáit, erkölcsi gyengeségét, hogy Gyulai Pál se tehetné különben. Mikszáthnak ez az a kétkötetes munkája; amellyel a tudós kritika leginkább elégedetlen. Elfogultnak, lazának, újságíró-munkának mondják, pedig igazában irodalmunkban kevés az olyan — még Gyulai Vörösmartyját is beleszámítva — költői lendülettel, eleven hangulattal és mégis történeti hűséggel megírt életrajz, mint a Mikszáth-féle Jókai-biográfia. Nem mondom, hogy tudományos szempontból nem kifogásolható, csak tény az, hogy Jókait az ilyen életrajz illeti meg. A színes regények kigondolójához jobban illik az ilyen emlékmű, mint a soha el nem készülő szobor, vagy egy kiszáradt tudósnak feltétlenül, sőt kétségbeesetten pontos, de élvezhetetlen tanulmánya.« Réger MK művének sajátosságait jellemezve kiemeli plasztikus voltát, Jókai jelleme alakulásának ingadozásainak művészi bemutatását, de megjegyzi: »ha azonban sokszor keményen fog is Mikszáth tolla Jókai életének megírásánál, művészetét bántalmazni mégsem engedi. Gyulaiék támadásait magának Gyulainak Jókairól írt művészi jellemzésével cáfolja meg.« Réger MK művének értékeként említi meg, hogy pontosan számba vette Jókai életének minden fontosabb mozzanatát, »sőt olyan részleteket közöl életéről, amelyeket csakis mint személyes jóismerőse tudhatott meg magától Jókaitól.«

Várdai Béla (Mikszáth Kálmán. Bp. 1910. Franklin kiad. 176—180.) az 1900-as évek alkotásai sorában részletesen szól a Jókai-életrajzról is. Véleménye szerint a mű létrejöttében nagy szerepe volt MK-nak Jókai iránt érzett tiszteletén és háláján kívül »annak, a Mikszáth részéről éppen nem titkolt és nem jogosulatlan ellenszenvnek . . . melyet ő a lelketlen, megelevenítő erő nélkül dolgozó történetírás, adatoknak levegőtlen elraktározása iránt érez«. Várdai megállapítja, hogy MK a maga elé tűzött célt elérte, sikerült »életeleven történetet írni. A mű értékeiről szólva megállapítja: »Idevágó helyei általában helyes értékelést mutatnak, helyenként igen mélyek, azzal a revelációval írva, amellyel csak az egyik művész tud a másik, szakmában dolgozónak műhelyébe belátni. Sőt némely része túlbecslések helyett inkább arra vall, hogy Mikszáthot kissé akaratán kívül is, terrorizálták a Jókai professzionátus kritikusai, akiknek különben nem egy

hibájára egész helyesen mutat rá. Kitűnőek a korrajzi részek, melyekben nem akad egy részlet sem, mely ki ne tűnnék szemléletes eleven-ségével, lüktető életmelegével, jellegzetes lokál tónusaival.« Várdai a továbbiakban — tulajdonképpen MK szemlélete és fejtegetései alapján — jellemzi Jókai egyéniségét és megállapítja, hogy MK műve »mint minden igaz művének munkája, nemcsak arra jellemző, akiről iratott, hanem lépten-nyomon belevilágít szerzője lelkébe is.«

Rubinyi Mózes (Jókai és Mikszáth. Budapesti Szemle, 1916. 105. köt. 429—432.) sorra veszi MK-nak írói pályája kezdetétől a Jókai-életrajz megalkotásáig írt, Jókai személyével, politikai állásfoglalásával és írói módszerével foglalkozó írásait. A Jókai-életrajzról megjegyzi, hogy »a hős és az író egyformán állnak előttünk. Olyan szeretettel, olyan buzgalommal dolgozott rajta, amelyet csak mély vonzalom tarthat fenn.« A továbbiakban — mint ezt már a Krk 18. köt. 279-280. lapján jeleztük — ismerteti a próbapéldányok történetét és bemutatja Gyulai Pál fontosabb, a próbapéldány margójára írt szelvényeit.

Zsigmond Ferenc (Jókai Mór munkássága a szabadságharcig. Irodalomtörténeti Közlemények, 1916. 286.) MK egyik megjegyzésével kapcsolatban (18. köt. 87 : 7—9.), ahol MK azt írja, hogy Petőfi a fiatal Jókai első műveiben nem érezte meg a magyar föld szagát, megjegyzi »Mikszáth Kálmán az ő Jókai-életrajzában felfortyan Petőfi ezen kifejezése miatt és szinte hihetetlennek találja . . . pedig ha jól meggondoljuk a dolgot, Petőfinek bizony lényegében igaza volt.«

Rubinyi Mózes (Mikszáth Kálmán élete és művei. Bp. 1917. 45.) röviden megemlíti MK-nak Jókairól írott cikkeit majd megállapítja, »a nagy író halála után olyan emléket állít mesterének s barátjának a *Jókai Mór élete és kora* két kötetében, melynél szebb alig van irodalmunkban, de a külföldön is kevés. Első kötete, egy-két kivétellel, föltűnően mindent, amit Mikszáth életében megírt s bizonyosan hosszú dőkre mintája marad a jellemző művészet magyar irodalmának.«

Zsigmond Ferenc (Jókai uralomrajzása regényirodalmunkban (1850—1854). Irodalomtörténeti Közlemények, 1921. 2—3.) részletesen foglalkozik MK Jókai-életrajzával is. Elsősorban a műből áradó szemléletet boncolja: »valami Don Quijote-szerű, lehangelőan bohókás alakká tette Jókait, mint aki a romantika szemképrázatos világánál óriásokat, várkisasszonyokat stb. vélt látni, ázsiai magyar dicső őshazáról, eltűnt világrészeiről, az északi sark boldog népéről tudott álmodni komoly hevülettel, az ő házi „cerberusának” (felcségenek) vigyázata alatt: márpedig az effélen — ugye — csak mosolyoghat az opportunus politikának, a kételkedés és megalkuvás korának nemzedéke. Igen, Mikszáth felemelte Jókait, ameddig a felnőtt ember szokta a gyermeket: a saját szemvonnaláig. Az történt meg Mikszáthtal, ami talán mindnyájunkkal megesett egyszer, hogy ti. csalódtunk Jókaiában, mikor érett fővel sehogysem akartuk megélni műveiben a lázas el-

ragadtatásnak azt a naiv gyönyörűségét, melyet róluk gyermekekori kincsként őriztünk emlékezetünkben...» Zsigmond a továbbiakban megjegyzi: »Nem is áll arányban az eredmény Mikszáth buzgalmával. A pártfogói hangnak az a fölényes, derűs cinizmusa, mely bizonyára akaratlanul ömlik el az egész könyvön, világos jele annak, hogy az ötvenes évek letiport magyarságának sorsában rejlő megillető tragikumot a századvégi nemzedék már nem tudta átérezni, nem tudta — mint egyebet, ezt sem — eléggé komolyan venni...» MK művének hibájaként említi meg Zsigmond az »irodalomtörténeti fegyelmezettség és filológiai lelkiismeretesség« hiányát s ennek alapján végkövetkeztetésként megjegyzi: »Mikszáth csak az emberi s néhol a korrajzi vonások terén tud mélyre látni; de Jókai írói ábrázata — Mikszáth jóakarató dilettáns ötletei ellenére is — egészen homályban maradt, akárcsak a városligeti Anonymus szobor arca...«

Zsigmond Ferenc (Mikszáth írói egyénisége mint kortörténelmi dokumentum. A debreceni Tisza István Tudományos Társaság I. oszt. kiadv. I. köt. 2. sz. Debrecen, 1923. 21.) MK történelmi szemléletéről szólva megjegyzi, hogy az író képtelen történelmi hűségükben megrajzolni a múltból vett alakokat: »Hunyadi Matyit és Jókai Mórিকát meghitt ismerősünké tudja tenni Mikszáth finom pszichológiája, bámulatos sikerrel éreztetvén az emberi lélek mindnyájunkat egybekapcsoló, változatlan törvényeit, de éppen azt nem tudja éreztetni, ami ilyen témáknál a legfontosabb: a kiábrázolt alak kivételes nagyságát, melyet persze a mi átlag-embereken nevelődött kicsinyes szemmértékünknek könnyebb tagadnia, mint megmagyaráznia...«

Zsigmond Ferenc (Jókai. Bp. 1924. 2. és 38.) több ízben hivatkozik a műre, mint életrajzi forrásra: a Jókay-család eredetének bemutatásánál; az 1830-as évek Komáromának leírásánál megjegyzi, hogy MK »színes és eleven képet« fest a városról; Jókai jellemének vonásait esetelve megállapítja, Mikszáth sem tudott ment maradni ettől a túlzástól, de tagadhatatlan, hogy »valóságot túloz, mikor Jókai gyámságra szorul, naiv jószívűségét és erélytelenségét emlegeti, valamint bizonyára akkor is, mikor rámutat arra, hogy idő haladtával Jókai a nála különben is jócskán idősebb feleségének ellentmondáshoz nem szokott és hovatovább fanyarrá s talán féltékennyé váló természetét néha nyűgként is érezhette...«

Papp Ferenc (Zsigmond Ferenc Jókai című monográfiájáról írt ismertetésében, Irodalomtörténeti Közlemények, 1925. 132.) Zsigmond érdemének tekinti, hogy feladatát jól megoldotta, hiszen »a kétkötetes mű is, melyben Mikszáth rajzolta meg Jókai életét és korát, inkább eltakarta, mint megoldotta a csodás lelkivilág rejtélyeit.« Papp a szerző szemére veti, hogy a találon megrajzolt életrajz egyetlen hiányossága, hogy átvette »a nagy gyermekről szóló Mikszáth-féle felfogást...«

Herczeg Ferenc (Mikszáth Kálmán emlékezete. Bp. 1928. 17.) MK-nak a Jókai-életrajzzal kapcsolatos célkitűzéséről szólva megállapítja «könyvével háláját és kegyeletét kívánta leróni. De az az ambíció is fűtötte, hogy annyi száraz életrajzi és irodalomtörténeti adat felhalmozása után, annyi üres és túlzó panegiriz után, végre megelevenedjen egy nagy költő alakja és megelevenedjen a milió, amelyben élt és alkotott. Ez a széndéka teljesen sikerült.» De az elismerő szavak mellett kifogását is megemlíti: szerinte MK bemutatja az «alkotó titánt» és bemutatja «a száználmas gyöngye embert.» Herczeg a kétféle arckép összefűzését hiányolja, mert úgy, bár minden esetenként mesteri, az arckép nem befejezett, nem is meggyőző hatású.

Pintér Jenő (Magyar irodalom története. VII. köt. Bp. 1934.) külön nem tárgyalja a Jókai-életrajzot. Több helyütt hivatkozik rá a Jókai életrajzának ill. műveinek ismertetése kapcsán (303—304., 306—307., 308—309., 325., 329., 331.). MK életrajzának leírásánál röviden ismerteti a mű keletkezési körülményeit (389.), MK művei bibliográfiai adatainál pedig idézi Herczeg Ferenc véleményét a műről (408).

Szinnyei Ferenc (Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban. Bp. 1939. I. köt.) több helyütt megemlíti MK Jókai-életrajzát. Így helyesbíti a Szomorú napok MK-tól megrajzolt félbe-maradásának történetét, és állítását adatokkal igazolja (325—326.); máshelyütt MK művére, mint forrásműre hivatkozik (330., 339., 347.).

Schöppflin Aladár (Mikszáth Kálmán. Bp. [1941.] Franklin kiad. 120—122.) az alkotóereje tetőpontján álló író művei között említi meg a *Jókai Mór élete és korát*. Az életrajz műfaji jellegéről szólva, előljáróban megjegyzi: «Mikszáth ezzel a nagyarányú művével egy emberöltővel megelőzött egy új műformát, amely ma széltehem divatozik mindenütt a világon s rendkívüli népszerűségre jutott a közönség köreiben: az életrajzi regényt.» Röviden ismerteti a mű keletkezési történetét, majd ennek kapcsán megjegyzi, hogy MK-t az a cél fűtötte, hogy olyan Jókai arcképet adjon, amely «pontosan hasonlít eredetiéhez, rajta van minden szépsége, de ráncjaival, szemölcsivel együtt.» Schöppflin ennek kapcsán megjegyzi, hogy MK «realizmusát olyanok, akik a nagy embernek csak eszményesített képét szeretik látni, kissé rossznéven is vették, de általában véve a könyvnek nagy sikere volt.» Schöppflin MK módszerét a következőkben összegezi: «Nem esztétikai elvek és szempontok szerint ítél róla [ti. Jókairól], hanem az író módján, impresszionistikusan, a művek által előidézett benyomások alapján. Az álmodó költőt írja meg, nem állít fel vele, a romantikussal szemben realiztikus követelményeket és sohasem feledkezik meg arról a roppant hatásról, amelyet Jókai a magyar közszellemre tett. . . Magatartása olyasféle, mint az unokáké, egy drága, kedves, szemérmes nagyapával szemben, akiről tréfás anekdotákat mondanak, de azért nagyon tisztelik és szeretik.»

Sőtér István (Jókai Mór. Bp. [1942] Franklin kiad.) több helyen foglalkozik MK Jókai-életrajzával. Műve bevezetőjében a korábbi Jókai interpretációk bemutatásánál MK művéről szólva megállapítja: „Minden védelemnél és támadásnál jobban elhomályosította azonban Jókai igazi arcát Mikszáth életrajza, ez a szellemes és oszillogó könyv, melyet ma már épp írójának vitathatatlan kiválóságai miatt kell gyanakvással és bizalmatlansággal fogadni. Mikszáth Jókaiját hiányai-
val és tévedéseivel együtt vérbeli író teremtette meg, aki szinte ugyan-
olyan életet lehelte tanulmánya tárgyába, mint regényeibe...»
Sőtér MK Jókai-életrajzának sajátosságát abban látta, hogy a Jókai életműből és egyéniségből az „anekdota dús, színes szálait választotta, saját műfajának mesterét és őst tiszeltte Jókaiában...» E gondolatát összegezve állapítja meg Sőtér: „Mikszáth Jókaija nem annyira hamis, mint inkább hiányos: a *másik* Jókait, a kaland, az álom bűvésztét hiába keresnénk benne — pedig számunkra ez utóbbi a becsesebb, annál is inkább, mivel a háború előtti novellairodalom és Krúdy Gyula egyik őst láthatjuk benne. Mikszáth csak az egyik Jókai hagyomány folytatója: a csattanós, novellai tökéletességre emelt anekdotás...» Sőtér tanulmányának e helyén megemlíti még, hogy a MK nyújtotta Jókai képet a korabeli kritika ellenszenvvel fogadta (17—19). Jókai életrajza és írói pályája bemutatásakor Sőtér több ízben utal MK könyvére; illetőleg koncepciójára. Így elismerőleg említi meg MK fejtegetéseit a gyermek Jókai szorongásaival kapcsolatban (28.); MK-nak a Jókai-féle Verne-utánzatokkal kapcsolatos véleményét kissé egyoldalúnak tartja és megjegyzi, hogy MK e próbálkozásban nem vette észre „a játékos próbálkozás szándékát s a nehézségeken győzedelmeskedni vágyó akaratot...» (47.), a politikus, Jókai bemutatása kapcsán felsorakoztatva a különböző véleményeket, megállapítja: „Mikszáth az egyedüli, aki világosan látja elődje szerepét... önzetlennek látja Jókai politikai szereplését: komoly haszna sohasem volt a képviselőködésből, saját pártja is kihasználta, ahol tehette...» (49—50.)

Király István (Mikszáth Kálmán. Bp. 1952. Művelt Nép kiad. 19., 39., 97., 154., 166—167., 210., 228., 236., 244.) monográfiájában MK Jókai-életrajzát egyrészt mint a két író viszonyának tükröződését tárgyalja, utalva arra, hogy MK fokról-fokra eltávolodik a romantikus szemlélettől, másrészt MK esztétikai nézeteinek bemutatásakor elemzi a Jókai-életrajz különböző helyeit. Király megállapítja „Helyesen tapintotta itt Mikszáth Jókai rendkívüli írói egyéniségének legnagyobb gyengéjét. Nem mintha Jókai életútján nem fordultak volna elő „nagy szenvedélyek és nagy fájdalmak”. Épp ellenkezőleg: hosszúra nyúló élete során nem egy ilyen élmény sodródott elé: csak a lelke nem visszhangzott rájuk; könnyedén siklott át még a tragédiákon is.»

Az 1954-es kiadás (MK: Jókai Mór élete és kora. Bp. Művelt Nép 1954. 383—386.) Utószava röviden ismerteti a mű keletkezési körülményeit, MK-nak az életrajzból kibontakozó állásfoglalását

Jókai életművével kapcsolatban, de megjegyzi, hogy bár MK felismeri az 1867-es kiegyezést követő korszak ellentmondásait, azonban olykor mégis igazolja könyvében ennek az útnak politikai megtervezőit . . . Látta az úri polgári világ rothadtságát, sokszor mégis elnéző, megbocsátó mosollyá enyhül az a gúny, amelyet ez a világ szükségképpen kihívott maga ellen.»]

Hegedűs Géza (Jegyzetek könyvekről. Magyar Nemzet, 1954. december 14. 295.) röviden szól a *Jókai Mór élete és kora* 1954-es kiadásáról, méltatja a művet és megjegyzi: »Ez a mű nem regény és nem is tanulmány, valami a kettő között: eszményi életrajz, amelyben a magyar realista széppróza mestere szól a legnagyobb magyar romantikusról, mesélve és bírálva, anekdotázva és pontos adatokat rendszerezve, nagyon nagy szeretettel, de semmi elnézéssel. Két nagy író bontakozik ki az olvasó előtt ebből a könyvből: aki ír és akiről ír . . .«

Nagy Miklós (Irodalomtörténet, 1955. 359—363.) a mű 1954-es kiadásáról írt ismertetésében kiemeli a MK mű értékeit: a korabeli irodalomtörténetírásban kialakult merev szemlélettel való szembeállítását, a Jókai életmű sok figyelembe nem vett vonásának felfedezését, a rendelkezésére álló források gazdag felhasználását. A továbbiakban a Jókai-kutatás aktuális feladatai szempontjából felsorakoztatja a MK életrajz e nézőpontból szembeálló hiányait, majd a politikus Jókaival kapcsolatos MK megjegyzések kevésbé differenciált voltát fejtegeti. Nagy Miklós ismertetésében röviden felidezi az egykorú kritika jellegzetes állásfoglalásait is. Végezetül az 1954-es kiadás néhány jellegzetes hibájára, pontatlanságára mutat rá.

A KÉPMELLÉKLETEKRŐL

- I. *Jókai Mór arcképe 1852-ből.* A rajz eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeumban.
- II. *Jókai komáromi szülőháza.* A rajzot közli a Vasárnapi Újság 1904. 318.
- III. *Mühlbeck Károly karikatúrája a Jókai-életrajzot író Mikszáthról.* Közli: Révai Mór János: Írók, könyvek, kiadók. Bp. 1920. II. köt. 208-209.
- IV. *Gyulai Pál széljegyzete az I. kötet próbapéldányán.* A Prp az MTA Könyvtára Kézirattárában található (Ms 347.).
- V. *Mikszáth keztrása a nyomdába adott próbapéldányon.* Közli: Révai Mór János: Írók, könyvek, kiadók. Bp. 1920. II. köt. 209.
- VI. *Jókai Mór Laborfalvi Rózával.* Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeumban.
- VII. *Gyulai Pál széljegyzete az I. kötet próbapéldányán.* L. IV. sz.
- VIII. *Jókai Mór arcképe az 1880-as évekből.* Eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeumban.
- IX. *A Hon első számának címszeje és az újság első számában megjelent regényfolytatás.* A hírlap az OSzK Hírlaptárában található meg.
- X. *Jókai Stáció utcai „sárga háza”.* A rajzot közli a Vasárnapi Újság 1904. 324.
- XI. *Az Üstökös első számának címdalaja.* A hírlap az OSzK Hírlaptárában található meg.
- XII. *Jókai sajtókezű rajza a Lőcsei Jehéresszony írása közben.* A rajzokat a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.
- XIII. *Ferraris Artúr [A képaláírásón tévesen: Viktor] „Tarokkparti” című festménye.*
- XIV. *Jókai Mór Nagy Bellával.* A fénykép eredetije a Petőfi Irodalmi Múzeumban található.
- XV. *Jókai Mór halotti maszkja.* A képet közölte a Vasárnapi Újság 1904. 338.

N É V M U T A T Ó

(Álló számokkal jelezzük a 18.köt. szövegében előforduló személynevek lapszámait, közvetlenül e számok után félkövér számok következnek, amelyek a nevek *Tárgyi magyarázatok*ban található jegyzetére utalnak. Pontosvessző után dőlt számokkal jelezzük a 19. köt. szövegében előforduló személynevek lapszámait, majd e számok után félkövér számok következnek, amelyek a neveknek *Tárgyi magyarázatok*ban található jegyzetére utalnak.)

- Abonyi Lajos 61, **320; 44**
 Ábrai Károly 198, **352**
 Ács Károly [Jókai pápai diák-
 társa] 49, 55, **318**
 Ács Károly [Jókai kecskeméti
 diáktársa] 64, 65, 66, 69, **321**
 Adam, Mme 144
 Adorján Boldizsár 83, 85, **327**
 Ágai Adolf 42, 108, **239**
 Albrecht főherceg 22, **219**
 Almásy Mór 127, **335**
 Almásy Géza 169, **250**
 Almásy Pál 24, 33, 37, **223**
 Andrássy György 22, **220**
 Andrássy Gyula 61, 99, 100, 101,
 141, **230**
 Andrássy Manó 161, **345**
 Apafi Mihály 187; 171, 172, 173, **250**
 Apponyi Albert 157, **248**
 Apponyi Lajos 184, **251**
 Arany János 90, 170, 193; 39, 40,
 45, 52, 58, 111, 143
 Artois gróf 137
 Asztalos Etelka 74, 75, 76, 91, 94;
 185
 Asztalos István 71, **322**
 Asztalos Istvánné 75, 76

 Bachruch 176
 Bain, Nisbet 144, **245**
- Bajza Jenő 41, **224**
 Bajza József 51, 66, 80, 85, 99,
 108, 145, 170, 182, **318**
 Bakcsi Ferenc 46, 67, 119, **226**
 Bakonyi Imre 40, **314**
 Balázs Frigyes 43, **225**
 Balázs Sándor 42, 45, 109, 110,
 225
 Balogh Tihámér 42, **225**
 Balzac, Honoré de 63; 73 **234**
 Bánffy Dezső 156, 166, 167, 169,
 249
 Bárány Gusztáv 49, 51, **318**
 Barcsay Domokos 166 **249**
 Barcsay Kálmán 166, **249**
 Bartók Lajos 48, **228**
 Bathó Bálint 49
 Batthyány Lajos 111, **332**
 Beck, az osztrák államnyomda
 igazgatója 128
 II. Béla 171, **346**
 Benczur Gyula 126, 141, **245**
 Benedek, Ludwig August von 22,
 219
 Benke Bebus 204
 Benke József 144, 200, 204, **336**
 Benke Kálmán 30
 Benkovics Zsuzsánna 18
 Benyovszky Móric 18, **312**
 Beöthy Aldzsi 166, **249**

- Beöthy Gáspár 16, 18
 Beöthy Zsigmond 42, **315**
 Beöthy Zsolt 135, 167, 182, 183,
 187, 244
 Béranger, Pierre-Jean de 107, **331**
 Berczik Árpád 42, 225
 Bérczy Károly 79, 101, **323**
 Berecz Károly 83, **326**; 42
 Bernáth Gazsi 181, **348**
 Berzenyi Dániel 86, **328**; 20, 21,
 218
 Besze János 171, **346**
 Bethlen Gábor 171
 Bismarck, Otto von 29, 96, 144,
 189, 221
 Bittó István 99, 100, **237**
 Bizai, a nemzet bárója 123, **334**
 Blaha Lujza 199; 54, **229**
 Blanc, Louis 107, **331**
 Bocsor Iszván 46, **317**
 Boér Antal 105, **239**
 Bogdán Lajos 83, **326**
 Bohus László 103, **238**
 Bolnai (Bethlen Miklós) 41, **224**
 Bónis Sámuel 151, **338**; 64, 100
 Bossányi László 41; 103, **238**
 Böszörményi László 70, **232**
 Brassai Sámuel 96, **237**
 Braun, Karl 96, **236**
 Brillat-Savarin, Anthelme 55, **229**
 Bródy Sándor 139, 165, **244**
 Bródy Zsigmond 43, 95, 158, **225**
 Bruck, Karl Ludwigh 22, **219**
 Bulyovszky Gyula 79, 112, 120,
 134, 152, **324**; 9, 16
 Bulyovszkyné Szilágyi Lilla 16,
 218
 Buzás Pál 159

 Cervantes Saavedra, Miguel de 50,
 318
 Colbert, Jean Baptiste 175, **347**
 Csáky Albin 167, **249**
 Csányi Benjámin 175, 176, 177,
 179, **347**
 Csányi Benjáminné 175, **347**
 Csányi László 154, 171, 172, 174,
 339
 Csapliczky Lilla 137, **335**

 Császár Bálint 130
 Csáthy nyomdász 158
 Csasz Márton dr. 19, **218**
 Csekolics Jánosné 23
 Csengeriné 177, 178
 Csengery Antal 79, 149, 182, **324**;
 7, 41
 Csepy Mihály 18
 Csepy Zsigmond 21
 Csernátony Lajos 148, **337**; 47,
 70, 71, 719
 Csetke Máttyás 13, **312**
 Csiky Gergely 159, **248**
 Csiky Kálmán 78, **234**
 Csóka Jusztina 23
 Csokonai Vitéz Mihály 92, **329**
 Czákó Zsigmond 80, 107, **324**
 Czike Klára 18
 Czike Zsuzsanna 18
 Czuczor Gergely 43, 44, 180, **316**

 Dániel Ernő 168, **250**
 Danielik Nep. János 7, 41, **217**
 Danton, Georges 107, **331**
 Darányi Ignác 166, **249**
 Dárday Sándor 149, **246**
 Deák Ferenc 5, 43, 85, 110, **311**;
 21, 22, 28, 29, 36, 39, 41, 42,
 60, 61, 62, 63, 64, 70, 99, 100,
 102, 136
 Degré Alajos 79, 87, 101, 102, 104,
 105, 120, 122, 125, 126, 127,
 134, 169, **330**; 168
 Dékány Terka 88, **235**
 Demjánovich Emil 8
 Déryné Széppataki Róza 44, 144,
 145, **316**
 Dessewffy Aurél 50, **228**
 Dessewffy Emil 22, 50, **220**
 Dickens, Charles 50, **318**; 98, 174
 Dienes Lajos 44, **226**
 Diószegi Sámuel 54, **319**
 Dobsa Lajos 79, 120, **324**; 9, 41
 Dom Pedro 69, **232**
 Domonkos Jánosné 41
 Domonkos Lidia 20, 41
 Dosztojevszkij, F. M. 89; 98
 Dózsa György 114
 Dömény József 49, 51

- Döry János 159
 Dudás szűrszabó 163, 157
 Dugonics András 17, 66, 218
 Dumas, Alexander 50, 108, 196,
 197, 318; 145
 Duschek Ferenc 151, 158, 161, 338
 Dux Adolf 95, 236
- Egressy Béni 85, 327
 Egressy Gábor 121, 122, 124,
 127, 134, 145, 334
 Emich Gusztáv 99, 329; 66
 Emödy Dániel 83, 117, 120, 135,
 140, 326
 Eötvös József 80, 87, 88, 110, 182,
 194, 196; 30, 40, 41, 45, 50, 61,
 142
 Eötvös Károly 102, 238
 Eötvös Loránd 158, 248
 Erdélyi János 181, 348; 54
 Erkövy Adolf 64, 230
 Erős József 10
 Erzsébet királyné 29, 69, 232
 Esterházy István 20, 218
 Esterházy Mihály 156, 341
 Esterházy Pál 46, 317
 Eynatten, August Friedrich 22,
 219
- Falk Miksa 69, 232
 Fánecs Lajos 100, 329
 Farkas János 157
 Fatia Negra 26, 27
 Fényes Elek 111, 113, 114, 332
 Fenyvessy Adolf 93, 236
 V. Ferdinánd 43
 Ferenc császár 99
 Ferenczi Zoltán 53, 115, 319
 Ferenczy Ida 69, 232
 Ferraris Artúr 107, 175, 239
 Festetics György 51, 229
 Festetics Leó 190, 191, 350
 Feszty Árpád 138, 139, 140, 139,
 148, 149, 157, 162, 163, 164,
 172, 179, 244
 Feszty Árpádné 26, 133, 149,
 150, 162, 163, 179 l. még
 Laborfalvi Róza unokája (III.
 Róza) alatt is
- Feszty Mariska 150, 164, 167;
 179, 246
 Finta Károly 48, 317
 Fiók Károly, 42, 315
 Flaubert, Gustave 57, 229
 Fluck Franciska 25
 Fogl Bernát 15
 Fogthüy Erzsébet 18
 Fogthüy Zsigmondné 95
 Forgách Antal 33, 223
 Forinyák Géza 23, 220
 Frankenburg Adolf 66, 79, 82, 83,
 84, 100, 102, 105, 108, 109, 321,
 331
 Franko Julcsa 61
 Frecskay János 48, 126, 228
 Fűri János 75, 234
- Gaál József 85, 180, 327
 Gaál Péter 49, 318
 Gajári Ödön 149, 246
 Garay János 51, 63, 182, 319, 321
 Garibaldi, Giuseppe 21, 28, 219
 Gazdag Sára 8
 Geibel Károly 99, 329
 Getz Vencel 52, 319
 Ghyczy Kálmán 42, 315; 24, 61,
 62, 99
 Ghyczy Rafael 20, 312
 Goda Sándor 30
 Goethe, Johann Wolfgang 23, 67;
 173, 185, 250
 Gogol 192; 145
 Gondol Gábor 49, 318
 Gorove István 75, 76, 77, 234
 Görgey Artúr 166, 167, 171, 172
 173
 Grosz Bella 172, 250
- Gyenes Mihály 58, 62
 Gyenes Mihályné 61
 Gyenes Pali 60, 68
 Gyöngyössy István 187, 251
 Györffy Gyula 87, 235
 György Aladár 47, 227
 Gyulai Pál 193, 194, 197, 198;
 351; 5, 6, 41, 97, 111, 187
 Gyurmán Adolf 153, 155, 339
 Gyürki Ábrahám 24, 220

- Hajnik Károly 33, 222
 Hajnik Pál 168, 346
 Halász Géza 43, 226
 Halmágyi Sándor 198, 351
 Hartleben könyvkiadó 84, 99, 327
 Hasselt-Barth, Anna Mária 191, 350
 Hastings, Warren 147, 337
 Hatala Péter 110, 240
 Hatvani István 51, 228
 Haymerle 36
 Haynau, Julius 180, 186, 347; 52
 Hében Jakab 10, 11
 Heckenast Gusztáv 99, 166, 168, 169, 173, 192, 193, 329; 26
 Hegan, Kernard 144
 Hegedüs Sándor 47, 75, 86, 87, 121, 123, 124, 125, 157, 187, 227
 Hegedüs Sándorné 140, 131, 179
 I. még Jókay Jolán alatt is
 Hegedüsne Bodenburg Lina 88, 235
 Hegyesi ügyvéd 105
 Helfy Ignác 162, 248
 Helmecey Mihály 85, 100, 328
 Hentzi, Henrik 166, 199, 346
 Hermann Ottó 110, 240
 Holovics Boldizsár 124, 125, 334
 Hollóssy Kornélia 179, 347; 19
 Holubár 71, 233
 Homérosz 10
 Horatius 10
 Horn Ede 48, 78, 86, 124, 228
 Horovitz Lipót 141, 245
 Horvát Boldizsár 30, 221
 Horváth Gyula 167, 249
 Horváth Ignác 55, 320
 Horváth Mihály 107, 331
 Hugo Károly 182, 349
 Hugo, Victor 107, 197; 82, 136
 Huray 67, 83, 85
 Hurayné Laborfalvi Jozefa 67
 Huszár Imre 161, 248

 Ihász Lajos 157, 179
 Illéssy György 46, 87, 226
 Irányi Dániel 83, 107, 114, 117, 122, 124, 326
 Irinyi József 112, 117, 118, 122, 123, 124, 333; 25
 Ivánka Zsigmond 171, 346
 Iványos bácsi 56, 72, 95

 Janke, Otto 144, 245
 Jankó János 17, 218
 Jellasics, Joseph 148, 338
 Jókay András 6, 7, 9
 Jókay Eszter 15, 16, 18, 22, 26, 31, 35, 36, 312 I. még Vály Ferencné alatt is
 Jókay János 6, 7, 9
 Jókay Jolán 74, 75, 86 I. még Hegedüs Sándorné alatt is
 Jókay József 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 23, 24, 33, 34, 42, 184, 311; 114
 Jókay Józsefné 13, 16, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 28, 34, 38, 44, 57, 72, 73, 75, 76, 92, 93, 94, 95, 135, 137, 138, 139, 140, 178, 183, 203, 311; 8
 Jókay Károly 15, 30, 31, 47, 56, 57, 68, 72, 73, 135, 136, 139, 140, 145, 184, 185, 312; 8, 10, 73, 131, 157, 179
 Jókay Mihály 7, 9
 Jókai Mórné 150, 153, 166, 175, 176, 179, 190, 191, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 329; 11, 13, 17, 19, 20, 26, 73, 83, 84, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 97, 120 121, 129, 130, 132, 133 I. még Laborfalvi Róza alatt is
 Jókay Sámuel (I.) 6, 8
 Jókay Sámuel (II.) 9
 Jókay Sámuel (III.) 9, 10, 13, 16, 89, 22, 23
 Jókay Sándor 6
 Jókay Zsuzsanna, Gózon Istváné 23
 Jósika Miklós 52, 85, 87, 88, 90, 96, 157, 198, 319; 51
 Jósika Sámuel 22, 220
 József Károly Lajos főherceg 127, 153, 156, 243
 II. József 31, 115

- Kuas Ivor 47, 227
 Kacz József 14
 Kacskovics Lajos 81, 124, 325
 Kaján Ábel l. Pákh Albert alatt
 Káldy Gyula 126, 242
 Kalicza János 18 191
 Kántor Gerzsonné 144, 337
 Kapossy Lucián 53, 319
 Karagyorgyevics Sándor 81, 235
 Karika János 57, 58, 320
 Károly Lajos főherceg 129, 161, 243
 Károlyi Lajos 20, 219
 Kazinczy Ferenc 20, 21, 84, 218
 Kazinczy Gábor 89, 154, 323; 30, 66
 Kázmár János 191
 Kecskeméthy Aurél 79, 93, 107, 324; 41
 Keglevich Béla 20, 46, 87, 218
 Keglevich István 139, 244
 Kemény Nándor 117, 241
 Kemény János 166, 249
 Kemény Zsigmond 87, 154, 182, 196, 197; 5, 6, 7, 23, 35, 38, 40, 41, 45, 50, 61, 142
 Kende Kanut 71, 233
 Kerényi Frigyes 83, 102, 326
 Keresztesi-Barta József 28
 Kerkapoly Károly 47, 48, 49, 50, 317; 64, 99
 Kertbeni Károly 95, 236
 Királyi Pál 100, 330; 41
 Kisfaludy Sándor 84, 112
 Klapka György 162, 163, 176, 177, 345; 28
 Klára Sándor 47, 50, 51, 90
 Klauzál Gábor 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 124, 154, 332
 Kléh István 43, 226
 Koburg Fülöp herceg 82, 129, 156, 243
 Koháry István 187, 251
 Kollonich Lipót 6, 311
 Komlóssy Ferenc 144, 336
 Komócsy József 43, 109, 110, 153, 225
 Konek Sándor 126, 242
 Konkoly Antal 22
 Konkoly-Thege László 18
 Koplánszky kesztyűs 116
 Korányi Frigyes 181, 183, 251
 Kossalkó János 164, 179, 345
 Kossuth Lajos 89, 110, 115, 121; 146, 147, 151, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 167, 168, 171, 173, 174; 28, 30, 39, 110, 145, 155, 162, 163, 165, 167, 184
 Kossuth Lajosné 151
 Kovács Katalin 18
 Kovács Lajos 154, 340
 Kovács Pál 55, 81, 320
 Kovács Sebastyén 19, 218
 Kovácsné 199, 204; 74
 Kozma Sándor 49, 51, 317
 König báró 182, 251
 Körösi Sándor 68, 322
 Körösi Sándorné 169
 Körösy László 58, 320
 Kraudy Antal 15
 Kubicza Pál 117, 241
 Kubinyi Ágoston 80, 124, 325
 Kuthy Lajos 86, 87, 89, 90, 100, 101, 182, 194, 198, 328, 351; 9
 Kürthy Lajos 42, 315
 Laborfalvi Róza 94, 95, 128, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 139, 142, 143, 144, 145, 160, 170, 177, 183, 185, 186, 201, 329, 336; 7, 10, 12, 14, 74, 87, 157
 Laborfalvi Róza leánya (Róza II.) 137, 200, 203; 10, 74
 Laborfalvi Róza unokája (Róza III.) 74, 75, 87, 88, 91, 93, 116, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 138, 150 l. még Feszty Árpádné alatt is
 La Grange, Anna 179, 347
 XIV. Lajos 175; 69, 92
 XV. Lajos 137
 Lajos Fülöp 116, 333
 Lamberg Ferenc Fülöp 148, 337; 44
 Landerer Lajos 122

- Landerer és Heckenast 121, 149, 155, **329**, 334
Láng Lajos 125, 126, 242
Lastrade 86
Lauka Gusztáv 79, 107, 108, **324**; 45, 109, 110, 159
Lederer Lajos Pál 155, **340**
Leiningen Westerburg Károly 170, **346**
Lendvay Márton 44, 100, 145, **316**
Lendvayné Hivatal Anikó 44; 87, **235**
Lévay József 193, **350**
I. Lipót 6
Lisznyay Kálmán 79, 102, 103, 104, 105, **323**, **330**
Lobkovitz Rudolf 156, 247
Lónyay Menyhért 46, 61, 78, **230**
Ludasi Gans Mór 80, **324**
Ludvigh János 46, **226**
Lukács Béla 47, **227**
Lukácsy Károly 147
Lukanics Ottilia 83, 84, 90
Lukanicsné 83
Luksich Bódog 87
Luppa Péter 103, **238**
- Macaulay, Thomas Babington 147, **337**; 116, **241**
Madách Imre 66
Madarász Imre 169, **250**
Madarász József 152, **339**; 64, 177
Madarász László 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 181, **340**, **341**—**345**
Madass Károly 43
Maglódiné 68
Mailáth György 61, 62, **230**
Manesses Dániel 116, **240**
Marat, Jean-Paul 107, **332**
Marey Étienne Jules 142, **245**
Mária Anna 43, **315**
Mária Lujza 174, **250**
Mária Terézia 26, 32
Mária Valéria 70, **232**
Márkus József 47, **227**
Márton Ferenc I. Abonyi Lajos
Maszák Hugó 76, **234**
Matlekovits Sándor 124, **242**
- Matolcsy Mari 61
Mátyás király 6, 26; 71, 76
Maupassant, Guy de 89
Megyeri Károly 44, **316**
Mészáros Lázár 149, **338**
Metternich, Klemens Lothar Wenzel 116, **333**
Michelangelo 28
Michelet, Jules 107, **331**
Miklós cár 154, **339**
Mikó Imre 61, **230**
Milfait Ferkó 42, **315**
Milton, John 196, **351**
Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor 107, **331**
Mohácsi bácsi 123, **334**
Moholányi János 6, 7, 9
Molnár Ádám 62
Molnár József 77, 79, 82, 91, 174, **322**
Molnár Mihály 18
Molnár Sándor 15
Móricz György 21, **312**
Mudrony Soma 48, **228**
Munkácsy Mihály 132, 140, 141, 157, 168
Muraközi János 62, **320**
Müller Gyula 194
- Nádasdy Lipót 19, **312**
Nagy Ignác 83, 84, 85, 27, 100, 101, 182, **327**
Nagy Iván 8, 15, **311**
Nagy Lina (Püspök Lina) 73
Nagy Márton 16
Nagy Mártonné 18, 19
Nagy Mihály 73, **322**
Nagy Miklós 108, 116, 128, 147, 180, 187, **239**
Nagy Pál 24, 73, 90
Nagy Sámuel 18
Napoleon 38; 31, 114, 171, 174
III. Napoleon 21, 28, **219**
Nedeczky István 107, 138, 149, 165, **239**
Nelson, Horatio 100, 149, **237**
Némethy György 65, **321**
Neppel Ferenc 106, **239**
Névy László 110, **240**

- Niszl Ignác 23
 Nyáry Albert 120
 Nyáry Pál 80, 107, 124, 125, 126,
 134, 135, 153, 154, 155, 156, 157,
 158, 159, 160, 162, 164, 170,
 171, 172, 174, **325**; 23, 24, 61, 64
 Nyéki Sándor 113, 125, 126
- Obernyik Károly 66, 82, 90, 101,
 102, 104, 106, **322**, **330**
 Ocskay László 65, 141, **231**
 Odry József 113, **333**
 Oláh János 41, **224**
 Orbán Balázs 65, **231**
 Orbán Gábor 28, 71, **313**
 Ordódy Pál 105, **238**
 Orlay Petrics Soma 49, 50, 51,
 52, 53, 54, 55, 57, **317**; 140
 Oroszhegyi Józsa 83, **327**
- Paczolay János 64, **230**
 Pákh Albert 79, 87, 101, 102, 105,
 106, 134, 192; 193, 194, **323**; 43,
 45
 Palásthy Sándor 119, **241**
 Pálffy Albert 79, 101, 102, 105,
 120, 150, 153, 155, 158, 168,
 198, **323**; 43, 178
 Pálffy Móric 33, 34, 35, **223**
 Palóczy László 171, **346**
 Palugyai 117
 Pap Lajos 71, 87, 159, **233**
 Papp Andor 42, **315**
 Papp Dénes 47
 Paralupe, Rufó 163
 Páriz-Pápai Ferenc 66, **321**
 Patay József 153, 154, 157, **339**
 Patterson Arthur 144, **245**
 Paulay Ede 97, **237**
 ifj. Pázmándy Dénes 41, **314**
 id. Pázmándy Dénes 182, **348**
 Pázmány Péter 50
 Péchy Tamás 105, **238**
 Peti Józsefné I. Vály Mari
 Peti Mária I. Vály Mari
 Petrichevich Horváth Lázár 41,
 43, 90, 102, 130, **314**
 Petőfi Sándor 48, 49, 51, 52, 53,
 54, 56, 57, 64, 65, 66, 67, 69,
 72, 75, 77, 78, 81, 82, 83, 84,
 85, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95,
 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
 105, 107, 108, 109, 111, 112,
 114, 115, 116, 117, 118, 120,
 121, 122, 124, 125, 127, 130,
 131, 132, 134, 136, 137, 138,
 139, 140, 142, 143, 145, 154,
 166, 167, 180, 181, 189, **325**,
330, **336**; 39, 51, 95, 110, 116,
 122, 141, 145, 185
 Petőfi Sándorné Szendrey Júlia
 109, 114, 131, 138, **332**
 Petrovics Istvánné 114
 Petrovics Sándor I. Petőfi Sándor
 Podmaniczky Frigyes 198, **352**; 20
 Pompéry János 82, **325**; 7, 9, 13
 Prielle Kornélia 171, **250**
 Prottman cenzor 181; 51
 Prugberger József 65, **230**
 Pulay Dávid 13; 8
 Pulay Mária I. Jókay Józsefné
 Pulszky Ferenc 71, 72, **233**
 Puskin, A. Sz. 82.
- Rachel, Elise 130, **243**
 Rácz Athanáz 105, **238**
 Rácz Endre 175
 Ráday Gedeon 65, **231**
 Ráday 135
 Radó Kálmán 166, **249**
 Radocza János 86, **235**
 Raffael 28, 195
 Rákóczy János 174, 175, 176, **347**
 Rákosi Jenő 42, **225**
 Rayé francia tanár 87
 Révai Mór 152, 153, 154, **247**
 Rechberg, Johann Bernhard 22,
 220
 Robespierre, Maximilien- Fran-
 cois- Isidore 107, 159, **332**
 Romulus 29, **313**
 Rosenfeld fűszeres 200, 201
 Róth Pál 105, **238**
 Rothschild 151; 120, **242**
 Rottenbiller Lipót 124, **334**
 Rózsa Sándor 146, 147, **337**
 Rózsági Antal 41, **224**
 Röser Borbála 43, **316**

- Rudolf trónörökös *127, 146, 156, 243, 246*
- Salamon Ferenc *193, 197, 350; 5, 41, 45, 60*
- Samarjay Károly *116, 117, 241*
- Samassa József *65, 230*
- Sándor Judit *9*
- Sárközy József *20*
- Sárközy Titusz *55*
- Sárosy Gyula *83, 326*
- Schiller, Friedrich *23; 21*
- Schmerling, Anton *35, 51, 223*
- Schnitzer, Ignác *160, 248*
- Schodelné, Klein Róza *134, 153, 159, 160, 335; 88*
- Schröer Tóbiás Godofredus *33, 313*
- Scott, Walter *50, 87, 318*
- Shakespeare, William *50, 55; 57, 82, 111, 174, 229, 250*
- Sienkiewicz, Henryk *155, 247*
- Simonyi Lajos *105, 238*
- Sobri József *42, 315; 27*
- Somarjai Jánosné *7*
- Somogyi Antal *134, 335*
- Somssich Pál *30, 61, 221*
- Sörös Lajos *28, 29, 30*
- Stefánia főhercegnasszony *147, 156, 246*
- Stettner György *46, 55, 316*
- Stoll Károly *64, 230*
- Strauss, Johann *160, 248*
- Stricker dr. *183*
- Sue, Eugène *50, 107, 108, 318*
- Sükei Károly *79, 117, 154, 323*
- Sváb Károly *107, 239*
- Szabó Endre *48, 124, 228*
- Szabó József *64, 321*
- Szabó Lujza *18*
- Szabó Sándor *58, 320*
- özvegy Szabóné *41*
- Szacsuvay Imre *171, 346*
- Száki társulata *51*
- Szalay László *50, 66, 228*
- Szana Tamás *110, 240*
- Szapáry Gyula *152, 157, 247*
- Szarka János *16, 41, 90*
- Szász Károly *193, 350*
- Szathmáry György *47, 227*
- P. Szathmáry Károly *198, 352; 43, 87*
- Szathmáry [András] *177, 347*
- Széchenyi István *107, 110; 39, 50*
- Széchenyi Pál *105, 238*
- Szegedy György *62, 230*
- Szegfi Mór *41, 42, 224*
- Székely Bertalan *126, 243*
- Székely József *115, 333; 42*
- Székely Sándor *25, 26*
- Széki Béla *55, 320*
- Szelepcsényi György *6, 311*
- Szell Kálmán *157, 176, 248*
- Szemere Bertalan *154, 165, 173, 340*
- Szemere Miklós *81, 181, 325; 44*
- Szemere Pál *84, 327*
- Szendrey Ignác *108, 332*
- Szepessy Ferenc *124, 125, 334*
- Szerdabelyi Kálmán *145, 337; 10*
- Szerencsy István *32, 313*
- Szigeti József *41, 224*
- Szigligeti Ede *91, 92, 94, 95, 109, 132, 140, 162, 177, 178, 329; 10, 43, 44, 112, 159*
- Szigligeti Edéné *93, 94, 132; 88*
- Sziíj gépész *85*
- Szikra Ferke *30*
- Szilágyi Dezső *9, 64, 113, 166, 167, 217*
- Szilágyi Sándor *181, 182, 193, 348*
- Szilágyi Virgil *28, 221*
- Szilágyiné *152*
- Szinnyi József *41, 43, 134, 315; 187*
- Szitányi Bernát *103, 238*
- Szokratész *89*
- Szontagh Gusztáv *51, 229*
- Szögyény-Marich László *28, 29, 69, 221*
- Szuper Károly *63, 321*
- Szücs Lajosné *135, 183, 200, 335*
- Szűts Ferenc *25*
- Takó Zsuzsánna *18*
- Táncsics Mihály *118, 125, 126, 127, 128, 333; 159*

- Tarczy Lajos 46, 48, 51, 54, 55, 316
 Tatai András 57, 59, 60, 320
 Teleki László 33, 41, 73, 222
 Teleki Mihály 187
 Telepi György 175, 347
 Télfy Iván 107, 332
 Tell Vilmos 21, 312
 Tenczer Pál 77, 234
 Thallóczy Lajos 141, 245
 Thaly Agnes, Nagy Mihályné 73
 Thaly Kálmán 65, 231
 Thaly Lidia 21
 Tisza Ilona 141
 Tisza Kálmán 24, 33, 61, 62, 63, 71, 99, 100, 101, 103, 106, 107, 113, 121, 131, 138, 149, 157, 166, 167, 175, 187, 221
 Tisza Lajos 155, 247
 Toldy Ferenc 66, 84, 322; 45, 90
 Toldy István 42, 60, 225
 Tolsztoj, Lev 87, 136
 Tomori Anasztáz 41, 224
 Tompa Mihály 81, 102, 104, 180; 189, 193, 330
 Torquemada, Thomas 157, 341
 Tóth Gáspár 99, 107
 Tóth István 49
 Tóth Jakab 92
 Tóth Kálmán 12, 15, 19, 29, 41, 217, 218
 Tóth Lőrinc 30, 43, 71, 83, 86, 87, 92, 313
 Tóth Vilmos 42
 Töltési Lidia 18
 Török Bálint 127, 335
 Török Gábor 13, 218
 Török János 5, 216
 Török József 76, 77, 234
 Török Zsigmond 78, 323
 Törs Kálmán 47, 108, 227
 Trefort Ágoston 182, 348; 125
 Tuba Lídia 18, 19
 Tuba János 184
 Turgenyev, Ivan 183
 Ugron Gábor 100, 238
 Urházy György 44, 46, 226
 Vachott Sándor 182, 348
 Vadnay Károly 176, 198, 352; 12, 14, 41, 43, 108, 178
 Vadnay Lajos 64
 Vajda János 79, 117, 120, 193; 42
 Vajda Júlia 92, 329
 Vahot Imre 78, 79, 101, 103, 104, 106, 116, 117, 118, 165, 182, 187, 188, 323
 Vály Ferenc 36, 37, 57, 71, 73, 74, 75, 91, 92, 95, 141, 191, 314; 7, 86, 131
 Vály Ferencné 20, 21, 22, 38, 72, 74, 92, 94, 95, 108, 134, 135, 136, 137, 138, 140, 184, 185, 202, 203, 312; 8, 131, 148, 157, 179 l. még Jókay Eszter alatt is
 Vály Mari 72, 74, 94, 136, 202, 203, 322; 8, 157
 Várady Gábor 86, 87, 235
 Vargáné 201
 Varjú János 18
 Vas Gereben 41, 79, 87, 90, 314; 159, 178
 Vasvári Pál 112, 114, 115, 117, 120, 122, 124, 127, 160, 333
 Vattai Sipos Imre 58, 320
 Vay Miklós 22, 27, 28, 29, 69, 153, 220
 Veleszi Rácz Zsuzsanna 144
 Veres Katalin 9, 10, 11
 Veres Pálné 190, 350
 Verne, Jules 98, 99, 237
 Viktória, angol királynő 127, 335; 144
 Visi Imre 47, 125, 227
 Vörös Benő 30
 Vörös Józsefné 16, 17, 18, 19, 26, 34, 89, 312
 Vörösmarty Mihály 50, 54, 63, 66, 69, 79, 80, 84, 85, 89, 99, 134, 135, 142, 145, 170, 182; 39, 69, 136
 Wahrmann Mór 65, 124, 230
 Wassmer Adolf 149, 246
 Wedredi Paulus 6
 Weilen 128, 147
 Weinmüller Bálint 43, 316

Weinmüller Franciska 43, 44, 94
 Wekerle Sándor 154, 156, 157,
 160, 161, 166, 167, 247
 Weninger Vince 124, 242
 Werbőczy István 58, 320, 140
 Windischgrätz Alfréd 151, 152,
 154, 155, 159, 339
 Wittelsbach Erzsébet I. Erzsébet
 királyné
 Wlassics Gyula 167, 176, 249
 Woraffka cenzor 6
 Wrhowsky Lujza 91
 Wrhowsky Sándor 91, 95,
 97
 Zichy Antal 45, 226
 Zichy Ferenc 125, 126, 334
 Zichy Nándor 35, 36, 38, 69, 223
 Zichy Ödön 161
 Zoffcsák asztalos 85
 Zola, Émile 192
 Zrínyi Ilona 189
 Zrínyi Miklós 50
 Zsigmondy Gusztáv 31
 Zsigmondy Sámuel 31
 Zsigmondy Vilmos 32, 313
 Xantus János 83, 327
 Xanthippé 89, 92, 236

TARTALOM

Első fejezet		
A PITYMALLAT		5
Második fejezet		
JÓKAI FOGSÁGBA JUT.....		26
Harmadik fejezet		
A MŰHELY ÉS KÖRNYÉKE.....		39
Negyedik fejezet		
HOGYAN FAKAD A RÜGY, A BIMBÓ ÉS A RÓZSA?..		50
Ötödik fejezet		
AZ ARANYKOR.....		60
Hatodik fejezet		
A SÁRGA HÁZ ÉS LAKÓI.....		80
Hetedik fejezet		
A HŰSÖS FAZEKAK KÖZÖTT		95
Nyolcadik fejezet		
ALI KEZEI HOSSZÚK		108
Kilencedik fejezet		
AZ, AKI A KASZÁVAL JÁR ÉS AZ, AKI A NYÍLLAL		124
Tizedik fejezet		
RÓZSASZÍN PÁRÁK.....		140
Tizenegyedik fejezet		
FÉNY ÉS ÁRNY.....		152
Tizenkettedik fejezet		
A HÉTKÖZNAPOK		162
Tizenharmadik fejezet		
AZ ALKONY		171
Tizennegyedik fejezet		
AZ ÉJ.....		180
		301

EPILOG..... 185

Jegyzetek

Források	195
Szövegváltozatok	201
Tárgyi magyarázatok	216
Irodalom	251
A képmelléletekről	290
Névmutató	291

57954

